

अथ रहद्वर्षणसमाख्याव्यासहितवैयाकरणभूषणंप्राभ्यते

॥ आ श्रीगणेशाय नमः ॥ रमासमा मन्त्रज्ञा गद्वतदक्षं मधुहृतश्रुतिस्त्रोमाहृत्यपरिजितवेदाननमुदमे अखण्डानन्दाख्यन्नितिवि
 संजनहृत्कञ्जानिलपहयप्रीवल्वन्वंप्रकृतकृतिविप्रेक्षितकृते १ सत्वेकस्मिन्निषिवाधकेसमवहिनसाधकसहस्रादपिकार्थोत्पत्ते
 रदशानोदयेक्षितप्रारिषितं प्रसृत्योपोहयानुष्ठितभगवच्छ्रुतिरूपं मङ्गलप्रथमकृच्छ्रियशिक्षार्थमाक्षीनिवभ्रान्ति श्रीसहस्रीरमणमि
 ति श्रुधिकरणव्युत्पन्नसुडतरमणशब्देनकर्तृषर्कृतलक्ष्मीपदस्यसमासे तेनचथीसहितशब्दस्यमध्यमपदलोपीसमासः शाक
 पार्थिवोदेशकृन्निगणत्वात् तदुपादानेचसशक्तिकस्यैवभगवतो जगन्निर्माणकारणत्वमिति ध्वनयित्तौमीति एतन्तुतविति धातो रस्म
 च्छब्दाप्रयोगेपिगम्यमानतदर्थसामानाधिकरण्यात्पलकार्थकत्वेरिसत्त्वादर्त्तमानक्रियाद्योतकत्वेनमपुरुषः असस्युजमद्

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीलक्ष्मीरमणत्वेभिर्गोरीरमणरूपिणम स्कोटरूप्यतस्सर्वजगदेतद्विचर्त्ते ?

तत्रपूर्वसुत्रात्स्थानिनीत्यस्यानुवृत्तेः कुनिश्चोक्तशृणवत्वप्रकारकवोधानुकूलोव्यापार स एवचप्रकृतधानुर्थः बोधरूपधान्व
 र्थफलार्थयत्वाखलक्ष्मीरमणस्यकर्मता एवंचवेद्याकरणमतेप्रकृते श्रीसहितलक्ष्मीरमणश्रयकोक्तशृणवत्वप्रकारकवोधानु
 कूलोमदभिन्नाश्रयकोवर्तमानशब्दप्रयोगरूपोव्यापारइतिवाक्यार्थः तन्वेतच्छास्त्रप्रवर्त्तकत्वेनशिवस्याभ्यर्हिततरत्वाजत्सु
 त्यात्मकमङ्गलसमपिकुतोनाचरितुमतआह गोरीरमणरूपिणमिति स्वरूपपरूपेदेनगोरीरमणपदस्यषष्ठिसमास ततोदन्ता
 त्वनिवन्धनोमत्वर्थोपइति गोरीरमणोरूपस्वरूपस्येतिषष्ठ्यर्थेवहुत्रीहिणोकार्थत्वात्तैपिलाप्रवभूलकनकर्मधार्यादिति न्या

यस्य प्रत्ययस्थादिति सूत्रेऽसुवृत्तद्विप्रयोगसुदाहरताभाष्यकृतानादृतत्वान्नमत्वर्थीयानुपपत्तिः दृश्यते चेदृशस्यलेप्रयोगद्वे
विध्यंशिवायविसुरूपायविस्मवेशिब्रह्मरूपिणद्रूप्यादि तथा चतदभिन्नमित्यर्थः प्रमाणं चात्रोक्तपुराणवाक्यमेव एवं चकार्य
वैचित्र्यस्यकारणवैचित्र्यनियम्यत्वाज्जगद्वनादिकार्यवैचित्र्योपपत्तयेतजद्रुणप्रधानमूर्तिपरिग्रहोभगवतो न परमार्थिको
भेद इति सुलुक्तिकर्मता शिवस्य नानुपपत्तेति भावः उत्कृष्टगुणवत्त्वमेवाविष्करोति यत इति वेदोति मते माया प्राचलस्य ब्रह्मणो ज
गदुपादानत्वाज्जनिकर्तुरित्युपादानहेतावपादानसंज्ञानिवंधनापंचमीगुणद्रुत्युक्तैर्विभाषेत्यस्य न प्रसक्तिः तथा च य
स्मादुपादानहेतोरित्यर्थः सर्वजगत्स्फोटरूपं विवर्त्तत इति योजना स्फुटत्यभिव्यक्तीभवत्यर्थोऽस्मादिति स्फोटोतासा
द्यात्मकः शब्दः बाहुलकादुपादाने घञरूप्येनेति रूप्यत इति रूपमर्थः तयोः समाहारदंढेन पुंसकैकवचनान्तम् वाच्यवाच
कस्वरूपमिति तदर्थः नामरूपे व्याकारवाणीति श्रुतेः एतत् अत्यंतसान्निध्ये न बुद्ध्या विषयीक्रियमाणम् विवर्त्तते उत्पद्यत इत्यर्थः
धातोरुपसृष्टत्वात् ननु नामरूपात्मकस्य सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति श्रुत्या सनातनत्वबोधनीत्कथमुत्पत्तिशालित्वमत आह ज
गदिति वर्त्तमाने पृषदि तिनिर्यातनात्सांधुनथा च गच्छति निरोधानुत्पत्तिरेोधानुत्पत्तिरे धत्तेतदा विभ्रवतीति नियमेना
विभ्रवस्य लाभात्स एवात्रोपसृष्टार्थः एवंच सत्त्वेनैतस्य सनातनत्वेपि नामत्वादिना विभावाद्यभ्युपगमान्नोक्तश्रुतिविरोधो नापि न
स्मादेतस्माद् आत्मन आकाशः संभूत इत्याद्युत्पत्तिबोधकतद्विरोधः यत्किंचिन्नामरूपात्मकस्यात्पतोपिसंभवादाह सर्वभित्तिया
वदर्थकम् उत्पत्तिरूपलक्षणमवर्त्ततेः तेन जगत्कर्तृत्वादि रूपोक्तसृष्टधर्मस्य सुततावच्छेदकस्य लाभः अत्र च यतो वा इमानि भूतानि
जायन्ते येन जातानि जीवंति यत्प्रयंत्य भिसंविशंतीत्याद्याः श्रुतं यः प्रमाणम् मनांतरे यत इति पंचमीनिमित्तहेतुतायां व्युत्पत्

पृष्ठतु धातोराक्ष णसं वंधरूपोत्पत्तिरर्थः ननु सर्वे तर्गन विमदाद्यात्मकपदोर्थे स्यात्तदादि तया कथं सुत्यं निमित्तं त्वं मत्त आह जगदिति स्वावराजगमात्
 त्मकमित्यर्थं तथा च गच्छति नश्यतीति व्युत्पत्त्या चिनाशित्वे बोधिते चिनाशित्वाभावस्य ज्ञानत्वनिमित्तं तस्योत्पत्तिर्न विरुद्धेति भावः एतत्त्वस्य
 स्फोटपदं शास्त्रानुमानप्रतीतपरं तादृशरूपस्येति व्युत्पत्त्या स्फोटरूपमिति भगवतो विशेषणं बोध्यम् शेषपूर्ववत् यद्वास्तुत्यतावच्छेद
 करूपं प्रदर्शयितुं विशिनष्टि स्फोटरूपमिति वक्ष्यमाणव्युत्पत्त्या समसार्थप्रकाशकस्वरूपमित्यर्थं तदुपपन्नं यत्नेषुत्यतावच्छेद
 कानामपि दर्शयति यत्तदिति यस्मादुपायानादिति सार्वविभक्तिकनसिनायस्मिन्नधिष्ठान इति वार्थः विवर्धमानं त्विकोत्पत्त्या भावः
 अपरित्यक्तपूर्वरूपस्य रूपांतरप्रकारकप्रतीतिविषयत्वमिति यावत् जगच्छब्दश्च रूपाणां नामरूपपरः तत्र च यस्मिन्नधिष्ठाने एतत्स

अशेषफलदातारं भवाब्धितरणेतरिम् शेषाशेषार्थस्य भावार्थमप्यर्थये शेषभूषणम् ॥ ४० ॥ ४० ॥

र्वजगत्सूत्रेन्द्रियादित्तद्रूपेण प्रतिभातित्यर्थः नेह नानास्तीति श्रुत्या बोधितवाधस्यापि जगतः प्रतिभासेऽधिष्ठानसताया एव नियामकत्वात्स
 मसार्थप्रकाशकत्वोपपत्तिरप्रच्युतस्वरूपस्यैव ब्रह्मणो जगद्रूपेण विवर्धनं तद्विकारित्वरूपोत्कृष्टधर्मवर्गतिष्ठ अत्र च तमेव भ्रंतमनुभा
 निसर्वमित्याद्या कूठस्य स्वरूपप्रतिपादिकाश्च श्रुतयः प्रमाणत्वेन नुसधेया इति भावः अत्र भगवद्विषयकारतिभावस्य हेत्वसंकारे
 गम् १ जगदुपादानत्वेन सुत्वाऽपवर्गसाधनत्वनविषयत्वेनेतच्छास्त्राख्यास्त्वादशेषभूषणत्वेन च सुवश्रोकोक्तसमस्तसिद्धंतप्रतिपत्त
 ये प्रार्थयते अशेषेति फलं प्रच्युतेषु स्वर्गादिपत्किंचित्प्रसदात्त्वस्य देवतांतरसाधारण्यदाह्यशेषेति तथा चापवर्गरूपफलस्य अप्य

शेषपदेन कुक्षि कृतत्वानदात्त्वस्याननुपसा

साधारण्यार्थ्यतावच्छेदकधर्मलाभः तदेवविशदयति भवाब्धीति भवएवाधि रिति रूपकम् अर्ब्धी यग्राहादिसदृशकामलो
भाद्याकांतत्वादुर्वगाहत्वेन भवेन्नदोरोपः तेन च भवस्य दुस्तरत्वं व्यज्यते तस्य तरणं पारदेश प्राप्तिस्तस्मिन्वित्यर्थः तस्मिं साक
धनं यद्यपितरत्यनयेति व्युत्पत्त्या तरणसाधनंतरिपदार्थस्तथापि तदुटकीभूततरणस्य सन्निहितपदेनैवलाभाद्विरुक्तिर्माभूत्
दिति विशेष्यमात्रपरतया व्याख्यातमुक्ति साधनज्ञानविषयमिति यावत् मुक्तिश्च वेदांतिमतेऽज्ञाननिवृत्तिसमकालास्वरूप
प्राप्तिः नन्वज्ञाननिवृत्तेरधिकरणानतिरिक्तायाः स्वरूपस्यापि च सिद्धत्वात् तद्रूपायास्तस्यास्तत्त्वज्ञानसाध्यत्वानुपपत्तिरिति
चेन्नपरेषां प्रागभावस्येव सिद्धाया एवाज्ञाननिवृत्तेर्योगक्षेमसाधारण्यः साध्यतायाः संभवाद् अधिकमन्यतोऽवधेयम्

यागिन्यादि सुनीत्प्रणम्य पितरं रङ्गे जिभट्टाभिधन्हे तध्वाननिवारणादिफलिकासुभावंवादेवताम्

नैयापिकासु आत्यंतिकदुःखध्वंसो मोक्षः ध्वंस आत्यंतिकत्वं च स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालिकत्वम् अत्रैव तत्त्व
ज्ञानस्योपयोगः विशेष्यांशस्य स्वासाधारणसामग्रा एव संभवान्तित्यसुखाभिव्यक्तिर्वासुद्रत्याहुः शेषां शेषेति कर्मधारयोत्तर
पदः बद्धीतस्य रुषः तस्य चलाभपदेन समासोलाभायेदमिति विग्रहे चतुर्थ्यंतलाभपदस्यार्थपदेन सः शेषः पतञ्जलिः शेषांश
त्वात्तस्य तथा च शेषोक्तभाष्यप्रतिपादितनिखिलसिद्धांतज्ञानायेत्यर्थः शेषभूषणमिति शेषो नन्तः संभूषणं यस्येत्यर्थः यतोऽ
स्य भूषणं शेषोऽतोस्य शेषोक्तसिद्धांतस्यैवै प्राथममिति साभिप्रायविशेष्यस्योपादानात्परिकरं कुरोलंकारोत्र भगवद्विषयक
रत्नंगम ॥ २ ॥ प्रेक्षावत्प्रवृत्तयद्रतरग्रथेभ्यः स्वग्रथस्योत्कर्षप्रदर्शयन्नेव दर्शनीयविषयप्रयोजनसंबंधाधिकैरिणंमध्येवश्य

प्रदर्शनीयं विषयं दर्शयति पाणिन्यादिति पुंभाववाग्देवतामिति पितृविशेषणम् पुंसो भावो यस्यादिति व्यधिकरणवद्ब्रूहीति पूर्वपद
 कः कर्मधारयो वाग्देवतापदेन । अथवा पुंभावशब्दोर्षाश्रयजंतः तथाचाविष्कृतपुविग्रहं सरस्वतीमित्यर्थः हेतुध्वानेति ह्यभ्यां प्र
 कारभ्यामिति ज्ञातो विरुद्धेभ्यमर्थप्रकारकज्ञानविषयो धर्मीति यावत् यद्ब्रूह्येर्भोवो द्वितास्वनिष्ठे कविशेष्यतानिरूपित
 प्रकारतासंबन्धेन विरुद्धतानाधर्मोशोधर्मिणोपिभावत्वसम्बाद्धितापदार्थोपि धर्म्येव तत्र भवद्देतंसंशयस्यैव ज्ञानम् अथवा ह्ये
 अनेकस्य भोक्तेरहितानात्वं तत्संबन्धिहेतुपरमार्थदशायामद्वितीयस्यैव ब्रह्मणो गीकारेण श्रुतिवाधितनानात्वावगाह्यतः कारण
 र्त्तति विशेषरूपमविद्यापरपर्यायमिष्णुज्ञानम् एतदेव ध्वान्तनमस्तत्वाच्छब्दकत्वात्तन्निवारणमेकं सुख्यं फलयस्यास्तमित्यर्थः अ

हुंदिङ्गैतमजैमिनीयवचनव्याख्याद्वभिर्दूषितात्सिद्धान्तानुपपत्तिभिः प्रकटयेतेषां वचोदूषये ३ ॥ ६ ॥

नधिकारिणो स्वाश्रितानामेकतरकोटिकज्ञानोत्पादकत्वेनाधिकारिणासन्मात्रावसवनज्ञानप्रदत्वेन पुंभाववाग्देवतायास्तस्मिन्न
 कत्वमिति भाव हुंदिङ्गणपतिप्रणम्य तत्रुषज्यते सिद्धान्तानिति भाष्यकारादिविर्णितार्थोः सिद्धतास्तानित्यर्थः उपपत्तिभिः सा
 धकप्रमाणोपन्यासरूपेणभिरित्यर्थः दूषये उपपत्तिभिरेवनाधकप्रमाणोपन्यासरूपेणभिरित्यर्थः एतेनान्यग्रंथेभ्यः स्वग्रथा
 योत्कृष्टत्वं ध्वनितम् तथाच वैयाकरणसिद्धेतेत्रविषयः प्रदर्शितस्तेनैव तज्ज्ञानप्रयोजनप्रतिष्यप्रतिपादकभावः संबन्धः सि
 द्धान्तजिज्ञासुरधिकारिणेत्रकेन्येपिदर्शितप्रायादिति भाव ३ ॥ ६ ॥

ग्रन्थादावनुष्ठितस्य मंगलस्य तन्निबंधनस्य च प्रयोजनमाह प्रारिप्सितेत्यादिना समाप्तये इति विहाय प्रतिबंधकोपशमनायेत्युक्त्या अलौकिका विगीतशिष्टाचारानुमित्तमूलस्य विघ्नध्वंस एव फलं जन्मान्तरीयसमाप्तिमुद्दिश्य शिष्टानां मङ्गलाननुष्ठानान्मंगलसमाप्तीः शरीरनिष्ठप्रत्यासत्त्यैव कार्यकारणभावस्य कल्पनीयतया तस्य च नास्तिकसमाप्तौ व्यभिचारेण समाप्तिसत्त्वासंभवात् किंतु कार्यमात्रं प्रतिप्रतिबन्धकाभावहेतुतयादुरितरूपप्रतिबंधकनिरास एव मंगलस्योपयोगो ननु समाप्तावपि विघ्नध्वंसेनात्यथासिद्धत्वात् समाप्तिस्त्वन्यत्र क्लृप्ततत्कारणकलापादिति सूच्यते फणिसरणेति फणीशेषः शेषाख्यं धामं कमिति भगवदुक्तेस्तस्मैरणस्य विघ्ननिवारकत्वान्मंगलस्य ननु नित्यादिभेदेनानात्वमिति सूच्यते स्मरणेऽप्युक्तम् प्रतिजानीत इति प्रतिज्ञाफलं तु शिष्यावधानं बोध्यम् उद्धरणकर्त्तृकांक्षया

प्रारिप्सितप्रतिबन्धकव्यूहोपशमनाय कृतं श्रीफणिसरणरूपं मङ्गलं शिष्यशिष्यार्थं न्निवध्न न चिक्विक्षिर्षितमप्रतिजानीते फणिसहितभाष्याब्धेः शब्दकौस्तुभ उद्धृतः तत्र निर्णीत एवार्थः सङ्क्षेपेणेह कथ्यते १ उद्धृत इत्यत्रास्माभिरिति शेषः भाष्याब्धेः शब्दकौस्तुभ उद्धृत इत्युक्तिस्तु शब्दकौस्तुभोक्तानो मर्थानामाधुनिकोत्प्रेक्षितत्वनिरासाय अन्यथा तन्मूलकस्यास्य ग्रन्थस्याप्याधुनिकोत्प्रेक्षितसारत्वापत्तौ पाणिनीयानामनुयायेदयतापत्तेः तत्र निर्णीत इत्युक्तिरितोप्यधिकं जिज्ञासुभिः प्रशब्दकौस्तुभे द्रष्टव्यमिति ध्वनयितुम् प्रतिज्ञातमाह ॥ ६ ॥

धकाभावहेतुतयादुरितरूपप्रतिबंधकनिरास एव मंगलस्योपयोगो ननु समाप्तावपि विघ्नध्वंसेनात्यथासिद्धत्वात् समाप्तिस्त्वन्यत्र क्लृप्ततत्कारणकलापादिति सूच्यते फणिसरणेति फणीशेषः शेषाख्यं धामं कमिति भगवदुक्तेस्तस्मैरणस्य विघ्ननिवारकत्वान्मंगलस्य ननु नित्यादिभेदेनानात्वमिति सूच्यते स्मरणेऽप्युक्तम् प्रतिजानीत इति प्रतिज्ञाफलं तु शिष्यावधानं बोध्यम् उद्धरणकर्त्तृकांक्षया

माहास्माभिरिति कथ्यते इति हर्षादिनिबद्धकारिकाभिरिति शेषः

तत्र स्फोटस्यार्थोचो धजनकत्वात् नैवाकांक्षानि च तेष्ववाक्यस्फोटस्य वाक्यस्फोटोति निष्कर्ष इत्यादिना सिद्धान्तविषयमाणत्वेऽपि प्रतिवाक्य
 सकेन प्रसंगसंभवात्तदन्वाख्यत्वेऽप्युपपत्तेरनुक्तत्वाच्च तत्रकस्य नयापदानि विभज्यते स्वपि प्रकृतिप्रत्ययभार्गुसंधेव प्रविभज्य कल्पिता
 भ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्यान्तदर्थेष्वपि प्रकृतिप्रत्ययानामनादिसकेतवोधद्वारा साधुत्वात्वाख्यायके मरु विप्रणीते शाले प्रक्रिया निर्व
 हायपदवर्णस्फोटावपिसमताविति दर्शयस्त्रिं तार्थप्रधाने सुपृतिङ् च्यादिरूपे वाकोच्चात्वर्यस्य प्राधान्याच्चे वादौ निरूपयधिनो
 माह मूले फलव्यापारयोरिति तत्र धातुरित्यस्य स्मृता इति विशेषणविभिन्वचनान्तोपस्थापितत्वात् विशेष्यवाचकपदोत्तरनि

फलव्यापारयोर्द्धातुराश्रयेतु तिङ् स्मृताः फले प्रधानं व्यापारस्तिङ् र्यस्तु विशेषणम्
 धातुरित्यत्र स्मृत इति वचनविपरिणामेनान्वयः ॥ ६ ॥

विशेष्य

भक्तितात्पर्यविषयसंबन्धाविरुद्धसंबन्धाया अविशेषणाया विशेषणवाचकपदयोः समानवचनत्वनियमादतस्वनीत्वे घटा इत्यादे
 न साधुत्वनद्विवक्षाया तु वेदाः प्रमाणजान्या कृतिव्यक्तयः पदार्थ इत्यादौ विभिन्वचनत्वमपि न च प्रकृतेत द्विवक्षायाम्बीजमस्तीत्य
 नोवचनविपरिणामेनान्वयदर्शयति भूषणसूत्रे धातुरित्यत्रेति ननु यदुद्देशेन श्रुते लोकोक्तो वा प्रसृत्तिरवगतानत्वम् अन्ये कानधी
 नेष्वविषयमिति यावत् तदुक्तं हरिणा यस्याथस्य प्रसिद्धार्थमारभ्यते पचादयः तत्र धान फलेनेषानल्लाभादिप्रयोजनमिति स्व रि
 तत्रिन इति सूत्रेऽपि फलपदस्य तस्मिन्नेव प्रसिद्धे च तथा च तादृशफलस्य धातुवाच्यत्वे विक्रियतु कूलव्यापारदशायान एतुलस्य

कर्मत्वानुपपन्निसृज्यतादृशफलाश्रयस्यतदापनिश्चेत्यतआह फलं विक्रियतीति अयमाशयः फलपदस्यलोकस्त्व्यातादृशा
 र्थोपस्थापकत्वेप्यत्रपारिभाषिकार्थपरतैवान्यथासकर्मकत्वादिव्यवहारेदुरुपपादः स्यात् तत्त्वचतुष्टयत्वर्थजन्यत्वेसतितद्गतुजन्यो
 पस्थितिविषयत्वंतद्वात्वर्थत्वंवाजन्यत्वंचजन्यत्वप्रकारकप्रतीतिविषयत्वंतेनसत्तादौनातिप्रसंगः गस्याद्यर्थव्यापारजन्यविभा
 गादावतिप्रसंगवारणायविशेष्यं तदर्थव्यापारेऽतिप्रसक्तिनिर्गसायचसत्यंतम् तच्चविक्रियतीतिना प्रकृतपच्यादिशक्यतातत्त
 द्रूपेणैवतथाबोधस्यानुभवसिद्धत्वात् यद्वक्ष्यतिवाक्यार्थप्रदर्शनावसरे विक्रियन्तुक्लोलोव्यापारइतिधातुत्वादिकमजानतो
 पिवोधाध्वेति परेतुकर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारेतद्वात्वर्थजन्यत्वेसतितद्वात्वर्थनिश्चयिशेष्यतानिरूपितप्रकारतावत्त्वम् जन्या

फलं विक्रियतीति

ताचारोपितानारोपितावा इत्यन्यदेतत् विभागजन्यसंयोगादिरूपेपतत्पर्थेविभागसंयोगयोः फलत्ववारणायोभयम् कर्मोख्या
 नेफलस्यविशेष्यतयैवभानात्तत्रातिप्रसंगवारणायकर्त्रीदीतीत्याहुः तच्चित्यम् अनुगतफलत्वानिरुक्तेः विभागजन्यसंयोगे
 पगत्यर्थत्वाभावस्यवक्ष्यमाणतयाव्यावर्त्याप्रसिद्धेश्चेत्यधिकमग्रेवक्ष्यते ननुव्यापारत्वंनफलप्रयोजकक्रियात्वम् आत्माश्र
 यात् क्रियात्वस्यैवहितत्वात्तदंडादिव्यापारस्यधात्वर्थत्वापत्तेश्च नचेश्यपत्तिः धात्वर्थव्यापाराश्रयस्यैवकर्तृतायावक्ष्यमाणा
 तयानदाश्रयस्यदंडादेः कर्तुराख्यातेनाभिधानादंडेनदेवदत्तः पचतीत्यादौदंडादिपदोत्तरंतीयानापत्तेः प्रथमापत्तेश्च कर्तृक

भिन्नकरणसंज्ञायाः पर्याकर्तृसंज्ञयाबाधात् किञ्च प्रयोजकत्वं यद्विज्ञासाञ्जनकत्वम् तदापचनीत्यदीकर्तृव्यापारस्य धात्वर्थो-
 त्वानापत्तिः तस्य कारणव्यापारद्वयैव फलजनकत्वाद्यद्विजनकसाधारणम् तदातदुल्लङ्घयणस्यापि फलप्रयोजकक्रियात्वाज्ज्ञा-
 यामपि देवदत्तादौ पचनीतिप्रयोगापत्तिः तदुल्लङ्घयणदिव्यावृत्तस्य तादृशप्रयोजकत्वस्य निर्वक्तुमशक्यत्वाच्च अतएव न
 अन्यत्वे सति नञ्जनकत्वरूपं तत्रातरप्रसिद्धतत् तदवच्छिन्नस्य धानुवाच्यत्वे साक्षाद्विक्रिज्जनकोतिगाम्निसंयोगदर्श-
 यो भवेव पचनीतिप्रयोगः स्यान्नत्वधिप्रयुणाद्विदशा यामपि तेषामंतिगाम्निसंयोगेनान्यथा सिद्धतया विक्रिज्जनकत्वादित्यन
 आह व्यापारत्विति साध्यत्वेनेत्युपलक्षणैस्तृतीया तथाच पदोत्तरसमभिव्याहारप्रयोज्यसाध्यत्वप्रकारकाभिधानविषय

व्यापारस्तु भवनाभिधासाध्यत्वेनाभिधीयमाना क्रिया

त्वव्यापारत्वमित्यर्थः अनिधानस्य प्रकारेतावच्चविषयता निरूपकत्वं चोपचारिकतादृशसाध्यत्वप्रकारकप्रतीतिविषय
 त्वमिति यावत् षट्कारोतीत्यादौ कृत्समभिव्याहारे घटादीनामपि साध्यत्वेन प्रतीतेरिति प्रसंगभगा यपदोत्तरसमभिव्याहा-
 राप्रयोज्येति प्रतीतिविशेषणम् तदसमभिव्याहारेतेषां त्वेनाप्रतीतेः अधिप्रयुणाद्यधः अयणपर्यन्तक्रियाकालापस्य
 पदोत्तरसमभिव्याहारमंतरेणापि साध्यत्वेन प्रतीयमानत्वादुक्तव्यापारत्वमविकलमिति तदवच्छिन्नेपञ्चादिधानुवाच्य
 तानानुयपन्तेति भावः

उक्तार्थस्त्वोत्रेक्षितत्वम् निरस्यति उक्तंचेति यावदितिसर्वमित्यर्थः सर्वपदार्थमेवविवृणोति सिद्धमित्यादिना सिद्धंविद्यमानध्वं
सप्रतियोग्यः पाक्षीदित्यादौ असिद्धंभूतभिल्लं वर्तमानंतादृशप्रागभावप्रतियोगिचपचतिपक्ष्यतीत्यादौ साध्यत्वेनवक्ष्यमाण
स्वरूपेणअप्रीधीयतेतत्रकारकप्रतीतिविषयइत्यर्थः क्वचिद्विवक्ष्यतेइतिपाठः एतेनक्रियाशब्दस्यरूढिः प्रदर्शिता योगि-
कत्वमय्याह आश्रितेति आश्रितंक्रमरूपंयस्यास्तत्त्वात् पूर्वापरीभूतावयवकत्वादित्यर्थः तदीयावयवानामधिश्च

उक्तंचवाक्यपदीयेयाचत्सिद्धमसिद्धंवासाध्यत्वेनाप्रीधीयते आश्रितंक्रमरूपत्वात्साक्रियेत्यभिधीयतेइ-
तिनचसाध्यत्वेनाभिधानेमानाभावःपचतिपाकःकरोतिकृतिरित्यादौधात्वथौचगमाविशेषेषु क्रियांतरा
कांक्षानाकांक्षयोर्दर्शनस्यैवमानत्वात् तथाचक्रियांतराकांक्षानुत्थापकतावच्छेदकरूपसाध्यत्वंतद्रूप-
वत्त्वमसत्त्वभूतत्वम् एतदेवादायासत्वभूतोभावश्चतिङ् पदैरभिधीयतइतिवाक्यपदीयमितिद्रष्टव्य

युणाद्यधः श्रयणपर्यन्तानांक्रमेणोत्पत्तेः क्रियापदेनसोच्यतेयत्रचनक्रमिकावयवकोव्यापारस्तत्ररूढिरेवादरणीया पौर्वोप-
योरोपोवाफलस्यापिस्वजनकव्यापारगतयोर्वीपर्यारोपेणतथैवभानमनएवतन्मात्रवाचकस्यधातुत्वसिद्धिरितिभावः पाकइतिय
द्यपिसाध्यत्वेनोपस्थितिरप्यत्रकथमन्यथास्तोकंपाकइत्यादौस्तौकादीनांकर्मतातथापितत्रधातूपस्थाय्यभावस्यगुणतयाप्रधानी
भूतपसुपस्थाप्यस्यसिद्धत्वेवेत्याशयः पर्यवसितार्थमाह तथाचेति क्रियांतरेतिअयमाशयः यद्गमैवताज्ञानात्क्रियांतराकांक्षे
दयस्तादृशज्ञानेप्रकारतयावच्छेदकंयत्तत्सिद्धत्वंतद्विन्नत्वंज्ञाननिष्ठतादृशकांक्षोत्थापकत्वाभावावच्छेदकंवासाध्यत्वम् साध्यज्ञा

काश्चाप्रतिबंधकत्वच्छ्रुतकारणभावादेवतदनुत्पादात् नचक्रियानेकाक्षानुत्थापकतात्रच्छेदकधर्मरूपसाध्यत्वेनधात्वर्थीपस्थितौ
 कृत्स्नमेवेत्सुखयाथादित्यादावाकाक्षाभावेनक्रियातरान्वयोनसादितिवाच्यम् तत्रापिचेत्पदसमवधानेनाकांक्षोत्थापनान् हिरु-
 गादीनांक्रियाप्राधान्यव्यवहारस्युत्तरदर्यस्यक्रियामात्रविशेषणत्वात् अतएवनहिरुगाद्यर्थकारकाणामन्वयतेषांक्रियानरसाकोष्ठत्वा
 दिति वस्तुगलुसिद्धत्वज्ञानेसाध्याकांडक्षावत् पचाद्यर्थसाध्यतयवगतेकिमस्यसाधनमित्याकाक्षोदयेनसाधनाकांक्षोत्थापकताव
 च्छेदकरूपवत्त्वमेवसाध्यत्वम् अतएवैतदेवाद्योप्रिमत्रयसङ्गतिरन्वयापचतिभवतीत्यादौपूर्वीक्तरूपाभावेनतदसगतिः स्यथे
 वउक्तचहुरिणाप्रयोगार्हेषुसिद्धसन्नेतव्योर्चेविशेषणेः प्राक्चसधनसंबन्धात् क्रियानैवोपजायतइति साधनहि क्रियानिर्वर्तनीप
 तीति सुट्कादितिद्वयस्यमाध्यमप्येतत्कल्पेऽनुगुणमित्यवधेयम् केचित्पृथतीत्यनुगतव्यवहारदस्तिपचित्वादिक्जाति तव्याचक्रमि
 कोनेकव्यक्तिवृत्तिजातिरेवक्रियासाध्यत्वचतस्मव्यक्तिद्वारकमेवस्कोटवदस्याः क्रमवद्भिः क्षणैरभिव्यक्तिजातिमन्येक्तिश्रामाहुरनेक
 व्यक्तिवर्तिनीम् असाध्याव्यक्तिल्येणसास्रध्येवोपलक्ष्यतइतिवाक्यपदीयश्चात्रकल्पेमानमित्याहुः साध्यत्वासत्त्वभूतंभूतदयोः ।
 पर्यायतामाह तद्रूपवत्त्वमिति एतदेवेति निरुक्तरूपासत्त्वभूतत्वमेवेत्यर्थः असत्त्वभूतइतिभावप्रधानमाख्यातमिति निरुक्ताथप्र
 तिपादकमेतत् सत्त्वस्वभावमापन्नाव्यक्तिर्नोममि रूच्यते इत्यस्यपूर्वार्द्धभावश्चेतिचोऽवधारणेउक्तभावएवेत्यर्थः तेनसत्त्वभूतस्य
 तस्यव्यवच्छेदः तिहुपदैरिति बहुवचनस्वारस्येनतिष्ठन्नपदैरित्यर्थः अभिधीयतेवोध्यतइत्यर्थः तेनह्यदन्नपदैरसत्त्वाव
 स्थभाषाभिधानेपिनक्षेतिरितिभावः तिष्ठन्नपदैरितिभावाख्याताभिप्रायेणेतिकश्चित् ॥ ६ ॥

॥ अयं चेति साध्यत्वेन प्रतीयमानो व्यापारश्चेत्यर्थः वाच्यद्विपचत्यादिशक्यइत्यर्थः अनुभवसिद्धत्वादिति अतएव अजनादिनावहिति प्र-
 ज्वलनदशायां फुत्कार एव गृहीतशक्तिकस्य न पचतीति प्रयोगः यागइच्छाज्ञानं वेति विप्रतिपत्तिस्तु स्वीयमेधा नुसारो देवेति भावः न च नानेति
 नानाधर्मावच्छिन्नशक्ति निरूपकतावच्छेदकैकधर्मवत्त्वं नानार्थत्वम् तच्च पच्यादावक्षतमिति भावः फलांशमादाय तत्त्वं तु आशं कि
 तुरपीष्टमेवेति बोध्यम् बुद्धि विशेषादेरिति स्वनिरूप्यतविषयतावच्छेदकत्वसंबंधेनेति शेषः बुद्धिविशेषविषयतावच्छेदकत्वस्येति
 यावत् अयं भावः तदादिभ्यश्चादितत्तद्रूपेण बोधः सर्वानुभवसिद्धः स चैत्रत्वाद्यनुगमकधर्मवितानुपपन्न इति बुद्धिविशेषविषयतावच्छेदेक
 यतावच्छेदकत्वं तदनुगमकं धर्ममंगीकृत्य तदनुगती कृततदवच्छिन्नेषु चैत्रत्वादिषु तदादीनां शक्तिः बुद्धिविशेषविषयतावच्छेदेक

अयंच व्यापारः फुत्कारत्वाधः संतापनत्वयत्त्वत्वादितत्तद्रूपेण वाच्यः पचतीत्यादौ तत्र त्रकारकबोधस्यानुभवसिद्ध
 त्वात् न च नानार्थतापत्तिः तदादिभ्यश्चैत्रत्वात् बुद्धिविशेषादेः शक्यतावच्छेदकानामनुगमकस्य सत्वात् आख्यातक्रियेकत्व
 व्यवस्थाप्यवच्छेदकबुद्धिविशेषैक्यमादायैव उक्तंच वाक्यपदीये गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजत्मनां बुद्ध्याप्रक
 लितो भेदः क्रियेति व्युत्पद्यते इति ॥ ११ ॥ त्वस्योपलक्षणत्वोपगमाचनचैत्रत्वादीनां तेन रूपेण शाब्दबोधे भानापत्तिरनुगतनाना
 धर्मावच्छिन्नशक्ति निरूपकतावच्छेदकैकधर्मवत्त्वस्यैव नानार्थत्वम् न तेषां तदपीति तदादिशक्ति निरूपणे निष्ठीतमन्यत्र तद्दिहाप्यवसेयमि
 ति ननु पूर्वोपरीभूतक्षणनश्वरकमिकव्यापारणां मेलनासंभवात्तदात्मकक्रियाया अनेक्यादेकाचक्रियेति प्रशंसायामिति सूत्रस्थ भाष्यासंगतिरन
 आह आख्यातेति निर्विभक्तिकः पाठः साधुः आख्यातप्रतिपाद्यक्रियेकत्वव्यवस्थापीत्यर्थः सविभक्तिकपाठे सप्तमीवैषयिकाधारे अथा हतत्र
 न क्रियामादाय बोध्या बुद्धिविशेषैक्यमिति समूह रूपबुद्धिविशेषात्मकावच्छेदकैक्यमादायेत्यर्थः तथांचावयवाश्रयैर्वाप्यसमुदायाश्र

निरूप्यस्य सक्षेपेणेत्यादि प्रधानीभूतप्रकृत्यर्थनिरूपणानन्तरं विशेषणप्रत्ययार्थस्यावश्यवक्तव्यतयावसरसगत्यातन्निरूपणमित्यभिप्रे-
 त्याह तिडर्थमिति अन्यलभ्यत्वादिति अनन्यलभ्योद्दिशर्थे इति न्यीयादिति भाव एतेन कृतिमत्तो व्यापारवतो वाकर्तुः शक्यत्वेऽनेक-
 कृतिव्यापारणाशक्यतावच्छेदकत्वकल्पने गौरवमिति नैयायिकाद्युक्तदूषणसस्मत्ताज्ञानविजृम्भितमिति सूचितम् नन्वाश्रयस्य
 तिडर्थत्वेऽश्रयत्वशक्यतावच्छेदकवाच्यम् तस्य च स्वरूपाभिन्नतया नासंबन्धावच्छिन्नतया च नानात्वादननुगमोऽत आह श-

धात्वर्थनिरूप्यतिडर्थमाह आश्रयेत्विति फलाश्रये व्यापारश्रये चेत्यर्थः फलाश्रयः कर्मव्यापाराश्रय कर्त्ता तत्र फ-
 लव्यापारयोर्धातुसंभ्यत्वात् तिड स्तदंशे शक्तिरन्यलभ्यत्वात् शक्यतावच्छेदकचाश्रयत्वम् तत्र च्छक्तिविशेषरूप-
 मिति सुवर्थनिर्णये वक्ष्यते नन्वनयोरेव व्यातार्थत्वे किमानम् प्रतीतेर्लक्षणया आक्षेपात् प्रथमानपदादासंभवादि त्वि-
 त् अत्राच्यतेऽतः कर्मणि च भावे चाकर्मके भ्यङ्ति सूत्रमेव मानम् अत्र हि चकारात्कर्त्तरि कृदिति सूत्रोक्तकर्त्तरित्यनुक्त-
 ख्यते बोधककारूपातिवादिशक्तितत्स्थानित्वेन प्रकल्पिते लकारे प्रकल्प्यलकाराः कर्मणि कर्त्तरि चानेन विधीयते न
 कार विसर्गादिनिष्ठाकर्मकारणादिवो धकशक्तिमादाय शसादिविधानवत् ॥ १ ॥

द्वितीयार्थनिरूपणावसरद्वितीयेषः तथा च तत्रास्वडोपाधिरूपस्यानुगतस्य वक्ष्यमाणत्वात् नानात्वप्रयुक्तो दोष इति भाव मीमांसकम-
 नं निराकारियन्कर्त्तृकर्मणोरुक्तं तिडर्थत्वं व्यबस्थापयितुं शक्यते नन्विति ननु यद्यद्वैधकं तन्नदर्थकमिति नियमादाख्यातजन्यकर्त्त-
 कर्मप्रतीतिरेव मानमत आह प्रतीतेरिति संभवादित्यनेनान्वितसंभवहेतूनाह लक्षणयेति नन्वाख्यातस्याश्रयत्वलक्षकत्वे भावनाभाना

नु
नुपपत्तिस्तदुपपत्तयेतन्नस्यशक्तिकल्पनेनाश्रयेलक्षणासंभवोयुगपद्वृत्तिद्वयविरोधात् भावनाश्रयत्वेन भावनाश्रयेलक्षणायांनु भावनायाः
प्राधान्यानुपपत्तिरत्राह आक्षेपादिति आक्षेपोनुपपत्तिस्तत्र इत्यर्थः तथाहि अन्विताभिधानवादिमनेपदानां विशेषणत्वेनैवार्थोप
स्थापकतयाख्यातार्थभावनाया विशेषणत्वानुपपत्त्यातस्याश्रयाक्षेपकत्वस्य यद्वाश्रयानुमानंसः तत्र योगश्चाख्यातपदबोध्याभा
वनाकिंचिदाश्रिता विशेषणत्वेन गृहीतशक्तिकत्वादटपदबोधघटत्ववत् इति समानसंबित् संवेद्यत्वंतुनाक्षेपः प्रमेयमित्याश्र
यभावेभावनायाश्रमानात् भावनापदजन्यभावनाबोधे आश्रयाभानाच्चैति ननुव्याप्तादिप्रतिसंधानं विनाप्याश्रयबोधस्यानुभवसि
द्धत्वात्नाक्षेपादाश्रयभानोपपत्तिः काचित्कत्वात्तथाभानस्य किंचोक्तरीत्यातद्भानसमर्थने आख्यातजन्यबोधे भावनायाः प्राधान्या
नुपपत्तिः शक्तिग्रहेतस्याविशेषणत्वेनैवोपस्थितत्वात् घटत्ववेदेतत्तत्त्वस्यविचारासहत्वाच्चैत्यत आह प्रथमांतपदाद्वेति समभिव्याह
तप्रथमांतचैत्रादिपदादेवाश्रयप्रतीतुपपत्तेरित्यर्थः एवंचनाश्रयप्रतीत्यनुपपत्तिः आश्रये आख्यातशक्तिसाधिकेति भावः मान
मितियद्यप्याश्रयत्वेनाश्रयभानार्थत आख्यातस्यशक्तिरावप्रयकीर्त्येवोक्तं तत्रावपि धातोः फलव्यापारयोः शक्तिराख्या
तस्याश्रयत्वे शक्तिरिति मते आश्रयत्वेनापिलाभान्त सामान्यत आश्रये स्वाभिमताख्यातशक्तिः सिध्यतीति तन्मतनिरासार्थमपि सूत्रमे
वप्रमाणत्वेनोपन्यस्तमिति बोध्यम् ननुकर्तृपदाघटितमिदं सूत्रं कथमाख्यातस्यकर्तृवाचकत्वे मानमित्याशंकांनिरस्यति अत्रही
ति नत्वेतत्सूत्रं लकाराणामेव कर्त्रोदि शक्तिबोधकं नाख्यातस्येत्यत आह बोधकतारूपा मिति बोधजनकत्वरूपा मित्यर्थः इदं चादेशि
श्वेव शक्तिरादेशानामादेशि स्मृतिद्वारार्थोपेकत्वमिति मतनिरासार्थेत्युक्तम् यथाचैतत्तथावक्ष्यने विधीयन्त इति तथा च वर्णस्फोटपक्षे
श्रूयमाणवर्णानामेव वाचकतायाव्यवस्थापयिष्यमाणतयालः कर्मणीत्यादिस्तत्राणांतिवादिशक्तिग्रहे एवतात्पर्योवधारणेनसंभव
स्याप

कर्मण्यप्यनुपपन्नमित्येवमिति शक्यं तत्रैवैतदुक्तं तत्रैवैतदुक्तं तत्रैवैतदुक्तं

कर्मण्यप्यनुपपन्नमित्येवमिति शक्यं तत्रैवैतदुक्तं तत्रैवैतदुक्तं तत्रैवैतदुक्तं
शब्दस्य धान्यार्थफलश्रये पारिभाषिकत्वादिभिः शब्दप्रतिपत्तिभिः शब्दप्रतिपत्तिभिः
दर्शनं शास्त्रन्यायैरेतत्प्रदर्शनान्तरत्र भेदादर्शनान्तर्यामिणां तत्रैवैतदुक्तं तत्रैवैतदुक्तं
न्यूनतमत्वे व्यापारस्यान्यस्यत्वान्तर्यामिणां तत्रैवैतदुक्तं तत्रैवैतदुक्तं तत्रैवैतदुक्तं

न च सूत्रे कर्मपदे कर्तृत्वकर्मत्वपरेतथा च कर्तृत्वकर्मत्वकर्मत्वकर्मत्वकर्मत्वकर्मत्वकर्मत्व
तुल्यत्वेन लकारस्य पुनस्तत्र शक्तिकल्पनायोगात् अथ दर्शनात्तत्रैवैतदुक्तं तत्रैवैतदुक्तं तत्रैवैतदुक्तं
धिः स्यादिति चेत्तर्हि कृता मपि कर्तृकर्मवाचित्वनसिद्ध्येत कर्तृकर्मवाचित्वनसिद्ध्येत कर्तृकर्मवाचित्वनसिद्ध्येत

कर्मणीत्यनुपपन्नमित्येवमिति शक्यं तत्रैवैतदुक्तं तत्रैवैतदुक्तं तत्रैवैतदुक्तं
कृतं सूत्रकानां अनुलब्धादीनामित्यर्थः ननु कर्तृकर्मवाचित्वनसिद्ध्येत कर्तृकर्मवाचित्वनसिद्ध्येत
आनुवर्तते तत्रैवैतदुक्तं तत्रैवैतदुक्तं तत्रैवैतदुक्तं तत्रैवैतदुक्तं तत्रैवैतदुक्तं तत्रैवैतदुक्तं
हृत्त्वयोगक्षेममिति अत्रैवैतदुक्तं तत्रैवैतदुक्तं तत्रैवैतदुक्तं तत्रैवैतदुक्तं तत्रैवैतदुक्तं
पगमेत्यायसाभ्यां कर्तृकर्मवाचित्वनसिद्ध्येत कर्तृकर्मवाचित्वनसिद्ध्येत कर्तृकर्मवाचित्वनसिद्ध्येत

ननु पूर्वसूत्रस्थे कर्त्तृपदस्य धर्मिपरत्वेऽप्यनुवृत्तस्य तस्य शब्दाधिकाश्रयणेन धर्मपरत्वसंभवात् नोक्तदोषः यदि च शब्दाधिकाश्रयणसन्त्ये
 वगमके प्रकृते च तदाश्रयणे प्रमाणाभाव इति विभाव्यते तदापिशक्तिः कारकशक्तिमत्कारकमिति पक्ष इत्यस्याकारसिद्धतया तद्विकल्प
 स्पतिङ्कृतेर्व्यवस्थितत्वाश्रयणादर्थोधिकाश्रयणेऽप्यभिमतार्थलोभोऽक्षत एवेत्यत आह अपिचेति तथा च विकल्पव्यवस्थाया एवाप्रामा
 णिकत्वेनैकार्थपरत्वेव न्यायेति भावः नन्वाख्यातस्य व्यापारावाचकत्वे कथं ततस्मिद्धोऽत आह भावनाया इति कृदादिवदिति तत्र तस्येति
 वतिः कृदादि स्थल इवेत्यर्थः आदिपदात्कर्त्तृविहिततद्विगतेः परिग्रहः तथा च यथा भवन्मते धातोर्व्योपारावाचकत्वेन कृदर्थकञ्चोक्षिप्तः

अपिच मीमांसकानां कृताभिवाख्यातानां मपिकर्त्तृवाचित्वमस्तु भावनाया एव आक्षेपेण कृदादिवत्प्रतीति संभवे वा
 च्यत्वं मस्तु तत्रासति प्राधान्यं तस्या नस्यादिति चेन्न घटमानयेत्यादावाक्षेपितव्यं क्तेरपि प्राधान्यवदुपपत्तेः पंच
 नीत्यादौ भावनाया विवरणदर्शनाद्वाच्यत्वमिति चेन्न ॥

आख्यातावाच्यत्वेऽस्तीत्यर्थः तस्या भावनायाः प्राधान्यं मुख्यविशेषत्वम् घटमानयेति जातिः पदार्थ इति मते जात्याश्चिप्रव्यक्तेर्यथा प्रा
 धान्यं तथा चोक्षिप्तभावनाया अपि प्राधान्यमुपपत्स्यत इत्यर्थः शक्तिग्राहकेषु परिगणि ताद्विवरणाद्भावनावाचकत्वमाख्यातस्याया
 स्पतीत्याशंकते भावनाया इति विवरणे नित्समानार्थकपदान्तरेण तदर्थकथनस्य विवरणतया प्रकृते पचतीत्यस्य पाकभावनेत्याख्या
 तस्य भावनापदेन विवरणात्तस्य भावनावाचकत्वमित्यर्थः

पाके करोतीति

विवरणस्य स्वस्वबोधानुसारितानन्तेनार्थनिर्णय इत्याह पाकानुकूलेति पृचतीत्यस्यैककर्तृकापचिक्रियेति कर्तुर्विवरणस्यापि दर्शनेना।
 (व्याप्तस्य भावनायां शक्तिरुतकर्तरीत्यत्र विनिगमकाभावादिभिर्भावेः इतरैतरयोगदृष्टइति समाहारद्वैतज्ञानरूपदलक्ष्यार्थसमाहार।
 स्पृचशब्देन विवरणदुक्तमितरेतरेति धवस्वदिष्टद्वघटकपदाशक्यसाहित्यस्य विग्रहवाक्यस्य च शब्देन विवरणवदित्य
 र्थे इदं चान्वयप्रयोजक रूपवत्त्वयोग्यता एवं च घटेन जलमाह रेत्यत्र जलाहरणप्रयोजकतया छिद्रेतरत्ववमकृते द्वित्वान्वयप्रयोजकत्वेन
 पाऽप्यर्थसाहित्यस्यापि भानमित्यभ्युपेत्येकमन्त्रसाहित्यस्य द्वित्वेनैवोपस्थितेन तत्र समासघट

पाकानुकूलस्यैवाप्यवताः कर्तुरपि विवरणविषयत्वाविशेषात् न च कर्तुर्विवरणं तात्पर्यार्थविवरणपाकं करोतीत्यशब्दार्थ
 कर्मत्वविवरणवदितरेतरयोगदृष्टिसमुच्चयं शिविवरणवद्धानतदर्थनिर्णयकमिति वाच्यम् भावनायामपि तुल्यत्वात् किंच
 पचति चैत्रं इत्यत्राभेदान्वयदर्शनात् कर्तुर्वाच्यत्वमावश्यकंपक्वदेवतजडत्वितिवत् ॥ १५ ॥

मिति मत्तान्तरत्ववश्यते तुल्यत्वादिति भावनापदेनास्वातन्त्र्यविवरणमप्यपदार्थविवरणमित्यस्यापि वक्तुशक्यत्वादित्यर्थः स्वस्वबोधानुसारिविण
 स्यनार्थनिर्णयकत्वमित्यप्युभयोः समानमिति भाव नन्यस्येतस्य कर्तृकाचित्तेन दाक्षिण्यं भवनायाः प्राधान्यं नुपपत्तिः न चाकृतिवदित्
 जात्याक्षिप्रव्यक्तित्वाप्राधान्यसुपपादितमेवेति वाच्यम् दृष्टान्तदाश्रयितिकयोर्वैषम्यात् तच्छहिकत्री स्वस्वहृत्पुनिरूपकतया भावनाऽक्षेप्रव्यभा
 वनाविरदिणः कर्मत्वासंभवात्ततश्च धर्मिग्राहकमानसिद्धगुणत्वेन प्राधोन्व्यसंभवः कृतीवजात्यागुपरिच्छेद्यतया वगतस्य द्रव्यस्य तथैवाक्षेपाद्
 भवतितस्य प्राधान्येन भानमिति प्राधान्यानुरोधाद्भावनाया वाच्यत्वमावश्यकमित्यतोऽप्युपपत्तिमाह किंचेति अभेदात्म्यदर्शनादिति देवद

संज्ञानन्तेनार्थनिर्णय इत्याह पाकानुकूलेति पृचतीत्यस्यैककर्तृकापचिक्रियेति कर्तुर्विवरणस्यापि दर्शनेना।
 (व्याप्तस्य भावनायां शक्तिरुतकर्तरीत्यत्र विनिगमकाभावादिभिर्भावेः इतरैतरयोगदृष्टइति समाहारद्वैतज्ञानरूपदलक्ष्यार्थसमाहार।
 स्पृचशब्देन विवरणदुक्तमितरेतरेति धवस्वदिष्टद्वघटकपदाशक्यसाहित्यस्य विग्रहवाक्यस्य च शब्देन विवरणवदित्य
 र्थे इदं चान्वयप्रयोजक रूपवत्त्वयोग्यता एवं च घटेन जलमाह रेत्यत्र जलाहरणप्रयोजकतया छिद्रेतरत्ववमकृते द्वित्वान्वयप्रयोजकत्वेन
 पाऽप्यर्थसाहित्यस्यापि भानमित्यभ्युपेत्येकमन्त्रसाहित्यस्य द्वित्वेनैवोपस्थितेन तत्र समासघट

नियामकमिति तद्विभक्तयंतनामार्थनिष्ठाभेदसंसर्गवच्छिन्नप्रकारतानिस्सुप्तिनविशेष्यतासंबंधेनशाब्दवृद्धिप्रतिपत्तिरितिप्रकृत्यंतप
 दजन्योपस्थितिर्हेतुत्वस्यनीलोघटइत्यादील्लूपत्वादित्यर्थः तच्चैति अभेदान्वयबोधप्रयोजकसमानविभक्तिकेत्वंचेत्यर्थः अ
 त्रदेवदत्तः पचतीत्यादीतादृशनियमेव्यतिरेकव्यभिचारत्वादिदर्शयति सोमेनेत्यादिना नत्वत्रयागेसोमस्यकरणत्वेनैवात्वया
 कथमुक्तंनियमस्यव्यभिचारइतिचेन्न सोमस्ययागभावनायांकरणत्वेनान्वयेयागस्यापितत्रकरणत्वेनैवान्वयात्सोमेनयागेनेष्टं
 भावयेदित्युभयविधानेवाक्यभेदप्रसंगः सोमस्ययागवत्फलभावनाकरणत्वेनप्राधान्यापत्तिर्योगार्थत्वानुपपत्तिः प्रत्ययवाच्यफ

नचाभेदबोधेसमानविभक्तिमत्त्वंनियामकमत्तञ्चात्रनास्तीतिवाच्यम् सोमेनयजेतस्लोकंपचति॥ ५ ॥

लभावनायाः समानपदोपात्तयोगेनैवकरणकांक्षांनिवृत्तेर्विभिन्नपदोपात्तसोमस्यकरणत्वेनान्वयानुपपत्तिश्च सोमेनयागमि
 त्यन्वयाभ्युपगमेयद्यपिसोमस्यनयागार्थत्वानुपपत्तिः करणत्वेनैवान्वयात्तथापिप्रत्ययार्थभावनाकरणत्वेनोपस्थितस्यसाध्यत्वे
 नान्वयानुपपत्तिर्दुष्यतिहेतुवेतिसोमपदस्यसत्त्वर्थलक्षणयासोमवत्यागेनेष्टंभावयेदिति विशिष्टार्थविधानाद्वाक्यभेदप्रसंग
 गोनेतिमीमांसकसिद्धान्तान्नचोक्तनियमेव्यभिचारोदुर्वारइतिभावः स्लोकंपचति भावः स्लोकंपचति अत्रापिधात्वर्थव्यापारजन्यफलसंबधि
 निफलैविभिन्नविभक्तिकेत्वंपदार्थस्याभेदान्वयादित्यर्थः

ननु समानविभक्तिवत्त्वं नामार्थयोरेवाभेदान्वयबोधे प्रयोजकमम एव व्युत्पत्तौ द्विवचनस्यैवोद्धेत्वं. नामत्वचवक्ष्यते प्रकृते चानुयो
 गिप्रतियोगिनो नामार्थत्वाभावात्तेनोक्तदोषोऽत आह एजपुरुष इति यद्यपि सोमै न यजेतेत्यत्रैवदेवदत्तं पञ्चमीत्यत्रापिसमानविभक्तिः
 कत्वस्यात्तत्रतयाऽभिमतबोधान्वयानुरोधे भाक्तत्वं वाचित्वम्. सिद्धमेव तथापि व्युत्पत्तौ नामार्थद्वयविषयकत्वेपि व्यवभिन्नो
 डुरुद्धर एवेत्याशयेन नामार्थद्वयस्थलमुपात्तने यायिकमतेमचेदनेः कर्मधारयेषु शीतसु रुषेचपूर्वपदशकवलक्ष्यन्त्यतरुस्येत्तर

एजपुरुष इत्यादावप्यभेदबोधानापत्तेः न चान्नलक्षणया कर्तुं कृत्वात्सामानाधिकारण्यम्. पिंगाक्ष्यादियोगि
 कानामपि द्रव्यवाचित्वानापत्तेः एवं वैश्वदेवी इत्यादि तद्धितानामपि अनेकमन्यपदार्थसास्यदेवतेत्यनुशासने
 नापिपिने अक्षिणीयस्याः विश्वेदेवादेवता अस्मा इति विश्वार्थान्नात्प्रधानपृथ्व्यर्थे एवानुशासनलाभात् ॥ ॥

पदार्थेऽभेदान्वयोपगमात् स्वमतेन जहत्स्वर्थवृत्त्यभ्युपगमेन पूर्वोत्तरपदार्थयोरेव स्वयस्यैवाभेदेनोक्तव्युत्पत्तेरप्रसंगवित्तिबोधमद्
 सुपलक्षणवक्ष्यर्थवहुद्वीहेरपि अयरेतु उक्तव्युत्पत्तौ नामांशेऽसत्त्वत्त्वस्थपि विशेषणान्ते कल्पलेन भिन्नत्वात् इत्युक्तं अतिक्रममे
 वक्ष्यते समानाधिकारण्यमिति पर्ययोरेकार्थमिभाषित्वमित्यर्थः श्लोकिकानेति यो गोऽवयववृत्तिलान्नामपुत्रत्कारेण प्रवृत्ता
 नमित्यर्थे द्रव्यवाचित्वानापत्तेरिति धर्मिशक्तत्वात्वापत्तेरित्यर्थः एवमिति स्वस्यार्थेयसामानाधिकारण्येयपादने इत्यर्थः इत्यर्थमेवेति

वैश्वदेवीद्वयमिति द्वैव्यावाचित्वात्तापत्तेरित्यनुष्यते तथा च वलावलाधिकारणोद्धेदापत्तिरिति भावः तथाहि तन्नेपयसिदध्यानयति सावैश्व
देव्यामिक्षावाचित्वावाजिभ्योवाजिनमिति श्रूयते अत्रायं संशयः किमनयाश्रुत्यामिक्षावाजिनोभयगुणकमेकं कर्म विधीयतेऽथवा तद्गुणदेव
ताभिन्नं कर्म द्वयमिति वाजेनान्तेनामिक्षारूपेण संबंधाद्वाजिनो विश्वेदेवास्तान नृद्यवाजिनगुणो विधीयते तेनोभयगुणकं वैश्वदेवमेकं कर्म
निपूर्वपक्षे वैश्वेदेव्यामिक्षेत्यत्र तद्धितस्य देवता संबंध्यर्थकतया श्रोतः संबंधोवाजिभ्योवाजिनमित्यत्र तुवाक्येन सः सत्यामपि पदांतरायेक्षा
यां स्वाभिन्नार्थकपदस्यैवोपेक्षणान्नश्रौतत्वबाधः संबंधस्य यत्रनुमित्तार्थकपदोपेक्षा तत्रैव वाक्यस्य विनियोजकत्वात् एवं च वैश्वेदेव्यामि
क्षेत्ये तद्धितं वैश्वेदेवयागानुवादेन नवाजिनगुणविधानं श्रोतद्रव्येण निराकांक्षत्वात् किंतु कर्मोत्तरविधिर्वाजिभ्यदिति चापूर्वदेवता
विधानमिति ग्राह्यतः यदि च तद्धितस्य देवता संबंध एव शक्तिसत्त्वावाजिनामिक्षयोर्वाक्यविनियोज्यस्य साम्यादामिक्षाद्रव्येण देवता सं
बंधस्य श्रोतत्वमिति सिद्धांतव्याकौपः लक्षितद्रव्यमादाय देवता संबंधे श्रोतत्व संबंधात्तदनुपपत्त्यभावेन तद्धितस्य द्रव्यार्थकत्वकल्प
नमप्ययुक्तं स्यादिति अनुशासनलाभादिति उपलक्षणमिदं युक्तेरपि तथाहि घटपदान्घटत्वप्रकारकबोधवदंड्यादिपदादंडुसंबा
धवानिति प्रतीतिः सर्वसिद्धा तत्राकृत्यधिकारणन्यायेन संबंधमात्रं मनुवादिवच्च स्यादतएव देवदेवत्तस्य गोमत्त्वमित्यत्र त्वप्रत्ययस्य
संबंधबोधकत्वं संगच्छते घटत्वमित्यादौ प्रकृत्यर्थघटत्वबोधकत्ववत् प्रकृतिजन्यबोधप्रकारस्य भावप्रत्ययार्थत्वाद्दिशेयस्य संस
र्गस्य कथं न तो बोध इति नुनाशं कनीयम् यतस्तस्य स्वाक्षिप्तव्यक्तं प्रकाशे प्रकाशे प्रत्ययार्थस्यैव भानात् एवं मत्वर्थविहित बहुव्रीहेरप्येकं हायनम
स्यादिति विग्रहे देवता र्थकतद्धितस्यापि विश्वेदेवादेवता अस्या इति विग्रहे च प्रत्ययार्थसंबंधस्यैव प्राधान्यदर्शनात्तस्यैव ह्यतिवा

व्यस्य निर्णयः उक्तं च यस्मिन् न्यपदार्थे च बहुव्रीहिर्विधीयते तस्यापि प्रत्ययार्थत्वात्संबधस्य प्रधानतेति नच गोमानित्यादीसंबधि
 प्रतीत्यनुपपत्तिः उभयार्थाश्रिते तसंबधेनाक्षेपानुपपत्तेः तव कर्त्तव्यत्वे संबधवच्च नचासत्त्व भूतसंबधस्यैव विभक्त्यर्थतया तद्विहित
 मनुवादे स्तादृशसंबधवोधकत्वेन तत्र लिङ्गसत्त्वाऽनन्वयापत्त्यासत्त्वभूतसंबध एवानुशासनादरेण शक्तिरस्युपेया एवं च द्रव्य
 भेवार्थीमत्वर्थीयस्यानुसंबधश्चाक्षेपलभ्य एव किं न स्यात् किंच मनुवादेः संबधसाम्यार्थकत्वेन तस्य संबधादिपदपर्य्ययतापत्त्या
 संबधविशेषोप्यकत्वमेवोपीकरणीयम् तत्त्वं चानुयोगिप्रतियोगिविशेषनिरूप्यत्वम् तथा चैकस्यनिरूपकस्य प्रकृत्यालाभेऽप्यनु
 योगिरूपनिरूपकभानार्थतमशक्तिकल्पने त्वतीव गौरवमिति वाच्यम् मनुवादेर्ह्यसत्त्वभूतसंबध एव वाच्योऽतएव

संबधानामनेकत्वेऽलिङ्गकत्वेपि च दंड्यादिशब्दानामेकवचनात् त्वन्नालिङ्गकत्वच संबधिनांतथात्व एव तादृशप्रयोग
 दर्शनात् तथा च मनुवर्थसंबधे लिङ्गाद्यन्वयासमवाचौरेवाक्षेपः संबधिनः आख्यातार्थसत्त्वेयवकर्त्तादिः वलुनसु लिङ्गसंज्ञ
 नत्वयित्वरूपासत्त्वभूतत्वमपि षष्ठ्यर्थादावर्थसिद्धम् प्रत्ययार्थलिङ्गसंज्ञादेः प्रत्ययार्थ एवान्वयायोगात् प्रत्ययानामिति
 व्युत्पत्तेश्च तस्मान्नासत्त्वभूतसंबधः पक्षीवाच्यः यं तु अनुयोगिरूपनिरूपकभानार्थम् द्रव्येशक्तिकल्पने गौरवमिति तदपि
 नसंबधप्रत्यक्षे हि यावदाश्रयमानापेक्षानशादे येन तच्छक्तिकल्पना गौरवसंभाष्ये ततस्मान्न मनुवादेः शक्तौ न किंचिदप्य
 क्तमिति प्रपंचितं चैतदधिकमन्त्यत्र एवं चैकहायन्यादिपदानां संबधवाचकतायामनुशासनस्य तदुपपृच्छने कस्युक्तीनाचस
 तत्रैव शक्तिः सिध्येन्नसम्बन्धिनीत्यास्वयड्लार्यः तथा चैतिसामानाधिकरण्यस्य लक्षणयेवोपपादेनेत्यर्थः ॥ ६ ॥

अरुणाधिकरणेति तथाहि अरुणयापि गार्क्ष्यैकहायन्यासो मंक्रीणाति इति श्रूयते तत्र किं मरुणि मावाक्यं भङ्क्वा प्रकलेनिवेशनीयः
 किंवाक्कीणातिना संबंध्यते इति संशये क्रीणातिना संबंध्यमानस्तद्योगान् क्रयणकरणं स्यान्न चामृते स्यतद्युक्तमिति नास्य क्रयण संबंध्य
 इति पृथगेव प्रकरणे निवेशनीय इति पूर्वपक्षः सिद्धांतस्तु संभवति सन्निहितपदार्थोत्वये प्रकरणनिवेशनौ चित्यात् पिं गार्क्ष्यादिपदानां
 द्रव्यवचनतया तस्मिन्निर्णयसौ लभ्ये नतद्द्वारा क्रीणात्यर्थे नापि संमन्वयलाभाद्वाक्यघटकत्वमेव तस्येति स चानुपपन्नः पिं गार्क्ष्यादियोगि
 कानां पदानामुक्तयुक्त्या संबंधार्थकतया द्रव्यस्यै रनुयादानात् किंच पूर्वपक्षोप्यनुपपन्नः पिं गार्क्ष्यैकहायनीशब्दार्थ संबंध्य स्याप्य मू

तथा चारुणयापि गार्क्ष्यैकहायन्यासो मंक्रीणातीति वाक्ये द्रव्यानुक्ते एरुणयस्य स्ववाक्योपात्तद्रव्यस्यैवान्वयप्र
 तिपादकारुणाधिकरणोच्छेदापत्तिर्द्रव्यवाचकत्वसाधकमूलयुक्तैः समानाधिकरणस्योक्तरीत्योपपत्तेरिति

प्रपंचितं विसरेण वैयाकरणभूषणे ॥ २० ॥ नैत्वाक्कीणातिकरणत्वासंभवे नक्तीणातिकरणत्वस्येति द्वाक्यादलाभाद्दृणस्यैव वा
 क्यभेदशंकायां मूलशेषित्याच्च बहुव्रीह्योररुणपदस्य चलाक्षणिकद्रव्यविधायकताया अविशिशृत्वेन बहुव्रीह्यादेरेव द्रव्यविधायक
 त्वंनारुणपदस्येत्यत्र चिनिगमकाभावात् अधिकमंत्रेवक्ष्यते उक्तेरित्येति संबंधिलक्षणाकल्पनेनेत्यर्थः प्रपंचितमिति प्रपंचस्तृक्त
 प्रायः भूषणे इति प्रकृतस्थले समासशक्तिं निरूपणावसरे चेत्यर्थः पदार्थनिरूप्येत्यनेन पदार्थनिरूप्येति रूयणे तयोः
 संगतिः सूच्यते नत्फलंतु पूर्वापरग्रंथैकवाक्यप्रतिपत्तिरेकप्रयोजनवताज्ञानफलिका केचित्तु उक्तप्रलपितत्वशंका निदाना संगत

त्वयामनिगसः प्रयोजनमित्याहुः साकानंतय्योभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकतावच्छेदकधर्मरूपाषड्विधा तदुक्तं सप्रसंगतुपो द्यूतो।
 हेतुतावसरस्तथा निर्वाहकैककार्यत्वेयोढ्यसंगतिरिथ्यते इति तत्र प्रकृतसिद्धानुकूलचित्ताकालावच्छिन्नप्रकृतानुकूलत्वमुपो द्यूतः अनु
 कूलत्वचात्रघटकत्वज्ञापकत्वादिरूपम् यथायथप्राप्त्यनत्रावच्छेदकोश स्वरूपसन्नितराशंज्ञानउपयोगीएवंमयेपि स्मृतिकाल्य
 वच्छिन्नोपेक्षानर्हावच्छेदकधर्मवत्त्वंप्रसंगः हेतुताप्रसिद्धप्रतिबंधकीभूतशिष्यजिज्ञासानिदृत्तिकालावच्छिन्नावश्यवक्तव्यत्वम
 वसुरः निर्वाहकत्वमेककार्यजनकत्वकारणतदवच्छेदकसाधारणप्रयोजकत्वरूपम् एककार्यत्वमेकस्यकार्यतासाचंजन्यताजन्य
 शानविषयत्वरूपाचेति उदाहरणविकानिचित्वत्रिवेववक्ष्यतेऽन्यानि तु स्वयमुक्तानि आक्षेपोदाहरणानीनानुतंत्रान्तरेसंगतित्वेनप्रसि

तिङ् इतिबोधकतारूपशक्तिस्तिङ्श्वेत्यभिप्रेत्येदम्पदार्थनिरूप्यवाकार्यनिरूप्येति फलेतिविक्रित्यादिफलं
 प्रति तिङ्ः कार्यकर्मसंख्याकालाः तत्रकच्छेकर्मणीव्यापारफलयोर्विशेषणे॥

समर्थना प्रकृतेचपदार्थतत्सुसर्गविशेषरूपवाक्यार्थयोः प्रसंगसंगति तथाहिल्लिपितेषुपदार्थेषुप्रायशोसंसृष्टपदार्थोभावेनतत्सम
 स्यसमान्यरूपेणस्मरणम् तत सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्यविशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासाजनकत्वच्छिष्यस्यकृष्णसंसर्गइत्याकार
 विशेषधर्मजिज्ञासाततस्तद्वेधवायशिष्यस्यशब्दप्रयोगस्ततः शिष्यजिज्ञासाज्ञानगुरो ततो जिज्ञासाविषयज्ञानेनृसाधनताज्ञानात्कंठ
 ल्याद्यभिधातादिसंपादनेनगुरो शिष्यजिज्ञासानिदृत्तित्तिफलकविशेषसर्गरूपवाक्यार्थोभिधानमिति तत्सर्गगतसामान्यस्योपेक्षानर्ह
 तावच्छेदकत्वानुदृश्वस्यतत्रसत्त्वाद्भक्षणसंगतिः इत्यमन्यत्रापिलक्षणा नियोज्यानि विशेषणे इति आधाराभेयभावंसंबन्धेनप्रकार

संख्यायाश्चाख्यातार्थकर्तृकर्मोन्वयित्वेप्रयोजकमाह समानप्रत्ययोपात्तत्वादिति एतेनसमानभिधानश्रुतेर्वीक्यापेक्षयावलवत्वात्समानपदोपात्तान्वयित्वंविहायप्रथमांतार्थेऽन्वयोनुचितद्रुतिव्यज्यते एकपदजन्योपस्थितिष्वयत्वादितितदर्थः लडादीनांवाचकत्वत्काल्ये आख्यातजन्योपस्थितिष्वयत्त्वस्यकालेपिसत्त्वात्तत्रव्यभिचारवारणापर्यवर्तकमविषयत्वेनतांविशिनष्टि तथाचेति घटद्रुत्यादावेकत्वादिसंख्याप्रकारकबोधेव्यभिचारोमाभूदितिकार्यतावच्छेदककोटावाख्यातार्थेति तदर्थकालप्रकारकबोधेनन्ति

संख्याकर्तृप्रत्ययेकर्तृरिक्कर्मप्रत्ययेकर्मणि समानप्रत्ययोपात्तत्वात् तथाचाख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधंप्रतिआख्यातजन्यकर्तृकर्मोपस्थितिहेतुरितिकार्यकारणभावः फलितः नैयायिकादीनामाख्यातार्थसंख्यायाः प्रथमांतार्थेएवाख्यादाख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधेप्रथमांतपदजन्योपस्थितिहेतुरितिकार्यकारणभावोवाच्यः सोपिचंद्रद्रुत्वमुखं दृश्यते देवदत्तोसुक्ताब्रजतीत्यादौचंद्रत्कार्थेयोराख्यातार्थोनन्वयादितएविशेषणत्वघटितद्रुत्यतिगौरवमद्रुमपिकर्तृकर्मणोराख्यातार्थेत्वमानमितिस्पष्टंभूषणे॥

यितुंप्रसंगान्यायसंतंनिगकरोति नैयायिकानामित्यादिना अन्वयादिति एकपदोपात्तयोरेकार्थोत्वयित्वस्यन्यायत्वादितिभावः आख्यातार्थकालप्रकारकबोधेप्रथमांतपदजन्योपस्थितेरनपेक्षणादाहसंख्येति इतरविशेषणत्वेति प्रथमांतार्थेनन्तिविशेषत्वघटितद्रुत्यर्थः तथाचेतरविशेषणतानापन्तार्थविषयकोपस्थितिः कारणमित्यर्थः एवंचचंद्रभोजनादीनांप्रथमांतार्थेत्वपीवार्थ

सादृश्यत्रजनादिविशेषणत्वात्त्वन्व्यभिचारइतिभावः घटितइति तद्विषयकप्रतीत्यविषयद्वयार्थः तद्वच्चिन्मावच्छेदकताककार
 णताग्रहविषयइतियावत् इतरविशेषणत्वे चैतरविशेषणत्वात्प्रकारविशेषणत्वात्प्रकारविशेषणत्वात्प्रकारविशेषणत्वात्प्रकार
 धैचैत्रीयसादृश्यमित्यवातरबोधोभावेन चैत्रस्येतरनिरूपितप्रकारताशून्यत्वरूपेतरविशेषणत्वसंवेपिसतिः अविशेषणत्वेपि
 विशेषणत्वतात्पर्यविषयत्वसत्त्वात् तथाचाख्याताथसंख्याप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धेनशाब्दबुद्धिप्रतीतरविशेषणत्वता
 त्ययोविषयार्थवृत्तिविशेष्यतासंबन्धेनप्रथमातपदजन्योपस्थितिर्हेतुरितिर्यवसितोर्थः चैत्रेणसुप्यतेइत्यादिभावाख्यातस्यलेचै
 त्रकर्तृकत्वापइत्यादिबोध्यशोक्तविशेषणकथात्वर्थस्वापेनदन्त्वाद्युभिचारपरिहारायप्रथमातेति पदविशेषणम् यद्यप्येव
 मपिचैत्रसुपचितिनमैत्रइत्याद्युत्तयोगव्यवच्छेदरूपैवकार्यदार्थकदेशोन्यत्वेचैत्रस्यविशेषणत्वोत्तत्रसंख्यात्वयानुपपत्ति
 रिति विभाव्यतेनदाप्रथमानाथोविशेषणत्वमात्रतात्ययोविषयत्वेनविशेष्यताशस्यापिनिवेशेप्रत्येजनाभावादुक्तस्य
 लेचचैत्रस्यसुख्यविशेष्यत्वविशेषणत्वाभ्यांतात्यर्थविषयत्वान्वसत्त्वान्वयानुपपत्तिरिति तन्मतनिर्णयः अतिगौरवमिति अन्यस्त
 भ्यक्तौशक्तिकल्पनेसख्यात्वयबोधहेतूपस्थितौविभिन्नपदजन्यत्वनिर्वेशएवगौरवम् प्रथमातपदार्थस्यविशेषणत्वमात्रतात्पर्यो
 विषयत्वेननिवेशित्वात्तितौएवमित्यर्थः इदमपीति उपदेशितकार्यकारणभवेदंशितस्तोपवमशीत्यर्थः यद्यपितन्मतेभावनान्वयित
 निसइत्यान्वयनियमावाख्यानेन सावचाः विषयकसख्यान्वयबोधस्य काप्यजनन्तद्वाचनान्वययुद्धिनस्यसख्यान्वययुद्धित्वत्त्वपक
 तथाव्यप्यधर्मवच्छिन्नसामग्र्यफलेजननीयेव्यापकधर्मवच्छिन्नसामग्र्यधर्मैर्क्षणाद्विशेषणत्वमात्रतात्पर्योविषयत्वविशेषण

विशिष्टप्रथमान्तार्थोपस्थिति रूपायास्तत्राभावादेवोक्तस्थलेव्यभिचारप्रसक्तैर्नेतद्वावृत्तये संख्यान्वयकारणतावच्छेदककोटोक्तविशेष
 ण प्रवेशान्वसरसलशायिकृतिशक्तिवादिमत उक्तस्थलेन दापत्तिवारणायभावनान्वयबोधकारणतावच्छेदककोटावेवोक्तविशेषणविना
 रणप्रयुक्तगौरवमस्मत्तेनुप्रथमान्तपदार्थस्याख्यातार्थविशेषणतयेवान्वयेन चंद्रादेरेकत्रविशेषणतया न्वितस्य नैराकांक्ष्येणाऽपर
 त्रविशेषणतयान्वयायोगादुक्तव्यभिचारभावेन नतन्निवारकविशेषणोपादानप्रयुक्तगौरवमितीदमेवाभिप्रेत्योक्तमिदमपीति अधि
 कमन्यत्रानुसंधेयम् अत्राहुर्नव्याः लाघवोपहृंहितोक्तयुक्तिकदेवेनाख्यातस्य धर्मवाचकत्वसिद्धत्वं नरकालकल्पतादृशकार्य
 कारणाभावप्रयुक्तगौरवनिषादस्थपत्यधिकरणन्यायेनाकिंचित्कारफलमुखत्वात् किंचचंद्राद्युपमाने आख्यातार्थसंख्याद्या
 न्वयोपगमआवश्यकः तत्रतदन्वयानुपगमेसादृश्यप्रयोजकधर्मोलाभेनवाक्यस्यापरिपुष्टार्थतायनेः त्कोतार्थभोजनादौनुसं
 ख्यादीनामयोग्यत्वादेवानन्वयेनानतिप्रसंगादेवंचनास्मन्मतेदोषलेशोपीति ॥ ६ ॥ ६ ॥

दिष्णमः अत्रवैश्याकरणाः अत्यविभक्त्यन्तपदोपस्थितसङ्ख्यायाअन्यपदार्थेऽन्वयस्याप्रसिद्धत्वादेवभवदुक्तकार्यकारणभावक
 स्यनमसिद्धम् अतएवपचतीत्यस्मादेवैककर्तृकपाकोपस्थितिः अतस्यापाकानुकूलाकृतिरेकत्वमित्यनन्वितसङ्ख्यायाएवोपस्थितिः
 स्यात् पदविशेषाध्याहारस्तुप्रकरणज्ञानविनाऽसम्भवी अतएवकः पचतीतिकर्तृविशेषजिज्ञासेति तस्मादिदमपीत्यस्यवाधकवि
 शेषगौरवमपीत्यर्थः ॥

कर्तृकर्मणे सख्यायाश्च विशेषणत्वव्यवस्थाप्य कालस्यापिना प्रतिपादयति कालस्त्वित्यादिना व्यापारइति धात्वर्थव्यापारेइत्यर्थः
 नन्वाख्यातस्य कालशक्तिपरिच्छेदकेपुवर्त्तमाने लडित्यादिषु व्यापारवाचकपदानुपादानात्कथं कालस्य धात्वर्थव्यापारविशेषण
 नेत्यतस्तत्सूत्रप्रामाण्येनैवतासाधयति तथाहीत्यादिना तच्च धातुपदंचेत्यर्थः धात्वर्थमिति फलव्यापारेभयात्मकमित्यर्थः स
 नायमित्यर्थनिर्देशाद्वादि सूत्रप्रामाण्याच्चैतिभावः वदत् नो धयत् सम्प्रास्रणइतिवच्छता प्राधान्यात् धातुजन्यबोधेविशेषे

कालस्तु व्यापारे विशेषणम् तथा हिवर्त्तमाने लडित्यत्राधिकाराद्वात्तेरिति ससं तच्च धात्वर्थवदत्प्राधान्या
 व्यापारमेव ग्राहयतीति तत्रैव तदत्वयः न च संख्यावत्कर्तृकर्मणोरेवान्वयः शंकरः अतीतभावनाकेकर्त्तरि
 पचतीत्यापत्तेः अपाक्षीदित्यनापत्तेश्च याकान्तरं भदशार्याकर्त्तृसत्त्वेषु श्यतीत्यनापत्तेश्च ॥ ६ ॥

यतश्च असमानत्वादित्यर्थः व्यापारमेवेत्येवकारेण फलव्यवच्छेदः प्राधान्यादित्युक्त्या यन्मते कर्मोत्थाने फलस्य प्राधान्यतन्मते क
 लएवान्वयइति ध्वनितम् ग्राहयतीति आख्यातार्थकालविशेष्यतया बोधयतीत्यर्थः गुणानांच परार्थत्वादिति न्यायात्प्रत्ययार्थ
 स्य साक्षात्प्रकृतजन्यबोधविशेषेऽन्यन्यित्वनियमाच्चैतिभावः कर्त्तृकर्मणे रिति समानप्रत्ययेपानत्त्वप्रत्यासत्त्वेरिति भावः पच
 तीत्यापत्तेरिति कर्त्तुर्विद्यमानत्वादिति भावः एवमप्येपि

नापि फलद्विति केचिन्नु फलव्यापारयोर्धातोः पृथक् शक्तौ तयोर्हृद्देश्यविधेयभावेनान्वयापत्तिः पृथगुपस्थितयोस्तथा न्वयस्योत्सर्गिकत्वा
 न्नजङ्गुजन्त्यतादृशबोधस्य तथा न्वयबोधे प्रतिबंधकताकाल्पनेन गौरवम् तस्मात्फलावच्छिन्नव्यापारे व्यापारवच्छिन्नफले च धातू
 नांशक्तिः कर्त्तृकर्मार्थकतजन्त्रत्ययस्य नभिव्याहारश्च तजद्बोधेनियामकः गौरवं च प्रामाणिकत्वान्नदोषाय इत्थं च कर्त्रोल्याने व्यापा
 रस्य प्राधान्यम् कर्मोल्याने तु फलस्य यदा यस्य प्राधान्यं तदा तस्मिन्कालान्वयः सूत्रस्थ धातुपदादुभयोरपि प्राधान्येनोपस्थितत्वान्नो
 क्तविषयानवकाशः फलानुत्पत्तिदशाया माख्ये पाके फले वर्त्तमानत्वात्प्राद्व्यापारे फलत्वात्प्राद्व्यापारे पच्यने इत्थस्योपपत्तिरेकावय
 वेपिसमूहोपादधिप्रयणकाले पचतीति प्रयोगवत् आरोपे च प्रतीतिरेव मानम् व्यापारविगमे फलसत्त्वेऽप्याचिदेवदत्तेनेत्यादि

नापि फलेनदन्वयः फलानुत्पत्तिदशायां व्यापारसत्त्वे पचतीत्यनापत्तेः पक्ष्यतीत्यापत्तेः श्वेत्यवधेयं न चामवातजडी
 कृतकलेवरस्योत्थानानुकूलयत्नसत्त्वादुत्तिष्ठतीति प्रयोगापत्तिः परयत्नस्याज्ञानादप्रयोगात् ॥ ५५ प्रयोगास्तु भूतत्वस्यो

यन्निघटितत्वादित्याहुः तदपरेनक्षमंते पृथगुपस्थितयोस्तथान्वयबोधाभ्युपगमेनानार्थहृद्योदिपदोपस्थितानामप्रवस्तुर्योदीनामणु
 श्यविधेयभावापत्तिरतो विभिन्यपदजन्त्योपस्थितेरेवतंत्रतानुसर्त्तव्या नदभावाच्च प्रकृतेकथं तदन्वयबोधापादनं तादृशफलव्यापा
 रयोर्धातुशक्तौ मानाभावो गौरवं च विशिष्टधर्मस्य शक्यतावच्छेदकत्वे उक्तप्रयोगाणामारोपेणोपपादनं त्वः गतिकगतिरिति स्पष्ट
 मेव विवेकिनाम् एतदनुरोधेन भूतत्वस्योत्पत्तिघटितत्वाभ्युपगमे परमतानुसृतिरपीति व्यापारे आख्यातार्थकालान्वये दृष्यमाणश
 क्यनिराचयेन चैति यत्नसत्त्वादिति यत्नरूपव्यापारस्य वर्त्तमानत्वेन विषयावाधानमनुत्तदाती फलानुत्पत्त्यानतादृशप्रयोगापत्ति

॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

ननु परपत्नस्य विजातीयमनःसंयोगाप्रयसमवायरूपहेत्वभावादप्रत्यक्षत्वेपि चेष्टादियक्षकेण तद्विगकेन घानुमानेन तद्वगता
 बुत्तिस्तृतीतिप्रयोगपन्निर्दु समाधेयेवेत्याशक्येष्टापन्यापरिहरति किंचिच्छेष्टादिनेति यत्किंचिच्छेष्टीरावयवावच्छिन्नक्रिययेत्पर्य
 तद्वगती यत्त्वानुमिती अनुमानप्रयोगश्चैव देवदत्तौ यचेष्टाप्रयत्नजन्याचेष्टात्वान्मञ्चेष्टावत् अथवा यमुत्थानानुक्कूलयत्न
 यान् विजातीयचेष्टावत्त्वादहमिवेति चेष्टाप्रयत्नयोः कार्यकारणभावश्च प्रकृतैः अनुक्कूलसर्कड् इति परैरूक्तापत्तिः
 मन्ययेवपरिहरति तथाहि आमवातजहीकृतकलेवरप्रयत्नस्योत्थानोद्देश्यकत्वेपि तदजनकत्वान्नोक्तप्रयोगपत्तिरतएवो
 त्यानाययततद्देश्येवतत्रप्रयोगः यागपाकाद्युद्देश्यकर्कुडनिर्माणमंडुलक्रयणादिदृश्यां यजतिपचतीत्यादिप्रयोगवारणाया

किंचिच्छेष्टादिना तदज्ञगतौ चायमुत्तिष्ठति शक्त्यभावात् फलं तु न जायते इति लोकाप्रतीतिरिष्टत्वात् एवं च तिडः श्रे

विशेषणमेव भावनेव प्रधानम् ॥

देश्यकत्वहितदिग्भाषीनेच्छविषयत्वम् अथायेच्छयाः फलेच्छधीनत्वात् उपायत्वप्रयोजकत्वमेव कथमन्यथातत्रैवेति प्रकृतैय
 जतीत्यादिप्रयोगोदुर्वारएव तस्मात्साक्षाज्जन्यजनकभावः फलव्यापारयोः संबन्ध इत्येवाभ्युपेयम् तावतेवोक्तप्रयोगवारणात् प्र
 कृतैशक्तिरूपसहकारिकाणाभावेन तदनुत्पत्तावपि तदीययत्ने साक्षाज्जनकत्वस्य निगूढत्वेनोत्तिष्ठतीति प्रयोगस्यैवेष्टत्वात्
 प्रकृतधात्वर्थतयावगतेन स्मिन्नाध्यत्वस्यैवसत्त्वेनोद्देश्यत्वस्य तदान्निमसभवाच्च एतदभिधेयैव सारकृतोत्थानानुक्कूलयत्नसत्त्वं
 इत्युक्तम् अतएव पाकानुक्कूलप्रकृतधात्वर्थयत्नसत्त्वेपचतीत्येव प्रयोगेन्यदानुपाकायपतते इति उपसंहरति एवं चेति विशेषणमे

प्रकृति प्रत्ययार्थयोरिति व्युत्पत्तिविरोधमाशङ्कते यद्यपीति अन्यत्र पक्षेत्यादौ दृष्टमिति तथा च प्रकृत्यर्थभावनायाः प्राधान्योपगमे
 तद्विरोध इति भावः भावप्रधानमिति नामाख्यातोपसर्गे निपातभेदे नोद्विष्टं चतुर्विधं पदं प्रकल्प्य नामाख्यातलक्षणप्रतिपादके इमे वा
 के अत्राख्यातं भावप्रधानमिति योजना यथाश्रुते यच्छब्दयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणमित्यभियुक्तोक्तैः शाब्दबोधे प्राडिन्
 दिष्टस्यैवोद्देश्यतया विवक्षितार्थोलाभात् अतएव वृद्धिशब्दस्य प्राडिन्देशो मङ्गलार्थ इत्याकरोक्तं संगच्छते एवमग्रेपि आख्यातत्वा
 वच्छिन्ने प्रधानभावार्थप्रतिपादकस्वरूपलक्षणेनात्ययोवधा एणाच्च लक्षणवाक्याच्छब्दमर्यादया प्रकृतपदद्वयार्थोभेदस्याधिक

यद्यपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यमन्यत्र दृष्टं तथापि भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानि
 इति निरुक्तात् भूवादिस्तत्रादौ क्रियाप्राधान्यबोधकभाव्याच्च धात्वर्थभावनाप्राधान्यमध्यवसीयते ॥ ६ ॥

भावप्रधानमिति निरुक्तम् ३
 भैयापिकाः ३

स्यभानेपिनक्षतिः लक्ष्यतावच्छेदकचिदंत रूपाख्यातत्वम् आख्यातमाख्यातेनेत्यादौ तत्रैवाख्यातपदस्य शक्य
 वधारणात् भावकालकारकसंख्याश्चत्वारोऽर्था आख्यातस्य तत्र भावः प्रधानमिति प्रकृतनिरुक्तभाष्याच्च एतेन तिडः प्रधानभावा
 र्थकत्वस्य प्रतिपादकमेव तदिति वैदन्तः प्रत्युक्ताः तच्छब्दपरासृश्यभावादिचतुष्टयस्यैकदा तिडप्रतिपादनासंभवाच्च भावत्वं नि
 ब्याद्यत्वम् नातः कर्मख्यातस्य फलविशेष्यकबोधकतावादिमते तत्राप्रसक्तिः प्रधानप्रतिपादकत्वस्य नाममात्रे भावप्रतिपादक
 सभुक्त्वादिनास्यतिप्रशक्तैत्वात्तद्वारणाय विशेष्यसुपात्तम् प्रधानंचोपस्थितत्वात्त्ववाचकप्रकृतिकप्रत्ययार्थनिरूपितमेव

तः काष्ठे पाक इत्याद्ये प्रत्ययार्थकारणनिष्ठप्रकारानिरूपितविशेष्यतेश्च ^{प्रधानत्वम्} शालिवोधप्रतिपादके पाकादिनास्तु निप्रसंगः तथा च प्रति
 इवो ध्यार्थनिष्ठप्रकारानिरूपितविशेष्यतात्पर्यप्रतिपादकत्वतैत्पर्यवस्यति इतरा विशेषणत्वरूपे तु न तत् पचति भवतीत्या
 दिवाक्यघटकपञ्चाद्यर्थक्रियायात्तदसत्त्वेन पचतीत्याख्यातेऽव्याप्ते स्तः पूर्वकालार्थकत्वस्य निराकारिष्यमाणत्वान्नोक्तलक्षणर
 लक्ष्येति प्रसंगः क्वदभिहितोभावोद्भव्यवत्प्रकाशतदिति भाष्येण पाक इत्यादाविवनस्य सत्त्वातिदेशे न साध्यत्वरूपभावत्वाभावात्
 देवनातिप्रसंग इति तु न सत् यतः साधुत्वान्वाख्यायकव्याकरणस्य त्यायत्कदर्थभावे लिगाद्यन्वयो न भवसिद्धस्तस्मिन्नेव तदिति दि
 श्यते यथा पाक इत्यादौ घञर्थभावस्य स्कार्ये तु लिगाद्यननुभवे न तत्र तदतिदेशविषयस्यान्याप्यत्वात् अव्ययकत्वेन तस्य धात्व
 यानुवादकत्वस्य विशेष्यमाणत्वाच्च एतेन पचति भवतीत्यादिवाक्यघटकाख्यातसप्रहायकचिक्त्रियातरनिष्ठविशेष्यतानिरू
 पितविशेष्यणत्वाभाववत्त्वं तत् पञ्चाद्यर्थक्रियाया भवत्यर्थविशेषणत्वे पिक्कक्तिदत्तमभिक्काहारे विशेष्यतयैव भानात् न तत्रा
 तिप्रसंग इत्युक्तम् उक्तापेक्षयाऽभावघटितत्वेन गुरुत्वात् ^{कृत्वात्} अग्निमलक्षणे प्राधान्यस्य विशेष्यत्वरूपस्यैव वक्ष्यमाणतयात्रा
 पितस्यैव न्याप्यत्वात्तत्रभावः प्रधानमिति भाष्येण मद्दुकार्यस्यैव लाभाच्च सत्त्वप्रधानमीति अत्रापि पूर्ववद्दुद्देश्यविधेयभाव
 कल्पना लक्ष्यतावच्छेदकचक्षुदाद्यतप्रकृतिकविभक्तित्वरूपं नामत्वम् प्रकृति प्रत्ययो विभक्तिरित्येतन्नामसत्रा इत्या
 लिगसख्याचनार्थ इति तैद्वाभ्यात् क्रियाप्रधानमाख्यातसत्त्वप्रधाननामयतः क्रियापृष्टस्तिडचचे किं करोति पचतीति इ
 व्यपृष्टः कृताच्चचे कनरो देवदत्तोयः पाचक इति प्रशसायामिति सूत्रस्थमहाभाष्याच्च तत्र कृतेत्यस्य तत्र कृति कसुर्वतेनेत्यर्थ

कृताद्रव्याभिधानेऽपि न केवलेति न्यायेन केवलस्य प्रयोगानर्हत्वात् निरूक्तभाष्यस्य विभक्तिपदस्वारस्याच्च व्युत्पत्तिपक्षमवलंब्य
 वेदं नातोऽव्युत्पत्तिपक्षेनासादिष्विति प्रसंगः लक्षणमाह सत्त्वप्रधानानीति सत्त्वंद्रव्यं वक्ष्यमाणलक्षणतन्प्रधानं यत्रैति विप्र
 हाङ्गिणादिनिष्ठप्रकारानि रूपाणि विशेष्यताशास्त्रार्थप्रतिपादकत्वं नाम लक्षणमित्यर्थः विशेष्यार्थकत्वस्य निपातारव्याता
 दावतिप्रसक्तत्वात्तद्वारणाय प्रकारानि रूपाणि विशेषणम् व्यक्तित्वो धस्य धर्मविषयकत्वनियमेन जातिप्रकारतानि रू
 पितत्वस्यातिप्रसंगावारकत्वात्तदनुपादानम् लक्ष्यतावच्छेदकानाक्रान्तेषु पादच्छेदकानां प्रतिप्रसंगसंगुलक्षणतद्वातिरिक्तत्व
 विशेषणेनैव परिहरणीयः एवं धात्वर्थानुवादकप्रत्ययान्तेष्वप्रसंगोपिलक्ष्यतावच्छेदकेन द्विशेषणेनैव तत्र नामसत्त्वव्यव
 हासोपि स्वाद्यंतत्वनिवंधनोभाक्तइति तद्भावः उपसर्गादिलक्षणं तु वक्ष्यते भूवादीति इत्थं हितत्र भाष्यम् वातहीयं वाचोयु
 क्तिः पचति भवति त्वं पचसि भवति पश्यति भवतीति सैवावाचोयुक्तिः पचादिक्रिया भवति क्रियायाः कर्त्तृभवतीति तेन
 चाह त्वैव पचाद्यर्थं क्रियाकर्त्तृक भवन क्रियायाः प्राधान्यं प्रतिपाद्यते धात्वर्थं क्रियाया आख्यातार्थं विशेषणत्वाभ्युपग
 मे तु स्वस्वार्थं चिरुद्धत्वेन पदार्थोत्तरे विशेषणतया त्वयै नैराकांक्ष्येण भवत्यर्थं क्रियाया आख्यातार्थं विशेषणपच्यादिक्रि
 याणामन्वयासंभवेन तद्विरोधोऽप्रतिरोध एव स्यादिति भावः सूत्रादावित्यादिना प्रशंसायां भिति सूत्रपरिग्रहः ॥३॥
 ननु भावप्रधानमाख्यातमिति निरुक्ते न तिङन्ते भावनापरपय्यासभावप्राधान्यप्रतिपाद्यते सा च नैवायिकमते कर्त्त
 रव्याते कर्त्तृत्वं कृतिः कर्त्तारव्याते कर्मत्वमफलं तन्निरूपायताश्रयत्वं वातेः संख्याकालानि रिकारव्यातार्थं स्य भावना

पदव्यपदेश्यत्वोपगमात् भावाख्यानेतु धात्वर्थव्यापारएवानुवादकत्वानदाख्यातस्य प्राधान्यचतस्याः प्रकृत्यर्थोपेक्ष सुमानप्रत्ययोपा
 नत्वप्रत्यासत्तौ फलमात्र धात्वर्थद्वितिवदतामीमासकानामेनदपि भाष्यमूलं नत्रलडाद्यर्थकालान्वयोपगमेतुतदैयैर्क्षेमपि उक्तभाष्ये
 पिक्रियापदार्थसत्समतभावनेव अतएवक्रियापृष्टस्तिडाचष्टेत्येवोक्तननुतिहंतेनेति कृज्यादिरूपभावनायात्राख्यातार्थत्वेसा
 ननुभूवादिसूत्रस्यकथशायनेऽयप्रकृत्यर्थोऽयप्रत्ययार्थदृतिप्रघट्टकेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यांशक्तिग्राहकमिहपचतीत्युक्तेकश्चि
 ख्वदः श्रूयतेपचशब्दश्चकारातोऽनिश्चप्रत्ययः श्रूयते ऽप्रार्थोपिकश्चिद्व्युत्पत्त्येवम्यतेविक्रितिः कर्चत्वमेकत्वं पठतीत्युक्तेकश्चि
 द्योहीयतेकश्चिदुपजायतेकश्चिदन्वयी पच्छब्दोहीयते पठ्शब्दुपजायतेअतिशब्दश्चान्वयी अर्थोपिकश्चिदीयतेकश्चिदु

अपिचआख्यातार्थप्राधान्येतस्यदेवदत्तादिभिः सममभेदान्वयात्प्रथमांतस्यप्राधान्यापत्तिः ॥ ८ ॥

उपजायतेकश्चिदन्वयी विक्रिचिर्हीयते पठिक्रियोपजायते कर्चत्वमेकत्वंचान्वयिते नमन्यामहेय शब्दोहीयतेतस्यसावर्थोयो
 र्थोहीयतेयश्चाब्दुपजायतेतस्यासावर्थोयोर्थेऽपजायतेयः शब्दोऽन्वयीतस्यासावर्थोयोर्थेऽन्वयीतिभाष्यम् तत्रातेः प्रत्ययस्य
 कश्चित्पूर्वाचर्यैः कस्यनादनिश्चप्रत्ययइत्युक्तमितिकेयट पच्यतेपक्ष्यतेइत्यादावप्युक्तान्वयव्यतिरेकोहेनकमेतस्यप्यास्का
 तार्थत्वन्यायसाम्यात्ततएवावधार्यते-किञ्चभावप्रधानमिति निरुक्ततद्गाय्यस्वरसात्सकलकारकसख्याविशिष्टभावनायाधा
 त्वर्थत्वमाश्रित्यप्रवृत्तम् अतएवनामलक्षणनिर्वचनेनकारकस्यतत्रनामार्थत्वेनोक्षेख तस्यधातुसभ्यत्वेननामार्थत्वाभावादि

नितदाशयात् नचरूपसूत्रस्य भाष्यप्रासाद्यात्क्रियायामेकत्वं सत्त्वेऽपि द्वित्वादि सत्त्वे मानाभावात्कथं तथोक्तसंगतिरिति वाच्यम् परे
 त्वित्यादिनावक्ष्यमाणरीत्याकारकगतायास्तस्यास्तत्रोपसंभवात् कालसंख्ययोर्द्वौत्यत्ववत्कारकस्यापि द्यौत्यत्वं न्यायसाम्यात्त
 स्पप्रत्ययार्थत्वोपगमेपाचक इत्यादाविवप्राधान्यापत्तेः जात्यतिरिक्तपदार्थस्य विशेषणतायाः त्यक्तत्वात् अतएव ख्लियासिति
 स्त्वे भाष्ये प्राधान्यापत्तिभियालिंगस्य वाच्यतापक्ष उपेक्षितः वाच्यस्यापि प्रकृत्यर्थविशेषणत्वेन दसंगतिः स्पष्टैव न चोक्तकल्पे
 ग्रामंगच्छतीत्यत्र कर्मबोधकत्वात् पादानादिकारकविशिष्टक्रियाबोधापत्तिः पंचम्यादिरूपसमभिव्याहृतद्योतकविभक्तेरभा
 वान् तत्रकर्त्तृकर्मणोस्तिङ्गः समभिव्याहृतद्वितीयादिविभक्तिश्च द्योतिका अन्येषां त्वन्याः नहि स्वप्रकृतिकप्रत्ययत्वमेव स्वार्थ
 द्योतकतायां तत्रम् उपसर्गाणां तदनापत्तेः किंतु स्वसमभिव्याहृतप्रत्ययनिपातान्यतरत्वम् तच्च तंडुलादिपदोत्तरविभक्तेर
 ष्यक्षतम् द्रव्यस्य संख्याऽविशेषितस्य तत्त्वेनात्मः संख्याभानोपन्यातदर्थकत्वमावप्रयकमिति तद्भावः अतएव भावकालकार
 कसंख्याश्चत्वारोऽर्थो आख्यातस्येति भाष्यस्य कारकपदस्यासंकुचितवृत्तितापिसंगच्छते यद्विचान्यप्रकृतिकविभक्तेरन्यप्रकृत्य
 र्थद्योतकतायाः काय्यदृष्टृचरत्वान्तोक्ताशयवर्णनं साधीयद्विति विभाव्यते तदापि संख्याकालकर्त्तृकर्मकारकविशिष्टक्रियायाथा
 त्वर्थत्वमादाय तत्प्रवृत्तिः आख्यातस्यैव तादृशक्रियाद्योतकतासंभवात् नचास्त्वेवमेवाशयः वाच्यताकल्पोक्तकार्यकारणभा
 वकल्पनप्रयुक्तलाघवस्योपोढूलकत्वादिति वाच्यम् यत्तादृशमतं प्रक्रियादशायांचक्षुःश्रुत्युक्तिविश्वत्सेरय्याप्रयितुमशक्यम
 प्रागेव नुप्रकृतिप्रत्ययार्थविवेचनचतुरैराक्षयादेः तथाहिकारकविशिष्टक्रियायाथात्वर्थत्वेनलः कर्मणीति विधिवेयर्थ्यापत्तेः

नचतस्यद्योतकत्वप्रतिपादकता शानजादेरपितथात्वापत्त्यातत्रापिकर्त्तृदीनाक्रियाविशेषणतयाभानापत्तेः किञ्चिच्चैत्रीपञ्चत
इत्यादींचैत्रादिगतसंख्यायास्तत्रारोपेमानाभाव वाचकतामतेकुत्रार्थशेतद्भानोपगमेनप्रयोगप्राप्त्याप्यपपत्तावप्राप्ता
एषामुपगमस्यान्याप्यत्वात् स्वात्रयाधेयत्वसंबन्धेनद्वित्वादेश्चैष्यव्यवर्तकतयाविशेषणत्वाभावेनतद्वैशिष्ट्यस्यतत्रासम्भवा
च्चनहिट्त्वात्रयाश्रितषट्कारिरूपक्रियावाद्देश्चैष्यव्यवर्तकतयाविशेषणत्वाभावेनतद्वैशिष्ट्यस्यतत्रासम्भवा
जादीनामन्वयासम्भवः पदार्थः पदार्थान्वेतीतिव्युत्पत्तेः तदन्वयाभ्युपगमेऽपिधात्वर्थऽभावेनविशेषणतयास्तोकादिपदवन्तपुस
कत्वापत्तिश्च अपिचक्रियाविशेषणत्वेनोपस्थितस्यकर्तुर्विशेषणाकांक्षाविरहात्पञ्चतीत्युक्तैकः कीदृगितिप्रश्नानुपपत्तिः वक्ष्यति
ह्यप्रथकत्वं नहिगुणभूतः कर्त्तानियेधंस्वागत्वेनगृहीतुमस्यमिति अतएवेतन्प्राप्त्यात्प्रत्ययवाच्यत्वकर्तुर्धात्वर्थविशेषणत्वचेतिप्र
गर्जनपरस्ताः प्रत्ययस्यद्योतकतायामेवतन्निर्भरस्यदर्शितत्वात् प्रत्ययार्थप्राप्त्यात्प्रत्ययत्वतोलाभाच्च नचमावनायाः प्रत्ययवाच्य
तापक्षेष्पुक्तप्रश्नानुपपत्तिदुःसमाधेयेवेतिवाच्यम् शक्तिभ्रमाद्यक्षणावोपस्थितस्यकर्तुः साकांक्षत्वसभावात् किञ्चप्रत्ययानां
प्रकृत्यर्थोन्वितस्वार्थबोधकत्वमितिव्युत्पत्तिरिति सिद्धविभक्त्यर्थसंख्याप्रकारकबोधप्रतिविशेष्यतयाप्रकृतिजन्योपस्थितेर्हेतुस्यकर्त्तृ
दावभावेनसंख्यान्वयासम्भवः आत्म्यार्थसंख्याप्रकारकबोधेऽप्यत्राख्यातार्थकर्त्तृकर्मोपस्थितेर्हेतुत्वकल्पनमप्यप्रहसूक्तमेव प
दार्थयोराधारधेयभावेनान्वयेविभिन्नपदजन्योपस्थितेस्तत्रत्वात् विभक्त्यर्थकर्तुर्लिङ्गानन्वेषोऽद्रव्यतयातत्रसंख्यान्वयासम्भवात्
गुणानाचपरार्थत्वादिति न्यायाच्च मन्मतेऽयोग्यतयातस्याः स्वप्रकृत्यर्थानन्वयेपिप्रकृत्यर्थान्वयनियमोऽक्षतरान् अथुरपिविशेषो

१५ ध्वस्यसायक्ररइतिन्यायात् किंचाल्यात्स्यकर्त्रर्थकत्वेराजसंबंधिपुरुषाभिल्लकर्त्तृकंगमनमित्यभिप्रायेणराजःपुरुषोगच्छतीति
 वत्स्वस्वामिभावादिसंबंधेनराजःकर्त्तृत्वयविवक्षयारजापुरुषोगच्छतीतिप्रयोगापत्तिःनचतत्रषष्ठीप्रसक्तिःनदर्शस्यप्रातिपदिकार्थविक्र
 व्यतयाविवक्षयामेवतत्प्रसगतव्यक्तीभविष्यतिचैतदुपरिष्ठात् आख्यातार्थकर्तुरनामधात्वर्थत्वेननामार्थधात्वर्थत्वयोरितिच्युत्यति
 विषयतायाअप्यभावान् नचतत्वापिचैत्रस्यपाकानुकूलकृतिरितिचैत्रस्यपचतीतिप्रयोगापत्तिरिवाच्यंषष्ठ्यर्थस्यनामार्थसाकां
 क्षतयाऽऽख्यातार्थकृतेश्चप्रथमांतार्थसाकांक्षतयापरस्यराकांक्षाविरहात्पुरुषप्रतपस्विदुर्गतानामित्यादाविवपाकादिसंबंधित
 याचैत्रादिविवक्षयांषष्ठ्यनप्रयोगस्यसर्वैरेवोपगमाच्च तस्माद्द्रात्वर्थक्रियायाख्यातार्थप्रतिप्राधान्येनिरुक्तमानोपत्यसनंसुधे
 धेनिकोविदोविदोर्कुर्वन्तु पचन्तिभवतीत्यादीनुपाकानुकूलाख्यातार्थकृतौभवनाश्रयत्वरूपभवतीतिनिदिंडःतार्थभावनात्वयोपगमेन
 पाकविशिष्टकृतौभवनकर्त्तृत्वेऽवगतेतद्विशेषणपच्यर्थक्रियायामपितद्वाभात्पचादयःक्रियाःभवतिक्रियायाःकर्त्तृभवंतीति
 भाष्यस्यादिपुटस्यहेतुपरतयानेनव्यापारार्थकपचादिशब्दस्यसमासेपच्याद्यर्थहेतवःक्रियाःकृत्यात्मकव्यापाराभवनक्रियानिरू
 पितकर्त्तृत्ववत्सौभवतीत्यर्थस्यतस्माद्वाभाद्वात्तादृशैकवाक्यत्वस्यास्माभिरयुपगमाल्लभूवादिस्तूत्रस्यभाष्यविरोधोपिःतादृशभा
 व्यप्रासाद्यादेवचभप्रत्मनेधात्वर्थप्रकारकबोधेधानुजन्योपस्थितेहेतुत्वबन्मन्वनेष्याख्यातार्थभावनाप्रकारकबोधेतिडःजन्यभा
 वनोपस्थितेरपिविशेष्यतासंबंधेनहेतुत्वस्यकल्पनयोक्तैकवाक्यत्वस्यस्तूपपादत्वात्तच्चोक्तबोधेशुपगमेआख्यातेनकर्त्तुर

बोधनाच्चेत्त्रादिपदोत्तरं तृतीयापत्तिरिति वाच्यम् तस्य चैत्रस्युधेयतासंबन्धेनान्वयाभ्युपगमेन सुख्यविशेष्यतयेव तद्धानेनाश्रया
 निरिक्तारोविशेषणतया कृत्याः द्वौ बोधनरूपस्याभिधानस्य तत्र सत्त्वात् तृतीयापत्त्यसंभवात् तत्र चैत्रः पचतीत्येतावन्मात्रप्रयोगेऽपि
 चैत्रस्याधेयतासंबन्धेनान्वयापत्तिरिति वाच्यम् प्रयमातार्थप्रकारकबोधेतिङ्कारोविशेष्यतापन्नभावोपस्थिते हेतुत्वस्याधिकल्प
 नेनोक्तदोषाप्रसक्तैः नचचैत्रेपाकानुकूलकृतिरित्यत्रैवचैत्रः पचतिभवतीत्यादौ सप्तम्यापत्तिर्दुर्वोरेवेति वाच्यम् शात्वर्थविशेष
 यणीभूताधेयत्वस्य प्रातिपदिकार्यविशेष्यतयाविवक्षायामेवसुप्तमीविधानात् एवमाधेयत्वस्य प्रकारतयाऽविवक्षणाच्च इ
 द्वाएव्यातार्थकृत्तिसुख्यविशेष्यकबोधमभिप्रेत्योक्तं वस्तुतस्तु चैत्रः पचतिभवतीत्यादौ प्रथमातार्थविशेष्यकबोधाभ्युपगमेऽपि
 नेकवाक्यताश्रुति मवृत्तकर्तृत्वान्वितायाएवपाकविषयकभावनायाश्चैत्रप्रकारतयाभानसंभवात् एतेन कृत्तितिविशेष्यकबो
 धाभ्युपगमेप्रयमातार्थप्रकारकबोधेतिङ्कार्यभावोपस्थिते हेतुत्वकल्पने गौरवमितिद्वयणमलगतकविशेष्यतयेव तदन्व
 याभ्युपगमादित्यस्त्वे एहं अपि चैत्रि अभेदान्वयादिति इदं च तन्मतेपिकर्ता एव्यातार्थ इति स्वीयवासनानुसारेणैवाधिकमतेतुक्त
 तेराएव्यातार्थतयातस्याश्राश्रयत्वेनैव प्रथमातपदार्थेऽन्वयादित्यवधेयम् ॥ ६ ॥ ६ ॥

भाष्यसिद्धेति क्रियापिक्रमं कर्मक्रियापि हि क्रियये सिता भवति कया संदर्शनं प्रार्थनादि क्रिययेति कर्मणा यमिति सूत्रस्य भाष्यसिद्धे
 त्यर्थः तन्मते धावनानुकूलकृतिमान् मृग इत्यंवांत एवाक्यार्थवोधस्य नत्र जायमानत्वेन धावनस्य कर्त्रावरुद्धतया विशोषणतया न्य
 त्वयेनैराकांक्ष्येण दर्शने कर्मतया न्यया योगात् किंनु धावनानुकूलकृतिमान् मृगो दर्शनाश्रयस्त्वमित्येव बोधस्य व्यएवं चैकसुख्यवि
 शेष्यकबोधजनकत्वस्यैकैवाक्यत्वाभावात्तद्विरोधो दुर्वोरइति भावः ननु धावनानुकूलकृतिमन्मृगस्यैव कर्मतया दृश्ये न्यया
 त्त्वोक्तदोषोऽत आह प्रथमांत्वेति कर्मत्वापत्तेति कर्मत्वेन प्रकारपत्त्यर्थः कर्मता संबधेन मृगस्य दर्शनक्रियायामन्वयस्त्वसंभवी

तथा च पश्य मृगो धावतीत्यत्र भाष्यसिद्धेकवाक्यतानस्यात् प्रथमांत मृगस्य धावनक्रिया विशेष्यस्य दृशिक्रिया
 यां कर्मत्वापत्तौ द्वितीयापत्तेः नचैवमप्रथमासामानाधिकरण्याच्छ्रुत् प्रसंग एवमपि द्वितीयाया दुर्वोरत्वेन पश्य
 मृग इत्यादिवाक्यस्यैवासंभवापत्तेः नच पश्येत्यत्र तमितिकर्माध्याहार्यवाक्यभेदप्रसंगात् ॥ “नामार्थधात्वर्थयोरिति बु

निविरोधादृश्यमाणद्वितीयापादनविरोधाच्चेति भावः द्वितीयापत्तेरिति कर्मणोऽत्र तिङनभिधाने नानमिहिनाधिकारेयकर्मणि
 भीयेत्यस्य जागरूकत्वादिति भावः एवमिति मृगपदोत्तरं द्वितीयाप्रसंगे इत्यर्थः शानञ्चिधौ लडर्थकर्तुः प्रथमांत्वासा मानाधिकार
 रोयेन विशेषितत्वात् मृगपदस्य द्वितीयांतत्वेन दायन्याद्वितीयानभविष्यतीति शं किनु राशयः नहि शत्रापत्तिर्द्वितीयाप्रतिबंधिका किनुका
 णोऽभिधानंतदभावसत्त्वाच्च द्वितीयादुर्वोरैत्याशयेन समाधत्ते एवमपीति असंभवापत्तेरिति मृगस्य कर्मतया दृश्ये न्ययोपगमेधा

नन्वर्थक्यादेकवाक्यसाकाक्षचेद्विभागे स्यादिति जैमिनि सूत्राद्विच्छिद्यपाठे साकाक्षत्वे सत्येकार्थप्रतिपत्तिजनकत्वमेकवाक्यत्वमित्यर्थे लभ्यते प्रकृते तमित्युक्ते कमित्याकोशासत्त्वाद्यथाकार्यचिद्वाक्यद्वयस्य धावनानुकूलकृतिमन्मृगकर्मकदर्शनरूपेकार्थप्रतिपादकत्वाच्च न वाक्यभेदप्रसंगोऽत आह उक्तचेति अध्याहार इति पूर्वोक्तानामाकाक्षितपदस्यानुसंधाने इत्यर्थे अनन्वयापत्तेश्चेति न त्वदेतन्मृगस्य धावनानुकूलकृतिमन्मृगस्य वापरामर्शे पीक्षितस्य तादृशधावनक्रियायादृश्यर्थकर्मत्वात् न यस्य तादृशक्याद्धानानुपप

उक्तरधावनक्रियाविशेषस्यैव दर्शनकर्मतयाऽन्वयस्य प्रतिपिपादयिषितत्वाद् व्याहारेऽनन्वयापत्तेश्च एवं च भावनाप्रकारकबोधे प्रथमानपदजन्येयस्थितिः कारणमिति नैयायिकोक्ततादरणीयम् किंतु आख्यातार्थकर्तृप्रकारकबोधे धातुजन्येयस्थितिर्भावनात्वावच्छिन्नविषयतया कारणभावोद्भूतस्यैव भावनाप्रकारकबोधप्रतिपत्तिरुक्तजन्येयस्थितिर्विषयत्वोपस्थितिरिति हेतुः पश्य मृगो धावति पचति इत्याद्यनुरोधादि

नेरित्यर्थः उपसहरति एव चेति आख्यातार्थविशेष्यकबोधागीकर्त्तृनये एकवाक्यतानुपपत्तिरूपद्रूपणशब्दार्थे चेत्यर्थः नादरणीयमिति उक्तबोधे प्रसत्त्वादि भावः स्वमतनिकर्षे माह किंत्विति फलेष्वभिचारनिर्णययोपस्थिति विशेयतां विशिनष्टि भावनात्वावत्तेति ननु त्वन्मतेष्याख्यातस्य धात्वर्थमुल्यविशेष्यकबोधजनकत्वनियममभगप्रसंगोऽत आह पश्येति तथा चोक्तनियम एतदतिरिक्तविषयक इति भावः ननु धावनकर्त्तृत्वविशिष्टमृगरूपवाक्यार्थस्य कर्मतया दर्शनेऽन्वयः तथैव ननामार्थयोरिति च्युत्यन्येति विरोधः वा

क्यस्यानामत्वात् अतएव न ततो द्वितीयापत्तिरपि धावनविशिष्टस्य दर्शनकर्मत्वावगतौ विशेषणीभूतधावनस्यापिकर्मतालाभा
 च नप्रतिपिपादयिषितात्वयालाभोपि चैत्रः पचति भवतीत्यादौ नूक्तदिशैकवाक्यत्वमुपपादितमेव तथाचोक्तकार्यकार
 णभावकल्पेकथं तदनुरोधो वीजमत आह दिगिति तदर्थस्त्वेवंरीत्यावाक्येकवाक्यताप्रतिपादने भाष्यकृतसंमतपदैकवाक्य
 तथाप्रतिपिपादयिषितात्वयालाभ एव किंचाभेदेन नीलविशिष्टघटस्य कर्मत्वे प्रतिपिपादयिषिते नीलं घटं जानातीत्यादौ द्वि
 तीयानुपपत्तिरिति अत्रनेयायिकाः धावनक्रियाकर्त्तृत्वावरुद्धस्य कर्मतासंबंधेन दृश्यर्थैः स्वयोपगमात् नूक्तपदैकवाक्यता
 भंगः तदवरुद्धं च तदन्वयितयातात्यर्थ्यविषयत्वम् नचैवं कर्मतासंज्ञं तदुल्लस्यथ्यन्वयसंभवात्तदुल्लः पचतीति प्रयोगा
 पत्तिरिति वाच्यम् यतो न वयं सामान्यतः कर्मत्वादिभेदसंबंधेन नामार्थस्य धात्वर्थेन्वयमभ्युपेयः किंतु क्रियांतर्ककर्त्तृत्वावा
 रुद्धस्वनचतंदुलस्तथा येन पच्यार्थे तस्य कर्मतासंज्ञः स्यात् अतएव काष्ठं भस्मराशिः करोतीति न प्रयोगः भस्मराशेः क
 र्त्तृत्वानवरुद्धत्वात् काष्ठं भस्मराशिः क्रियते इत्यादौ कर्मत्वांतरावरुद्धक्रियायांतु तदनवरुद्धस्यापि व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् तस्य
 तत्र तत्संसर्गत्वानभ्युपगमे वाक्यभेदापत्त्या तद्वाक्यजबोधस्य काष्ठं नश्यते भस्मक्रियते इति वाक्यद्वयजबोधस्येव भस्मका
 ष्टुचिक्रतिवैतिसंशयनिवर्तकत्वानापत्तेरित्याद्यन्यत्र प्रपञ्चात्रपदैकवाक्यताया अनायासेनैवोपपत्तौ धात्वर्थभावनाप्रकारक
 बोधेभावनोपस्थिते हेतुत्वं निश्चमाणकमेव नापि मृगपदोत्तरं द्वितीयापत्तिः प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया कर्मत्वस्याविवक्षणा

चित्तभ्रवं=३

दत्तएव न तत्र पक्षी प्रसक्तिरपि ससर्गस्य प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया विवक्षाया मेव षष्ठीशेषद्वयनेन तद्विधानादेवं षष्ठोनास्तीत्यादावपि
बोधम् किं नु प्रातिपदिकार्थेतत्र प्रथमैव तां पिनीलघटंजावातीति प्रयोगानुपपत्तिर्घटस्य क्रियांतरकत्तत्त्वा नवरुद्धत्वेन कर्मत्वांतर
विशेष्यतानापन्नायाजानात्प्रथमक्रियार्याकर्मतायाः ससर्गत्वा संभवात् परस्य लक्ष्मणपयार्याबकः परमधार्मिक इत्यादावस्तीत्यथा
हार्यं वस्तु तस्त्वत्र दृष्टानेन तंदुलः पचतीत्यादीबोधापादननविचारसहकर्मतान्यससर्गकपच्यर्थविशेष्यकबोधस्याप्रसिद्धौ
वापादनासंभवात् तदुलपचतीत्यादीविभक्त्यर्थकर्मत्वसंबन्धेन तादृशबोधः प्रसिद्ध इति चेन्नहि तादृशबोधे द्वितीयात तंदुल
पदसमभिव्याहृतपचतीत्यानुपूर्वीत्रिणस्य हेतुन यातदसावादेवोपाद्यस्याप्यसंभवात् तदुक्तयादृशं फलं कश्चित्प्रसिद्धतादृश
स्यैवापत्तिः संभवतीति एतेन परस्य लक्ष्मणेत्पबास्तिमं वतीपरोऽनुप्रयुज्यमानोप्यस्तीति भाष्यस्थापिशब्दस्वरस्येन वाक्यपरिपो
षकक्रियांतरासावेऽस्तरध्याहार इत्यर्थस्तभेन प्रकृतैवाक्यपरिपोषिकायादर्शनक्रियायाः सत्त्वेन तदव्यहारे मानाभावात्कर्मता
ससर्गेणत्वयोऽनुपपन्न इति दृषणमलफलकम् एवंचारव्याप्तेप्रथमातपदसमभिव्याहारे प्रायः प्रथमां तार्थविशेष्यकबोधोनि ए
बाधः अतएव योयः ब्रूइत्यप्येति द्विवोक्तस्येति नित्तिदित इत्यत्र प्रधानपरा मर्शितदो द्विजपरा मर्शकत्वम् अनुप्रथमां तार्थविशेष्य
कबोधवादिमते पचतिकल्पं चैत्रपचत कल्पं चैत्रोदृत्यादीकल्पव्ययतस्य कर्मतया तद्विशेषणवाचकतया च प्रथमं तच्चैत्रादि
पदसमानलिगवचनत्वापत्तिरिति चेन्न त्त्वार्यिकाणा प्रापशः प्रकृत्यर्थतावच्छेदगतकृत्सादियोतकतय्यप्रकृते प्रकृत्यर्थताव

दकक्रियागतेषदसमाप्तत्वस्यकल्पपाद्योतनात्सत्त्वाभ्यांप्रकृत्यर्थतावच्छेदकसमानस्यभावेषदसमाप्तत्वप्रतिपादककल्प
 बाध्यतेनपुंसकैकवचनान्तत्वयोरोचित्यात्कल्पबाध्यंतस्यनामत्वेनसमानविक्रान्तत्वस्यैवैवेऽभेदान्वयापत्तिरिति
 तुमूर्खप्रलयितत्वादानादेयम् लक्ष्यार्थकर्तुरभेदान्वयस्येष्टत्वात् शक्यार्थस्यत्वयोग्यत्वादेवानुत्त्वयात् घटः पट इत्यादौव्य
 भिचारवारणायव्युत्पत्त्यावसतिबाधकेइतिविशेषणाच्चेत्याहुःअत्रेदमाश्रान्तिप्रथमांतकर्त्तृवाचकपदसमभिव्यक्तिप्रायःप्रथमांतार्थविशेष्यकवो
 धएवैनेयायिकानांक्वचित्तुपश्यमृगोधावतीत्याद्येकवाक्यतानुरोधात्तिडर्थभावनाविशेष्यकोपिसःतथाहि वैयाकरणैरुक्तस्यलीयेकवाक्य
 तानुरोधाद्भावार्थभावनाप्रकारकवोधेधातुजन्त्यभावनोपस्थितेहेतुताकल्प्यते नैयायिकैस्तुतिडर्थभावनाविशेष्यकवोधेधातु
 जन्यभावनोपस्थितिःसंसर्गमेव प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरितिप्रवादानुरोधात् प्रथमांतार्थकर्त्तृप्रकारकवोधेक्रियांतरकर्त्तृत्वा
 विशेष्यतापन्ततिडर्थभावनोपस्थितेरपिसाकल्प्यते तथाचोक्तस्थले आधेयतासंबंधेनमृगविशिशृधावनानुकूल
 कृतेः कर्मतयादृश्यर्थेऽन्वयेमृगनिष्ठायाधावनानुकूलकृतिस्तत्कर्मकृदशनाश्रयस्त्वमितिवाक्यार्थबोधः धावनविशिशृ
 कृतौचबोधितकर्मत्वस्यसंविशेषणेहीतिन्यायाद्भावनेपर्यवसानाच्च प्रतिपिपादयिषितार्थस्यापिलाभः नापिमृगपदोत्तरा
 द्वितीयापत्तिःमृगकर्मतायाएतद्वाक्यादलाभात् एवंचपचतिभवतीत्यत्रापिबर्तमानभवनाश्रयिकाकृतिरितिबोधात्तत्राप्ये
 कवाक्यत्वाक्षतिःएवंचप्रकृतिप्रत्ययार्थयोरिति न्यायाविरोधेनैवभाष्यकारोक्तवाक्यतात्यायनयेपिसूयपादेत्यलंपरमता
 नुवर्णनेन॥

फलितमाह इत्येवेति आख्यातार्थकर्तृप्रकारकबोधप्रतिभात्पर्यभावतोपस्थितेस्तादृशकर्मप्रकारकबोधेनादृशफलोपस्थितेहेतु
 तेत्यर्थं भावनेत्यस्यवर्तमानेत्यादि कर्माख्यातेभावनाविशेष्यकबोधोपवर्णनंतुप्राचामनुरोधेन नव्यास्तु कर्मकृतिफलविशेष्य
 बोधस्यदृष्टेनकर्माख्यातेपितद्विशेष्यकबोधएवत्यायः एवंचप्रत्ययार्थसाक्षात्प्रत्ययविशेष्यान्वयित्वमितिभ्युत्पन्निरपिनः
 विरुध्यते अतएवेत्येतेषुत्रइत्यर्थेषुत्रीयतीतिनभिन्यार्थकत्वात्किंतुपुत्रमिच्छतीत्यर्थएवेति सुपआत्मनइतिस्त्रेभाष्येउक्तम् अ
 त्ययोभयश्रापिव्यापारविशेष्यकबोधेभिन्यार्थकत्वकथनासगतिः अस्मन्मतेत्वेकत्रव्यापारोविशेष्योऽन्यत्रेच्छरूपफलमितिभिन्या
 र्थकत्वस्यएमेव कथजंतास्तुकर्मणिप्रत्ययोदुर्लभोऽकर्मकत्वात् उक्तचकैयटेन यदाक्रियाफलस्यप्राधान्यतदावाक्यमेवेत्येतेषुत्रोच्यते

इत्यचपचतीत्यत्रैकाश्रयिकापाकानुकूलाभावना पच्यतेइत्यत्रैकाश्रयायाविक्रितिसत्तदनुकूलाभावनेतिबोधः

तुक्वजतस्तस्या कर्मकत्वात्कर्मणिप्रत्ययानुत्पादादिति इत्यचभावनाजन्यैकाश्रयिकावर्तमानाविक्रिकिरितिबोधइत्याहुः भावाख्यानेतुभा
 वनेवविशेष्यार्थेषुवानुभवान् तिइ त्वनुवादकएवकिंतुलटत्वादिनाकाल्पार्थक्यः सस्त्वतु नतदर्थः कर्मादिरूपार्थोपस्थित्यात्मकहेत्व
 भावनेवतदर्थस ख्यायाश्रान्नयासभवान् किंतुनेकेवलेत्यादित्यायेनसाधुत्वार्थमेकवचनमुत्सर्गतः करिष्यतइति
 सिद्धान्तात् कालेयुक्ताभिसरणेमुह्यतिसृगमोहिक्काः उष्ट्रासिकाः समास्यतेशय्यतेइतशायिका इत्यत्रबहुवचनतुभाष्यकारप्रयोगा
 देवेतिप्राप्तं नव्यास्तु एकवचनस्योत्सर्गिकत्वसत्येवगमकेयथाव्ययानतुत्पन्नावख्ययादाशुपइति अतएवकृत्वावितिस्त्रेणाभावेति

डंतेभ्यस्तदुत्पत्तिमाशंक्यतिङ्गासंख्यायाउक्तत्वात्तेतिपरिहृतंभाष्ये त्वदुक्तेरीत्यानिङ्गाकारकगतायास्तस्याउक्तत्वेपिप्रकृत्यर्थगता
 यास्तस्याअनुक्ततयौत्सर्गिकतयावैकवचनस्याशक्यकारणत्वेनतदसंगतिः स्पष्टैवद्वेकयोरित्यादेर्लेः कर्मणीत्यनेनैकवाक्यतापि
 ॐ लकारः कर्मदोभवन्नितेषांस्थानेचैकत्वादौजिबादयोर्भवंतीत्याकारैव नहितत्रद्वितीयकर्मणीत्याद्यस्ति येनसंख्यायाः कारक
 विशेषणताप्रतीयेत आरुतौचनमातम् तस्मात्सर्वत्रसंख्यायाः प्रकृत्यर्थे एवान्वयः कस्यैकत्वादावित्याकोक्षायासुपस्थितत्वात्प्रकृ
 त्यर्थान्वयस्यैवोचितत्वात् कर्मणीत्यादेरपिविधेयंप्रतिविशेषणत्वेनगुणानांचपर्यत्वादिनित्यायेनसंख्यायामसंबंधात् कर्मणी
 त्यादेः कस्यकर्मणीत्याकोक्षासत्त्वेनत्रधात्वर्थान्वयस्यकृतत्वात् क्रियायामप्येकत्वमस्त्वतएकाक्रियेतिरूपसूत्रभाष्यात् एवंचत
 स्यप्रकृत्यर्थेनव्यादेकवचनम् द्वित्वादिकंतुस्वोत्तरतिडुः वाच्यकारकगंतंनत्रारोप्यकर्तृकर्मकेषुनिडुःषुद्विवचनादिसिद्धिः अतए
 वनसाधनेद्वित्वादिसंशयः साधनज्ञाननिमित्तत्वात् अनेकः पचतीत्याद्यनुरोधेनसाधनेपिसंख्यारोपस्यतवापिवाच्यत्वात् तस्मा
 ण्वन्वयः प्रकृत्यर्थेएवप्रकृतेहतशायिकाः शय्यंतेइत्यादौहतशयनसदृशानीत्येकउपमानेवहुत्वोपपादनसामर्थ्येनोपमेयेतिडु
 तार्थक्रियारूपेउपमानगतवहुत्वारोपेणवहुवचनम् तिडुःवाच्यकारकगतायाएवारोपोनात्यगतायाइत्यत्रधात्वर्थशक्तिस्वभावए
 वबीजम् अतएवभावेद्विवचनादिनदुक्तम् एकत्वेपिक्रियाख्यात्तेसाधनाश्रयसंख्यया भिद्यतेनतुलिंगाख्योभेदस्तत्रतदाश्रयइति
 एवंचाख्यातार्थप्रकारकबोधेधानुजन्योपस्थितिः कारणमित्येकंएव कार्यकारणभावइतिलाघवम् प्रत्ययानामितिब्युत्पत्तिपरिपा
 लनंचेत्याहुः तदपरिनक्षमंते औत्सर्गिकैकवचनस्यसमयपरिपालनार्थकतयातत्रगमकांक्षायाअभावेनसत्येवगमकइत्युक्तिर्व्यर्था

यदपि गमकतया ह्यास्य भ्राज्यास्योपनयनस्यैव यतस्तदेव भाष्यम् क्रियायां सत्यासामान्याभावबोधकम् तथा हि ह्यास्योपनयनस्यैव भावेति हं ।
तासु बुत्तमिच्छाप्रत्ययार्थकारकसत्यामाद्यप्यप्रकृत्यर्थगतसत्यामाद्यप्यप्रकृत्यर्थस्योसत्त्वत्पुनयासत्यात्त्वयायो ।
गात्कारकगतसत्यामाद्यप्यप्रसक्तौ स्मृतिहेतुकत्वादित्यनेन निगच्छियते समयपरिपालनस्य तिष्ठेत्त्वं कृतत्वात्तदप्राप्त्येव तन्निराकरण
स्यप्रसक्तैः एकाचक्रियेति भाष्यमपिन क्रियायमेकत्वबोधयति किंतु सत्यासामान्याभावमेव कथमन्यथासाधारणे कृतत्वेनेनेनोपय
नौवचनारभसार्थक्यम् किंचोपमाने बहुत्वोपपादनसामर्थ्येनेति वदताकारके हि त्वाद्युपपादने सामर्थ्येनेत्युक्तं प्रायम् एवं च
हतशामिका इत्यत्रोपमाने बहुत्वोपपादकवहुवचनवत्प्रकृते कारके कस्यचिद्वित्वाद्युपपादने स्याभावात्तदोपासंभवे न च चै
त्रमेत्रविति द्विवचनादितस्तदवगतिः चैत्रोभिन्नश्चपचतइत्यादाववगतेः भावात्त्वानेत्स्वोत्तरनिदुन्यकारकात्प्रसिद्धा द्विवचनासभ
वाच्च कस्येकत्वइत्याकाश्यायोग्यसंबन्धि न्याएवोचित्यात् क्रियायाश्चसत्त्वेन परिच्छिदकक्षकाशयोएवासंभवेन तत्रतदत्वयोक्तैः
पराहतत्वार्थकारके सत्यन्वयेतु प्रतीतिरेवमानमिति तदनुपपत्तेरिवैकमेणीत्यादिपद्यदुर्लभो मानत्वात् उक्तं साक्यपदीयैस्का
प्याख्यातार्थक्रियायाएकत्वेपिसत्यासामान्याभाववत्त्वेपि क्वचित्कर्तृकर्मोदिक्वहुत्वेन साज्ञानेव प्रतीयते इत्यर्थो न्तद्विरोधोपि
नतः शब्दमर्यादायाथाल्पर्येति हर्थसत्यन्वयइत्यर्थस्मात्प्रभाषः गुणानां च परार्थत्वादिति तु सति प्रकृत्यर्थस्य योग्यत्वएव अत
स्वकैपयादिभिस्तिडर्थसत्यायाः कारकएवात्वयः स्वीकृत एवं च भाष्यकारप्रयोगोदात्त्यत्र भाषोस्त्विते द्विवचनासंभवेति ॥

आख्यातार्थकर्त्रोदिभिरिति समानविभक्तिकयोरेवाभेदान्वयइति नियमस्य प्रागेव दृषितत्वादिनि भावः अकर्मकस्य लेपि फलव्यापारो भ
 यार्थकत्वं धातोरेरपि स्वीकार्यमिति सूत्रचयञ्छब्दबोधप्रकारमाह घटो नश्यतीति तद्व्यापारकोक्षाया माह सचेति प्रति योगित्वे
 ति प्रतियोगित्ववैशिष्ट्यं तु निरूप्यकता संबंधेन बोध्यम् तत्समवधानमेव तदनुकूलो व्यापारइत्यर्थः अतएवेति यतो नाशमात्रं ना
 र्थः किंतु प्रति योगित्ववैशिष्ट्यं तु निरूप्यकता संबंधेन बोध्यम् तत्समवधानमेव तदनुकूलो व्यापारइत्यर्थः अतएवेति यतो नाशमात्रं ना
 र्थः किंतु प्रति योगित्ववैशिष्ट्यं तु निरूप्यकता संबंधेन बोध्यम् तत्समवधानमेव तदनुकूलो व्यापारइत्यर्थः अतएवेति यतो नाशमात्रं ना
 र्थः किंतु प्रति योगित्ववैशिष्ट्यं तु निरूप्यकता संबंधेन बोध्यम् तत्समवधानमेव तदनुकूलो व्यापारइत्यर्थः अतएवेति यतो नाशमात्रं ना

देवदत्तादिपदप्रयोगेत्वाख्यातार्थकर्त्रोदिभिः तदर्थस्याभेदान्वयः घटो नश्यतीत्यत्र घटाभिन्नाश्रयको नाशानुकू
 लो व्यापारइति बोधः सच व्यापारः प्रति योगित्ववैशिष्ट्यं तु निरूप्यकता संबंधेन बोध्यम् तत्समवधानमेव तदनुकूलो व्यापारइत्यर्थः अतएवेति यतो नाशमात्रं ना
 र्थः किंतु प्रति योगित्ववैशिष्ट्यं तु निरूप्यकता संबंधेन बोध्यम् तत्समवधानमेव तदनुकूलो व्यापारइत्यर्थः अतएवेति यतो नाशमात्रं ना
 र्थः किंतु प्रति योगित्ववैशिष्ट्यं तु निरूप्यकता संबंधेन बोध्यम् तत्समवधानमेव तदनुकूलो व्यापारइत्यर्थः अतएवेति यतो नाशमात्रं ना

सूत्रनायतस्यामित्यादिनात्रैकालिकप्रयोगप्रदर्शनम् नैयायिकमतं तु लुङ्ः र्थनिरूपणे वक्ष्यते जानात्यादिसविषयार्थकानां
 ज्ञानाद्यतिरिक्तव्यापाराद्यर्थकत्वानभ्युपगमे सकर्मत्वानुपनिस्त्ययनस्वमते शाब्दबोधं दर्शयति देवदत्तो जानातीत्यादि आदिपदग्रा
 ह्यार्थमाह इच्छादीति क्वचिज्ज्ञानानीत्यादावित्येव पाठः सचेति ज्ञानानुकूलो व्यापारश्चेत्यर्थः तदन्वेषणायामात्मनः संयोगस्यैव

सुलभत्वाद्गृहगत इति तदनुपस्थितावित्यर्थ आश्रयतेवेति तस्याश्रयत्ववत्त्वेपि सावयवत्वादेरुपव्यापारत्वनिर्वाह्यमिति भावः ।
उपोद्घातसगत्याशवादीनाद्यौतकतानिरूपयितुमाह नत्विति ननु सकृदुच्चरित शब्दः सकृदर्थे गमयतीति वृत्त्यनेनैकदार्थहृत्कार-
वोधोऽत आह कर्त्तृमात्रबोधवदिति मात्रशब्देव धारेण तात्पर्येति तत्रदर्थप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वरूपतात्पर्यग्रहजनकमित्य-
र्थ आतएव कर्त्तृरिशचित्याद्यौ कर्त्तृदिग्रहणसार्थकमन्यथा लः कर्मणीत्येतद्विहितलादेशेरेव कर्त्तृदिबोधेनान्यलभ्यत्वात् ।

नन्वाख्यातस्य कर्त्तृकर्मशक्तत्वेपचतीत्यत्रोभयबोधोपपत्तिः कर्त्तृमात्रबोधवत्कर्त्तृमात्रस्यापि बाबोधापत्तिरित्यतस्मात्पर्यग्राहकमाह फलव्यापारयोस्तत्र फलेतद्ग्रहणद्वयकृच्छिणादयः व्यापारेण प्रश्नमाद्यास्तु द्योतयंत्याश्रया-
त्वयम् तडादयः फले आश्रयान्वयद्योतयति फलान्वय्याश्रयस्य कर्मत्वात् तद्द्योतकाः कर्मद्योतकाः व्यापार-
रात्वप्याश्रयस्य कर्त्तृत्वात् तद्द्योतकाः कर्त्तृद्योतकार्थः द्योतयति तात्पर्यग्राहयति नन्वेव क्रमा-
दमुनारद्वयबोधिसद्व्यापारोदत्तः स्वयमेवेत्यादीन्च व्यभिचारः ॥

तद्व्यर्थस्य भवेति भावः मूले फलव्यापारयोस्तत्रेति तत्रेति धातूपस्थाप्ययोरित्यर्थ फलव्यापारयोरिति निर्द्धारणे सप्तमीत्कशये
नव्याचष्टेसोरफले इति व्यभिचार इति यगादीनामन्वये शवादीनो व्यतिरेके चेत्यर्थः यगादिसत्त्वेपि फले आश्रयान्वयावोधाच्छवा-
द्यभावेपि व्यापारेति द्वैतार्थ आश्रयान्वयान्नदेवोपपादयति ॥

कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामित्यादि सौकर्यमिति शयद्योतनार्थो चतद्विवक्षा तंदुलादिगताग्निसंयोगादिरूपव्यापारस्यैव फलजनकत
याधात्वर्थत्वविवक्षायामित्यर्थः वस्तुतस्तु फलस्यापि जनकव्यापारगतयौर्वापर्योरोषेण व्यापारत्वेन भानादिति पूर्वमुक्तत्वात्तंदुल
गतफलस्यैव व्यापारत्वेन विवक्षायामित्यर्थः साधनादिति तथा च व्यभिचारान्ततड्यदीनांद्योतकतेति भावः क्रमादीत्यादीति कर्म
कर्तृविषयादाविति मूलस्यादिपदेनेत्यर्थः सामान्येत्यादिक्रमादित्यस्य विवरणम् सविषयधात्वर्थनिरूपितकर्मत्वस्य विषय

कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामित्यादि सौकर्यमिति शयद्योतनार्थो चतद्विवक्षा तंदुलादिगताग्निसंयोगादिरूपव्यापारस्यैव फलजनकत
याधात्वर्थत्वविवक्षायामित्यर्थः वस्तुतस्तु फलस्यापि जनकव्यापारगतयौर्वापर्योरोषेण व्यापारत्वेन भानादिति पूर्वमुक्तत्वात्तंदुल
गतफलस्यैव व्यापारत्वेन विवक्षायामित्यर्थः साधनादिति तथा च व्यभिचारान्ततड्यदीनांद्योतकतेति भावः क्रमादीत्यादीति कर्म
कर्तृविषयादाविति मूलस्यादिपदेनेत्यर्थः सामान्येत्यादिक्रमादित्यस्य विवरणम् सविषयधात्वर्थनिरूपितकर्मत्वस्य विषय

रणेति भावकर्मणोः सार्वधानुकेयगित्यादिविहितेत्यर्थः तेन दीपजनेत्यादिविहितव्यावृत्तिः सकर्मकधानुसमभिव्याहनयगादीनां
कर्मद्योतकत्वादाह सकर्मकैति पच्यते तंदुलः स्वयमेवेत्यादीयगादिनुनतथा किंत्वातिदेशिकम् कर्मवत्कर्मणे निविहितानिदेशे

एवमिति उक्तप्रकारेणेत्यर्थं ननु फलव्यापारयोरित्यनेन सामान्यतो धातोः फलव्यापारवाचकत्वप्रतिज्ञास्योत्तरक्षणे एवोपपत्तिभिसु
 द्यवस्थापनकर्तुमुचितननुवाक्यार्थेति रूपणानन्तरं तेन जिज्ञासाविच्छेदवि त्यागं कायामाह सूचीकटाहन्यायेनेति तथाच सामान्यतः
 फलव्यापारयोर्धात्वर्थत्वे आश्रयस्य तिङ्कार्थत्वे च ज्ञानेति रसनीयात्पवादिविप्रतिपत्तिकत्वेन सुप्रतिपादतया च प्रथमं वाक्यार्थ एव शि
 यजिज्ञासो दयात् एव एवादीति रूपितो ननु धात्वर्थो निरसनीय बहुवादि विप्रतिपत्तिकत्वेनातिदुरूहतया च तस्य पूर्वमजिज्ञासित
 त्वादिति भावः सडाद्यंत इत्यतद्गुण सविज्ञानबहुव्रीहिणा धातुपरम् तथाच यजेतपचेतेत्यादी यज्यादावित्यर्थः अवाच्यत्वम् वाच्य

एव सूचीकटाहन्यायेन सोपपत्तिकं वाक्यार्थं सुपवर्ण्य फलव्यापारयोरिति प्रतिज्ञातं धातोर्ध्यापारवाचित्वं लडा
 द्यंते भावनाया अवाच्यत्वं वदतः प्राभाकरादीन् प्रतिव्यवस्थापयति व्यापारो भावनासेवोत्यादनासेवचक्रिया क
 ओः कर्मतापत्तेर्न हि यत्नो र्यं इत्येते ५ पचति पाकसुत्यादयति पाकानुकूलं भावनातादृश्युत्यादनेति विवरणा

५ द्विव्रियं माणस्यापितद्वाचकतेति भावः ॥

तानिरूपकत्वाभावप्राभाकरादीनित्यादिनातेषाधिकसग्रहः यद्यपि व्यापारे धातव

र्थत्वेनैषापिकसमतस्तथापि नासौ तन्मते भावनापदव्यपदेश्यद्विति भावः व्यापारो भावनासेवेत्यादि पूर्वार्द्धस्य योगुणभूते र्वयवैरित्य
 युक्तलक्षणलक्षितो र्यं सुद्वचकव्यापारपदं भावनादिपदैर्विव्रियते विव्रियमाणस्य विवरणसमानो र्यकत्वेन धातोर्भावना वाचक
 त्वसिद्धिरित्यर्थः तत्रोद्देश्यविधेयोरैक्यमापादयतः सर्वनाम्बः पर्यायेणान्यतरलिंगकत्वस्य शैत्यहियत्सप्रकृतिर्जलस्येत्यदिन
 दुष्टस्य लैषुदर्शनात्तत्रैतस्मिंलिगनिर्देशानुपपत्तिः पुस्विगत्वेपितोचितोयेचेदिति लोकेन साधुत्वाच्च भावनेव काः सुतस्य दपरम्

ननु या क्रिया भावनासैवोत्पादनापि च सा स्मृतेत्युक्तेऽपि क्रियाया भावनात्त्वलाभे किमिति व्यापारपदोपादानमत आह व्यापारपदं चेति तथा
च व्याप्रियतेऽनेनेति कारणव्युत्पन्नेन भावव्युत्पन्नेन वा व्यापारपदेन फलानुकूल यावतामधिप्रयणादीनां भावनात्त्वलाभः क्रियापदेन तु कृति
पदवद्यत्वं मात्रार्थकेनोक्तविवरणान्कृतेरेव भावनात्त्वलाभः स्यादिति ननु यन्नमिति भावः अतएवेति तत्र द्रुपेण फूत्कारत्वादीनां धातुवाच्य
त्वादेवेत्यर्थः सर्वसिद्ध इति पचतीत्युक्ते फूत्कारादिमान्त्ववेति संदेहानुदयादिति भावः यद्रीत्याने यायिकैः कृत्तित्वस्याख्यातवाच्यत्वव्य
वस्थापितं तद्रीत्येव धातोः कृत्तित्वं शक्यतावच्छेदकं भविष्यतीति तटस्थाशंको निराकरोति नचैवमेषामित्यादि नचैति साधीत्यनेनालि

व्यापारपदं वफूत्कारादीनामपत्नानामपि फूत्कारत्वादिरूपेण वाच्यतां ध्वनयितुमुक्तम् अतएव पचतीत्यत्राधः संतापन
त्वफूत्कारत्वमुच्यते परिधाराणत्वयत्नत्वादिभिर्बोधः सर्वसिद्धः नचैवमेषां शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवापत्त्या कृत्तित्वमेव तद
वच्छेदकं वाच्यम् रथोगच्छति जानातीत्यादौ च व्यापारत्वादिप्रकारकबोधो लक्षणयेति नैयायिकरीतिः साधी शक्यताव
च्छेदकत्वस्यापिलक्ष्यतावच्छेदकत्ववद्गुरुणि संभवात् ॥

तत्र एषाम् अधिप्रयणत्वादीनां गौरवादीति धातुवाच्यतावच्छेद
त्वे गौरवादित्यर्थः तेषां कृत्तित्वापेक्षया गुरुत्वात्त्वानात्वाच्चेति भावः तदवच्छेदकमिति धातुवाच्यतावच्छेदकमित्यर्थः ननु कृतेरेव धात्वर्थत्वे
रथादावचेतेन तद्वाधानादुशप्रयोगानुपपत्तिरत आह रथोगच्छतीत्यादि व्यापारादीत्यादिनाऽप्रयत्नपरिश्रमः नैयायिकरीतिरिति आ
ख्यातार्थवित्तरे हि नैर्व्यापारेलक्षणं स्वीकृत्यायं प्रयोगः समर्थितस्तद्धन्मयापिसमर्थनीय इत्यभिप्रेत्यरीतिपदोपादानं नत्वन्यांशे नन्मना
दर इति भावः लाघवोपपृथक्मानादेवार्थसिद्धिर्न केवललाघवादित्याशयेन तद्रीतेरेवासाधुत्वं माविष्करोति शक्यतावच्छेदकत्वस्येति

ननुतेर्पाकृतित्वापेक्षयागुरुत्वमेवबाधकमनश्चाह तयोरिति शक्यतावच्छेदकत्वलक्ष्यतावच्छेदकत्वयोरित्यर्थः बीजाभावादिति असौ
 भवतिसमनियतेलघोधर्मगुरोत्तदभावादित्यस्य प्रकृतेऽनवतारेणयद्यवच्छेदकत्वस्वरूपसूत्रं धनिशेषलादातत्परूपत्वं गुरुणामप्यक्ष
 तम् अथानिरिक्तदागुरुधर्मपितत्स्वीकारावश्यक गगतीरत्वलक्ष्यतावच्छेदकमिति व्यनहारान् दृश्यवच्छेदककोटिप्रविष्ट
 त्वस्योभयत्रसाम्याच्च तत्रन्यूनानिरिक्तत्वरूपावच्छेदकत्वमादायतादशव्यवहारोयदितदासर्वत्रैवतथास्त्विति भावः ननुलाघ
 देवननस्यावच्छेदकत्ववदामः किंतुमानादपीत्याशकते नचेत्यादियत्त्वार्थककरोतिनेत्युक्त्वाव्यापारजन्यत्वप्रतिसंधानाविशेषपिघटा

तयोर्व्यपस्येबीजाभावात् नचपचनिपाकं करोतीति यत्त्वार्थककरोति नाविवरणाद्यत्तमेवार्थ इति वाच्यम् रथोगमनंक
 रोति बीजादिनाकुरः कृतइति दर्शनात् कुरो यत्त्वार्थकताया असिद्धेरिति किंच भावनाया अप्रवाच्यत्वे षट् भावया-

नीत्यत्रैवघटो भवतीत्यत्रापि द्वितीयास्यात् नचात्रघटस्यकर्तृत्वेन तत्सत्तया कर्मसंज्ञाया बाधान् द्वितीयुतिवाच्यम्
 कुर्योः कृताकृतव्यवहारेण कुरो यत्त्वार्थकत्वसिद्धमेवेति ध्वनयति विवरणादिति तदर्थप्रतिपादनरूप्यादित्यर्थः धानुर्मात्रयत्त्वत्व
 विशिष्टेशकं बाधकं विनायत्वत्वविशिष्टार्थककरोति प्रतिपादितार्थकत्व इत्युच्यते यद्यद्विशिष्टो धकपदप्रतिपादितार्थकभव निततत्र
 शक्य घटत्वविशिष्टशक्यघटपदप्रतिपादितार्थककलशादिपदवत् इति सामान्यतो दृश्यानुमानविषयशक्तिग्राहकत्वाद्द्वि
 रणस्येति भावः यत्त एवार्थ इति पाठः आख्यातार्थ इति पाठस्तु प्रकृतसदर्भविरुद्धः अर्थः धात्वर्थः एवकारेण व्यापारस्वभाव्यत्व

व्यवच्छेदः कृञो यत्कार्थकत्वे एव धातु मात्रस्य तदर्थकत्वसंभावनात् देवगगनकुसुमापमानमित्याह रथोगमनं करोतीत्यादि रथा
 दावचेतेनेयत्नस्य बाधेन तादृशप्रयोगानुपपन्नान कृञो यत्कार्थकत्वमपितु व्यापारार्थकत्वमेवेति तेन विवरणाद्गतो व्योपारार्थक
 त्वमेव सिध्यतीति भावः ननु रथोगच्छतीति प्रयोगस्य धात्वर्थप्रतिपादकत्वात् नूनं यत्कार्थकत्वार्थकत्वक्षतिरित्यत्र
 ह बीजादिनेति तथा च कृञो व्यापारे प्रयोगप्राप्त्यर्थेण तत्रैव शक्तित्वात् नैव शक्तित्वात् नैव शक्तित्वात् नैव शक्तित्वात् नैव शक्तित्वात्
 भिति भावः अत्रेदमवधेयम् पचत्यादेः फूत्कारादिव्यापारे व्यापारत्वेनैव शक्तिः व्यापारसामान्यार्थकत्वात् एवंच व्या
 पारत्वेन कृतेरपिसग्रहान्मजो भूतं ननु मया कृतमित्युपपद्यते इति तत्र तत्रोक्तं संगच्छते तत्र द्रूपेण क्वचिद्दोषस्तु पचत्यादीनां त
 तद्रूप्यावच्छिन्ने लक्षणयोपपाद्यः शक्यादत्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणे त्वभियुक्तोक्तैः अत्रे एव वाक्यार्थप्रदर्शनात् सरे वि
 क्तित्यनुकूलो व्यापारः ज्ञानानुकूलो व्यापारसामान्यार्थकत्वव्यापारपदेन स्वोक्तीर्णितस्य संगतिरिति कृञोऽकर्मकतापत्तेरिति मू
 लेमवतारयति किंचेति अवाच्यत्वे धात्वशक्यत्वे द्वितीयास्यादिति धात्वर्थोत्पत्तिरूपफलाश्रयत्वात् घटस्येति घटं भावय
 तीत्यत्रेव घटो भवतीत्यत्रापि द्वितीयापत्तिः मन्मते तु धातूपात्तव्यापारश्रयत्वेन परया कर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञाया बाधान्तदापत्तिरि
 रिति भावः ननु घटो भवतीत्यत्र कृत्याश्रयत्वरूपकर्तृत्वबाधेपि धात्वर्थफलात्विताख्यातार्थव्यापारश्रयत्वरूपकर्तृत्वसत्त्वात्
 नकर्मत्वस्यावश्यं बाधेन नोक्तस्य ले द्वितीयाप्रसक्तिरन्यथा कर्तृरित्कारेण्यनाकारता मापद्येतेत्याशक्यनिराकुरुते नचेति सा

नेएकरणप्रकारेणमाह अनुगतेति चेतनाचेतनसाधारणेत्यर्थः त्वन्मते भवदीयमते दुर्वचत्वादिति वक्तुमशक्यात्वादित्यर्थः न
 देवाह कृत्याश्रयत्वस्येति तस्याचेतनेऽव्याप्तत्वादिति भावः कारकचक्रप्रयोक्तृत्वस्यचेति तच्छतृथीयनिखिलकारकप्रवर्तकत्वरू
 पस्यचेत्यर्थः नैयायिकमतनिरस्यमीमांसकप्रत्याह भान्तर्येति कारकमात्रेति मात्रपदं कृत्यार्थकं सर्वस्यापिकारकस्य धात्वर्थानु
 कूलपक्विक्रियाश्रयत्वात्क्रियाजनकस्यैवकारकत्वादिति भावः नन्वचेतनेनेकृत्याश्रयत्वरूपकर्तृत्वस्यवाधेपीतरव्यापारानधीन
 त्वप्रकारकविवक्षा विषयव्यापारश्रयत्वरूपकारकचक्रप्रयोक्तृत्वरूपमेवतत्कर्तृसंज्ञानियासकम् व्यापारश्चैकचित्कति

अनुगतकर्तृत्वस्यत्वन्मतेदुर्वचत्वेनघटस्याकर्तृत्वान् कृत्याश्रयत्वस्यकारकचक्रप्रयोक्तृत्वस्यवाधटादाव
 भावात् धात्वर्थानुकूलव्यापारश्रयत्वस्यचकारकमात्रातिव्यापकत्वान् अपिचभावनायाश्रवाच्यत्वेभा
 नूनांसकर्मकत्वाकर्मकत्वविभागउच्छिन्नः स्यात्॥

कचित्सयोगादिरेव तादृशव्यापारश्रयएवस्वतंत्रः कर्तेति सूत्रेस्वतंत्रपदार्थं तत्सूत्रप्रणयनसामर्थ्योत् तदुक्तं कारकइति सू
 त्रेभाष्ये प्रधानेनसमवायेस्थालीपरतत्राव्यवायेऽतत्रा किपुनः प्रधान कर्त्तृकयज्ञायतेकर्त्ताप्रधानमिति यत्सर्वेषुकारकेषुसन्नि
 हितेषुकर्त्ताप्रवर्त्तयिताभवतीति स्थालीकांश्चे पचतीत्यादीस्थालेवतन्नेनविवक्षितेति तद्भाव वक्ष्यतेवाधिकमुपरि श्रुत् भीमांस
 क्रमतेप्रसक्तदूषणेऽतिरपिवक्ष्यमाणैव एवंचघटगततादृशव्यापारस्यैवस्वतंत्रं च्यविवक्ष्याकर्तृत्वस्यनिरावाधेननद्वितीयाप्र

स्वार्थफलेति शक्यतावच्छेदककोट्यप्रविश्याश्रयकत्वेन फलस्य विशेषणान्तजीवत्यादावतिप्रसंगः एवमविवक्षितकर्मकत्वाभाववत्त्वेना
 पि स्वार्थो विशेषणी यो नातो विवक्षितकर्मतयाभ्युपगतलकारप्रकृतिश्रुधातीसः वैयधिकरण्यत्वे प्रेविवेचयिष्यते असंभवीति न
 शाचव्यापारवाचकत्वं धातोरावश्यकमिति भावः अन्यतमत्वमिति यच्चादिधातूनश्रुग्राहिकयोपादायतावद्भिन्नमित्यर्थः
 मित्यर्थः तत्त्वमिति अनुगतंसकर्मकत्वमित्यर्थः दर्शनादिति यथाजयति धातोरभिभवार्थेऽकर्मकत्वस्य न्यूनीकरणार्थेऽसक
 र्मत्वस्याभ्युपगमात्सकर्मकधातुलक्षणे तत्र प्रवेशेऽकर्मके तस्मिन्नतिव्याप्तेरप्रवेशे च न्यूनीकरणेऽर्थे तत्रैवाव्याप्तिरित्यर्थः यद्यपि

स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वं स्वार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वं वाभावनायावाच्यत्वमंतरेणासंभवित्र
 न्यतमत्वं तत्त्वमिति चेन्न एकस्यैवार्थभेदेनाकर्मकत्वसकर्मकत्वदर्शनात् तदेतदभिसंधायाह कृञ् इति अयं भा
 वः व्यापारावाच्यत्वपक्षे फलमात्रमर्थ इति फलितम् तथाचकरोतीत्यादौ यत्नप्रतीतेस्तन्मात्रं वाच्यमभ्युपेयम् ॥

तत्तदर्थविशिष्टानेवोक्तरीत्यापादायसकर्मकत्वनिर्वचने दोषाभावस्तथापि बहुलमेतन्निदर्शनमिति स्मरणात्तत्र तत्राच्यकरण
 च तावद्धानूनायुगपद्ग्रहणासंभवे तात्पर्यमिति बोध्यम् तदेतदिति पूर्वोक्तदूषणगणमित्यर्थः ननु कृञोऽकर्मकतापत्तेरित्यस्य
 कृञो यत्नार्थकत्वचिरात्प्रतिपादकस्य कथमुक्तार्थो भिसंधानप्रकारं विशदयत्ययं भाव इति फलमात्रमि
 ति मात्रपदेन व्यापारव्यवच्छेदः करोत्यादावित्यादिना सन्निषयार्थं धातुसंग्रहः तन्मात्रमिति यत्नादिरूपविषयि मात्रमित्यर्थः ॥३॥
 उक्तरीत्येति उक्तप्रायरीत्या सकर्मकधातुभिन्नधातुत्वमित्याकारिकेत्यर्थः यथाश्रुते धातोर्व्योपारावाचकत्वे स्वार्थफलसमानाधिकर

णोपावाचकत्वरूपाकर्मकत्वापादानस्यासंभवदुक्तिकत्वापत्तेः नन्विदानींधातुमात्रस्यैवव्यापारवाचकत्वस्यासिद्धत्वात्सकर्मकप्रतियोग्य
 प्रसिद्धा भवदुक्तार्थोपादनस्याप्यसंभवदुक्तिकत्वसमानम् अन्यतमत्वरूपस्यतु स्वयमेवनिगृह्यतत्वादुक्तपदेनतद्गृह्यणसुभवादितिचे
 न्न नयत्यादिद्विकर्मकाणासंयोगाद्यनुकूलानादिनिष्ठुक्रियात्मकफलार्थकत्वस्य धातोः फलमात्रार्थकत्ववादिनाप्यभ्युपगमादजादिति
 युक्तियायाः संयोगरूपफलजनकत्वाद्योक्तप्रसिद्धेश्चव्यापारत्वानदर्थकधानून् एयतादिधातुत्वेपादायैवकथंश्चित्प्रसिद्धिसुभवादित्
 ति अकर्मकतापत्तिरिति उक्तलक्षणक्रातस्येतिभावः केचित्तु अकर्मकत्वापत्तिरिति विषय्यकस्तु जायभिप्रायेणैवतेषामेवप्रका
 तत्वादेवंचनतदप्रसिद्धिरित्याहुः नन्वेतावताज्ञास्तु सिद्धनधातुमात्रस्येत्यतः क्वम्पदंधातुमात्रपर तयाव्यापार

नशाचयतीप्रयत्नइतिवत् फलस्थानीययत्नवाचकत्वाविशेषादकर्मकतापत्तिरुक्तीत्याहुर्वीरेति तथाचनहियत्न
 इत्यत्रफलस्थानीयत्वेनेतिशेषः क्वम्पदतिधातुमात्रोपलक्षणम् सर्वेषामप्यकर्मकतासकर्मकतावास्मादितिभावः ॥

चष्टे क्वम्पदतिधातुमात्रोपलक्षणमिति क्वम्पदशक्यलक्ष्यसाधारणधातुत्वेनाजहत्स्वार्थसक्षणयाधातुमात्रबोधकम् तथ्यचधा
 तुमात्रस्याकर्मकतापत्त्यानफलमात्रार्थकताकिंतुव्यापारार्थकतापीत्यर्थः अकर्मकतेति पूर्वोक्तभिनसर्वधातून्सेत्यर्थः यद्विफ
 लवाचकत्वमेवसकर्मकत्वम् तदासर्वेषामविशेषेणसकर्मकतेवस्यदित्याह सकर्मकतेति वस्तुतस्तु उक्तयुक्त्याधातोर्व्योपारार्थ
 कत्वसिद्धिस्तदेवस्यद्यदिस्वार्थफलेत्यादिसकर्मकलक्षणम् सकर्मकधातुमात्रसाधारणस्यात्तदेव न अभास्युपसङ्गशीहनद्विषय्याप्तेः तु
 तस्माद्भादीना धातुत्वानापत्तिः मैत्रेणपचयतीत्यादीमैत्रादीनांकर्तृत्वानुपपत्तिश्चतस्य अनस्येवनिवृत्तप्रैषणस्ततोः प्राकृतैर्धमिति

तनुकृञोः कर्मकतापत्तेरिति ग्रंथो न मीमांसकमतनिराकरणपरः तस्य तस्मात्करोति रित्यादिना निराकरणत्वात् नैः कृञो यत्कार्थक-
 त्वानभ्युपगमाच्च नापिनैयायिकमतनिरासपरः नैयायिकैः फलव्यापारयोरुभयोरधिधातुवाच्यत्वाभ्युपगमात् तद्भुक्त माख्यातवाद्दी-
 धितौ स्तोत्राफलव्यापारोपृथगेव धात्वर्थीविति धातोः फलावच्छिन्नव्यापारार्थकत्वे कर्मत्वान्ते फलस्य हेधाभानापत्त्या तयोर्विशकलिन-
 योरेव शक्तिर्ज्योयसीतितद्भावः फलस्य धातुवाच्यत्वे परं केषांचिन्यायविदां विप्रतिपत्तिः कर्मत्वान्तेन द्वितीयया च तदभानसंभवा-
 त् किंचैतद्द्रव्यस्य धातुमात्रस्य व्यापारार्थकत्वसाधकत्वे धातोर्कर्मतापत्तेः फलमात्रार्थतानहीत्येव ब्रूयान्तनुकृञ इत्यपरितोषादभ्या-

अथवा व्यापारो भावनेत्यर्द्धेन व्यापारस्य वाच्यत्वं प्रसाध्य फलांशस्य पितत्साध्यत्वेनैयायिकाभ्युपगतं जानाति कृञादेः केव-
 लज्ञानयत्नादि क्रियामात्रवाचकत्वं दूषयति कृञइति अयं भावः ॥ फलांशस्यावाच्यत्वे व्यापार एव धात्वर्थः स्यात् तथा-
 च स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वादिरूपसकर्मकत्वोच्छेदापत्तिः ॥

॥ अर्थपरतया मूलमवतारयति अथ चेति प्रसाध्येति-
 पूर्वार्द्धस्य विवरणपरतया व्याख्यानादिति भावः तदिति धातुवाच्यत्वमित्यर्थः जानाति करोत्यादेरिति निर्दिष्टयत्कार्थकभिन्नसविषया-
 र्थकधातुमात्रोपलक्षणम् क्रियामात्रेति मात्रपदेन फलव्यवच्छेदः सकर्मकाणां प्रायशः फलावच्छिन्नव्यापारबोधकत्वं विशकलि-
 तफलव्यापारोभयार्थकत्वं वा जानात्यादीनां तु शानादिव्यापारार्थकत्वमेव अकर्मकाणां सर्वेषां न फलार्थकत्वम् तस्य ततोऽननुभवात्
 किंतु व्यापारार्थकत्वमेवेति प्राचीननैयायिकाभ्युपगमात् वक्ष्यमाणरीत्या कृञः फलार्थकत्वे तु तुल्यन्यायात् सर्वेषां भवतस्ति द्विरिति भा-
 वः ननु कृञः फलावाचकत्वे कथमकर्मकत्वमत आह अयं भावइति ॥

वाचकत्वादीत्यादिनास्वार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वस्यैनायाधिकनयेः फलावच्छिन्नव्यापारार्थकत्वस्यापिसकर्मकत्वात्तस्यचसं-
ग्रहः जानात्यादीनामेव फलार्थकत्वानभ्युपगमठच्छेदपदार्थैः व्याप्तिः सर्वेषामेवतदनभ्युपगमेत्वसंभवः तत्रचकृजधानुः फलवा-
चकसुकर्मकत्वात्पञ्चादिवदित्यनुमानेविपक्षवाधकतर्कप्रदर्शककृजोऽकर्मकेत्यादीनिबोध्यम् वस्तुतस्तु व्यापारेभाषनासे-
वेतिपूर्वीर्द्धमेवविवरणप्रतिपादनेनधातोः फलव्यपारेभयार्थत्वसाधकम् तथाहि धातोर्व्यापारार्थकत्वेऽसिद्धे भावनादिपदैर्व्या-
पारपदविवरणपरैवतस्यवाच्या व्याख्यातचतथैवसारकृता तथाचव्यापारार्थकत्वेऽत्रैवविहितार्थकत्वाकादिपदेनाविविवरण-
दुभयोरपि धात्वर्थत्वसिद्धिः तत्रजानात्यादीफलाशेविप्रतिपन्ननेयाथिकंप्रत्युक्तैर्योपष्टंभकतयाकृजोऽकर्मकेतेत्याद्युक्तम् धानु-
कृजोऽव्यापारावाचकत्वम् चवर्तमीमासकंप्रतिगुतदुपपादकतयेव तस्मात्कारोतिरित्यादियद्यपिव्यापाराशेविप्रतिपन्नंप्रत्यपि
स्ववश्यकत्वादिति नव्यनैयायिकास्तु सकर्मकधातूनाफले तज्जनकत्वेनविविशितव्यापारेषुचोपलक्षणीभूतसाधनाकांशोत्या-
यकत्ववच्छेदकधर्मसमानाधिकरणधर्मत्वानुगतीकृततत्राहूर्मावच्छिन्नेषुशक्तिः सभनतिफलजनकतयाविवक्षितानांतेषावि-
भिन्नधर्मत्वम् यत्रत्वैकधर्मावच्छिन्वस्यैवफलासुकूलत्वविवक्षाविषयत्तदवच्छिन्नएवधातोः सानदिसर्वत्रसमुदायएवशक्ति-
रितिरजाजाति क्रियानामेयमित्यादिविभाष्यं तु बहुकालसाध्योक्तभाष्यविषयमिति नतद्व्याकोयः अन्यथा सर्वत्रगति कगत्परो-
पाश्रयणापत्तेः तेषामेवचव्यापारपदव्यपदेश्यत्वच्छतित्वस्यतादृशधर्मसमानाधिकरणधर्मत्वेपिनतस्यपञ्चाद्यर्षनावच्छेदकत्वमूतद-
शेतस्योपलक्षणत्वमनीकारात् अतएवभ्युत्पन्नानामकवाचिविक्रितान्तर्येणयागपाकादिपदप्रयोगस्तथाप्रयुक्तव्यपिनत्वात्वाकाञ्चिः निमित्तध-

अत्र एतेन तस्या अपि व्यापारतया धातोरेवला भान्ततिङ् स्तत्र शक्तिरिति निरुक्तम् जानात्यादीनां तु विषयत्वं फलं तन्निर्वाहकज्ञानं
 हि व्यापारश्च शक्यं कृतस्तु साध्यत्वं यत्तश्चार्थः तेन तद्घात्वर्थफलसंबन्धित्वरूपं मुख्यकर्मत्वं घटादीनां निराबाधम् एवं स्वार्थफल
 लव्यधिकरणत्वरूपं सकर्मकत्वमपि यस्याद्यकर्मकाणां तु न तद्धर्मावच्छिन्नयत्नादिरूपव्यापारएव सा भोजनं यतते इत्यप्रयोगेण
 तद्विषयत्वस्य धातुशक्यत्वानुपगमात् यतते इत्युक्ते कर्माकांक्षायाश्च अध्याद्युपसृष्टशोडादीनां तु फले लक्षणेव श्रीडगदि
 तः सर्वत्र फलाबोधो धात् तदर्थेनादितात्पर्ये ग्राहिकतयेव चाधिशीङ्स्था सामित्यादिसूत्रोपयोगः कर्त्तेत्यादौ तु कृतो यत्नबोधक
 त्वादेव नाचेतने स्वरसतः कर्त्तृपदप्रयोगः एवं च कर्त्तृबोधनिर्वाहार्थं पचतीत्यादावाख्यातस्य शक्तिरावश्यकी तदर्थं प्रयत्नस्याश्रयाश्रयि
 भावेन प्रथमांतार्थेऽत्वयात्तद्धो यपत्तेः यत्र तु न तद्धोधसिद्धीरशोगच्छतीत्यादौ तत्र व्यापारे आश्रयत्वाद्देवापयायं लक्षणास्व
 तंत्रः कर्त्तेति सूत्रसामर्थ्येन धात्वर्थव्यापारश्रयः प्रतियोगिनामपि कर्त्तृत्वस्य परिभाषणान्तकर्त्तृबोधानुपपत्तिर्यत्र प्रथमा तसम
 भिव्याहारः यत्र तु न समभिव्याहारस्तत्र कृत्यादिविशेष्यकएव बोधः अनभिहित इत्यस्याप्यबोधिते इत्येवार्थः अबोधतं त्वाश्र
 यातिरिक्तार्थे विशेषणतया कृत्याधुबोधनमेवेति नाभिधानानभिधानव्यवस्थानुपपत्तिश्चैत्रः पचतीत्यादौ कर्त्तृबोधस्य कृतिश
 न्चैव निर्वाहेतत्राख्यातशक्तिकल्पनानौचित्याच्च विक्रित्यादौ व्यापारव्यपदेशाभावेन विक्रित्यादीनामुक्तधर्मत्वस्योपलक्षण
 त्वानुपगमात् पृथक् शक्तिरदुष्टैव फलत्वं तु पूर्वनिरूपितमेवः एवं सति क्वचिद्वृषणं प्रसक्तमवगणयिष्यते इत्याहुः एवं सकर्म
 कत्वादिनिर्वचनानुपपत्त्याधातोर्भयार्थकत्वमावश्यकमिति पर्यवसितम् व्यापारमात्रशक्तिवादिनस्तु द्वितीयाद्यर्थकत्वं सकर्मकत्वं
 त्वम् पच्यादिसमभिव्याहारे द्वितीयायाविक्रित्याद्यर्थकत्वात् जानात्यादिसमभिव्याहारे च विषयत्वाद्यर्थकत्वात् तदन्वयित्वं त

जानात्यादियोगे घटादीनां गौणकर्मत्वमितिवद्वां मनमाशंक्वनिराचष्टे नचेति भाक्तद्विति भज्यते आष्टद्यते सेव्यते वाशक्वार्थोऽनये
 तिभक्तिर्लक्षणा तथाशक्वार्थस्यतिरोधानात्स्वज्ञानेघटकतयाशक्वार्थस्यापेक्षणाच्च मतआगतोभाक्तद्वित्यर्थः भाक्तत्वेपि लक्षणा
 निबधनत्वेपि कर्मणीति सुख्यसकर्मकत्वमादायशस्त्रस्यचरितार्थयोगे तच्चापारेमानाभावादितिभावः तत्रलौकिकं दृष्टान्तमाह न
 हीत्यादि भाक्तएजपदव्यवहार्येणपुरोहितादिनातदीयकार्यप्रवर्तनान्महद्भूतश्चद्रमाद्रत्यादावात्ववारणायाश्चित्तगौणसुख्यत्या
 यस्यविशिष्यार्थोपस्थापकविशिष्टरूपोपादानपुरस्सरपदकार्येविषयकत्वस्यान्यत्रव्यवस्थापनाच्चनात्रतद्विषयतेत्यत्येप
 रत्वेतच्छ्लोयकर्मसंज्ञकार्थोत्वप्यर्थकत्वमेवसकर्मकत्वम् सकर्मकपदात्कर्मणासहेत्यर्थकाच्छब्दमर्यादयापूर्वोक्तार्थोत्सा

नचाक्षजादीसकर्मकत्वव्यवहारोभाक्तद्वितिनैयायिकोक्तं सुक्तं व्यववहारस्यभाक्तत्वेपिकर्मणिलकारः संभवा
 त् नहितीरेगगापदस्यभाक्तत्वेपितेनस्तान्नादिकार्य्येश्चं कर्तुंम् एवंचनहियत्नद्वित्यत्रयत्नमात्रमित्यर्थः
 "

भाचलः कर्मणीत्यादीसकर्मकपदाद्बोधानापत्तेः तदनन्वय्यर्थकत्वमकर्मकत्वम् अतस्त्वाध्यासिनाभूमयद्वत्यादीकर्मणिक्तोपपत्ति
 अन्वयस्यपृथगुपस्थितसूसर्गरूपपुन्यानजीवत्यादियुवोषद्वत्याहुः अयमेवपक्षः फलावच्छिन्नव्यापारबोभकत्वसकर्मकत्वमिति
 वदद्भिरभितः फलस्यकर्मताया सर्वे रेवोपगमात् फलान्वय्यर्थकत्वस्यसकर्मकेषुसत्त्वात् यद्विचैकोपस्थिति विषयत्वान्केक्तः प्रक
 रः संभवतीतिविभाष्यते तदापृथक्शक्तिनादिमतेनिर्दुष्टत्वमेव अत्रच्छिन्नपदस्यसंवधपरत्वेनकर्मभूतफलसंबंधिव्यापारार्थ
 कत्वस्यसुख्यत्वान् अकर्मकार्णाफलार्थत्वानगीकारेणानिव्यप्रव्याप्तोरन्वयकश्चद्वित्यर्थधेयम् अध्यासिनाभूमयद्वत्यादीपथोक्तोप

ननु कर्मवत्साध्यगाद्यपीति मूलस्य कर्मवत्पुगाद्यपि भवेदित्यर्थो लभ्यते सच वाचितीः विवक्षितश्चेत्यन आह कर्मस्यादित्यनेनेति सू
 त्रं लक्ष्यते इति सूत्रविहितं लक्ष्यते इत्यर्थः यथाश्रुते कर्मपदात्स्वघटितत्वेन लक्षणया सूत्रोपस्थितस्यापि तस्य गणदि कमित्यनेना

अतएवाह किं तूत्यादनमेवान्तः कर्मवत्साध्यगाद्यपि कर्मकर्त्तव्यं न्यथा नु न भवेत्तदुशेति व ५ उत्या
 दनसुत्यन्तिरूपफलसहितं यत्तादिकृत्तत्रार्थ इत्यर्थः फलस्य वाच्यत्वे युक्तं तरमाह अत इत्यादि यतः
 कृत्तौ यत्तमात्रमर्थो निष्पद्यते अतः कर्मवत्साद्यदिति पदेन कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिये इति सूत्रं लक्ष्यते
 अयं मर्थः यतएतस्योत्यादनार्थकता अतः पच्यते औदनः स्वयमेवेति वक्रियते घटः स्वयमेवेति य
 गादयोऽप्युपपद्यंते अन्यथा यत्तस्य कर्मनिष्ठत्वाभावात्तन्न स्यात् दृशिवत् यथा दृश्यते घटः स्वयमे
 वेति न दर्शनेन स्य घटादृत्तित्वात्तथा यत्तस्यापीति तथा प्रयोगानापत्तेरिति ॥ ६ ॥ ६ ॥ ॥

नत्वयापत्तेः एतद्दोषनाथैव स्यादिति लक्ष्यकोटावुपात्तमिति घटादृत्तित्वादिति घटमात्रदृत्तित्वाभावेन कर्मस्य क्रियकत्वाभावादि

एवमिति कर्मवद्भावानुरोधेन कारणार्थकरोतेरुत्पत्तिरिति सङ्घितयत्तार्थकत्वाभ्युपगमेद्दुत्तर्यः जानान्यादेरपीत्यादिपदाद्गम्यादिपरिग्रहः
 आवरणभगादीत्यादिपदेननुसयोगादेः स आवश्यकमित्यनेनतत्रज्ञानस्यैवफलत्वागीकारेनदनाश्रयत्वाद्दृष्टादेः कर्मत्वाच्चपपत्तिरपि
 सूच्यते आवरणभगस्याप्यतीनादीयथाफलत्वतथासारएवसुवर्थनिर्णयेवक्ष्यते सकर्मकत्वानापत्तेरिति स्वार्थफलव्यधिकरणेत्या
 द्युक्तरूपस्यतत्रासमवादितिभाववस्तुतस्तु जानानेर्ज्ञानरूपफलार्थकत्वमेवयुक्तम् नचकर्तृस्थभावकानाकर्मणि क्रियायाः प्रवृत्तिर

नन्वेवहृजादेरिवजानात्यादेरपिविषयावच्छिन्नावर्णभगादिफलवाचित्वमावश्यकम् अन्यथासकर्मकतानापत्तेः
 तथाचज्ञायतेषट् स्वयमेवेति किन्तस्यत्त एवंप्राभोगम्यतेस्वयमेवेत्याद्यपीत्याशंकांमनसि कृत्वाह निर्वर्त्येचविकार्ये
 चकर्मवद्भावदृश्यते ननुप्राप्येकर्मणीतिसिद्धोतोऽभ्यवस्थितः ईदृश्रितं कर्ममि विधनिर्वर्त्य विकार्यप्राप्यचतआद्य
 यो कर्मवद्भावोनात्येप्राप्यत्वचक्रियाकृतविशेषानुपलभ्यमानत्वमितिसुवर्थनिर्णयेवक्ष्यते नह्ययंषट्ः केनचिद्
 योप्राप्तोयकेनचिद्गतइति शक्यकर्मदर्शनेनावगन्तुम् ॥ ११ ॥ स्तीतिभाष्येणकर्तृस्थभावकानाक्रियाफलस्यकर्ममात्रेचत्तिर्ना

स्तीत्यर्थकेनकर्तृकर्मोभयस्यभारणफलार्थकत्वकर्तृस्थक्रियकत्ववदत्तकर्ममानवृत्तिफलार्थकत्वरूपकर्मस्यक्रियकत्वस्यैवाभ्युप
 गमेनतत्रावर्णभगस्यफलत्वेतत्क्षेकर्मवद्भावस्यदुर्निवार्यतापत्ते आहतम्भायमेवपक्षेजानातीत्यादौ ज्ञानेच्छाद्यवृत्तौव्यप
 रइतिशाब्दबोधप्रकारं दर्शयताप्रयच्छतापिप्रकृतैश्चाशंकासमाधानेननुमाख्यहर्ष्योयुक्तप्रथमकल्पमिप्रायेणेति सारैएवसुकुटम

नचोक्तकलेज्ञानस्यसमवायेनघटादावसत्त्वातेषांजानातिकर्मत्वानुपपत्तिः ज्ञानस्यतदनुकूलव्यापारस्याश्रयतादेश्चसामानाधिकरार
णयादकर्मकत्वापत्तिः कर्त्तृस्थभावकत्वानुपपत्तिश्चेतिवाच्यम् शस्त्रेज्ञानंघटेज्ञानमितिप्रतीत्याविषयतयातत्रज्ञानाश्रयताभ्युपग
मेनाद्यदोषस्यफलतावच्छेदकसंबंधघटितसामानाधिकरारण्यघटिताकर्मकत्वस्यतत्राभावेनद्वितीयस्यविषयतासमवायाभ्यां क
र्मकर्त्तृभयवृत्तित्वेनांत्यदोषस्यवाभावादधिकमग्रेवक्ष्यते प्रकृतमनुसरामः किंनस्यादिति क्रियतेघटः स्वयमेवेत्यत्रघटस्योत्पत्ति
रूपफलाश्रयत्ववदावराणभंगरूपफलाश्रयत्वस्यापिसत्त्वादितिभावः ननुनिर्वर्त्यविकार्यकर्मणोः कर्मवद्भावो नप्राप्यकर्मणीत्यत्रा
किंमानमतआह मूलेसिद्धान्तोत्रेति अत्रकर्मवत्कर्मणानुत्पत्तिक्रियद्वृत्तिरूपत्रभाष्ये तत्रहिधातोरेकावद्वृत्तिरूपत्रादनुवर्त्तमानधातुग्र
हणेनधानुवाच्यक्रिययाइत्यर्थलाभेनसाध्वसिद्धिनत्तिस्थालीपचनीत्यादौकरणाभ्यांनुत्पत्तिक्रियेकर्त्तृरिवस्तुतः सतोपि
व्यापारस्यधानुवाच्यत्वाभावादेवानतिप्रसंगेकर्मग्रहणमतिरिच्यमानंकर्मस्थक्रियांलक्षयतीति सिद्धान्तोव्यवस्थितइत्यर्थः कर्म
स्थक्रियकत्वंचप्राप्यभिनन्कर्मण्येवसंभवतीतिदर्शयितुमादौवक्ष्यमाणमपि विभागंसुखबोधयाह ईक्षितंकर्भेति यद्यपिद्वेष्या
द्यनीक्षितस्याप्येष्वेवांतर्भावात्कर्मत्रिविधमित्येववक्तुंयुक्तम् तथापिहरिणातयोरेभ्यस्त्रिधामंततच्चेष्टिततममित्यादिनापार्थक्ये
नविभजनानदनुसृत्यात्रापिनशैवोक्तमितिध्येयम् प्राप्यत्वंचैति आद्ययोर्लक्षणेनुसुवर्थनिर्णयेवक्ष्येते वक्ष्यतइति क्रियाकृ
तविशेषाणामितिकारिकयेत्यर्थः कर्मगतविशेषाधायकक्रियार्थकत्वम् कर्मस्थक्रियकत्वंप्रयोक्तव्यमितिदर्शयितुं
तदन्वयव्यतिरेकीदर्शयतिनहीत्यादि ॥३॥ सोमंसुनोतीति विकार्यइति नन्वाद्ययोः कर्मस्थक्रियकत्वेनकर्मवद्भावविषयत्वेपितत्रक

सोमसुनोत्पस्यविकार्यलक्षणान्नातत्वम् प्रकृतेः सोमस्यपरिणामत्वाननुगमात् तदुक्तं प्रकृतेस्तु विवक्षायां विकार्यमिति विवक्षायामि
यंशोमसुनोत्पस्यविकार्यलक्षणान्नातत्वम् प्रकृतेः सोमस्यपरिणामत्वाननुगमात् तदुक्तं प्रकृतेस्तु विवक्षायां विकार्यमिति विवक्षायामि
यस्यपरिणामित्वेनेत्यादिरितिचेदित्यं चूर्णीकारणरूपाभिषधैकदेशचूर्णप्रतिप्रकृति सोमस्यपरिणामित्वविवक्षायामदुपपत्तिः अन्ये
नुक्रियायद्धर्मनाशकफलजनयति तद्विकार्यमितिलक्षणाभिप्रायेणसोमेविकार्यनिर्देशः तथाहि आरंभकसयोगनाशकविभाग
नुकूलक्रियासुनोतेरर्थः सोमपदंचप्रकृतेतदवयवेलाक्षणिकमूतश्चसोमावयवरूपसोमपदार्थवृत्त्यारंभकसंयोगस्यध्वत्पर्य
क्रियाजन्यविभागेननाशाद्विकार्यत्वोपपत्तिरित्याहुः शणुशक्यमिति एतेनक्रियाकृतविशेषभर्मप्रकारकप्रतीतियोग्यत्वकर्मव
ज्ञावप्रयोजकमित्युक्तमभवति प्राचीननैयायिकमतनुप्रकृतेकृतजन्यत्वरूपफलावच्छिन्नेयत्तेलक्षणयाकर्मवद्भावोपपत्तिः सो

घटकरोतीतिनिर्वर्त्येसोमंसुनोतीतिविकार्यवतज्ज्ञानुंशक्यमितिनतत् प्राप्यंतथाषघटयदेहंश्यादोप्राप्यकर्मत्वात्कोक्ता
तिप्रसंगइतिभावः ॥ ११ ॥ क्त्वातिप्रसंगइति नकर्मवद्भावोपपत्तिरित्यर्थपरिकृतनैयायिकमतेशुशानंकरोतीत्यर्थप्रयोगात्सभ्यत्वेपत्ते
यत्नेचरुद्रः शक्तिरेव तथाचघटयदोसाध्यत्वरूपविशेषभर्मप्रकारकप्रतीतेः सार्वजनीनत्वकारणप्रतीतियोग्यतायास्तानुगमात्
० दनायासेनेवकर्मवद्भावोपपत्तिः यदिचकर्तुं विशेषणयकक्रियार्थकत्वमूतस्यक्रियकत्वमिति सासनेपञ्चद्विकर्मरिप्रमस्य
विशेषदर्शनात् जानात्यादिकर्तुरितदर्शनात्तत्त्वसादृश्यादिक्रियादिदोषादुक्तभाष्येणविशेषदर्शनम् यमक्रियानमखवत्विताक्रियाज्जबस्त
त्वत्येषांशब्देरेवप्रकस्मितेति हरिकारिकेतर्हं नचपूर्वोक्तलक्षणयोरेवनिर्भराः प्रतीयते इत्युच्यतेतदापिनश्रुतिः कर्मत्वक्रिय
क्षणेजानात्यादिभिन्नत्वस्यकर्तृस्यक्रियकलक्षणोपोपदे शसक्षणेयवच्छिन्नत्वस्यपिनिवेशनकरोतीकर्मस्यक्रियकत्वत्वोप

दर्शनांतरीयांयुक्तिमुपन्यस्यति धातूनामिति त्यजिगम्योरित्युपलक्षणं तादृशधातुमात्रस्य पर्यायतापत्तिरिति तच्छक्यतावच्छेदकावच्छिन्नश
 क्तत्वस्यैवपर्यायतापदार्थत्वादिति भावः ननुत्यजिगम्योः क्रमेणविभागसंयोगोपलक्षितव्यापारार्थकत्वमेवंपर्यायलक्षणे नदुपलक्षणे
 नुपलक्षितत्वस्यापिशेषणान्तेकापत्तिरत आह उपलक्षणत्वेपीति उपलक्षणत्वं च तत्पदजन्यबोधविषयत्वेन शक्यविषयत्वे सति शक्ति
 विषयत्वम् जनकत्वादिति तथाचसंयोगविभागयोः स्वार्थव्यापारजन्यत्वाविशेषाद्गम्यर्थे व्यापारे संयोगएवोपलक्षणं नोविभागइत्यत्रविनि
 गमकाभावाद्बुभयस्यैवोपलक्षणत्वेउक्तापत्तिर्दुर्वीरेति फलेपिशक्ति एवप्रकीर्ति भावः अत्रग्रामंगच्छतीत्यादौ द्वितीयाथसंयोगादिरूपफ

धातूनांफलावाचकत्वेत्यजिगम्योः पर्यायतापत्तिः क्रियावाचकत्वाविशेषात् फलस्योपलक्षणत्वेप्येकक्रियायाएवपूर्व
 देशविभागोत्तरदेशसंयोगजनकत्वादुक्तदेशतादवस्थमित्यपि वदंति तस्मादावश्यकंसकर्मकाणां फलवाचकत्वम्
 अकर्मकाणां नुतन्निर्विवादमेव भूस्तत्तायामित्याद्यनुशासनाच्च अतएवद्वयर्थः पत्तिरिति भाष्यंसंगच्छते इतिदिक् ॥

लान्वयित्वस्यैवविनिगमकत्वाद्गमनक्रियायांसंयोगस्यैवोपलक्षणत्वमित्यसुवचतयाभ्यत्रलक्षणयोपपत्तेश्चनोक्तरीतिः साधीत्यस्वरसो
 ऽपिवदंतिभ्यांस्तच्चितः उपसंहरति तस्मादिति उक्तयुक्तिसंहतेरित्यर्थः निर्विवादमेवेति स्वार्थफलसमानाधिकरणव्यापारवाचकत्वह्या
 कर्मकत्वस्य धातोः फलवाचकत्वं चितानुपपन्नत्वादिति भावः ननुसकर्मकत्वंपूर्वोक्तमेव तद्विन्नधातुत्वंचाकर्मकत्वमिति नोक्तानुपपा
 त्तिरत आह भूस्तत्तायामिति गणेषु फलस्यैवनिर्देशादिति भावः अतएवेति धातुमात्रस्य फलवाचकत्वादेवेत्यर्थः द्वयर्थइति द्वयर्थपदं
 फलव्यापारेभयार्थकमित्याशयः ननुद्वयर्थः पत्तिरिति भाष्यम्पंचैरुपादानात्सकर्मकाणां फलार्थकत्वेसाधकमस्तु नत्वकर्मकाणामनआ
 हदिगिति तथासतिसत्ताद्यर्थनिर्देशवैपर्यापत्तेः धातुसामान्यशक्त्यापच्यादेरिवभवत्यादेरपिव्यापारबोधसंभवादिदिगर्थोऽवसेयः

ननु व्यापारे भावनासिद्धेः क्विवरणेन न व्यापारस्य घत्वर्थता निरर्थक्यं पचति पाककरोति विवारेण न आख्यातार्थतायाः अत्र पितृकृतशक्य-
 लादिति मीमांसकाशकासमाधानपरतया मूलमवतारयति न चित्यादिना वाच्यत्वमिति निर्दे न जन्यवैधविषयत्वमित्यर्थः तथाच
 पाकानुकूलाभावनेत्यादिविवारेणापि पचतीत्यस्य पक्त्वानुकूलभावनाबोधकत्वमस्त्वित्यर्थः यथाश्रुते विवारेण धानो भवनावाच-
 कत्वनिर्णये किन्वाख्यातवाच्येव सादृश्यत्वं प्रकृतिप्रत्ययाविति न्यायस्य सख्यादीव्यमिचारमाश्र क्वाह तदागमे हीति
 इदंच प प्रधानसुप्रत्ययार्थे इति न्यायाकार इत्यभिप्रेत्य तन्मूलसूत्राखेचने तु यः प्रत्ययार्थः स प्रधानमिति न्यायाकारो लभ्यते न
 याहि पशुनायजेते निश्चूयते तत्रैकवचनोपात्तमेकत्वयोगे विशेषणसुतमकृत्यर्थे इति सशये पशुपदार्थे स्यागं प्रतिगुणत्वात्वं
 ननु द्वैर्वसिध्यतु फलव्यापारयोर्वाच्यत्वम् किंत्वाख्यातवाच्येव साभावाननर्भातो. प्रधानेन प्रनीयमानस्य व्यापारस्य धा-
 त्वर्थतायाः प्रकृतिप्रत्यययोः प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यमिति न्यायविरुद्धत्वात्तदागमे हि दृश्यते इति न्यायविरुद्धत्वाच्च।

भावितयावत्पशुकरणेन प्राधानादृत्तौ प्रधानसंगापत्त्यायावद्गुणं प्रधानादृत्तेरयोगादेकत्वविशिष्टपशोर्विधने त्वेकत्वस्य पशुविशेषे-
 षणतया यागागत्वाभावात्तद्विवक्षितमेव स्यादित्यर्थकेन तत्रैकत्वमप्यज्ञागमर्थस्य गुणभूतत्वादिति सूत्रेण पूर्वपक्षिते शब्दवच्चस्य
 लभ्यते तदागमे हि दृश्यते तस्य ज्ञानयथान्येषामिति सिद्धं तसूत्रम् शब्दवत् शब्दवाच्यम् यथा भवति तथोपलभ्यते एकत्वं ह्येत-
 लदागमे एकवचनसमवधाने दृश्यते इति तस्य प्राधान्येन प्रतीतिर्यथा न्येषामरुणादीनामित्यर्थः एव च समानप्रत्ययो फलत्वप्रत्यास-
 न्याविभक्त्यर्थकरणान्वितस्मारुणा धिकरणन्यायेन प्रथमं क्रियायामन्वयः पश्चात्प्रकृत्यर्थे तथा च पक्षे कत्वोभयकरणकोयागइति

बाधेनैकत्वस्य यागांगत्वावगमान्त्वात् नैकपशुभिर्योगाद् इति नद्भावः प्राधान्यं च प्रकृत्यर्थो विशेषणत्वमेव प्रत्ययार्थमादाय न्यायावतारा-
 द्यः प्रत्ययार्थ इति भागस्य न्यायघटकत्वं प्रकृतैः आख्याता समवधाने भावनाऽवोधात्तस्या प्राधान्येन भानमिति तत्संगतिरिति बोध्य-
 म् ॥ ३ ॥ ॥ ननु सकर्मकत्वानुगतकर्तृत्वयोर्दुर्वचत्वमेवैतन्मते दूषणमत आह एवं चेति भावनाया आख्यातवाच्यत्वे चेत्यर्थः तथा
 चार्थे पाके फलानुत्पत्तिदशायां पाको जातो न वेति प्रश्ने भविष्यतीत्युत्तरानुरोधे फलमात्रं धातुवाच्यमिति मीमांसकाशयः हेतोः
 पूर्वमनुपादानादाह अभिप्रायस्थेति त्यदादीनां बुद्धिस्थयरा मर्शकत्वादिति भावः प्रयोगापत्तेरिति भावस्युद्धंतगमनपदार्थसं

एवं च स्वयुक्ताख्यातार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वं सकर्मत्वम् आख्यातार्थव्यापारप्रयत्नं च कर्तृत्वं वाच्य-
 म् इत्यादिवदंतं मीमांसकं मन्यं प्रत्याह तस्मात्करोति र्धोतोः स्याद्वाख्यानं नत्वसौ तिङ्गम पक्षवान्कृतवान्पा-
 दं किं कृतं पक्षमित्यपि ७ तस्मादभिप्रायस्थहेतोः संचेत्यं फलमात्रस्य धात्वर्थत्वे ग्रासो गमनवानिति प्रयोगाप-
 त्तिः संयोगाश्रयत्वात् फलानुत्पादनदशायां व्यापारसंचेपाको भवतीत्यनापत्तेः व्यापारविगमे फलसंचेपाको वि

योगात्मकफलस्य ग्रासे सत्त्वाद्गमः संयोगवानिति वद्गमो गमनवानिति प्रयोगस्य प्राप्ता एयापत्तेरित्यर्थः ॥ इति नै इत्यापत्तेश्च ॥

भवतीत्यनापत्तेरिति पादपदार्थस्य विक्रिते र्वर्त्तमानत्वादित्यर्थः फलोत्पाददशाया मर्थो बाधात्तादृशप्रयोगस्येष्टत्वादाह फ-
 लानुत्पादेति फलानुत्पादेतादृशप्रयोगस्य सर्वाननुमतत्वात्कं व्यापारसंच इति एवमत्रेष्टत्वं विद्यते इत्यापत्तेश्चेति व्यापारंश-
 परित्यागेन फलमात्रस्य धात्वर्थत्वाभिप्रायेण नुभविष्यतीत्युत्तरं पाकमुत्पादयतीति विववरणं चेति भावः ॥ ६ ॥ ६ ॥

क्रियावचनाः यच्चादयो यद्देशां करोति नासा मानाधिकरण्यं किं करोति पचतीति भूवादि स्तुलभाय्य उक्तं तेन विवरणमपि धातोरेवेति स्पष्ट
 मेवबोधयेते इति भावः ॥६॥ पक्त्वानिति मूलमपि करोते एख्यातविवरणत्वाभावसाधकपरतया व्याचष्टे पक्त्वानित्यादाविति अनन्वय
 मेव विशदयति अयं भाव इत्यादि सहाय्यमिति संबन्धार्थमित्यर्थः ब्रूतो बोधपत्तः तयोः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्मध्ये प्रत्ययान्व
 तिग्रहविशेष्यः प्रधानमिति प्रकृत्यर्थप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालीत्यर्थः तादृशब्युत्पत्तिस्त्विहकार्यकारणभावमभिनयेन द

मीमांसकोक्तबोधकमुद्धरन्तन्मतं दूषयति न नित्यादि तानासौति इति व्याख्यानम् पक्त्वानित्यादावनन्वयापत्तेरित्यर्थः
 अयं भावः प्रकृतिप्रत्ययौ सहाय्यं ब्रूतस्तयोः प्रत्ययार्थः प्रधानमित्यत्र हि विशेष्यतया प्रकृत्यर्थप्रकारकबोधेतदुत्तर
 प्रत्ययजन्योपस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारणभावः फलितः तथा च पक्त्वानित्यत्र पाकः कर्मकारुणं क्तवत्तु प्रत्ययार्थः क
 र्तृकारुणं तयोश्चार्हणाधिकरणरीत्यावक्ष्यमाणस्मृतीत्यावान्वयासंभवइति प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरन्वयनियमस्यैवा

भावेन क्तप्राधान्यबोधक उक्तं कार्यकारणभावः ॥ ॥ श्रीयति विशेष्यनयेति प्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासं
 बन्धेन शाब्दबोधप्रतीत्यर्थः हेतुरित्यस्य विशेष्यतासंबन्धेनेति शेषः अरुणाधिकरणे क्तेति अरुणयेति पदोपात्तारुण्यस्य प्रथमं करणत्वेने
 तर क्रियायामन्वयो नामार्थान्वयस्तु पाठिक इति तत्रोक्तम् वक्ष्यमाणेति कारकत्वस्य क्रियाजनकत्वरूपत्वेन क्रियाजनकमिति शान्तिका
 सा क्रियेत्याकांक्षोदयेन क्रियाया अपिसाध्यरूपायाः साधकाकांक्षया च परस्परान्वयौ चित्यमित्याशयेन क्रियात्वमेव हि कारकान्वयिता
 वच्छेदकमिति सुवर्थनिर्णये वक्ष्यमाणेतित्यर्थः ॥

प्रधानप्रत्ययार्थवचनमिति सूत्रस्वरसोयः प्राधानं सप्रत्ययार्थः तदागमे हीति न्यायश्चयः प्रत्ययार्थे इत्यर्थे मूलमिति ध्येयम् अजेत्यादौ विशेषे
ष्याज्जादियदार्थस्य प्रत्ययार्थत्वाभावे न व्यभिचारस्य स्फुटत्वात् नदुपेक्ष्य द्वितीयकल्प एव व्यभिचारं दर्शयति अजेति इत्यापतावाह ह्यग्या
देरिति स्त्रीत्वविशेषण ह्यग्यादेः श्छागनिष्ठस्त्रीत्वादेरिति वार्थः एकत्र विशेषणतया ल्वितस्यापरत्रा विशेषणतया न्वयेनैराकाक्ष्येण का

अजाश्चाच्छागीत्यादौ प्रत्ययार्थस्त्रीत्वस्यैव प्राधान्यापत्तेः ह्यग्यादेरनापत्तेः किंतूत्सर्गोयं विशेष्यत्वादिना बोधस्तु तंथा
व्युत्पत्त्यनुरोधत् अतएव नैयायिकानां प्रथमां त विशेष्यक एव बोधः लक्षणया मालंकारिकाणां शक्यतावच्छेदकप्र
कारक एव बोधो न नैयायिकादीनां घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादौ विपर्ययेणाप्युत्पन्नानां नैयायिकनव्यादीनां
बोधो न तद्व्युत्पत्तिरहितानामत्येषां तेषां न्निराकांक्षमेवेत्यादिकं संगच्छते अतएव प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्र
माणत्वादित्याह भगवानुपाणिनिः प्रधानप्रत्ययार्थे इति वचनं नकार्यम् अर्थस्य तथा बोधस्यात्यप्रमाणत्वात् व्युत्प
त्त्यनुरागित्वादिहितदर्थः एवं सत्ययिनियामकार्येक्षणे च भावप्रधानमाख्यातमिति वचनमेव गृह्यतामिति सुधी
भिरूच्यं तदागमे हीति न्यायोविवरणं चातिव्याप्तमित्याह किं कृतं पक्षमिति ॥

१२ गीमानयेत्यादौ कर्मत्वादि कारकेच्छागीगच्छती
त्यादौ श्छागनिष्ठस्त्रीत्वस्य ह्यगीपदार्थस्यायोग्यतायाख्यातार्थकर्तृरिवानन्वयापत्तेः श्चेति भावः ह्यग्यादेरनापत्तेः श्चेति पाठे प्राधान्यानापत्तेरि
त्यर्थः ननु सा व्युत्पत्तिरपार्थैव स्यादत आह किं त्विति तथा च तादृशव्युत्पत्तेः कृत्तद्धितमात्रविषयकत्वं न प्रत्ययमात्रविषयकत्वमिति न तद्वला
द्यापारस्याख्यातार्थत्वमिति भावः ननु कथं तर्हि व्यापारविशेष्यको बोधोऽत आह विशेष्यत्वादिनेति तथा च व्युत्पत्त्यनुरागिबोधो ननु बोधानुसारि

सवधमात्रमिति ज्योतिश्चोमेन यजेतेत्यत्र यजेतेति श्रुत्या धात्वास्मात्तार्थयागभावनयोः सवधसामान्यप्रतिपाद्यतेनयोः क्रियाकारकभाव
 रूपसवधविशेषनो घनेतुनास्याः श्रुतेः कश्चिदभिधादिरूपो व्यापारस्तद्वाचकपदाभावादिति तदर्थः नथाच यजेतेत्यत्र यागसवधिः
 भावनेति बोधो नयागकरणकभावनेति न ह्यत्र कृते पाकसर्वधीकर्तृतिबोधः कर्मत्वादिना तत्संसर्गकबोध एव क्रियायाः अप्रयेक्ष
 णादित्याशक्तिरुपशयः फलस्य कारकत्वेनाऽयम्यत्वाच्चादृशान्वयबोधोऽप्यसभवदुक्तिकद्रत्याह योग्यताविरह्यादिति ननु न तपदा
 र्थे न तपदार्थवच्चं योग्यताऽस्ति च सा प्रकृते पाकप्रयोजकत्ववत्पाकसंबंधित्वरूपाकर्तुरत आह अन्वयप्रयोजकरूपवत्वसेति तथा

न च सवधमात्रमुक्तच श्रुत्या धात्वर्थभावयोः तदेकांशनिवेशेतु व्यापारे स्थानविद्यते इति भट्टपादोक्तरीत्या संबधसामा
 न्येन कारकाणामन्वयः शक्यः योग्यताविरहात् अन्वयप्रयोजकरूपवत्वस्य तत्त्वात्क्रियात्वमेव हि कारकान्वयिताव
 च्छेदकत्वमिति वक्ष्यते तदेतदाविष्कर्तुर्विवरणेन धात्वर्थकत्ववत्त्वर्थयोः कर्मत्वकर्तृत्वैदर्शयति कृतवान्पाकमिति
 वस्तुतः प्रत्ययार्थः प्रधानमित्यस्य यः प्रधानं स प्रत्ययार्थः स प्रधानमेवेति वानार्थः ॥ ६ ॥

च तत्पदार्थे तत्पदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्यैव योम्बत्वे जलाहरेण घटकारणकत्वस्य सत्त्वात् तस्मिन् सुधिरघटस्यापि कारणत्वे
 नान्वयापत्तिरस्मन्मते तु सच्छिद्रेतरघटत्वस्य जलाहरेणान्वयप्रयोजकत्वेन तदादृशघटे तादृशाहरेणान्वयप्रयोजकत्वमिति न न
 दन्वयापत्तिरिति भावः ननु घटे न जलाहरेत्यत्र घटेच्छिद्रेतरघटत्ववत्प्रकृतेर्किंकारकान्वयितावच्छेदकं यद्भावानन्वयापत्ति
 रज्ञान्येतेऽत आह क्रियात्वमेव हीति ननु कृदर्थकश्चोस्तिप्रभवनायायाकादीनां कर्मत्वेनान्वयस्यो लभ्यान्वोक्तमद्बुबणमत आह बस्तन

प्रधानप्रत्ययार्थवचनमिति सूत्रस्वरसोयः प्राधानं सप्रत्ययार्थः तदागमेहीति न्यायश्चयः प्रत्ययार्थे इत्यर्थे मूलमिति ध्येयम् अजेत्यादौ विशेषे
आजादियदार्थस्य प्रत्ययार्थत्वाभावेन व्यभिचारस्य स्फुटत्वात् नदुपेक्ष्य हि नीयकल्प एव व्यभिचारदर्शयति अजेति इष्टापतावाहं छाग्या
देरिति स्त्रीत्वविशेषणं छाग्यादेश्छागनिष्ठस्त्रीत्वादेरिति वार्थः एकत्र विशेषणतया त्वितस्यापरत्रा विशेषणतया त्वयेनैराकाश्च्येण छा

अजाश्चाङ्गीत्यादौ प्रत्ययार्थस्त्रीत्वस्यैव प्राधान्यापत्तेः छाग्यादेश्च किं नूत्सर्गोयं विशेष्यत्वादिना बोधस्तु तंथा
व्युत्पन्न्यनुरोधात् अतएव नैयायिकानां प्रथमां तविशेष्यक एव बोधः लक्षणार्थमात्रकारिकाणां प्रक्यतावच्छेदकप्र
कारक एव बोधो नैय्यायिकादीनां घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादौ विपर्ययेणाप्यित्युत्पन्नानां नैयायिकनव्यादीनां
बोधो नतद्वापन्निरहितानामन्येषां तेषां न्निराकांक्षमेवेत्यादिकं संगच्छते अतएव प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्र
माणत्वादित्याह भगवानुपाणिनिः प्रधानप्रत्ययार्थे इति वचनं नकार्यम् अर्थस्य तथा बोधस्यान्यप्रमाणत्वात् व्युत्
पन्न्यनुरोधात् इति हि तदर्थः एवं सत्ययिनियामकार्येण च भावप्रधानमाख्यातमिति वचनमेव गृह्यतामिति सुधी
भिरुद्धं तदागमेहीति न्यायोविवरणं चातिव्याप्तमित्याह किं कृतं पक्षमिति ॥ २२ ॥ गीमानयेत्यादौ कर्मत्वादिकारके च्छागीगच्छती

त्यादौ च्छागनिष्ठस्त्रीत्वस्य च्छागीपदार्थस्यायोग्यतायाख्यातार्थकर्तारिवानन्वयापत्तेश्चेति भावः छाग्यादेश्च नैयायिकानां प्राधान्यापत्तेश्चैरि
त्यर्थः ननु साद्युक्तिरपार्थवत्त्वात् न आह किं त्विति तथा च तादृशव्युत्पत्तेः कृतं हि तन्मात्रविषयकत्वं न प्रत्ययमात्रविषयकत्वमिति न तद्वला
द्यापारस्याख्यातार्थत्वमिति भावः ननु कथं तर्हि व्यापारविशेष्यको बोधोऽत आह विशेष्यत्वादिनेति तथा च व्युत्पन्न्यनुरोधात् बोधो नतु बोधानुसारि

अतएवेति शक्यतावच्छेदकप्रकारकडिति लक्षणापेपिता क्रियेति काव्यप्रकाशी यष्टत्रपर्योलोचनया शक्यतावच्छेदकारेपविषयनिष्ठस
 र्गस्यैवलक्षणात्वाभाहंगार्यघोषइत्यत्र गगतान्वेनैवलक्ष्यार्थप्रतीतिरतएवततोवैयजनिकीशैत्यपावनत्वादिप्रतीतिःजातालगाहिशैलइ
 त्पादौचकनकलतात्वेनैवरूपेणबोधस्वचमत्कारुधायकत्वादिनितदाशय नैयायिकानामिति सबधितावच्छेदकरूपेणैवलक्ष्यार्थ
 स्पमानम् अतएतकचतस्त्रस्त्रस्त्रिवदनमित्यादौसबधितावच्छेदकंएहुत्वादिनिवबोधस्यत्रासाधायकस्योपपत्ति कचत्वादिशक्यताव
 च्छेदकरूपेणलक्ष्यार्थबोधागीकारेतदनुपपत्तिःस्यैवैव किञ्चशक्यतावच्छेदकंनलक्ष्यतावच्छेदकंनरूपेणशानेभूवतिल
 क्षणेत्यभियुक्तोक्तिविरोधादिति तद्भावः घट कर्मत्वमिति नव्यमन्ने एकपदेऽपरपदव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयाननुभावकत्वस्याकाक्षान्ते
 पगमेनघटपदेकर्मत्वपदव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयाननुभावकत्वज्ञानदशायातादृशवाक्यात्तैः शब्दबोधाभ्युपगमादित्यभिप्रेत्येवव्या
 नामित्युक्तम् निराकासमित्यस्याधेयताससर्गेणबोधइतिशेषः अतएवेति बोधस्यव्युत्पन्नसुरित्वादेवेत्यर्थं व्युत्पन्ननुसामित्वादि
 त्ति कार्यकारणभावग्रहाधीनत्वादित्यर्थः बोधानुसारिणीहिव्युत्पत्तिर्नैहिवोधोह्युत्पन्ननुसारी अतएवारोपेसतिनिमित्तानुसरणम्
 ननुनिमित्तमस्तीत्यारोपइतिप्रामाणिकाः अर्थस्य विशेष्यत्वादिनाप्रतीयमानस्यअन्यप्रमाणत्वात् स्वविशेषणीभूतप्रतीत्यनुरोध
 कल्पव्युत्तिकत्वादित्यर्थः प्रधानप्रत्ययार्थइतिनियमस्यपाणिनिनाऽनादतत्वेपियेपः प्रत्ययार्थः सप्रधानमित्यर्थस्यतदागमेहीति
 सूत्रयताजिमिनिनादतस्यादुष्टत्वस्य स्वातार्थतयैवव्यपारस्यप्रधान्यम् टाच्यदीनघोतकत्वेनसत्या वाचकत्वेपि प्रत्ययजन्येपा
 स्थितीसत्यायचृणित्यस्यविशेषणाबोक्तकार्यकारणभावस्यनिर्दुष्टत्वदित्यन्ये प्रतीयमानार्थस्यप्राधान्यमिति तद्ययमेहीतित्वायाकार
 इत्याशयेनाह तदागमेहीतीति अतिव्यक्तमिति नपुसकमनपुंसकेनेतिस्त्रीवशेषैकवचनानताष व्यभिचरितमित्यर्थः ॥ ६ ॥

तदेवविशदयति कृत्रेति पक्षमित्यपिनानुपदेशोक्तपक्षवानित्यस्यापिसंग्रहः तत्रभावनायाः आक्षेपात्प्रतीयमानत्वेपिप्रत्ययार्थत्वाभावेनव्यभि-
 चारसंभवात् किं कृतमित्यतोव्यापारविषयस्यजिज्ञास्यत्वावगमात्पक्षमित्यतस्तदनवबोधेनास्योत्तरत्वानुपपत्त्याव्यापारबोधकत्वश्रीव्ये-
 तस्यप्रत्ययार्थत्वाभावादव्यभिचारइत्यर्थः विवरणमिति विवरणं चात्रप्रश्नोत्तररूपमेव तद्वेधनार्थमेव किमनुह्ये स्वः अत्र्यथाकेवल-
 कृतशब्दस्यपक्षपदविवरणतयालोकाप्रसिद्धेर्विवरणंचानिव्याप्तमित्यस्यासंगतेः वाच्यास्यादिति प्रत्ययवाच्यास्यादित्यर्थः अपिशब्दः
 पूर्वोक्तार्थस्यैव न समुच्चायकः किंत्वर्थोत्तरस्यापीतिवक्तुमाशंक्ते लन्वितितथाचोक्तापत्तिरिष्टेवेति भावः अपिसमुच्चितार्थेप्रकटयति तथा-
 चेति उभयेति आख्यातकृतं तोभयेत्यर्थः प्रतीतेरिति भावनाप्रतीतेरित्यर्थः उभयसाधारणइति घटकतयाप्रयोगद्वयानुस्यूतइत्यर्थः

कृत्राविवरणंप्रतीतिश्चपक्षमित्यत्रापि इतितत्रापिभावनावाच्यास्यादिति भावः नन्वस्तुतिडः इवकृतामपिभावनावाच्ये-
 त्यतः आह अपीति तथाचोभयसाधारण्येनतत्रप्रतीतेरुभयसाधारणोभावेरेववाचकइति भावः भवद्रीत्याप्रत्ययार्थत्वात्त्रा-
 धान्यापत्तिश्चेतिद्रष्टव्यम् ॥

लाघवान्तुतिडुःकृतोस्तिडुःत्वस्यचाननुगतस्यशक्ततावच्छेदकत्वसिद्धिः धातुत्वस्यशक्ततावच्छेदकत्वा-
 नुधातुत्वस्यशक्ततावच्छेदकतायाः प्रागेवनिर्गकृतत्वान्नोक्तदूषणस्यापिशब्दसमुच्चयत्वमतः आह भवद्रीत्येति स्वमतेभावनायाः
 प्रकृत्यर्थत्वादुक्तं भवदिति प्रत्ययार्थत्वादित्यनेनपूर्वोक्तमतद्वयमध्येत्वस्यैवमीमांसकसंमतत्वचितिसूच्यते व्याख्यातंचतथैव अव-
 तरणेनन्यायविरोधोपदर्शनंतुप्रत्ययार्थत्वप्राधान्ययोः प्रायशः समनैयत्येनप्रधानस्यप्रत्ययार्थत्वसाधकत्वस्यापितनोलाभेनप्रकृति-

साधकात्प्रमित्यस्यातोर्व्योपात्वाच्चकत्वेद्रत्याहिकि कार्यमित्यत्रप्रश्नोत्तरभावहूपविवरणेनवव्यापारस्य धात्वर्थत्वासे। अत्र न तात्पर्यं किंतु प्रश्नोत्तरभावहूपविवरणस्य प्रकृतत्वात्किंमनुष्ये खड्ग इति सूत्रेति सूत्रेति नित्येति नित्येति धात्वर्थत्वात्प्रमित्यकारणे यज इति सूत्रेणेति शेषः एते एतदादय इत्यर्थः क्रियायोगमंतरेणेति क्रियान्वयिनोमेवकारकतया धात्वर्थव्योपात्तवाचकत्वे कार्यघट इत्यादौ कर्मोदिसंज्ञावाकारक इत्यधिकृत्य विहितानां घटादावसंभवेन तत्र विधीयमान एतदयनुपपत्तिर्भातो लयाद्वि

साधकात्तरमाह किंकार्यं पचनीयं चेत्यादि दृष्टं हि कृत्स्वपि किंच क्रियावाचकतां विना धातुत्वमेव न कार्यमित्यत्र अह लोपर्यदिनिकर्मणि एतत् पचनीयमित्यादौ चानीयर आदिनाः। विशेषेण यज इत्यादौ णिनिः कारणे उपपदेकर्त्तरितौ च क्रियायोगमंतरेणासंभवतस्तद्वाच्यता चोभयति विना किंयांकारकत्वाः संभवेन तद्वाचकप्रत्ययस्याप्यसंभवात् न च गम्यमानक्रियामादायकारकयोग इति भाटीरित्युक्ता आख्यातेऽपि तत्रापि भावनायावाच्यत्वासिद्ध्या पत्तेः अथ लिंगसख्यान्वयानुरोधे धात्कर्त्तुर्वच्यत्वमावश्यकमिति तेनाक्षेपाद्भावनाप्रत्ययः स्थितिनिमतंतर्हि संख्यान्वयोपपत्तये आख्यातेऽपि कर्त्तव्यः स्यात्पक्षवा नित्यादौ कालकारकान्वयानुरोधे धात्त्वान्वयानुरोधे भाद्भावनाया अपि तस्यावश्यकत्वाच्चेति

पतिदेवदत्तसपीनत्वानुपपत्तिरिवरात्रिभोजनमिति भावः तदेवाह विना क्रियामिति गम्यमानेति अस्य तद्रूपस्यापकपदाभावे पीत्यादिः तथात्वापत्तविति गम्यमानक्रियामादायैव कर्त्तव्यमर्थः तत्रापि तिङ् संज्ञकाख्याते लिङ्गसंख्यान्वयानुरोधे भादिति अस्य पाचक इत्यादावित्यादि आवश्यकमित्यस्वकृतीति शेष कृत्विति तत्रावश्यत्वं कर्त्तुर्लक्ष्यमपीक

असामर्थ्यादिति विशिष्टार्थोपस्थित्यजनकत्वादित्यर्थः निराकांक्षत्वादित्यर्थः कर्त्तृकरणकारक
 = साकांक्षत्वेन हरिणेत्यादिपदोपस्थितकर्त्तृकरणयोश्चकारकत्वेन क्रियासाकांक्षत्वरूपसामर्थ्यसुघटं व्यापारस्य
 धात्वर्थतावादिमते भवन्मतेतुपुरुषोराज्ञोभार्योदेवदत्तस्येत्यादिवनिराकांक्षत्वात्समासानुपपत्तिरिति भावः इदमुपलक्षणंकारकविभक्तैर
 पि अध्याहृतक्रियामादायेतिकेरोत्यर्थव्यापारमादायेत्यर्थः तथाचनखैः कृत्वाभिनन्दतिवोधाभ्युपगमेनाध्याहृतार्थमादायसामर्थ्योपप
 त्तिरित्यर्थः अध्याहृतक्रियामादायसामर्थ्याभ्युपगमेदृशंतमाह दध्योदनेत्यादिविध्यानर्थक्यादिति अन्तेन व्यंजनमित्यादेरपिपदविधित्वेनस

अयिनाहेत्वंतरसमुच्चयः तथाहिनखैर्भिल्लोनखमिन्ः हरिणात्रातोहरित्रात इत्यादौकर्त्तृकरणेकृताबहुलमितिसमासो
 नस्यात्पुरुषोराज्ञोभार्योदेवदत्तस्येत्यादिवदसामर्थ्यात्तत्राध्याहृतक्रियाद्वारासामर्थ्यवाच्यम् दध्योदनेगुडधानाद
 त्यादिवदत्यथाप्यन्तेन व्यंजनम् भक्षेणमिश्रीकरणमिन्निसमासोनस्यात्तद्विध्यानर्थक्यादगत्यातथा
 स्वीकारेपिहरिकृतमित्यादौसाक्षाद्भावार्थान्वयेनोपपद्यमानस्यकर्त्तृकरणइत्यस्याक्षेपेणपरंपरासंबंधेप्रकृत्ययोगात्॥

मर्थपरिभाषाविषयतयाखनोऽसमर्थदध्यादिपदानांसमासविधानवैयर्थ्योपन्योपसेवनादिक्रियाध्याहाराभ्युपगमेधीत्यर्थः हरिकृतमितिकृथा
 नोव्योपारार्थकत्वस्वीकारात्तन्निरूपितकर्त्तृत्वस्यहरोसाक्षात्सत्त्वादध्याहारंविनैवशास्त्रचारितार्थ्येहरित्रातइत्यादावध्याहृतक्रियाद्वारक
 सामर्थ्यमादायतत्प्रवृत्तौमानाभावादित्यर्थः कृजोव्यापारार्थकत्वानभ्युपगमेत्वध्याहृतार्थस्यापिसामर्थ्यानुपपादकत्वाच्छास्त्रवैयर्थ्यमेव ॥
 स्यादिति सूचनापकृतमित्युक्तम् आदिनाशूरकृतमित्यादिकरणत्वेतीयातत्युरुषपरिश्रमः केचिज्जुक्तदर्थकर्त्तृवत्तृतीयार्थकर्त्तृक्षिप्रभा
 वनामादायहरित्रातइत्यादौनखैर्भिल्लइत्यादौतुकरणसामर्थ्येनाध्याहृतानामादायसामर्थ्योपपत्तौनतदनुपपत्तिर्धोतोर्भावनावाचकत्व

एकक्रियान्वयित्वमेवेति धवत्वदिराविन्यादीनस्यट्टृत्वेनान्यत्रापिसाक्षात्परम् परयावातस्यैवसमासप्रयोजकत्वमितिभावः अस्त्वर्थ्येप
 र्यादिति नत्रयंप्रसज्यप्रतिषेधस्यक्रियान्वयित्वस्यवश्यमाणतयाहृत्येस्याधिकर्मकारकतयातदन्वयित्वेनधवदुक्तसामर्थ्यस्यतत्रसम
 न्नादितिभावः कृतसर्वमृत्तिककइति मृत्तिकायाः कारणतयासर्वपदार्थस्यकर्मतयाकृधात्वर्थान्वयित्वादितिभावः योगविभागस्यानिसृ
 त्वादितीतिभावः कृतसर्वमृत्तिककइति मृत्तिकायाः कारणतयासर्वपदार्थस्यकर्मतयाकृधात्वर्थान्वयित्वादितिभावः अस्त्वर्थ्येप
 नापादकत्वादाह किंचेति अकर्तृत्वापत्ताविति अख्यातार्थव्यापारानाश्रयत्वादितीतिश्रेयः अस्त्वर्थ्येप

नचैकस्याक्रियायामन्वयित्वमेवसामर्थ्यमितिशक्यम् अस्त्वर्थ्येपस्यादृत्वादेरसमर्थ्यसमासत्वानापत्तेः दृष्टापत्तौकृतः
 सर्वामृत्तिकेयेत्यत्रकृतासर्वमृत्तिककइत्यापत्तेः नचात्रसमासविधायकाभावः सद्सुपेत्पस्यसत्त्वात् अन्यथाऽसमर्थ्यसमा
 सोपिविधायकाभावान्नस्यादिति किंचमावनायास्तिष्ठर्थत्वेभावयतिषट् मित्यपिस्यात् धात्वर्थ्येप
 लाश्रयत्वरूपकर्मत्वसत्त्वात् नचाख्यातार्थव्यापारश्रयत्वेनकर्तृत्वान्तसंश्रयाकर्मसंश्रयावाधान्द्वितीयेतिवाच्यम्
 आख्यातार्थव्यापारश्रयत्वस्यकर्तृत्वेपाचयतिदेवदत्तौविष्णुमित्रेजेत्यत्रविष्णुमित्रस्याकर्तृत्वपत्तौदृतीयानापत्तेः
 प्राप्तगमयतिदेवदत्तौविष्णुमित्रमित्यत्रविष्णुमित्रस्याकर्तृत्वपत्तौप्राप्तगमस्यगभिकर्मतानापत्तेश्च ॥ ५५ कर्तृत्वान्तत्वनुपपत्ति

रितिभावः ननुविष्णुमित्रस्याकर्तृत्वेपिकरणत्वविवक्षयेवतत्रदृतीयासुलभेत्यनश्चाहृष्टामंगमपतीतिकर्तृरीष्टिततममित्यनेनप्रसू
 तिकचनियुव्यापारजन्यफलसंबन्धिन एवकर्मसञ्ज्ञाविधानेनत्वन्मते विष्णुमित्रस्त्वकर्तृत्वजन्यफलस्यअप्यस्यापिप्राप्तस्याकर्म
 त्वेननद्वचकपदोत्तरद्वितीयानापत्तिः विष्णुमित्रस्यकरणत्वेपिः ५५संभवश्च धात्वर्थव्यापारजन्यफलस्यअप्यस्यैवकर्मत्वमिति कारेणु णिज

इक्ष्वापत्तावाह नशाचेति स्तेनेति आख्यातार्थव्यापारश्रयस्यकर्तृत्वनिर्गमनेत्यर्थः णिजंते पाचयत्यादौ उभयमिति प्रयोज्यप्रयोजकव्या
 पारद्वयमित्यर्थः तदाश्रयत्वादिति आख्यातार्थव्यापारद्वयान्यतरत्वादित्यर्थः अपास्तमिति अयंभावः आख्यातस्यव्यापारद्वयाभिधायक
 त्वेनविस्त्रुमित्रस्यकर्तृत्वोपपादनेषितत्कर्तृत्वस्याख्याताभिधानाद्देवदत्तपदोत्तरमिवविस्त्रुमित्रपदोत्तरंतीयादौर्लभ्यमेवमाख्याता

तथात्तत्रासायगमयतिदेवदत्तोविस्त्रुमित्रमित्यपिनस्यात् गत्यर्थकर्मणिहिनीयाचतुर्थ्यौचेष्टायामनध्वनीतिगत्यर्थ
 कर्मण्येवचतुर्थीविधानात् एतेनणिजंतेआख्यातार्थेउभयंतदाश्रयत्वाद्देवदत्तयजदत्तयोः कर्तृतेत्पपास्तम् किंचत
 स्मिन्प्रयोगेयआख्यातार्थेइत्यस्यावश्यकत्वेनाख्यातश्रूत्येदेवदत्तः पक्तेत्यादौदेवदत्तस्याकर्तृत्वापत्तेरितिदिक्स्त
 त्रानुपपन्निसमानत्वेनप्रदर्शयन्तु कार्यस्यस्वोत्प्रेक्षितत्वंनिरस्यति किंचैति धातुसंज्ञाविधायकंभूवादयोधान
 वइतिसूत्रम् तत्रभूश्चवांश्चेतिद्वंद्वः आदिशब्दयोर्व्यवस्थाप्रकारवाचिनोरेकशेषः आदिश्चआदिश्चआदीततो
 भूवौआदीयेषामितिबहुव्रीहिः तथाचभूप्रभृतयोवासदृशाइत्यर्थः तच्चक्रियावाचकत्वेन तथाचक्रियावाचकत्वे
 सन्निभ्यादिगणपठितत्वंधातुत्वंपर्यवसन्नम् अत्रक्रियावाचिन्नादि क्रियावाचकेहिरुकृपृथक्नाने
 त्यादौअतिव्याप्तिरितिभ्यादिगणपठितत्वमुक्तम् ॥ ११ ॥ अर्थव्यापारश्रयत्वस्योभयोरप्यविशिष्टत्वात्प्रधानव्यवहारोच्छेदपत्त्याहे

तुमन्तिचेत्यनुशानविरोधश्चेति ननु णिजाख्यातार्थेनतर्णव्यापारश्रयत्वंकर्तृत्वम् अस्मन्मतेफलमात्रस्यगणपठितथात्वर्थत्वेनतदनुकूल

प्रतिपदोक्तं तु न द्विभक्तिविशेषानुवादेन पठितम् शीघ्रोपस्थितिकम् लक्षणानुसंधानसापेक्षे इति भावः अव्ययेवा इत्यादावित्यादिना सु इत्युप
 सर्गस्य मासाहितिस्वराद्योश्चसंग्रहः षत्वप्रकरणपाठादुपसर्गव्यावृत्तिर्नशं कया साधादिसंग्रहाय परिभाषितस्योपदेशत्वस्य तत्रापि सत्त्वा
 त् प्रयोगः स्यादिति उपलक्षणं चैतत्सुवतिमातिमिमीते इत्यादिप्रयोगाणाम् सुप्रसवे सामाह्मनि इत्यादिधानूनां सत्त्वेन तन्निर्णयसा
 भवात् सत्यंतोक्तौ तु न दोषः वाद्यर्थस्य विकल्पादेर्भूतादिकालासंबंधेन क्रियात्वाभावादिति भावः नियामक इति गणे पठितानां मेव धा
 तुत्वस्याभिप्रेतत्वेऽर्थनिर्देशवैयर्थ्यापत्त्यानिर्दिष्टार्थानामेव धातुत्वं ज्ञाप्यते इत्यर्थः तस्य अर्थनिर्देशस्य अर्थानां देशनादिति अर्थे

पश्यसीत्यादावातो धातोरित्याकारलोयापत्तिः ननु लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणान्नसर्वनाम्नो ग्रहणं
 तस्य लाक्षणिकत्वादित्यत आह वेतिः अव्ययेवेत्यादावतिप्रसंगः तादृशस्यैव गणे पाठेन निर्णयसांभवात् तथा च विक
 ल्यार्थोवातीति प्रयोगः स्यादिति भावः नच गंधनाद्यर्थनिर्देशो नियामकः तस्यार्थानां देशनादिति भाव्ययर्थो लोचनयाऽऽ
 धुनिकत्वलाभात् ॥

स्यसत्तादेः अनादेशानादनाम्नानादित्यर्थः आधुनिकत्वलाभादिति भीमसेनादिप्रणीतत्वावगतेरित्यर्थः न

याचभूवादिस्त्रेपरिमाणग्रहणं कर्तव्यम् कुतो ह्येतत् भूशब्दो धातुसंज्ञको भवति नपुनर्भेधशब्द इति यद्यप्यर्थनिर्देशस्य सूत्रकृतप्र
 णीतत्वमपि तथा च त्रुह इति सूत्रे यदयमीरितः काश्चिन्नुमनुषकान् पठति उबुन्दिर्निशामने स्कंदिर्गतिशेषण योरिति तेननेरि
 ताभिर्दिधिरिति भाव्ये उक्तं तथापि भाव्यद्वयप्रामाण्यात्सर्वधात्वर्थनिर्देशस्य नियामकतेति भावः सुलुं पा

धात्वर्थेवेति फलमेवेत्यर्थः तथा च नीतस्तु ज्ञानुपपत्तिर्धातोर्व्यापारार्थत्वसाधिकेति भावः अतः ताविति यथावीजाकुण्डुत्पत्तौ अ
 नादित्वेन तत्परिहार इत्यन्यत् यथा वाचिप्रपञ्चेन इत्यादौ तत्रावेकोत्पत्तिविनाऽपराणुपपत्तेः यत्र ताविति हलत्पत्तिरिति प्रसि

नन्वस्तु क्रियावाचकत्वेति गणपटितत्वात् क्रियाचधात्वर्थ एव न व्यापार इत्याशंकां समा
 धत्ते धात्वर्थत्वक्रियात्वचेच्छानुत्पत्तौ क्रियात्वत्वात् अन्योन्यसम्प्रय स्य सृष्टस्तस्मादस्तु यथा करम् ३१
 यदि क्रियात्वधात्वर्थत्वमेव तर्हि धातुत्वग्रहे तदर्थत्वरूपक्रियात्वग्रहः क्रियात्वग्रहे तदवच्छि
 न्नावाचकत्वघटितधातुत्वग्रह इत्यन्याश्रये यद्गतिग्रहपदं पूरयित्वा व्याख्येयम् यथांशुतेचा
 न्नोन्याश्रयस्योत्पत्तौ ग्रहे वा प्रतिबधकत्वाभ्युपगमेनासंगत्यापत्तेः ॥ ६ ॥ ॥ ॥

६ असंगत्यापत्तेरिति यथा पृथिवीजलयो ए धारधेयभाव इत्यादावुभयोः परस्परधारधेयभावेन स्थितेः सर्वैरेवाभ्युप
 गमात्प्रकृतेवस्तुतो धात्वर्थस्य क्रियात्वे क्रियात्वस्य धात्वर्थत्वे वा धकाभावेन तत्र दूषणदानस्यानुचितत्वापत्तेरित्यर्थः ॥ ६ ॥

अन्यतमत्वमिति भ्वादिभिल्लत्वमित्यर्थः वैयर्थ्यापत्तेरिति तावन्नैवातिप्रसंगभंगेगुरुधर्मावच्छिन्नशक्तिप्रतिपादकस्यतस्यान-
 तिप्रयोजनकत्वापत्तेरित्यर्थः दृष्टफलाभावादिति भावः केचिज्ज्वादिषु धातुरित्यनुगतव्यवहाराक्रियात्वमपिजातिरेव शक्यताव
 छेदकतयेवशक्ततावच्छेदकतयाप्यसतिबाधकेजातिसिद्धेर्निश्चयत्वादिसूत्रंत्वनभिज्ञप्रतीतिपरंतादृशजातिपरि

नचान्यतमत्वं धानुत्वं भूत्वादयद्रत्यस्यैवैयर्थ्यापत्तेरित्यभिप्रेत्याह अस्त्विति व्यापारसंतानः क्रियातद्वाचक
 त्वेसतिगणपठितत्त्वमित्यर्थः ननुसत्तादीन्फलांशानन्यतमत्वेनादायतद्वाचकत्वेसतिगणपठितत्वंलक्षणमु
 च्यतां धात्वर्थत्वात्तेषां क्रियाशब्देनव्यवहारो भाष्यादौ कृतोऽप्युपपत्स्यतइति चेन्न अन्यतममध्ये विकल्पस्याह
 पिविकल्पयतीति प्रयोगानुसारात्प्रवेशावश्यकत्वेन तदर्थकैवेत्यव्यये उक्तरीत्यागणपठितत्वसत्त्वेनातिव्याप्ते

चायकप्रदर्शकमित्याहुः नन्वस्मन्मते पूर्वोपरी भूतावयवसमुदायरूपक्रियायाधात्वर्थत्वेन तद्गृहीतपौर्वापर्योरेषेण फलस्य क्रि
 यात्वोपपत्तिः भवन्मतेन तु क्रियायाधात्वर्थत्वानुपगमेन कथं तत्र तद्वाचकत्वं तत्राह धात्वर्थत्वादिति तथाच तत्र फलत्वव्यवहा
 रइव क्रियात्वव्यवहारोपि धात्वर्थत्वप्रयोजकत्वाभ्युपगमेन तदुत्पत्तेरिति भावः भाष्यादौ कृतइति कर्मवत्कर्मणेति सूत्रे भूत्वादि
 सूत्रे च भाष्यादावित्यर्थः आदिपदाद्दृश्यादिपरिग्रहः ॥

इस्येति क्रियावाचकस्यैवेत्यर्थः एवकारेण फलमानवाचकत्वव्यवच्छेदः एतद्वाचकत्वे हेतुः क्रियाप्रतीत्यभावादिति तद्वाचका
 गव्यापारवाचकानामित्यर्थः अधामुत्वप्रसङ्गइति आपनेरिष्टत्वतुनतनोलकाराद्यनुत्पत्तिप्रसङ्गादिति भावः धर्म्यशेषलक्ष्येइत्य
 र्थः अत्रापदेपाठान्धर्मिणोधर्मघटितमूर्त्तिकत्वादकर्मकस्यलेकच्छृत्तित्वाच्च फलस्यापितद् शब्धान्तस्य भाव्यतायामेव वि०

नन्वस्यैव धातुत्वेऽस्तीत्यादौ क्रियाप्रतीत्यभावादस्त्यादीनांतद्वाचकानामधातुत्व
 प्रसङ्गइत्यत आह अस्त्यादावपि धर्म्यशेषभाव्येस्येव हि भावना अन्यत्राशेषभावा
 तुसातथानप्रकाशते अस्त्यादौ अस्तुभीत्यादौ धर्म्यशेषधर्मिभागेः भाव्ये भाव्य
 त्वेन विवक्षिते अस्त्वैव प्रतीयत एव अयमर्थः सततोगतो न वेति प्रश्नमहतायत्ने
 नास्तीति प्रयोगे सत्त्वरूपफलानुकूलभावनप्रतीयते एव ॥ ६ ॥ ६ ॥

वाद्वादाह भाव्यत्वेनेति भावनानिष्पद्यत्वेनेत्यर्थः फलसाध्यव्यापारस्य जिज्ञासितत्वेइतियावत् अतएव वक्ष्यत्यासन्नविनाश
 मिति विवक्षास्य लभेवप्रश्नोत्तरभावेन तु दर्शयति सततोगतो न वेति गत्यर्थो कर्मकेति कर्मरिक्तः प्रश्नइत्यनेन भाव्यत्वस्य जिज्ञास्य
 त्वंध्वन्यते तथाचगतो न वा किमिति प्रश्नाकारप्रयोगइति प्रश्ननिवर्त्तकैवाक्चेइत्यर्थः प्रतीयत एवेत्यस्य स्थानुनेति शेषः ॥ ६ ॥

ननु सततो गतो न वेति वाक्याद्देहाद्यवधिकविभागानुकूलव्यापारश्रयत्वतदभावान्यतरस्य जिज्ञासास्यत्वमवगम्यते महतायत्वेनास्तीति वा
 क्यत्त्वेत्येव्योपारार्थकत्वाभ्युपगमेपि चैवादिकर्त्तृकसत्तानुकूलव्यापारएवेतिकथमेतयोः प्रश्नोत्तरत्वं तथा हि यद्धर्मो वच्छिन्ने यद्ध
 र्मो वच्छिन्नस्य संबंधो यत्प्रश्नवाक्यात्प्रतीयते तद्धर्मो वच्छिन्ने जिज्ञासित तद्धर्मो वच्छिन्नसंबंधवो धकवाक्यस्योत्तरता यदाहुः जि
 ज्ञासितपदार्थसंसर्गोयेन गम्यते तदुत्तरमिति प्रोक्तमन्यदाभासशब्दितमिति यथा घटत्वावच्छिन्ने जिज्ञासितधर्मो वच्छिन्नसं
 बंधवो धकस्य कस्माद्घटइति प्रश्नवाक्यस्य घटत्वावच्छिन्ने जिज्ञासितदंडत्वावच्छिन्नस्य हेतुहेतुमद्भाववोधकं दंडाद्घटइ

उत्सन्न्यादिबोधने तु सुतराम् रोहितो लोहितादासीदुत्थुस्तस्य सुतो भवदित्यादिदर्शनात् किंचान्न भावना विरहे ल
 डादिव्यवस्थानस्यात् तस्यास्ववर्त्तमानत्वादि विवक्षायां तद्विधानात् ॥

नरं युज्यते किंचोक्तं प्रश्नेन सत्तासाधकव्यापारस्य जिज्ञासात्पानवगमात्कथमेतस्योत्तरत्वम् तथात्वेपि पूर्वोत्तरवाक्ये यत्नेनेत्युपा
 दानाद्यत्तपदोपस्थाप्यत्तनिव्यायत्वबोधेनैवोत्तरत्वसिद्धान्ततो धातोर्व्योपारार्थकत्वसिद्धिरनन्नाह उत्यन्यादीति सुतरामित्य
 सव्यापारार्थकत्वमिति शेषः अत्राश्रयताबोधस्योभयमतसिद्धत्वेन सैवसाध्यत्वेनाभिधीयमानत्वाद्वापारः पौर्वापर्यं च परमतेस
 ताया मिव कालगतं तत्रोरोपितमेवेति भावः ननु तत्राप्याश्रयतायाथात्वर्थत्वकल्पनमप्याग्रहमूलकमेव तन्नोत्पत्तिमात्रार्थकत्वेपि
 रोहिताश्रयिकाभूतानद्यतनोत्पत्तिरित्यभिमतार्थबोधलाभादतन्नाह किंचेति तस्याएवेति भावनायाएवेत्यर्थः यथाचेतनशोक्तं सार

एवं अस्याद्यकर्मकाणां व्यापारार्थकत्वे फलनियतत्वादिति फलव्याप्यत्वादित्यर्थः भावनावाचकत्वस्य फलवाचकत्वव्याप्यत्वादिति यावत् सकर्मकतापत्तिरिति फलव्यापारोभयवाचकस्य पच्यादेः सकर्मकत्वदर्शनादिति भावः ननु फलव्यापारयोरेकनिष्ठत्वस्याकर्मकतायां तत्र त्वेगम्यादीनामप्यकर्मकतापत्तिस्तदर्थफलव्यापारयोरेककर्तृत्वत्वात्तदोव्याचष्टे एकमात्रनिष्ठतायामिति एकमात्रनिष्ठत्वमेकेतरवृत्तित्वे सत्येकवृत्तित्वम् तत्र प्रयोजनभावादिशेष्यांशमपहाय फलितार्थमाह भिन्नाधिकरणेति

नन्वेवं भावनायाः फलनियतत्वात्फलाश्रयस्य चकर्मत्वात्सर्वेषां क्रियावाचकत्वे सकर्मकतापत्तिरित्यत आह फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः धातुस्तयोर्धर्मिभेदे सकर्मक उदाहृतः एकनिष्ठतायामेकमात्रनिष्ठतायां भिन्नाधिकरणवृत्तित्वायामिति यावत् तेन गम्यादौ फलस्य कर्तृनिष्ठत्वेऽपि नातिव्याप्तिः अकर्मको यथा भ्वादिः तयोः फलव्यापारयोराश्रयभेदे सकर्मक इत्यर्थः ॥ ५ ॥

भिन्नत्वं च व्यापाराधिकरणेषु यथा बोध्यम् पर्यवसितं लक्षणं लक्ष्ये ग्राहयति तत्र स चात्मकव्यापारस्यैकमात्रनिष्ठत्वस्याविकल्पत्वादिति भावः ननु मूलेन योर्धर्मिभेदे इत्यनेन स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वं स्वार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वं वा सकर्मकत्वमुक्तम् तत्र वैयधिकरण्यं नदधिकरणवृत्तित्वम् तथा च गमादावव्याप्तिः तदर्थं फलव्यापारयोः परस्परधिकरणवृत्तिभिन्नत्वाभावादतोव्याचष्टे भूषणसारे आश्रयभेद इति तथा च प्रथमलक्षणे कर्त्रभिन्नतदधिकरणवृत्तित्वरूपस्य द्वितीये तदनधिकरणवृत्तित्वरूपस्य निवेदान्वा नुपपत्तिरिति भावः ॥ ६ ॥

तत्र हरिसमतिमप्याह क्रियाभेदायेति तुमर्थेदिति चतुर्थी वार्त्तिकेनवा क्रियाभेनु विशेषयितु कालोसुडा दिवोभ्यः अस्तीतिशेषः
लुडाचर्यकालः क्रियामात्रभेदकद्रुतिमावत् धिमक्त्यर्थरूपासंख्यानुसर्वस्यख्याप्रतिपत्तिकार्यस्यभेदिकेतिनदर्शो एवभातोर्व्यो
पारवाचकत्वे मूलेः शेषमावादिति शेषः फलव्याप्तिरिक्तं भवत्यस्मिन्निमित्तोऽधिकरणंयस्येति बहुव्रीहिणाशेषभावप्रवृत्तःफ

क्रियाभेदापकालसुसंख्यासर्वस्यभेदिकेतिवाक्यपदीयादिति नन्वेवमस्तीत्यत्र स्पष्टं कुतो ननु ध्यत इत्यत आहा
त्यत्रेति अशेषमावात् भावनायाः फलसमानाधिकरणत्वात् तथाचभावनायाः फलसामाधिकरणयतदस्यसृत्वेदो
यद्रुतिभावः नन्वेवकिंकेतीतिप्रश्नेपचतीत्युत्तरस्यैवास्तीत्युत्तरमपिस्यादितिचेत् इच्छापत्तिः आसन्नविनाशं
कच्चिदुद्दिश्यकिंकेतीतिप्रश्नेपचतीत्युत्तरस्यैवास्तीत्युत्तरस्यसर्वसंमतत्वात् इत्तरन्ननुसुस्थतया निश्चिते किंक
रोतीतिप्रश्नः पाकादिविशेष्यगोचरएवेत्यवधारणादस्तीतिनोत्तरमिति ॥ ६ ॥ ६ ॥

स व्यधिकरणार्थक भावप्रधाननिर्देशः तस्मान्ननुसमस्तात्यंचम्येकवचनेफलव्यधिकरणत्वाभावादित्यर्थोवगतिः फलितमा
हसारे भावनायाः फलेति एकमात्राधिकरणकफलसमानाधिकरणस्यस्वरूपतोभावनाभावप्रतिबंधकत्वाद्युपमसत्त्वा
सप्तंतत्प्रतीतिः स्पष्टत्वंचभावनापार्थक्येनसर्वसिद्धत्वमितिभावः १० ॥ ॥

एवं अस्याद्यकर्मकाणां व्यापारार्थकत्वे फलनियतत्वादिति फलव्याप्यत्वादित्यर्थः भावनावाचकत्वस्य फलवाचकत्वव्याप्यत्वादि
नियावत्सकर्मकतापन्निरिति फलव्यापारोभयवाचकस्य पच्यादेः सकर्मकत्वदर्शनादिति भावः ननु फलव्यापारयोरेकनिष्ठत्व
स्याकर्मकतायां तत्र त्वेगम्यादीनामप्यकर्मकतापत्तिस्तदर्थफलव्यापारयोरेककर्तृत्वनिष्ठादतोव्याचष्टे एकमात्रनिष्ठतायामि
ति एकमात्रनिष्ठत्वमेकेतरावृत्तिवेसत्येकवृत्तित्वम् तत्र प्रयोजनाभावाद्धिशेषांशमपहाय फलितार्थमाह भिन्नाधिकरणेति

नन्वेवं भावनायाः फलनियतत्वात्फलाश्रयस्य चकर्मत्वात्सर्वेषां क्रियावाचकत्वे सकर्मकतापत्तिरित्यत आह फ
लव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः धातुस्तयोर्धर्मिभेदे सकर्मक उदाहृतः एकनिष्ठतायामेकमात्रनिष्ठतायां भिन्ना
धिकरणवृत्तिनायामिति यावत् तेन गम्यादौ फलस्य कर्तृनिष्ठत्वेपि नातिव्याप्तिः अकर्मको यथा भ्वादिः तयोः फ
लव्यापारयोराश्रयभेदे सकर्मक इत्यर्थः ॥ ५॥ भिन्नत्वं च व्यापाराधिकरणेषु यवोध्यम् पर्यवसितं लक्षणं लक्ष्ये ग्राह्य

ति तत्र सत्तात्मकव्यापारस्यैकमात्रनिष्ठत्वस्याविकल्पत्वादिति भावः ननु मूले तयोर्धर्मिभेदे इत्यनेन स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापार
वाचकत्वं स्वार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वं वा सकर्मकत्वमुक्तम् तत्र वैयधिकरण्यं तदधिकरणवृत्तित्वम् तथा च गमादावव्या
प्तिः तदर्थफलव्यापारयोः परस्परधिकरणवृत्तिभिन्नत्वाभावादतोव्याचष्टे भूषणसौरे आश्रयभेद इति तथा च प्रथमलक्षणे कर्त्रभि
न्नतदधिकरणवृत्तित्वरूपस्य द्वितीये तदनधिकरणवृत्तित्वरूपस्य निवेदान्नातुपपत्तिरिति भावः ॥ ६ ॥

तत्र हरिसमतिमप्याह क्रियाभेदायेति तुमर्थोदिति चतुर्थी कार्तिकेनवा क्रियांभेजुंविशेषयितुकालोलुडादिवोध्यः अस्तीतिशेषः
 लडाचर्यकालः क्रियामात्रभेदकडतियावत् विमक्त्यर्थरूपासंख्यातुसर्वस्याख्याप्रतिपदिकार्यस्यभेदिकेतिनदर्थो एवंभ्यतोर्था
 पारवाचकत्वे मूलेः शेषमावादिति शेषः फलव्याप्तिरिक्त भवत्यस्मिन्विमोऽधिकरणंयस्येति बहुव्रीहिजाशेषमावशब्दःफ

क्रियाभेदायकालसंख्यासर्वस्यभेदिकेतिवाक्यपदीयादिति नन्वेवमस्तीत्यत्र स्पष्टं कुतो ननु ध्यत इत्यत आह
 न्यत्रेति अशेषमावात् भावनायाः फलसमानाधिकरणत्वात् तथाच भावनायाः फलसामाधिकरणत्वात् तत्रैवमस्तीत्यत्र स्पष्टं कुतो ननु ध्यत इत्यत आह
 यदिति भावः नन्वेवं किं करोतीति प्रश्नेपचतीत्युत्तरस्यैवास्तीत्युत्तरमपिस्यादिति चेत् इच्छापत्तिः आसन्नविनाशं
 कंचिदुद्दिश्य किं करोतीति प्रश्नेपचतीत्युत्तरस्यैवास्तीत्युत्तरस्य सर्वसंमतत्वात् इतरत्र नुसुस्थनयानि स्थिते किं क
 रोतीति प्रश्नः पादादिविशेषेपगोचर एवेत्यवधारणादस्तीति नोत्तरमिति ॥ ६ ॥ ६ ॥

स व्यधिकरणार्थकः भावप्रधाननिर्देशः तस्मान्नऽसमस्तात्यचम्येकवचनेफलव्यधिकरणत्वाभावादित्यर्थो न गतिः फलिनमा
 हसारे भावनायाः फलेति एकमात्राधिकरणकफलसमानाधिकरण एयस्य स्वरूपतो भावनाभावप्रतिबन्धकत्वाद्युपममन्त
 स्पष्टं न तत्र नीतिः स्पष्टत्वं च भावनापार्थक्येन सर्वसिद्धत्वमिति भावः १० ॥ ॥

एवं अस्याद्यकर्मकाणां व्यापारार्थकत्वे फलनियतत्वादिति फलव्याप्यत्वादित्यर्थः भावनावाचकत्वस्य फलवाचकत्वव्याप्यत्वादि
नियावत् सकर्मकतापन्निरिति फलव्यापारोभयवाचकस्य पच्यदेः सकर्मकत्वदर्शनादिति भावः ननु फलव्यापारयोरेकनिष्ठत्व
स्याकर्मकतायां तत्र त्वेगम्यादीनामप्यकर्मकतापन्निसुदर्थफलव्यापारयोरेककर्तृवृत्तित्वादतोव्याचष्टे एकमात्रनिष्ठतायामि
ति एकमात्रनिष्ठत्वमेकेतरवृत्तित्वेसत्येकवृत्तित्वम् तत्र प्रयोजनभावाद्धिशेषांशमपहाय फलितार्थमाह भिन्नाधिकरणेति

नन्वेवं भावनायाः फलनियतत्वात्फलाश्रयस्य चकर्मत्वात्सर्वेषां क्रियावाचकत्वे सकर्मकतापन्निरित्यत आह फ
लव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः धातुस्त्वयोर्धर्मिभेदे सकर्मक उदाहृतः एकनिष्ठतायामेकमात्रनिष्ठतायां भिन्ना
धिकरणवृत्तितानाया मिति यावत् तेन गम्यादी फलस्य कर्तृनिष्ठत्वेपि नातिव्याप्तिः अकर्मको यथा भ्वादिः तयोः फ
लव्यापारयोराश्रयभेदे सकर्मक इत्यर्थः ॥ ५ ॥ भिन्नत्वं च व्यापाराधिकरणापेक्षया बोध्यम् पर्यवेसितं लक्षणं लक्ष्ये ग्राह्य

ति तत्र सनात्मकव्यापारस्यैकमात्रनिष्ठत्वस्याविकल्पत्वादिति भावः ननु मूले तयोर्धर्मिभेदे इत्यनेन स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापार
वाचकत्वं स्वार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वं वा सकर्मकत्वमुक्तम् तत्र वैयधिकरणं तदधिकरणवृत्तित्वम् तथा च गमादावव्या
प्तिः तदर्थं फलव्यापारयोः परस्परधिकरणवृत्तिभिन्नत्वाभावात्ततोव्याचष्टे भूषणसारे आश्रयभेद इति तथा च प्रथमलक्षणे कर्त्रभि
न्नतदधिकरणवृत्तित्वरूपस्य द्वितीये तदनधिकरणवृत्तित्वरूपस्य निवेदान्नातुपपन्निरिति भावः ॥ ६ ॥

अस्मिन्फलव्यापारे भयार्थकत्वे हरिसमनिमग्नाह उक्तचेति व्यपदिश्यते अतर्भावादिति धात्वर्थतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्व
 दित्यर्थः पृथगुपस्थितयोरेवाल्पनियमात्मकर्मसञ्चकार्यत्वप्यर्थक रूपसकर्मकत्वस्य तत्रानवकाशदिति भावः स्वोक्तलक्षणानुसारेण सा
 रकत्वाच्च फलान्शेनेति स्वकर्मकधारणरूपफलेन सहतदनुकूलव्यापारस्यैकाधिकारण्यदित्यर्थः आत्मरूपकर्मणा सकर्मकत्वकु
 तोनेत्याक्षेप एतत्समाधानस्योदक्षरत्वदोषदृष्टस्य योग्यत्वमीदृशव्याख्याने सुधीभिर्विभावनीयम् नन्वात्मानं जानाती

उक्तचवाक्यपदीये आत्मानमात्मनाविभ्रदस्तीति व्यपदिश्यते अंतर्भावाच्च तेनासीकर्मणानसकर्मक इति विभ्र
 दिति तेन स्वधारणानुकूलोव्यापारेत्रापि गम्यते इति भाव तेन कर्मणा सकर्मकत्वतु न अंतर्भावान् फलान्शेनेन विभ्र
 नाधिकारण्यसत्त्वादित्यर्थः आत्मानजानातीच्छतीत्यादी च ह्वावात्मानोशरीत्मा अंतरात्मा च तत्रांतरात्मा तत्कर्मक
 रोतियेन शरीरात्मा सुखदु खे अनुभवतीति कर्मवत्कर्मणेति सूत्रीय भाष्ये रित्याभित्नाधिकारणनिष्ठतामादाय स
 कर्मकत्वमित्यवधेयम् ॥

॥ वनुपदोक्तसकर्मकलक्षणस्याव्याप्तिः तत्रज्ञानरूपफलेतदर्थव्यापारस्यैवैयधिकारण्यभावाद्
 तिव्याप्तिश्च फलसमानाधिकारणेत्याद्यकर्मकलक्षणस्येत्याशक्यसमाधये आत्मानजानातीत्यादिना अंतरात्मेति अतस्करणवच्छि
 न्नात्मा शरीरात्मा तदवच्छिन्न स तथाचात्मन एकत्वोपिमनः शरीररूपोपाधिभेदपरिकल्पितं भेदमास्ययवैयधिकारण्यस्य
 सस्यपादत्वादुक्तलक्षणयोर्नव्याप्रतिव्याप्ती इत्यह भित्नाधिकारणेति १॥

असत्त्वभूताया इति क्रियां त एकांक्षानुन्यापकतावच्छेदकधर्मोक्तानां ताया इत्यर्थः तदिति तेन रूपेण प्रतीत्यापन्निरित्यर्थः कृदभिहितं
 इति कृदर्थ इत्यर्थः द्रव्यवदिति द्रव्येण नामार्थेन तुल्यप्रकाशते भासत इत्यर्थः द्रव्यधर्मो णिलिंगसंख्याकारकत्वा निगृह्णातीति या
 वत्पदद्वयं क्रियाकोशोत्थापकतावच्छेदक रूपसिद्धत्ववत् तेन तुल्यं प्रकाशते इत्यर्थः सिद्धत्वेन भासत इति यावत् तथा च तो दशभाष्ये
 णापद्यव्यतिरेकनिर्णये नद्धेतुभूते प्राप्ता एयोपगमादिष्टापत्तेरसुकरत्वादिति भावः आख्याते शब्दे यस्मिन्निति बहुव्रीहिणा वाक्यमत्य
 पदार्थ इत्याशयेनाह पश्येत्यादि निडं ताभ्यां पश्यथावतिभ्यां धावतेः साध्यत्वेन पश्यतेः साध्यत्वेन क्रियाबोधकत्वाद्दृशान्तोपपत्तिर

नन्वसत्त्वभूतायाः क्रियाया धात्वर्थत्वे पाक इत्यत्रापि तत्रत्ययापत्तिः न चेष्टापत्तिः कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशत इ
 ति भाष्यविरोधादित्यत्राह आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधनवर्तिता प्रकल्पिता यथा शास्त्रसंघञ्जादिष्वपि क्रमः आख्या
 तशब्दे पश्यसृगोधावतीत्यादौ भागाभ्यां निडं ताभ्यां प्रकृतिप्रत्ययभागाभ्यामिति विवरणकारोक्तं मपव्याख्यानम् पच
 तीत्यत्रापि भागद्वयसत्त्वात्साध्यसाधनरूपताप्यथाक्रमं ग्राह्या साध्यत्वं क्रियां त एकांक्षानुन्यापकरूपवत्त्वम् साधन
 त्वंकारकत्वेनान्वयित्वं संघञ्जादिष्वपीति प्रकृत्यासाध्यावस्थाप्रत्ययेन साधनावस्था ॥११॥ त एव वक्ष्यतीयानपरं विशेष इति प्रकृ

त्यादीति व्याख्यानं विवरणस्यम् आख्यातशब्द इति कर्मधारय इति तद्भावः अपव्याख्याने हेतुमाह पचतीत्यत्रेति तथा च तिडं तरू
 ढेन केवल आख्यातपदेनैव पचत्यादि तिडं तरूयार्थलाभे शब्दपदवैयर्थ्यमन्मते तु तस्य बहुव्रीहिस्तामसं प्रादकतया ख्यानशब्दपदस्य
 तिडं न इत्युघटितवाक्य परतोपपत्तिः पचत्त्यादेर्भागद्वयस्य साध्यसाधनवर्तित्वेपि क्रियायास्ततः साधनत्वेनाबोधोदाहृतत्वा

अक्षोः फलव्यापारे भयार्थकत्वे हरिसमतिमप्याहु उक्तचेति व्यपदिश्यते अवद्वियते अतर्भावादिति धात्वर्थेतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वा
 दित्यर्थः पृथगुपस्थितयोरेवाल्पनियमात्मसंज्ञकार्योन्वय्यर्थकस्वरूपसकर्मकत्वस्य तत्रानवकाशदिति भावः स्वोक्तलक्षणानुसारेण सा
 रकृद्वाचके फलाशेनेति स्वकर्मकधारणरूपफलेन सह तदनुकूलव्यापारस्यैकाधिकारण्यदित्यर्थः आत्मारूपकर्मणासकर्मकत्वकु
 तोनेत्याक्षेप एतत्समाधानस्योदक्षरत्वदोषदुष्टस्य योग्यत्वमीदृशव्याख्याने सुधीभिर्विभावनीयम् न ज्ञात्मानं जानातीत्यादा

उक्तचवाक्यपदीये आत्मानमात्मना चिन्नदस्तीति व्यपदिश्यते अंतर्भावाच्चेतेनासौ कर्मणानसकर्मक इति विभ्र
 दिति तेन स्वधारणानुकूलो व्यापारोत्रापि गम्यते द्रुतिभाव तेन कर्मणासकर्मकत्वतु न अंतर्भावात् फलांशेन सामा
 नाधिकारण्यसत्त्वादित्यर्थः आत्मानजानातीच्छ्रवात्मानोशीत्मा अंतरेण आत्मा च तत्रातरेण आत्मा तत्कर्मक
 रोति येन शरीरेण आत्मा सुखदुःखेऽनुभवतीति कर्मवत्कर्मणेति सूक्ष्मीय भाव्यरीत्या भिन्नाधिकारणनिष्ठतामादाय स
 कर्मकत्वमित्यवधेयम् ॥ वनुपदोक्तसकर्मकलक्षणस्याव्याप्तिः तत्रज्ञानरूपफले तदर्थव्यापारस्यैवैयधिकारण्यभावाद

तिव्याप्तिश्च फलसमानाधिकारणेत्याद्यकर्मकलक्षणस्येत्यशक्यसमाधत्ते आत्मानजानातीत्यादिना अतरेण तेमिति अतश्चरणवच्छि
 ल्नात्मा शरीरेण तदवच्छिन्नसः तथाचात्मन एकत्वोपि मनः शरीररूपोपाधिभेदपरिकल्पितभेदमादाय वैयधिकारण्यस्य
 सूपपादत्वादुक्तलक्षणयोर्नोव्याप्तितिव्याप्तीदृत्वं ह भिन्नाधिकारणेति ११ ॥

॥ कृदभिहितं ॥ कृदभिहितं ॥ कृदभिहितं ॥ कृदभिहितं ॥ कृदभिहितं ॥

असत्त्वभूताया इति क्रियांतराकांक्षानुन्यापकतावच्छेदकधर्मोक्रांताया इत्यर्थः तदिति तेन रूपेण प्रतीत्यापत्तिरित्यर्थः कृदभिहितं इति कृदर्थ इत्यर्थः द्रव्यवदिति द्रव्येण नामार्थेन तुल्यप्रकाशने भासत इत्यर्थः द्रव्यधर्माणि लिंगसंख्याकारकत्वा निगृह्णातीति यावत्तद्द्रव्यं क्रियाकोशोऽप्यपकतावच्छेदक रूपसिद्धत्ववत् तेन तुल्यं प्रकाशने इत्यर्थः सिद्धत्वेन भासत इति यावत् तथा च तादृश भाष्येणापाद्यव्यतिरेकविर्णये तद्धेतुभूते प्रामाण्ये पगमादिश्यापत्तेरसुकारत्वादिति भावः आख्याने शब्दोयस्मिन्निति बहुव्रीहिणा वाक्यमन्यपदार्थे इत्याशये ताह पश्येत्यादि तिङं ताभ्यां पश्यधावनिभ्यां धावतेः साधनत्वेन पश्यतेः साध्यत्वेन क्रियाबोधकत्वाद्दृशं ततोपपत्तिर

नत्वसत्त्वभूतायाः क्रियाया धात्वर्थत्वे पाक इत्यत्रापि तत्रत्ययापत्तिः न चेश्यापत्तिः कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशत इति भाष्यविरोधादित्यत आह आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधनवर्तिता प्रकल्पिता यथाशालं सघृजादिष्वपि क्रमः आख्यातशब्दे पश्यसृगोधावतीत्यादौ भागाभ्यां तिङं ताभ्यां प्रकृतिप्रत्ययभागाभ्यामिति विवरणकारोक्तं मपव्याख्या नमपचतीत्यत्रापि भागद्वयसत्त्वात्साध्यसाधनरूपताः यथाक्रमं ग्राह्या साध्यत्वं क्रियांतराकांक्षानुन्यापकरूपत्वम् साधनत्वं कारकत्वेनान्वयित्वं सघजादिष्वपीति प्रकृत्यासाध्यावस्थाप्रत्ययेन साधनावस्था ॥१॥ त एव वक्ष्यतीयानपरं विशेष इति प्रकृ

त्यादीति व्याख्यानं विवरणस्यम् आख्यातशब्द इति कर्मधारय इति तद्भावः अपव्याख्याने हेतुमाह पचतीत्यत्रेति तथा च तिङं तरूहेन केवल आख्यातपदेनैव पचत्यादि तिङं तरूपाथे लाभे शब्दपदे वैयर्थ्ये मन्मते तु तस्य बहुव्रीहि लाभ संपादकतया ख्यातशब्दपदस्य तिङं तद्द्रव्यघटितवाक्यपरतोपपत्तिः पचत्यादेर्भागद्वयस्य साध्यसाधनवर्तित्वेऽपि क्रियायास्ततः साधनत्वेनाबोधाद्दृशतत्वा

उक्तत्वादिति क्रियांतरकाश्चानुत्थापक तावच्छेदकरूपत्वसाध्यत्वमित्यादिनेत्यर्थः क्रियांतरकाश्चानुत्थापकतावच्छेदक रूयेणोपा
 पस्थिते क्रियात्वयासंभवादितिभावः तेनरूयेणोपस्थितेः पश्यंमृगो धावतीत्यादीव्यभिचरितत्वादाह लोक पाकइति घञासिद्धक
 वस्यक्रियायाअवोधनेघात्वर्थविशेषणवाचकस्लोकादिशब्दस्यलिगसर्वनामनपुंसकत्वापन्निरितिभावस्तदैवविशदयति तस्मा
 दिति एनेनेति घञादीनांसिद्धत्वस्यापन्व क्रियासंवाचकत्वव्यवस्थापनेनेत्यर्थः प्रयोगसाधुतामात्रमिति मात्रपदेनवाचकत्वव्यवस्था

एतदेवस्यसृयति साध्यत्वेनक्रियातत्रधानुरूपनिबंधना सिद्धभावस्तुयस्तस्याःसुघञादिनिबन्धनः १४ नचघ
 जादिभिः सिद्धत्वेनाभिधानेमानाभावः पाकइत्युक्ते भवतिनशेवेत्याद्याकांशोत्थानस्यैवमानत्वात् धातूपस्थाप्या
 यातदसंभवस्योक्तत्वात् स्लोक पाकइत्यनापनेश्च तस्माद्दत्वर्थान्वयेस्लोकादिशब्देभ्योद्वितीयाघञथात्वयेप्रथ
 मापुलिङ्ग तावेतिनत्सिद्धयेघञादे शक्तिरूयेयासिद्धत्वात्स्या एतेनघञादीनांप्रयोगेसाधुतामात्रमितिनेमायिकन

च्छेदः नेमायिकनव्योक्तमिति धातूनामुच्चिभक्त्यप्रकृतित्वान्दर्थसुबर्थसख्यकर्मत्वादीनामन्वयानुपप
 न्याथातोर्विघञतस्यायिक्रियावाचकत्वमभ्युपेयम् प्रकृत्यैकदेशार्थेतदत्वमभ्युपगमेतुयत्रपाककर्त्रेर्द्वित्वादिकंवाधिन
 पाकादेश्चतदवाधितम् तत्रपचंतीपश्यतीत्यादिप्रयोगापने धातूपस्थाप्यार्थसुबर्थान्वयवोधप्रतिनद्धानूत्तरधर्मिकं किंचिदर्थ
 परत्वज्ञानस्यप्रतिबंधकत्वोपगमेतुगौरवंमेवंचयत्रधानुमात्रस्यपाकादीतात्पर्यंतत्रतद्विशेषणवाचकत्वैकपदाद्वितीयेवय

कानंत्रपरिशिष्टकृन्मन्तं नव्यनैयायिकमतत्वेनानूद्यदूषयति नचेति गौरवादिति ननु भावाख्यातवद्भावविहितघञादीनां धात्वर्थो
 नुवादकत्वे स्थिते प्रागुक्तप्रयोगोपपत्तयेऽनायत्न्याघञंतानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्वस्वीकारश्चावश्यकद्रूपतश्चाह अनुशासना
 दिति तथाचगुरुभूतानुपूर्व्या शक्ततावच्छेदकत्वापेक्षयाऽनुशासनानुगुण्यादुक्तप्रयोगोपपत्तये घञत्वस्यैव तत्त्वमुचितमिति।

नचघञंतशक्त्योपस्थाप्यात्वये स्लोकः पाकद्रति भवतीति वाच्यम् घञंतानुपूर्व्याः
 शक्ततावच्छेदकत्वे गौरवान् अनुशासनाच्च घञादेरेव तथा शक्तिकल्पनादिति दि
 क् एवं च घञशक्त्यभिप्रायेण क्लृप्तमिति भाष्यमतो न तद्विरेध इति भावः ॥

इ

भावः ननु घञादीनां व्यापारवाचकत्वेपि क्रियाविशेषणो द्वितीयेत्यत्र क्रियापदस्य पाकार्थकतया तथा नुपस्थाप्यपरत्वात्स्लोकः
 पाकद्रत्यादी धानूपस्थाप्यपाकस्योक्तविशेषणवैकल्यात्तद्विशेषणवाचकपदाद्वितीयापत्तिरत आह दिगिति तदर्थस्तु स्यादेवं य
 दि क्रियाविशेषणाद्वितीयेति स्वतंत्रमनुशासनं स्यात्किं त्वस्मदुक्तफलितार्थकथनमेव तत् तथा त्वेवात्वन्मते स्लोकं पाकद्रूपतयापत्तेश्च

वर्तनाविषयक्रियायामित्यर्थं तत्र तदनन्वये निघातानुपपत्तिप्रमाणयति निघातानुरोधादिति समानवाक्यद्रुति ।
 [षण्वाक्यमिति समर्थं सूत्रभाष्यान्साक्षात्पर्यावापदर्थो न एव नितक्रियाबोधकत्वाक्यतात्पर्यभेदसंबो
 ५५ क्रियायामनन्वयेन ब्रूहिदेवदत्तेत्यादी नदभावात्समानवाक्यद्रुतिप्रकृत्या मन्त्रितस्येति विहितस्यानुपपत्तेः
 (त्याखडलार्थं तत्रयास्त्रीनातेऽश्रीदनवास्यामीत्यादी शालीनामित्यादेः समानवाक्यस्थत्वसिद्धयेपरपर्येति पचति भवतीत्यादिना

ननुकारकषणं भावनान्वयनियमसूत्रपाकडृत्यत्रापिकर्मषक्यनुसारेण भावनायावाच्यत्वं सि
 द्धेत्तत्स एव कुत इत्याशंकासमाधत्ते संबोधनो न कृत्वोर्योः कारकं प्रथमो वतिः धातुसंबंधाधि
 कारनिष्पन्नमसमस्तनञ् संबोधनात्स क्रियायामन्वयः त्वंब्रूहिदेवदत्तेत्यादी निघातानुरोधा
 त्समानवाक्ये निघातयुक्तदस्मदादेशा इत्यनेन समानवाक्य एव तन्नि यमान् ॥ ६ ॥

धारणचित्तं प्रकृते च संबोधनस्यानुवाद्यविषयतया अनुवाद्यविधेयसाक्षात्कृतया विधेयतायाश्च क्रियानिबृत्वेन तत्रैव संबोधाना
 ।। यान्वयौ चित्यात्समानवाक्यस्थत्वमस्तनमिति भावः बोधस्त्वत्राभिमुखी भवनानुक्त्वव्यापारविषयदेवदत्तेऽस्मकप्रवर्तना
 विषयत्वदभिल्लकर्तृकभाषणमिति ॥

तत्र हरिसंमतिमाह उक्तं चेति संबोधनपदमिति तद्धेद्यमित्यर्थः विशेषणमिति स्वोद्देश्यकप्रवर्तनाविषयत्वरूपपरंपरासंबंधेने
त्यर्थः ब्रजानीत्यस्य हिजानी हीति शेषः सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रं संबोधनं विदुः प्राप्ताभिमुख्यो हिजनः क्रियासुविनियुत्यतद्रतिक
रिकांतरे विनियुज्यत इति वदता प्रवर्तनाविषयक्रियामेव तदन्वयबोधनात् प्रवर्तनेोद्देश्यस्यैवं तद्विषयक्रियोद्देश्यत्वादुद्देश्यवि
धेयभावस्य तयोः संसर्गमर्थ्यादयालाभादेकवाक्यतयानिघात इति तदर्थः शब्दबोधस्त्वत्रसंबोधनविषयदेवदत्तोद्देश्यकप्र
वर्तनाविषयो मत्कृत्कत्रजनकर्मकं ज्ञानमिति सूत्रभाष्यरीत्येति भूवादिसमर्थसूत्रस्य भाष्योक्तरीत्येत्यर्थः स्यादेवेति आ

उक्तं च वाक्यपदीये संबोधनपदं यच्च तक्रियायां विशेषणम् ब्रजानि देवदत्तेति निघांतोत्रतथासतीति पचति
भवति देवदत्तेत्यादौ तु सूत्रभाष्यादिरित्येकवाक्यतासत्त्वात्स्यादेवनिघातः तिडः तिडः इति सूत्रयता तिडं ताना

॥ मप्येकवाक्यतास्वीकारेत् ॥

मंत्रितदेवदत्तपदस्येत्यर्थः अत्रजानी हीति पदाध्याहारेणोक्तरीत्यादेवदत्तपदस्येकवाक्य

स्यत्वाक्षतेरिति भावः तत्र सूत्रकारसंमतिमाह तिडः तिडः इतीति तिडं तानामिति बहुवचनेन प्रकृतेजानापि पदाध्याहारः सूच्य
ते अन्यथा तत्र निघाताप्राप्तान्तर्युदासबोधकत्तिडः ग्रहणस्यै यर्थोपत्तेरिति भावः संमतिरियं सूत्रकृत एकवाक्यतांशे नि
घातांशे च भाष्यसंमतिस्लुनते नातिडः ग्रहणस्य प्रत्याख्यानान् नत्वेवं कथमतिडः ग्रहणप्रत्याख्यानसंगतिः पचति भवतीत्यत्र
निघातवारकनयानस्यावश्यकत्वादिति चेन्न तत्रकारकांस्वित क्रियाबोधकत्वस्यैकवाक्यत्वस्य सुसुप्तुत्तिडं तत्र यसाधारण
स्यसत्त्वेपि वाजिककारपरिभाषितैकवाक्यत्वस्य तत्रासत्त्वादित्याप्रायात् तथा चोक्तस्य लेतादृशैकवाक्यत्वाभावात्निघंताप्रस

नेतदाविष्करोति वार्तिककाराणामिति यथाश्रुतं सूत्रमनु रूढ्याह वस्तुतस्त्विति हेतुग्राही यदिति बहुष्वपितिड नेपुसाकांक्षेष्वेक
वाक्यतानिडं तेभ्योनिघातस्यप्रतिषेधस्तथार्थवानिति वाक्यपदीयव्याख्यानावसरइतिशेषः तन्मतेपि भवत्येवेति इदंचनिरुक्तं
लोकिकवाक्यत्वस्यैवनिघातप्रयोजकत्वमित्याश्रयमूलकमित्यवधेयम् पुनः पुनर्जन्मेति अतएवसकृत्प्रवृत्तौट्टिः पचनीतिन
पचकृत्वौभुक्तेइत्यादीपचादिशब्दासख्योत्यन्तिपरतस्याएवकृत्वसुजादिर्धीनकः सूत्रस्वारस्याच्चैतद्व्योत्यार्थस्य क्रियाया
मन्वयइतिभावः क्रियान्वयिनामेवसञ्ज्ञेयपादानादिमध्यम् क्वचित्तथैवपाठः स्पष्टमिति अन्येतु उन्नरभाष्येक्रेणिक्रियानि

एकनिडु वाक्यमिति वदतां वार्तिककाराणांमतेपरं न वस्तुत एकनिडु विशेष्यकंवाक्यमिति नदमिप्रायस्यहेतुग्रा
हीयादीवैयाकरणभूषणेऽस्माभिश्च प्रतिपादितत्वात्तन्मतेपि भवत्येवेत्यवधेयम् कृत्वर्थो क्रियाभ्यावृत्तिगण
नेकृत्वसुजिति क्रियायोगे तन्साधुत्वोक्तैः क्रियायाश्च भ्यावृत्तिः पुनः पुनर्जन्मनस्मिन्द्योत्येइतितदर्थोत् कारकंकार
केइत्यधिकृत्यतेषाव्युत्पादनात्कारकशब्दोहि क्रियापरकरोतिकर्त्तृकर्मोदित्वमपदेशा निति व्युत्पत्तैः तथाचात्रिमे

ष्वपादानादिसञ्ज्ञाविधिषु क्रियार्थककारकशब्दानुवृत्त्या क्रियान्वयिनामेवसञ्ज्ञेति स्पष्टं भाष्ये ॥ १२ ॥ वर्त्तयतीति व्युत्पत्ति
प्रदर्शनात्कारकत्वम् क्रियाजनकत्वमेव अतएव ब्राह्मणस्य पुत्रं पंथानपृच्छतीत्यादी ब्राह्मणस्य नकारकत्वम् पुत्रेणान्यथासिद्ध
त्वादतएवतेषां क्रियायामन्वयः क्रियाजनकमिति ज्ञानेकासां क्रियेत्याकाक्षोर्देयेन क्रियाया अपि जनकाकाक्षयाच्चतत्रैवान्वयस्यो
वित्यात् अतएव गतिकारकोपपदात्कृदित्यादीकारकशब्दस्यापादानादिपरतासंगच्छते कारकइतितु प्रथमार्थे सप्तमीत्वाद् ॥

॥ तद्द्रव्यतोबोधः तत्र तस्यैवेति विहितवने तद्द्रव्यगुणान्वयित्वा
 सन्दर्शेत्युत्रातीतवासकर्तृकर्तृकं दर्शनमित्यादिशीत्याबोधादि
 ॥ अद्यप्रतिषेधः प्रतियोगीयस्य तादृशाः भावोर्थो यस्यैति व्युत्पत्त्या
 ब्राह्मणादावन्वयेन व्यभिचारापत्तेरिति भावः निषेधप्रतीतेरि
 ॥ क्रियाचेदित्युक्तत्वात् धातुसंबंधाधिकारे धातुसंबंध
 योग्यः प्रसज्यप्रतिषेधी योनञित्यर्थः उत्तरपदार्थो
 गात् नचासमस्तनजः क्रियात्वयेमानाभावः नत्वंप
 केयायाएवनिषेधप्रतीतेः अतएवविद्यमानेपिघटेत

॥ त्वयित्वेमानमिति भावः तस्य युष्मदाद्यर्थोत्वयित्वेतु युष्मदा
 षाद्यनुपपत्तियुष्मदर्थप्रतियोगिकाभावस्यैकत्वेन द्विवचना
 तियोगिकाभावकर्तृत्वोपगमेपाकेतत्कर्तृकत्वबाधः पाकानु
 ॥ पत्तिश्चेति बोधयितुं चैत्रेनपचतीत्युक्तम् अतएवेति नजः
 पतद्द्रव्याकारकद्रव्यर्थः घटस्यविद्यमानतादशायां घटकत्वं

तदेतदाविष्करोति वार्तिककाराणामिति यथाश्रुतसूत्रमनुरुध्याह वस्तुतस्त्विति हेत्वागजीयइति बहुष्वपितिङं तेषुसाक्षांक्षेष्वेक
 वाक्यनातिङं तेष्योनिघानस्यप्रतिषेधस्यार्थवानिति वाक्यपदीयव्याख्यानावसरइतिशेष. तन्मतेषिभवत्येवेति इदंचनिरुक्त
 लोकिक्वाक्यत्वसिवनिघातप्रयोजकत्वमित्याशयमूलकमित्यवधेयम् पुनः पुनर्जन्मेति अतएवसकृत्प्रवृत्तौष्टिः पचतीतिन
 पचकृत्वोभुक्तेइत्यादेशेपचादिशब्दा संख्यात्यन्निपए तस्याएवकृत्वसुजादिर्धीनकः सूत्रस्वारस्याच्चैत्द्वयोत्यार्थस्य क्रियाया
 मन्वयइतिभावः क्रियान्वयिनामेवसत्रैत्यपादानादिमध्यम् क्वचित्तथैवपाठः स्पष्टमिति अन्येतु उत्तरभाष्येक्रेणिक्रियानि

एकतिङ् वाक्यमिति वदतां वार्तिककाराणां मते परं न वस्तुत एकतिङ् विशेय्यकं वाक्यमिति तदभिप्रायस्य हेत्वा
 जीयादौ वैयाकरणभूषणेऽस्माभिश्च प्रतिपादितत्वात्तन्मतेपि भवत्येवेत्यवधेयम् कृत्वर्थो क्रियाभ्यावृत्तिगण
 नेकृत्वसुजिति क्रियायोगे तत्साधुत्वोक्तेः क्रियायाश्च भ्यावृत्ति. पुनः पुनर्जन्मतस्मिन्द्योत्येइति तदर्थोत् कारकं कार
 केइत्यधिकृत्यनेषाव्युत्पादनात्कारकशब्दो हि क्रियापरः करोतिकर्तृकर्मो दिव्यपदेशानि तिबुत्पत्तेः तथाचाग्निमे
 ष्वपादानादिसत्राविधियुक्तियार्थककारकशब्दानुवृत्त्या क्रियान्वयिनामेवसत्रैति स्पष्टं भाष्ये ॥ ११ ॥ वर्जयतीतिबुत्पत्तिः

मदर्शनात्कारकत्वम् क्रियाजनकत्वमेव अतएवप्राप्त्यणस्य पुत्रंपंथानपृच्छतीत्यादीव्राह्मणस्य नकारकत्वम् पुत्रेणान्यथासिद्ध
 त्वादतएवनेषा क्रियायामन्वय. क्रियाजनकमिति ज्ञानेकासा क्रियेत्याकाक्षोर्दयेन क्रियायाश्च पिजनकाकाक्षयाच्चतत्रैवान्वयस्यै
 चित्यात् अतएवगतिन्कारकोपपदात्कृदित्यादेशेकारकशब्दस्यापादानादियरतासंगच्छते कारकइति तु प्रथमार्थे सप्तमीत्पुहः ॥

मन्त्राह्मणकर्त्तृकाध्ययनतुल्यमेककर्त्तृकमध्ययनमिति ब्राह्मणवदधीत इत्यतो बोधः तत्र न स्येवेति विहितवने द्रव्यगुणान्वयित्वा।
सूत्रे प्रथम इत्युक्तम् विधानादिति तत्र धातुशब्दस्य धात्वर्थपरतया वसन्द्दर्शित्यत्रातीतवासकर्त्तृकत्वं दर्शनमित्यादिरीत्या बोधादि-
ति भावः प्रसज्येति प्रतिषेधशब्दः कर्मघञ्तो बाहुलकात् प्रसज्यायाद्यप्रतिषेधः प्रतियोगीयस्य तादृशाऽभावोर्थो यस्येति व्युत्पत्त्या
ऽभावार्थक इत्यर्थः यथाश्रुतेति न ब्राह्मणमानयेत्यादौ नञ्शोरोपस्य ब्राह्मणदावन्वयेन व्यभिचारापत्तेरिति भावः निषेधप्रतीतेरि

प्रथमोवतिः तेन तुल्यं क्रियाचेद्धृत्तिरिति विहितः तत्र यजुल्यं सा क्रियाचेदित्युक्तत्वात् धातुसंबंधाधिकारे धातुसंब-
धेः प्रत्ययाद्द्रव्यधिकृत्यतेषां विधानात् असमस्तनञ्प्रसमासायोग्यः प्रसज्यप्रतिषेधी योनञित्यर्थः उत्तरपदार्थो
त्वयेपि समासविकल्पेन पक्षेऽसमस्तत्वाद्यथाश्रुतग्रहणायोगात् नञ्चासमस्तनञः क्रियान्वयेमानाभावः नत्वप-
चसिनयुवांपंचथः देवदत्तो नपचति घटो न जायत इत्यादौ क्रियाया एव निषेधप्रतीतेः अनएव विद्यमानेपि घटेन

निअत्यंताभावप्रतीनेरित्यर्थः तथा च तादृशप्रतीतिरेवोक्तनञर्थस्य क्रियात्वर्थित्वे मानमिति भावः तस्य युष्मदाद्यर्थत्वयित्वे तु युष्मदा-
दौलकारवाच्यकर्त्तृवाचकत्वरूपसामानाधिकरण्याभावात् मध्यमपुरुषाद्यनुपपत्तिर्युष्मदर्थप्रतियोगिकाभावस्यैकत्वेन द्विवचना-
द्यनुपपत्तिश्चेति सूत्रयितुं नत्वं पचसि नयुवांपचथ इत्युक्तम् एवं चैत्रप्रतियोगिकाभावकर्त्तृत्वोपगमे पाकेतत्कर्त्तृकत्वबाधः पाकानु-
कूलकृत्यभावार्थकत्वे त्वन्तेपुरुषव्यवस्थापिकदात्विन्मध्यमो नमयो एपत्तिश्चेति बोधयितुं चैत्रे नपचतीत्युक्तम् अतएवेति नञः
क्रियाप्रतियोगिकाभावबोधत्वादेवेत्यर्थः तादृशप्रयोगद्विति घटो न जायत इत्याकारक इत्यर्थः घटस्य विद्यमानतादशया घटकत्वं

उक्तरीत्यानञ क्रियाप्रतियोगिकाभावबोधकत्वधीव्येघटोनास्तीत्यत्रघटाभावकर्तृकत्वस्यधात्वर्थेऽवाधेपितद्धोषमनादृत्यघटास्ति
 ताभावबोधाभ्युपगमउचितोवश्यमाणकार्यकारणभावबलादित्याह तथाचघटदुतीति तदेवोपपादयति नहीत्यदिना ननुयत्रन
 क्रियावाचकसमभिव्याहारे भूतलेनघटदुत्यादौतन्नजाकथक्रियाप्रतियोगिकभावबोधनीयोतत्राह तथाचेति अध्याहार्यमिति
 अस्तिर्भवतीपरदुत्यादिभाष्ये क्रियातरुभावेप्यस्तिक्रियामादायवाक्यपरिपूर्तिबोधनादितिभावः प्रकारतासंबधेनेति नञर्थोभाव
 निष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासंबधेनशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नंप्रतिविशेष्यतासंबधेनधातुजन्योपस्थितेहेतुत्वस्वनत्वपञ्चसी
 त्याद्यनुरोधेनस्तुप्रत्वादापितद्धोषपत्तयेऽस्त्यध्याहार आवश्यकइतिभावः नचत्वपञ्चसीत्यादाविवामापिनञ. पर्युदासा

तथाचघटोनास्तीत्यत्राप्यस्तित्वाभावरवबोध्यतो न हि घटो न जायते नास्तीत्यनयोर्धात्वर्थभेदमंतरेणास्तिषि
 शेष तथाचभूतलेनघटदुत्याप्यस्तीत्यध्याहार्यम् प्रकोरतासंबधेननञर्थविशेष्यकबोधे धातुजन्यभावनोप
 स्थितेहेतुत्वस्यस्तुप्रत्वात् शेषनञर्थनिर्णयेवक्ष्यते ॥

धान्पुरुषव्यवस्थानुपपत्ति सख्यायास्तत्रावाधान्द्विचनानुपपत्तिरपीति तादृशकार्यकारणभावस्यैवाप्राप्तिकनयाकथन
 दनुरोधोस्त्यध्याहारनियामकः घटो न जायते इत्यादौ प्रसज्यप्रतिषेधार्थकनञ्स्थितेनुपपत्तिसंशयवक्ष्यते तच्छचभू
 तेषटोनेत्यादीभूतसत्त्वनिर्घटाभावइतिबोधेवाधकाभाषोऽतत्राह शेषमिति तच्छचयदापुष्मदर्थभिल्लकर्त्तृकोनपक्वस्तदानत्वंप
 चसीनिप्रयोगानापत्ति पर्युदासघोतकतावादिमतेऽतस्तत्रप्रसज्यप्रतिषेधार्थकत्वमेवांगीकारणीयमित्युक्त्याकार्यकारणभा

साधुत्वाख्यानात् आदति अथभावः यस्य च भावेन भावलक्षणमिति सूत्रेण क्रियाज्ञापकपदात्सप्तमीविधीयते भावलक्षणमित्युपादानाज्जापकत्वरूपसप्तम्यर्थस्य क्रियाया मेवात्वयः अतस्त्वगोषु दुह्यमानासु गतद्रुत्यादौ हीनक्रियाधारकालेन गमनपरिच्छेदकत्वं बुद्धान् इति आयातीति समस्तसूत्रमेव तत्रानुवर्तत इत्यर्थः तथा चानादौ गम्यमाने यन्निष्ठक्रियायाः क्रियांतरज्ञापकत्वं तद्वचकतेति तदर्थं तद्विहितयोरपि तयोः क्रियायोगएव साधुत्वं लभ्यत इत्यर्थः न नूतानां क्रिया न्वयाभावेपि शक्तत्वरूपसाधुत्वं सुलभमत आह तत्स्वरूपमिति साधुत्वं निर्वचनावसर इति शेषः साधुत्वं न शक्तत्वमप्यशब्द

तथा यस्य च भावेन षष्ठीचेत्युदितं दृश्यम् साधुत्वमसृकस्यास्य क्रियेवावधार्यताम् तथा च यस्य च भावेन भावलक्षणमित्यत्र भावनार्थकभावशब्देन तद्योगे साधुत्वाख्यानात् षष्ठीचानादर इति तदग्निमसूत्रेपि चकाराद्भावेनेत्यायातीत्यर्थः साधुत्वं मिति तत्स्वरूपं नुवक्ष्यते क्रियेवैवेति अयं भावः भूत्वादि सूत्रादिषु प्रायशः क्रियाशब्देन भावना व्यपदेशतत्र तस्य सांकेतिकी शक्तिः फलांशोक्ता चित्कः क्रियते इति यौगिकः प्रयोगः तथा च संज्ञाशब्दस्यानपेक्ष्यप्रवृत्तत्वेन बलवत्त्वाद्भावनात्वयएव साधुता लभ्यते ॥ ५ ॥

दधिवो धोदया किं नुव्याकरणे कव्यं जि कापुण्यजनकं तावच्छेदकजतिरिति वक्ष्यते इत्यर्थः प्रकृते च व्याकरणे न क्रियान्विते षेव तद्वा ज्यत इति तदन्यस्या साधुत्वेति भावः ननु क्रियेवैवावधार्यता मिति मूले न क्रियान्वय एवोक्तानां साधुत्वं लभ्यते इति सत्यमेव तथापि भाव्ये क्रियापदस्य फलेपि प्रयोगात्साक्षात्परं पर्यावा क्रिया फलान्वयनापितेषां साधुत्वोपपत्तौ नोक्तरीतिर्धीतोर्व्यापारवाचकत्वसाधिकेत्याशंकाशयं प्रकाशयति अयं भाव इति सांकेतिकीति संकेताभिव्यंग्यारूढिरित्यर्थः तत्र नियामकमाह प्रापशः क्रियाशब्देनेति तथा च प्रयोगबाहुल्यं रूढिसद्भावे प्रयोजकमिति

अज्ञस्येति संज्ञाशब्दस्यानपेक्ष्यप्रवृत्तिकत्वेनबलवत्त्वादेवेत्यर्थः नवमे इति मीमांसानवमाध्यायेद्वत्यर्थं तथाहि रयतरहि पद्मोत्सो
 तदुत्तरयोगीपतीति श्रूयते तत्र रथतरयोने परतो वृहद्योनेः पठितत्वाद्रथतरतस्यागेयसुतोत्तराग्रथेनत्वा वामन्यनद्वत्यस्यपठितत्वा
 चत्रगेयमितिसंशयेऽविशेषादुभयत्रगेयमिति पूर्वपक्षेउत्तराशब्दस्यसक्त रूपेणप्रसिद्धिरेहद्योनीतुतस्याः पूर्वग्रथापेक्षिकोत्तर
 त्ववलाद्यीगिकीसेतिसंज्ञाशब्दस्यानपेक्ष्यप्रवृत्तिकत्वेनबलवत्त्वादुत्तराशब्दसंकेति तनत्वावामन्यनद्वत्याद्यर्थवत्तत्रेयमितिनव

अतएवसंज्ञाशब्दप्रबल्याद्रथंतरसुत्तराग्रथंपठितत्रश्चेवगेयंननुवेदेतदुत्तरपक्षमानत्रद्वितिनवमेनिर्णीतं
 किंच फलाशोपिभावनायोविशेषणकारकाण्यपिक्वचित्त्वानां चपरार्थत्वादसंबंधःसमत्वात्सा
 दितिन्यायेनसर्वसेवकारजातमिवभावनायामेवपरस्परनिरपेक्षारण्यनुयंतिनहिभिशुकोभिश्चुकोत्तरंयाचितु
 महतिसत्यस्यस्मित्तिभिशुकद्वितिन्यायेनापिफलस्यत्वाभावनायामेवानुयतीतिमीमांसकाअपिमन्वते ॥ ६ ॥

मेनिर्णीत तद्वत्तत्रापीतिभाव ननुभावनायाक्रियापदस्यसाकेतिकीशक्तिः फलितुश्रीगिकः प्रयोगद्वत्यत्रैवबनदृढतरंमानये नोक्त
 धेकरणवतारसभाभ्येतप्रयेणंतस्यतुयौगिकत्वेनाप्युपपत्तेरतत्राह किंचेति। तथाभूतानीति विशेषणानीत्यर्थः कर्त्तृत्वात्स्यस्य
 दृष्ट्यादितिभावः गुणनामिति विशेषणानुपपत्त्येवत्येवकारकत्वादतएवसमत्वात्समानधर्मत्वात्तत्रैवापरस्परसंबंधो नभ
 वेदितिन्यायार्थं तथाचपश्चात्फलस्यैवकारकत्वादिशेष्यभावनायामन्वयसूत्रथाकारकाणांमपिसाक्षात्परपर्यावातत्रैवात्त्वयोऽ

न्यथाकारकत्वस्यैवानुपपत्तेर्ननुफलेनिराकांक्षत्वादिति भावः तदनुसारिलौकिकन्यायमपुपन्यस्पति नहि भिक्षुकद्रत्यादि मीमां
 सकाअपीति उक्तन्यायेनकारकप्रकारकबोधप्रत्याख्यातजन्यभावनोपस्थिते हेतुतायास्तेः लक्ष्णत्वादिति भावः ॥ ३ ॥ ॥ कार
 कादीत्यादिनालडाद्यर्थकालपरिग्रहः गुणभूतेति त्वजाद्यर्थकर्त्तरिविशेषणीभूतेत्यर्थः एतेनपूर्वोक्तन्यायस्यतत्रासंभवोदर्शि
 तः तस्यामेवेति धात्वर्थभावनयामेवेत्यर्थः प्रयंचितमिति फलांशेतुनकारकाणामन्वयः मीमांसकमतेपि तस्याव्युत्पन्नत्वात्

एवंचविशेष्यतयाकारककारिकादिप्रकारकबोधप्रतिधातुजन्यभावनोपस्थितिर्हेतुरितिकार्यका
 रणभावस्यलक्ष्णत्वात् यत्रापिपक्तापाचकद्रत्यादोभावनागुणभूतातत्रापिलक्ष्णत्वात्कारणभावानुरोधा
 तस्यामेवान्वयद्रत्यवसीयते इत्यादिभूषणेप्रयंचितं केचित्तुभूतले घटोदेवदंतोघटमित्यादावन्वय
 बोधाकांक्षानिरुच्योरदर्शनान्तद्व्यतिरेकेणसाधुत्वलाभद्रत्याहुः ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥

दम्यथाकारकत्वित्यकारकत्वासंभवेनयागरूपफलस्यकरणतयाक्रियायामनन्वयापत्तेरितिहितत्रोक्तम् अदर्शनादि
 तिसर्वेहिवाक्यक्रियापरिसमाप्यते इतिन्यायेन तत्रास्तिजानान्यादिक्रियामंतरेणान्वयबोधनिराकांक्षत्वयोरदर्शना
 दित्यर्थः तत्रचैत्रः सुंदर इति क्रियासाकांक्षवाक्यस्यासाधुतापत्तिः फलांशान्वयलाभेनैवोपपत्तौ भावनावाचकत्वालाभश्चे
 त्यस्वरस आहु रित्यनेन सूच्यते ॥ १५ ॥

उपपत्तिमिति च काण्डकस्य भावनायासन्त्वयिसाधकोपमर्गसंरूपातामुक्त्वाऽनन्वयेनाधकोपमर्गसंरूपातामाहेत्यर्थः ननु सर्वोभनात्मा
 दीनाक्रियात्वयएवसाधुत्वेपर्वतोवह्निमान्महानसर्वदित्यादीवत्यर्थसादृश्यस्यकथपर्वतेऽन्वयः कथंवाभूतलेनघटद्रुत्यत्रसा-
 प्तम्यर्थंभूतसाधेयत्वस्यतयाऽभावेद्रुत्यतआह मूलेयदिपक्षेपीति पक्षेप्रतिश्रुत्वाक्यजन्यबोधविशेष्येसद्विग्धसाध्यकेधर्मि
 णिपर्वतादावितियावत्कारकमधिकरणादिनञादिषुनञर्णभावे इतरनामार्थेचेत्यर्थः तमेवविशदयतिसारेपर्वतोवह्नि
 मानित्यादिना आदिपदादिति नञादिष्वित्यादिपदादित्यर्थः तदेवंचिद्वजोत्येवमादिष्वितिभूतलेघटद्रुत्यादावित्यर्थः अन्वय

स्वयमुपपत्तिमाह यद्विपक्षेपिवत्यर्थः कारकचनञादिषु अन्वेतित्युज्यंतातर्हिचतुर्थ्याःसृष्टिकल्पनापर्वतोवह्नि-
 त्थुमान्महानसकद्रुतलेनघटः भूतलेघटद्रुत्यादिपदात् एवमादिष्वनुशासनविरोधेपियदिसाधुत्वमन्वयश्चा
 • भुपेयनेतर्हिचतुर्थ्याः सृष्टिकल्पनापित्यज्यतामित्यर्थः अनुशासनानुरोधतोत्येऽईजरीयमयुक्तमितिभावः

श्रेति महानससृष्टशःपर्वतोभूतलवृत्तित्वाभाववान्घटोभूतलवृत्तिर्घटाभावइतिवान्बोधश्चेत्यर्थः तेननुल्पमित्यनुशासनेन
 यागतसादृश्यबोधनएवंवते कारकद्रुत्यधिकृत्यसप्तम्यधिकारणेचेत्यनुशासनेनक्रियान्वयएवसप्तम्याश्चसाधुत्वबोधना-
 दुरुक्तपीतिचतुर्थ्याइतिपुण्येभ्यद्रुत्यत्रसृष्टेरीषितइतिविहितचतुर्थ्याः सृष्टयस्तुपात्रार्थेएवस्वार्थान्वयबोधकत्वम् नपद्यंतरापाने
 अप्याहेतेषानुरर्थेनुशासनविरोधादितिस्वसिद्धान्तस्यज्यतामित्यर्थः अईजरीयमिति इदमर्थेगह्नादित्वास्तुः कश्चिदनुशासना-
 नुरोधः कश्चिन्वेत्यईजरीसदृशमित्यर्थः तस्मिन्स्वीयसिद्धान्तप्रच्युतिरूपबाधकभिष्णापिपर्वतोवह्निमान्भवितुमर्हतीत्येवप्र

कृतपूर्वीत्यत्र भावविहितकै न सिद्धवस्थापन्तो भावउच्यते तद्विशेषणं च प्रकृत्यर्थक्रियेत्याशयेन मूलमवतारयति एवमित्यादिना क
 र्त्तृदावित्यादिना भावपरिग्रहः इत्यादीनामित्यादिना न्कानुमनादीनां संबध्यत इतिकारकप्रकारकबोधं प्रति विशेषतया धातुजन्य भाव
 नोपस्थिते हेतुतायाः पूर्वमुक्तत्वादिति भावः कृतपूर्वीकटमिति नत्वत्रकर्मणि केकटशब्दादनभिहितनाधिकारीयद्वितीयानुपपत्तिः भा
 वे क्तुसकर्मकाङ्गनकुसुमायमाने एव तयोरेवेति नियमात् अतएव नपुंसके भावेपिनसः तथाचकथमुक्तदार्ष्ट्यं निकवाक्योप
 पत्तिरिति चेदत्राहुः कर्मणो विशेषरूपेण प्राग्विवक्षयाऽकर्मकत्वाद्भावे प्रत्ययेन दंतस्य पूर्वशब्देन समासे सपूर्वोच्चेतीति निःपञ्चानुक्त

एवंकर्त्तृदोविहितानामिह्यादीनां क्रियेयैवान्वयइत्याह अविग्रहागतादिस्थायथाग्रासादिकर्मभिः क्रियासंबध्यते
 तद्वत्कृतपूर्व्यादिषु स्थितानविच्यग्रहो ग्रहणं यस्याः सा अविग्रहागुणी भूतेति यावत् यथाच ग्रामंगतइत्यत्र क्तप्र
 त्ययार्थगुणी भूतापि क्रियाग्रासादिकर्मभिः संबध्यते तथाकृतपूर्वीकटमित्यत्रापि गुणभूतो^{इत्या}दिभिरित्यर्थः ॥ ६० ॥

मणो विशेषरूपस्य विवक्षया तत्र द्वितीयेति इदंचकर्त्तृकर्मणोः कृतीति भाष्यस्य च ईदृशविवक्षाविवक्षेचतद्भाष्यप्रामाण्यात्कृतपूर्वी
 त्यादिविषये एव नान्यविषयइति बोध्यम् इत्यादिसि रिति नदर्थकर्त्तृदिति नदर्थकत्वात् इत्यर्थः चतुतस्तु दार्ष्ट्यं तिके स्ववाचकप्रकृतिकप्रत्य
 यार्थेऽन्यस्मिन्वागुणी भूतकटादिकर्मभावादिति व्याख्येयम् नानतः कृतपूर्वीति प्रयोगघटकस्य धात्वर्थानुवादकत्वेपि क्ष
 तैः पूर्वकालिकक्रियाकर्त्तृनि ततो बोधेन तादृशक्रियाया इत्यर्थकर्त्तरि गुणत्वात् नाप्ययं भावाधिकारीयस्वातंत्र्येण प्रयोगात् अत
 एवं भोक्तृगतमेतेनेत्यादिप्रयोगोपपत्तिः भावानधिकारीयभावविहितप्रत्ययस्य धात्वर्थानुवादकत्वात्प्रकृत्यर्थक्रियाया अगुणत्वा
 त् एवमव्ययकृतो भावइत्युक्ते पाकइत्यादिप्रयोगस्थयत्रार्थानुभवात्तु मुनादीनामपिसाध्यमात्रस्वभावभावा

वृत्तिमात्रे इति मात्रपदं कृत्स्नार्थकम् वक्ष्यमाणत्वादिति समासे खलु भिन्नेवेत्यनेनेत्यादिः तत्र समासपदस्य च नि सामान्यपरत्वेन
 व्याख्यासमानत्वादिनिर्भावः कथमिति गत इत्यादी कृत्स्नः सत्त्वेन गमनकर्त्तृरूपगतपदार्थैकदेशाभावनायां कर्मत्वयासंभवा
 दृशनासिद्धिरिति भाव नित्यसापेक्षस्य लेहियक्षद्वयी च त्रस्य गुरुकुलमित्यत्र विशेषत्रादेशोर्वादिद्वारकसंबंधेन कुलादि
 रूपविशेष्य एवान्वय इति तत्रैक पक्षः स्वोक्तो हरिणा समुदायनसंबंधो येषां गुरुकुलादिना संसृष्ट्यावयवास्ते तु युज्यन्ते तद्वा
 सहेति उक्तस्य लेसमुदायनिरूपितसंबंध एव देवदत्तस्येति पक्षी तत्रैव तदत्वयः उक्तं च संबंधिप्रब्यः सापेक्षो नित्यसर्वः सम
 नच वृत्तिमात्रे समुदायशक्तेर्वक्ष्यमाणत्वात्तर्गतभावतापदार्थैकदेश इति कथं तत्रान्वय इति वाच्यम्
 नित्यसापेक्षे चैकदेशे यि देवदत्तस्य गुरुकुलचैत्रस्य न प्रेत्यादा विवाच्यभ्युपगमात् ॥ ६ ॥ ६ ॥

स्यते वाक्यवत्साव्यपेक्षा हि च जावपि न हीयते इति नित्यमपि सापेक्षपदार्थान्वयी हियतो देवदत्तस्य गुरोः कुलमित्यादिव्यञ्जेप
 यपे क्षासासमासेपि न हीयते इति कारिकात्पदार्थपदार्थपदार्थान्वयी हियतो देवदत्तस्य गुरोः कुलमित्यादिव्यञ्जेप
 तत्रातिमपक्षमभिप्रेत्य समाधने नित्यसापेक्षे स्थितिगतपक्षगुरुत्वादेरन्यनिरूप्यत्वेन तदुपस्थितौ नियमेन जायमानाया
 निरूप्यकाकाक्षायानि च तत्र ये देवदत्ताद्यन्वयवत्प्रकृतेपि किंसाधनकंगमनरूपसाध्यमिति साधनाकाक्षानि च तत्र ये प्रामादिक
 मान्वयस्यावश्यकत्वान्न दृशतास गतिरिति भावः आदिनाशरे शान्तिनपञ्चइत्यादे संग्रहः ॥

अवतरणिकाद्यादिपदग्राह्यस्यसृष्टयति एवंभोक्तुमिति अत्राप्यादिपदग्राह्यं भुक्त्वापाकद्रुति घञर्थभावगुणभृतायांपव्यर्थक्रिया
 र्थानुमुनंतार्थक्रियात्वयद्द्रुतिबोधमित्यर्थः अत्रनव्यास्तुतुमुनविधायके क्रियार्थायां क्रियायामित्युक्त्या प्रत्यासत्त्या क्रिययो
 रेकजातीयत्वलाभेन स्ववाचकप्रकृतिकप्रत्ययार्थप्रत्यगुणीभूतायाः साध्यमात्रस्वभावायाएव क्रियायामित्यनेन ग्रहणाद्भोक्तुं
 गतं भोक्तुं पाकद्रुत्यसाध्वेव ध्वनितं चेदमुपपदमिति डि. निसूत्रभाष्ये यत्रनु क्रियामात्रार्थकस्य ग्रहणं तत्र क्रियायामात्रविशेष
 णादधीतिगतपाकादियोगेषु च्त्वादीत्याहुः तेषामयमाशयः घञार्थं तस्य लेप्रकृतिप्रत्ययाभ्यां विशेष्यविशेषणभावात्
 यन्नसत्त्वासत्त्वस्वभावक्रियाद्वयमुपस्थाप्यते तत्र प्रत्ययार्थे क्रियायाः प्राधान्यं एवं च धातृपस्थाप्य क्रियायाः साध्यमात्रस्वभा

एवंभोक्तुं पाकः भुक्त्वापाकद्रुत्यत्रापिद्रष्टव्यम्

वत्वेपितस्याघञर्थप्रतिगुणत्वान्नतत्रतुमुनादीनि तत्रेदं चिंत्यम् भावानधिकारीयधात्वर्थानुवादकप्रत्ययांतयोगेनुमुनोदुर्वो
 रत्वात् किंचसुञ्चिधायकेपुक्तविशेषणविशिष्टायास्तस्याग्रहणभावश्यकंतत्तद्विशेषणीभूतक्रियायाः साध्यमात्रस्वभावत्वे
 नतज्जन्मगणनेद्वेषाकावित्यत्रसुजापत्तेरशक्यवारणत्वान्नतत्त्वनेष्टापत्तिः क्रियापदोपादानवैयर्थ्योदभ्यात्तत्तिपदसामर्थ्ये
 नैवक्रियायालाभादितिवक्ष्यमाणत्वान् किंचसाध्यत्वेन क्रियान्तरेति हरिपद्यव्याख्यावसरे एकस्यैव संबंधिभेदादाचार्यत्वमातुल
 त्वादिवदेकस्याएवक्रियायाः प्रकृतिप्रत्ययरूपवाचकसंबंधिभेदादुपस्थितिरिति स्वोक्तिविरोधः क्रियाद्वयबोधांगीकारेद्रुतिः

अतिप्रसंगमिति गुणभूतक्रियामादायकत्वोर्थोपनिरूपमित्यर्थं तुमुक्त्वादीत्यादिना कृत्संदर्शकोयातीत्यत्र एतुलः सग्रहः क्रिययोरित्य
 स्तोद्रे स्पत्वरूपेतादर्थेन्द्रतिशेषः विधीयमाना इत्यस्य द्योतकतयेत्यादि द्विर्वचनमित्यादीत्यादिः प्रयोगपरिग्रहः तत्र सुद्र घञ
 र्थगुणीभूतक्रियामादायसु चोदर्शनादिति भाव तस्या एवेति क्रियाया एवेत्यर्थः एवकारेण द्रव्यगुणव्यवच्छेदः तयोस्स कृदेनो
 अतिप्रसंगमाशक्यसमाधने कृत्वोर्थाः क्त्वा तुमु न वत्सुरिति चित्संनिहित्कचित् अतिप्रसंगो नो द्वाव्यो भिधानस्य संसम्भ्र
 यान्भोक्तृपाक भुक्त्वा पाक इत्यादी तुमु न एतुलो क्रियायो क्रियाशेषासमानकचकयोः पूर्वकाल इति क्रियावाचकोपपदे क्रिय
 योः पूर्वोत्तरकाले विधीयमाना अपितु मुनादयोगुणभूततामादाय यथा जायते तथा कृत्वोर्था अपिसुः एकः पाक इत्य
 त्र एकस्य सकृच्च द्वौ पाकौ त्रयश्चत्वार इत्यत्र द्वित्रिचतुर्भ्यः सुचर्पे चेत्यत्र कृत्वसुचस्यात्तथा च सकृत् पाकः द्वित्रिचतुः
 पाक इत्याद्यापनिरिति चैदिष्टापत्तिः द्विर्वचनमित्यादिदर्शनात् अतिप्रसंगस्त्वनभिधानान्नेत्याह अतीति न हि वचि
 रतिपरः प्रयुज्यते इत्याद्याभियुक्तोक्तरीत्यासमाधेयमिति भाव कैश्चित् क्रियास्य चृत्तिगणन इत्यत्र क्रियाग्रहणव्यर्थ
 तस्या एवाभ्याचृत्तिसंभवेन सामर्थ्ये तच्चाभात्तथा च साध्यमात्रस्वभाव क्रियालाभापतदिति वाच्यं न च पाक इत्यादौ ता
 दृशीतिनातिप्रसंग द्विर्वचनमिति च द्विप्रयोगो द्विर्वचने चैतीति श्लेषकवाचित्योपपादनीयमिति
 कृते क्रियायास्तुनेकस्या अपिनिरुक्तिभेदायापत्तुवाच्यत्वोपगमिनतत्संभवादिति भावः सध्यमिति येष्यपि धातूपस्थाप्यायातत्त्वम
 र्थे मुक्तसु के लयापिसाध्यमा प्रस्वभावपदस्योक्तप्रत्ययर्थगुणीभूतसाध्यत्वभाव मापपरत्वं न कोषः तत्र श्रुतिरुक्तत्वेत्यर्थः न्युत्प
 ज्येति चिन्तयेण परमाख्यकारप्रयोगादित्यर्थः श्लेषक भिन्नाद्यस्य कृत्प्रयोग कृत्प्रयोगादिति भावः आहु रिति सा

सिद्धान्द्रतिवैयाकरणसिद्धान्तद्विद्याणां स्वविषये खित्यादिना प्रतिपादिता बोधकतारूपा शक्तिराख्यानेप्यबाधितैव न तो भावना बोधस्य
जायमानत्वादित्यर्थः साधुत्वंपरेति तथा च हरिः साधुत्वज्ञानविषयासेषा व्याकरणस्मृतिरिति तत्र साधुशब्दे अत्र च्छेदकतया बोधज
नकतावच्छेदकतयेत्यर्थः अतिरिक्तशक्तिवादे साधुत्वं न शक्तत्वमसाधोरपि बोधात्किंतु बोधकत्वमितिवक्ष्य
माणसिद्धान्तमतेपीत्यर्थः असाधुता स्यादेवेति आख्याताच्छक्तिभ्रमेण भावना बोधेपितत्र तस्या साधुता स्यादेवेत्यर्थः तथा च भा
ननु सिद्धान्तैर्बोधकतारूपा शक्तिराख्यातशक्तिग्रहवतां बोधादावशयकीति धातोरेव भावनावाच्यानाख्यातस्येतिकथं
निर्णयद्रत्याशंकोसमाधत्ते भेदभेदकसंबंधोपाधिभेदनिबंधनम् साधुत्वं तदभावेपि बोधो न ह निवार्यते भेदं विशेष्य
भेदकं विशेषणं तयो र्युः संबन्धस्ययो भेदस्तन्निबंधनं साधुत्वम् अयमर्थः व्याकरणस्मृतिः शब्दसाधुत्वपरा नत्रैवाव
च्छेदकतया कल्प्यधर्मस्य शक्तिवदतां मीमांसकानां पुनः शक्तत्वं साधुत्वमित्येकमेवेति तद्रीत्याविचारे साधुत्वनिर्ण
य एव शक्तिनिर्णय उच्यते अतिरिक्तशक्तिवादेप्याख्यातानामसाधुताभावनायां स्यादेवं च चतुर्थं तृतीयाप्रयोगव
न्धात्वर्थभावनायामाख्यातप्रयोगे याज्ञिकेकमेव साधुशब्दप्रयोगवन्धात्वर्थभावना नान्द्रतवदेदिति निषेधो ह्यंघनप्रसुक्तं प्रायश्चि न्द
शं नान्तरीयव्युत्पत्तिमतां स्यादेवेति ॥ ११ ॥ अथ कृतसिद्धेशब्दार्थसंबन्धद्रत्यत्र समानाया मर्थो वगंतौ साधुभिर्भोषितव्यं नासाधुभिरिति गण
म्यागम्येति वलियमः कियते इति पस्य सांयामुक्तम् एवं यादृशविशेषणात्त्वितया दृशविशेष्यबोधेया दृशानुपूर्व्याः ॥ ११ ॥ सूत्रकदाचि
न्यनमसंमतवं तादृशबोधे तादृशानुपूर्वीकः शब्दः साधुर्नान्यत्र अतएवास्वशब्दोऽश्वेन साधुः किंतु निःस्वे अः ॥ ११ ॥ अश्वशब्दो निःस्वेन सा
धुः किंतु तु रगइति संगच्छते तत्र त्वस्तु साधुतेत्यत आह एवं चेति याज्ञिकेकमेणीत्यनेनान्द्रतवदेन्नाप्यभ्रसितं वा इत्यादिश्रुतिः कलुप्रक

भीमासकः एकते नञ्विति त्वन्मते वैयाकरणमते नानृतमितिदर्शपूर्णमासप्रकरणे हि नानृतं च देदिति श्रूयते तत्र किमयमप्रतिषे
 ध पुरुषार्थश्चाहोश्चिन्तित्वर्थइतिसशयेचदेदित्याख्यातात्कर्तृप्रतीत्याकर्तृवाचकत्वनिर्णयो ल' कर्मणीत्यनुशासनात्तस्यकर्तृषु
 रत्वत्प्रभाच्च प्रत्ययार्थत्वेनवदनंप्रतिप्राधान्याद्ददं नं नावत्पुरुषार्थीतः प्रतिषेधोपिपुरुषार्थः निषेधप्रतियोगित्वेनवदनक्रियाम
 द्रशानृतवदनस्यचानुपस्थितत्वात् अतएवानारभ्याधीनस्वभावबोधकनानोधनादन्या
 ननुत्वन्मते नानृतं मितिनिषेधाः कत्वर्थएव नसिध्येत् आख्यातेनकर्तुरुक्तत्वात् श्रुत्यापुरुषार्थैतेवस्थात्प्रकरणा
 द्विकत्वर्थतातच्च श्रुतिविरोधेनवाध्यतइतिचेन्न॥

सभ्यएवशब्दार्थइतिन्यायाद्भावनेवाख्यातवाच्याकर्त्तात्वाख्यतवाच्यभावनायाश्रयिनाभावाद्दक्षिणपक्षेऽनन्य
 के ल कर्मणीत्यादिस्मृतिरपिद्विकयो रित्यनेने कवाक्यतयातत्त्व्यातवाचित्वपक्षे पचतिदेवदत्तइत्यादीषुगीः श्लुक्तइतिव
 त्सामानाधिकारएतलक्षणयैवेतिनाख्यातस्यकर्त्तृवाचित्वमिति कर्तुः श्रुतेरनुपस्थितत्वात्पुरुषार्थतातस्य किं तु प्रकरणात्कत्व
 र्थतेवेतिनिर्णीतकर्मधिकारेणेतत्स्थितपूर्वपक्षमनुवदति आख्यातेनेति तिष्ठे त्पर्यः तन्मते प्रकरणंचित्पर्यः श्रुतिविरोधइ
 ति निरपेक्षस्वरूपश्रुतिप्रातिकूल्यइत्यर्थः तच्छब्दि श्रुत्पर्ययः षडिह विनियोगात्तदध्विरुद्ध कोरेकत्रोपनिषत्तसुशब्दयो

लभ्यादेकेनापरस्यबाधोचकव्यः सचवलवतादुर्वलस्येतिकस्यदौर्बल्यमित्याकांक्षायांपरदौर्बल्यप्रतिपादकंश्रुतिलिंगवाक्यप्र-
करणस्थानसमाख्यानांसमवायेपारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादितिस्त्रयंप्रणिनायमहर्षिजैमिनिःश्रुत्यादीनांपठितानांसमवायेएक
प्रकर्षादितिअर्थस्यविनियोजकस्यलिंगादितोविप्रकर्षादुत्तरवर्जित्वात्लिंगादेर्विलंबेनपूर्वापेक्षयाविनियोजकत्वावगतेरि-
तिअत्रक्रियाजन्यफलभागित्वं कर्मत्वंबोधयंतीद्वितीयाश्रुतिरितरनिरपेक्षैवत्रीहीणामवघालशेषित्वंप्रतिपादयति२॥अर्थ
विशेषप्रकाशनसामर्थ्यलिंगं यथाबहिर्देवसदनंदामीतिअत्रलवतार्थप्रकाशकतयालवनस्यविनियोगः२परस्परकांक्षाव
निर्वयामीतिअत्रमंत्रलिंगेननिर्वायेप्रयुज्यमानस्यसमवेतार्थभागस्यैकवाक्यताबलेनदेवस्यत्वेत्यादिभागस्यापितत्रैववि-
नियोगः३लब्धवाक्यभावनापदानांकार्योत्तरपेक्षावशाद्वाक्यांतरेणसंबंधआकांक्षापर्यवसन्नम्प्रकरणंयथास
मिधोयजतीतिअस्यहिदशपूर्णमासेकथम्भावाकांक्षायाःप्रकरणपाठवशाच्छेषत्वम्७स्थानंक्रमःसचोनेकस्यास्तात
स्यसन्निधिशेषाम्नातम् यथादधि२सीत्यन्नेयोयांश्चक्षीषीमीययागाःक्रमेणपठिताःएवंमंत्रभागोपिक्रमेणानुमंत्रण
त्रयंपठितं तत्रान्नेयाक्षीषीमीयोर्द्वयोर्लिंगेनैवविनियोगसिद्धिःदधि२सीत्यत्रानुलिंगादिविनियोजकम्किंतुयस्मिन्प्रदे-
शेब्राह्मणउपांशुयागविधानंतस्मिन्प्रदेशे मंत्रेषुपाठइति क्रमादुपांशुयागानुमंत्रणे तस्य विनियोगः समाख्यायोगबले

यथाहोत्रमौद्गात्रमित्यादि तत्र हि हेतु रिदं होत्रमित्यादियोगबलेन होत्रादिसमाख्यातानिकर्माणि होत्रादिभिरुच्येयानीति विरेधोदाहरण
इस्यया श्रुतिसिंघयोर्विरेधे श्रुतिर्विषयसौ सिंगंतु दुर्बलं अर्थे विप्रकर्षात् यथाकदाचन स्तरीरसीत्यादिकाया ऋधो विनियोजिकाश्रुति
भूद्गागाहंपत्यमुपतिष्ठतइति इन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यां छिगादिद्वेषस्थापने विनियोगोऽस्या प्रतिभाति अन्यप्रकाशकस्यान्यत्र विनि
योगयोगात् श्रुत्यागाहंपत्योपस्थापने सप्रतीयते गाहंपत्यमिति द्वितीयाहिकर्मविभक्तिताकामपिक्रियासपेक्ष्यप्रकृत्यर्थस्य
शेषित्वोर्धेयनि क्रियाजन्येष्टफलभागित्वस्य तदर्थत्वात् एवमैड्येति तृतीयाप्रकृत्यर्थस्य शेषत्वक्रियाप्रतिस्रधकतमत्वरूपक
श्रुत्वस्य तदर्थत्वात् तदन्वयोर्विरेधः तत्रार्थे पूर्वपक्षः सामर्थ्यज्ञानमपेक्ष्य श्रुतिर्विनियोजिका न ह्यसमर्थं श्रुतिसहस्रमपि विनि
योजकमत्वम् अतो सिंगस्य बलवत्त्वादिद्वेषस्थापने स्वाविनियोगः तदनुरोधितया द्वितीयासप्तम्यर्थतया व्याख्यया गाहंपत्यसमीप
इदं नयोपस्थापनव्यवृत्त्यर्थेऽप्यवसतीति सिंघान्तुश्रुति स्वरूपसत्सामर्थ्यमपेक्षते न तु तज्ज्ञानमपि येन सिंगबलवद्भवेत् तस्य
च पूर्वसतएव विनियोगान्यथापुपपत्त्याज्ञानपश्चादुपजायते सिंगंतु विनियोजने श्रुतिमपेक्षते ननु नैतदुच्यते ननु यथापुपपत्त्यालि
त्स्वरसतः प्रतीयते किं त्विन्द्रतादगिन्येतावन्मन्त्र तथाच प्रकरणान्तान सामर्थ्यां द्विंद्रप्रकाशनसामर्थ्यायाः प्रकृतव्यापारं तावत्प्रत्यक्षं श्रु
तेनाऽनयेन्द्रोपस्थानव्यवृत्तिश्रुति कल्पनीया यथा विनियोगो भवेत्ततो यावद्विंशंगं श्रुतिकल्पनाये प्रकृतव्यापारं तावत्प्रत्यक्षं श्रु
त्याविनियोगः सिद्धइति प्रकरणेनैकाक्षेकयानुपपत्त्याश्रुति कल्पनीया तस्माच्छ्रुतेर्बलवत्त्वा नदनुगुणतया सामर्थ्यं नीयमान
इंद्रपदपरमैश्वर्योश्च यवाचकतया गाहंपत्यतात्पर्यकमित्यवधार्य तदइति विरेधोदाहरणं तदणित्वन्यतोऽवधार्यो विनौरवभया
त्नेहप्रपचितानि तदर्थं निर्गलितोर्थः श्रुतिर्निरयेष्टत्वात्सर्वतोऽवलवती सिंगंतु विनियोगे एकातरितत्वाच्च तदरितवाक्याद्दलवत्

एवंवाक्यादावयूहं समाख्यातुपचातरात्पात्तवगाडुपलाग भ्रमगआकाशापयवसन्नप्रकरणनवाक्यमकल्यनीयम् तेनचलिंगं
लिंगेनश्रुतिसनयान्तवदनविषेधस्यक्तौविनियोगः यावच्चप्रकरणंवाक्यकल्यनाथे प्रक्रांतव्यापारंतावत्प्रत्यक्षयाकर्त्रर्थिकाख्या
तश्रुत्यातस्यपुरुषार्थत्वविविनियुक्तेरुक्तप्रमपिवाक्याद्यः किंचित्कारकमिति श्रुतिविरोधेबाध्यतइत्यस्यार्थः लिंगादीनामुक्तप्रकारेण
श्रुत्यपेक्षयादुर्वलत्वादिति भावः ॥३॥ ॥ समाधत्ते तिङर्थस्तु विशेषणमितीति नयाच्चाख्यातश्रुत्याकर्तुरुपस्थापनेपिनभावा

तिङर्थस्तु विशेषणमित्यनेनपरिहृतत्वात् तद्विगुणभूतः कर्त्तानिषेधंस्वांगत्वेनग्रहीतुंमलंभावनातुप्रधानंतं ग्रही
तुंसमर्थेतिप्रकरणेणैव अस्तुवाक्यतुयुक्तपुरुषधर्मः अनुष्ठानेविशेषाभावात् जंजभ्यमानौतुब्रूयात्सयिद
क्षकत् इतिवाक्योक्तमंत्रविधिवदित्यादिभूषणेप्रपंचितम् नत्वाख्यातस्यभावनायामसाधुत्वेततस्तद्दोषो नस्या
त्साधुत्वज्ञानस्यशब्दबोधेहेतुत्वादित्यत आहबोधइतिअसाधुत्वेपिसाधुत्वभ्रमाहो धोस्तुनामापभंशवत् असा
धुत्वंतुस्यादेवेत्यर्थः वस्तुतः साधुत्वज्ञानंहेतुः तद्व्यतिरेकनिर्णयोपिनप्रतिबंधकइत्यसाधुरनुमानेनेत्यत्रवक्ष्या
मः रंगोजिमदृपुत्रेणकौडभट्टेननिर्मिते पूर्णभूषणसारेऽस्मिन्धात्वाख्यातार्थनिर्णयः इतिश्रीमद्वैयाकरणभूषण
सारेधात्वर्थोख्यातसामान्यार्थोतिरूपणंसमाप्तम् ॥१॥ नावत्तस्यप्राधान्येनभानं येननिषेधस्यपुरुषार्थनाशंकोनकिंतुविशेष

पतयेवतथोपस्थितस्यचविशेषणांतरैरेकांक्ष्येणकर्तुः श्रितनअर्थसंबंधाभावान्नात्रश्रुत्याप्रकरणबाधइत्याशयंविशदयति त्वां
गत्वेनेति स्वविशेषणतयेत्यर्थः नन्वेवंनिषेधस्यकापिश्रौतपुरुषार्थतानस्यात् नकलंजंभक्षयेदित्यत्राशुक्तरीत्याकर्त्तरिनअर्थो

पदिचकर्तुं प्राधान्येपि कर्त्तव्येति भावनायाः प्राधान्यात्तस्यानर्थान्वयेत ह्युपलब्धत्वात्तस्य श्रीतपुरुषार्थत्वा
नुपपन्निरिति विभाव्यते नदाप्रकृते पितृत्पमतआहा सुवेति श्रुतुस्थानइति नावतं वदेदिति निषेधस्य कर्तुं युक्तं

सुधर्मत्वेयजमानस्य प्राथम्यात्प्रथोतीभूतकर्त्तव्यत्वं न च न्ययत्तप्रवृत्ते न यजमाने न त्विषिष्ववर्जनं सि
द्धातीति विशेषात्कथमेतदिति वाच्यमे श्रुतिप्रकरणभ्यां कर्तुसंबंधपुरुषकर्त्तव्यत्वं न च न्ययत्तप्रवृत्ते न यजमाने न त्विषिष्ववर्जनं सि
तिबोधे मानाभावइति कर्तुं युक्तेति वदेतोमिप्रेतत्वादिति वक्ष्यते इति दर्शपूर्णमासप्रकरणे एवैतन्मन्त्रवचनं श्रूयते अंज

भ्यमानो नुब्रूयान्मयि दक्षकतृडति तत्र किमेतन्मन्त्रवचनं श्रूयते इति कर्तुं युक्तं पुरुषसंस्कारकतया कर्त्तव्यं गमिति
संदेहवाक्येन तावज्जमानपुरुषधर्मतयेवायं प्रतीयते कृत्वात्पयस्य शानचः कर्त्तव्यत्वात् प्रकरणेन कर्त्तव्यं गतया
प्रकरणं च वाक्यपेक्षया दुर्बलमिति पुरुषधर्मतैव युक्तं सत्याच फलाकांक्षार्यां प्राणायानावेवात्मानमन्नइति वाक्यशेषे श्रुतस्य
फलस्य एभिः सन्नन्यायेन कल्पनादिति पूर्वपक्षे सिद्धो नः वाक्यप्रकरणयोर्विरोधो बाध्यवाधकभावो नत्वत्रास्ति विरोधः अजभ्य
मानपदस्य कर्त्तव्यत्वं कर्तव्यतादृशपुरुषस्य कर्त्तव्यत्वं स्वारसुखेन कर्त्तव्यतासंभक्तदेवकार्यं वाच्योपस्थितफलकत्पना
गौरवमिति नेति तथा च बलात्त्विति नाया विरोधस्यैव चित्ये मर्जजभ्यमानवाक्येन च न स्य वाक्यप्रकरणभ्यां कर्तुं युक्तं पुरुषधर्मता
वन्प्रकृतेऽप्यमृतवदननिषेधस्य श्रुतिप्रकरणभ्यां कर्तुसंबंधपुरुषधर्मतैवोचितता उक्तं च भद्रपादेः स्तुपयमासभशादिपुरु
षार्थं नृपि स्थितः प्रतिषेधः क्रमो रंगमिसुः प्रकरणभ्यां कर्त्तव्यत्वं इति मिति प्रपञ्चितमिति प्रपञ्चस्तुः उक्तः ननु स्यादुत्वं शानं विनापि श्रा
द्धेर्बोधेन व्यमिति चारुत्कथमेतत्साधुत्वस्य श्रुतत्वरूपताया निराकरणं कर्त्तव्यत्वं इति न च इति न च इति रेक निर्वय

लकारसामान्यार्थे निरूपिते तद्विषये कजिज्ञोसानिरुक्तव्यत्वज्ञा नादिशेषार्थे निरूपणेऽवसरस्य संगतित्वं सूचयन्ता
 ह प्रत्येकमिति दशलकाराणामिति लट् लिट् इत्यादि क्रमेण पठितानामित्यर्थः आदेशानां वाचकत्वमिति पक्षे यिनिङ्गद्यादिशानि
 छावोधकतारूपशक्तिं लडादिष्वारोप्यतद्विधानात्तदर्थकत्वं तेषामक्षेपमिति भावः प्रारब्धापरिसमाप्तत्वमिति चिनशुद्यवयव
 प्रागभावकत्वे सत्यनुत्पन्नध्वंसां त्यावयवकत्वमित्यर्थः भाविभूतक्रिययोरिति प्रसंगवारणाय क्रमेण पदद्वयमूलस्थे लक्षणं ग्राहयति पचतीति अधि
 श्रयणादीति साध्यत्वप्रकारकप्रतीतिविषयपूर्वापरीभूतावयवसमुदायस्यैव क्रियात्वादिति भावः तदिति उक्तवर्त्तमानत्वमित्यर्थः यद्यपि भाव
 कालकारकसंख्याश्चत्वारोऽर्थेऽप्याख्यातस्येति निरुक्तभाष्याक्रियानिरुक्तकालस्यैव वर्त्तमानत्वादिकं प्रतीपने तथापि निरुक्ताधिकस्य तस्य वर्त्तमान
 प्रत्येकं दशलकाराणामर्थे निरूपयति वर्त्तमाने परोक्षे श्वोभावित्यर्थे भविष्यति विध्यादौ प्रार्थनादौ च क्रमाज्जेयाल
 डादयः लडादयः श्रितेषु क्रमेणैष्वर्थेषु द्रष्टव्याः तथा हि वर्त्तमाने लडिति सूत्रान्तः प्रारब्धापरिसमाप्तत्वं भूत भ
 विष्यद्वित्त्वं वा वर्त्तमानत्वम् पचतीत्यादावधि श्रयणाद्यर्थः श्रयणान्तैर्मध्ये तदस्तीति भवति लट् प्रयोगः ॥ ६ ॥
 त्वादिना प्रत्येन मशक्यत्वादुपाधिभूतक्रियामाद्येव तत्र तत्त्वस्य वक्तव्यतया वश्यकत्वात् क्रियायां मेव तत्त्वजुक्तमित्यवधेयम् वलुतलुदंडमु
 ह्नीद्यात्मकः खंडकाल एव वर्त्तमानत्वादिना लडादिवाच्यः तद्गतं वर्त्तमानत्वं च तत्र च्छब्दप्रयोगाधिकरणत्वमेव तदादिन्यायेन प्राक्
 प्रयोगाधिकरणत्वेनानुगमाच्च न शक्यानंत्यं यद्येवमपि तत्र तत्कालत्वेन तत्र तत्कालवोधस्यानुपपत्तिरिति विभाव्यते तदा लुशब्दप्रयो
 धिकरणवृत्तिकालत्वव्याप्यधर्मत्वेनोपलक्षितं तत्र तत्कालत्वावच्छिन्न एवलटः शक्तिः क्रियारंभात्पूर्वं समाप्तुनरं चाधीते पचतीत्या
 दिप्रयोगपत्तिलुस्ववृत्तिप्रागभावाप्रतियोगिप्रकृतक्रियानुयोगिकत्वाभ्यां विशेषितेनाधेयता संबंधे
 नात्वयनियमोपगमेन वारणीया यत्र नुखंडक्रियैव घातव्यत्वं तत्र श्रुद्धेयता संबंधे नैव तदन्वयात्तान्मास्तीत्यादौ दोषः इति भूत भ

ननु सत्ताश्रयत्वादीनाधात्वर्थत्वेतन्नासुगतिः तेषामस्रुडत्वेनावयवघटितोक्तलक्षणवर्त्तमानत्वासम्भवादत आह आत्मास्तीति अत्रि
 त्यत्वादिति सावयवत्वेन श्रमगमावप्रतियोगित्वेति श्रुत्याः नित्य एज क्रियादिविशिश्रुसत्तादिरूपा
 र्थस्येत्यर्थः तथा च केवलसत्तादिरूपार्थे तदसत्त्वेऽप्युक्तविशेषणविशिश्रुतस्मिन्विशेषणं श्रमादाय तत्सत्त्वेनानुपपन्नमिति मानः
 यद्वा तद्विशिश्रुत्यस्य तदाश्रयव्यवहितत्वाद नित्यत्वस्यैव परमर्शात्तादृशक्रियागतवर्त्तमानत्वमारेय्यसत्ताद्यर्थकोलहित्यर्थः तत्र
 तत्र स्वोत्प्रेक्षितत्वनिरस्यन्ति उक्तं हीति निश्चिने रधिकरणमिति आधेयतासंबन्धेन तादृशक्रियात्मककालविशिश्रुत्वात्तास्यमिति धा

आत्मास्तिपर्वताः सतीत्यादौ तत्तत्कालिकानां एतानां क्रियायाश्च नित्यत्वात्तद्विशिश्रुस्योच्यन्त्यादिकमादायवर्त्तमान
 त्वसूक्ष्मम् उक्तं हि भाष्ये इह भूतमविष्यद्वृत्तमानानां एतानां क्रियातिष्ठते रधिकरणमिति परतो भिद्यते सर्वमात्मानुन
 विकल्पते पर्वतादिस्थितिस्तस्मात्पररूपेण भिद्यते इति वाक्यपदीये च एव तन्मन्त्रासीनुक्तेनाभ्यपिहितं यदासी
 त् अहमेकः प्रथममासं वत्तामिभविष्यामि चेत्यादिश्रुतयोपियोज्याः ॥३३॥ अनेन भाष्येण वस्तुतस्त्वित्यादिनोक्तकाल्य

स्यैव साधुत्वलभ्यते नस्मिन्नुक्तलक्षणलक्षिते ॥ ३३ ॥ कालस्यैव सर्वत्र क्रियायामाधेयतयान्वयलाभात् परतो भिद्यत इति सर्वपचा
 दिधात्वर्थसामान्यं परतः स्वोपेक्षयान्येन वर्त्तमानत्वादिना भिद्यते आत्मात्वित्यत्र आत्मादिपदमात्मसत्ताद्यर्थकनविकल्पते सन्नत
 नत्वेन निरवयवत्वादुक्तविशेषणसंबन्धाभावेन भेषानुमिति विषयोनभवतीत्यर्थः तथा च आत्मास्तीति प्रयोगात्तुपपत्तिरिति पूर्वा
 र्थीर्थसमाधत्ते तस्मादिति विशेषणानि रिक्रमपदार्थस्य स्वतोऽप्याश्रयत्वात्संभवादिन्यर्थः पर्वतादीत्यादि आत्मादिपरिग्रहः पररूपेणे
 ति पराशक्तं ॥ ३३ ॥ अत्रि ॥ ३३ ॥ अनेन भाष्येण वस्तुतस्त्वित्यादिनोक्तकाल्य

यक्षद्वयस्यैवाकरारूढतां प्रदर्शयन्प्रथमद्योतकत्वपक्षे उपपत्तिमाह तच्चेति क्रियासामान्येति कालसामान्यवृत्तिक्रियावाचकस्येत्यर्थः तद्विशि-
 श्वर्त्तमानकालादिविशिश्वेवर्त्तमानत्वादिविशिश्वेवाव्यापारद्वयार्थः लडादेरित्यादिनालिडादिपरिग्रहः उपयोगादिति सचप्रभृत्प्रतिपादितः तथा चलडा
 यादे शत्वे ननिवादीनां वर्त्तमानत्वादिद्योतकत्वान्वायाक्षीदित्यादीवर्त्तमानक्रियाप्रतीतिः क्रियासामान्यशक्तधातोस्तत्तद्विशिश्वे लक्षणये
 वतत्तद्विशिश्वे क्रियाबोधोपपत्तौ पृथग्वर्त्तमानत्वाद्येतेषां शक्तिकल्पने गौरवादिभिः वाचकत्वपक्षमवलंब्याह अन्वयव्यतिरेका
 भ्यामित्यादि नचतत्कौण्डिन्यायात्कर्त्रोद्यर्थबाधः शक्ततावच्छेदकभेदात् किंचैवंलः कर्मणीति सूत्रं निरवकाशं स्यात् स्थलांतरं।

तच्चवर्त्तमानत्वादिलडादिभिर्द्योत्यने क्रियासामान्यवाचकस्य तद्विशिश्वे लक्षणयां लडादेस्तात्पर्यग्राहकत्वेनोपयोगा
 त् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्रूपं लडादिवाच्यमेव अन्यथा प्रत्ययानां वाचकत्वविलोपापत्तिरित्यपि पक्षांतरं लिडर्थमाह प
 रोक्षइति परोक्षे लिडिति सूत्रात् कालस्तावदद्यतनभेदेन द्विविधः द्विविधोपि भूतभविष्यद्रूपः तत्रानद्यतने
 भूते परोक्षे लिडित्यर्थः तेनाद्यतने भूतेऽनद्यतने भविष्यति भूतेऽप्यपरोक्षे च न लिट्प्रयोगः ॥१॥

भावः अन्यथाऽन्वयव्यतिरेकयोः शक्त्यग्राहकत्वे विलोपापत्तिरिति सर्वत्र प्रकृत्येव तत्प्रत्ययार्थत्वाभिसतबोधसंभवादिति भावः अ
 धिकंसुवर्थनिर्णये वक्ष्यते अनद्यतने भूतइति भूतइति सूत्राभ्यां तत्प्रत्ययदानुवृत्तिभावः न लिट्प्रयोगइति उक्त्वा
 र्थस्य बाधात्पयाचेत्यादिजबोधानंतरमनद्यतनत्वादिसंदेहानुदयाद्भूतत्वादिवनयो रपितहाक्यजबोधे क्रियांशो विशेषणतया भान-
 मभ्युपेयम् तच्च वाचकतां द्योतकतां वा विना नुपपन्नमिति लिटस्तदभ्युपगमश्चावप्रयकइति भावः ॥

ननु परोक्षत्वं प्रत्यक्षन्यज्ञानविषयत्व तथाच प्रत्यक्षक्रियायामपि श्रुतानुमितत्वयोः सत्त्वात्पपाचेत्यादिप्रयोगापत्तिरत्र आह परोक्षत्व
 चेति यथा श्रुतप्रत्यक्षविषयत्वस्योपनीतक्रियायामभावेन तत्र पाचेत्यादिप्रयोगानुपपत्तिरत्र आह साक्षात्करोमीति साक्षात्करोमी
 त्येतत्प्रतीति साक्षिकली किं विषयत्वाभाववत्त्वमित्यर्थः उक्तस्थले प्रत्यक्षविषयतासत्त्वे पितादृशविसृष्टणविषयत्वाभाववत्त्वम
 क्षुण्णमिति न तदनुपपत्तिः प्रत्यक्षतादृशशब्दप्रयोजुग्रीह्यदृशमस्त्वमसीत्यादौ शाब्दज्ञानसहकृतमनसैव दृशमसाक्षात्करो न तु
 शब्दात् लौकिकविषयता नियामके द्वियस्यो गदेरभावशब्देन हत्वासंभवात् अतएव तत्त्वमसीत्याद्याचार्योपदेशशमदमादि

परोक्षत्वचसाक्षात्करोमीत्येतादृशविषयताशालिज्ञानाविषयत्वं न च क्रियानामेयमन्तंतापरदृष्टापूर्वोपरीभूताव
 यवानशक्यापिंहीभूतानिदर्शयितुमिति भाष्यात्तस्याअती द्वियत्वेन परोक्षेत्यव्यावर्तकमिति शंक्यम् पिडीभूताया
 निदर्शयितुमशक्यत्वेपि अवयवशः साक्षात्करोमीति प्रसिद्धिः विषयत्वसंभवात् अन्यथा पश्यसृगोधावतीत्यत्र न
 स्यादर्शनकर्मतानस्यादिप्रतिभाति ॥

यमिति भाष्ये सासावनुमानगम्येति शेष क्रियासाध्यत्वेन प्रतीयमानाद्वयपचनीत्यादिव्यवहारविषयीभूतायतः पूर्वोपरीभूतात्क
 मिकानेकव्यापारसमूहान्तिका अतोत्यंताऽपरदृष्टापरेण प्रत्यक्षप्रमाणे मात्वं तमदृष्टा तज्जन्यज्ञानाविषयादृशतियावत् पिंही
 भूतेति अवयवत्वमाशुविनाशित्वेन पिंहीस्यैकमावाधिति भाषः मनुतर्हितस्वकिप्रमाणमत आह साक्षित्वादि रूपकार्यो
 नुमेयेति अन्येति क्रियाया अवयवशेषे पितादृशतात्कारणमभ्युपगम इत्यर्थः प्रतिभातीति उक्तार्थे एवास्मद्दृष्टिविषयो भवतीत्यर्थः ॥

ननु क्रियावयवाऽपि क्रियावदतीन्द्रियाएव यथापचेरुदकसेचनादयौवयवास्तथातेषामप्यवयवास्तैपिसमूहरूपेणैव धातु
 वाच्याः यस्तु क्षणावच्छिन्नस्तद्रूपोवयवः सनुन धातुवाच्यः किंत्ववयवसमूहात्मनैव आश्रितक्रमरूपत्वात्तद्वाच्यस्य एवं
 च सदसद्रूपाक्रियानसद्विषयेंद्रियग्राह्याः तदुक्तं क्रमात्सदसतांतेषा मात्मनानसमूहिनः सदस्तुविषयैर्याति संबन्धं च क्षु
 रदभिरिति अत्यन्तापरदृष्टेनिभाष्यस्याप्यवयवरूपेण समूहात्माचादृष्टेन्येवार्थः अतएव वर्त्तमाने लडिति सूत्रे भाष्येऽस्ति वर्त्त

व्यापारविष्टानां क्रियानुकूलसाधनानामेवात्र पारोक्ष्यं विवक्षितमतो नोक्तदोषः
 अयं पपाचेत्याद्यनुरोधाद्यापारविष्टानामितीत्यपि वदंति कथं तर्हि व्यानेने कि
 रणावलीमुदयन इति स्वक्रियायाः स्वप्रत्यक्षत्वादिति चेत् असंगतमेव ॥ ६ ॥

मानकालः परं त्वादित्यगतिवन्तोपलभ्यत इत्युक्तं तस्य प्रत्यक्षेणेति शेषः एवं च वर्त्तमानत्वात्क्रांतक्रियाणां स्पष्टमेवाप्रत्यक्षत्वं
 तत उपलभ्यते पश्यमृगोधावतीत्यादौ तु दृशिर्ज्ञानार्थकोधावतिर्वीफलपर इति न कश्चिद्दोषः किंच अवयवस्य प्रत्यक्षत्वे प्रकृत
 तः कटमित्यादाववयवातीनत्वेन समुदायातीतत्वमादाय क्तानुपपादनवदवयवप्रत्यक्षत्वेन समुदायप्रत्यक्षत्वमादायपरो
 क्ष इत्यस्य चारिता र्थ्ये भाष्यस्य पूर्वपक्षस्य निर्दलत्वापत्तिरित्यपरितोषात्मतांतरमाह व्यापाराविष्टानामिति एवं चातीता

व्यापारविशेषोक्तकर्तृकक्रियावृत्तान्तोत्तिष्ठतिपरोक्षेतिस्त्रयार्थः अयंपपञ्चेति तदानीं कर्तुं रपा रोक्ष्येति व्यापारदशायाप
 श्यासत्त्वादुक्तप्रयोगोपपन्निरितिभावः इत्यपि च दतीति मतांत एनादरेणापिः पूर्वोक्तार्थस्यापातरमणीयत्वमन्वनाभाष्यानुसारिण्डिति
 शेष- अत्राहुर्नैयायिकाः पूर्वोपरीभूतावयवसमुदायात्मकपारिभाषिकक्रियाध्वप्रत्यक्षत्वं युक्तमेव समूहस्यैवाभावान् तदवयव
 नामपि पारोक्ष्यत्वं सर्वानुभवविरुद्धम् तत्र प्रत्यक्षकारणचक्षुःसंयुक्तसमवायादेः सत्त्वादत्यथाघटपुस्तकादेरप्यप्रत्यक्षत्वापत्ति
 रितिवदुव्याकोपः अधिप्रयणंसाक्षात्करोमीतिसार्वजनीनप्रतीतिश्च प्रतीतेः पदार्थास्य कत्वेव्यवहारसामोक्तेद्वयनिश्चसदसत्ता
 तथामित्यस्य विद्यमानाविद्यमानवयवरूपाणामित्यर्थीत्समूहात्मकक्रियायाः पारोक्ष्यप्रतिपादनपरत्वान्नहृरिवाक्यविरोधोपि
 अन्यथाक्रियासदसद्रूपेतिवदतोव्याघातस्यैव कालस्य प्रत्यक्षत्वाभावेन तदनुवाक्यभाष्योपष्टमन्वासोपिनावयवानापा
 रोक्ष्योपपादकः प्रकृतकूटमित्यत्राप्यवयवानीतत्वमादौ येवप्रयोगोपपत्तीसमुदायानीतत्वोपेमानाभवेन तदृष्टतासगतिश्च दा
 र्शनिकैवयवप्रत्यक्षत्वेनसमुदायप्रत्यक्षत्वमादौ पूर्वपक्षस्य निर्दलत्वापादनमपि स्वाग्रहसूलकमेवातएवभाष्येपस्पृगोधावृ
 तीत्यनेन लौकिकविषयताशाल्यर्थकदृशिकर्मत्वं धावतेः प्रतिपादितं कथमन्यथाऽऽग्रंंतरस्थितस्यनतादृशप्रयोगः स्वगकर्तृक
 धावनेज्ञानविषयत्वरूपज्ञानकर्मत्वावाधान् धावते संयोगरूपफलार्थकत्वेव्यापारवाचकत्वाभावादभानुप्रसंगश्च स्वजनकव्या
 पारगतपौर्वापर्योरोपेणक्रियात्वोपपादनेचाप्रत्यक्षत्वापत्तिरुदवस्थेवेति न किंचिदितजस्मात्पूर्वोक्तमतमेव निराबाधमिति

व्यासंगादिनेति यथा मज्जोहं किल विललायेत्यत्र मदादिना मनोः सन्निधानाक्रियापाशेष्यंतद्वदित्यर्थः लिङसंभवादिनि अत्रेदं चित्यम
 नवास्तवं पाशेष्यादिलिङादिनियामकम् अध्यास्तसर्वर्तसुस्वामयोध्यामित्यत्र लङोसाधुतापत्तैः किंतु वैवक्षिकं नत्तथा वक्ष्यति च स्व
 यमेव सारकृतं अनद्यतनभूतत्वेन विवक्षिते लङ् तत्रैव पाशेष्यविवक्षायां लिङिति प्रकृतैचानायासनिष्यन्तत्वशीघ्रनिष्यन्तत्वप्र
 तीतिफलकभूतानद्यतनत्वविवक्षाया एवं ह्रस्वकालेन करिष्यामियत्र काले मया पिसाक्षात्कर्तुं मशक्यमिति प्रतीतिफलकपाशेष्य
 व्यासंगादिना स्वव्यापारस्य पशेष्यत्वोपपादनेपि बहुतरमनः प्रणिधानसाध्यशाल्पार्थनिर्णयजनकप्राब्दरचनान्तरके अं
 शेऽनद्यतनत्वातीतत्वयोर्विस्तारक्रियायामसत्त्वेन लोटोयोगात् लुङर्थमाह श्वोभाविनीति अनद्यतने भाविनीत्यर्थः अन
 द्यतने लुङिति सूत्रात् यथा श्वोभवितेत्यादौ लुङर्थमाह भविष्यतीति भविष्यत्सामान्यद्रूप्यर्थः लट् शेषे चेति सूत्रात् य
 थाघटौ भविष्यतीत्यादौ तत्वं वर्त्तमानप्रोगभावप्रतियोगिसम्योत्यति मत्त्वम् लोटोर्थमाह विध्यादाविति लिङ्र्थे लेडिति लि
 सूत्रात् लिङ्र्थश्च विध्यादिरिति वक्ष्यते लोटर्थमाह प्रार्थन इति आदिना विध्यादाशिषो गृह्यते अशिषिलिङ् लोटोलो
 ट्चेति सूत्राभ्यां तथावगमात् यथा भवतुते प्रसाद इत्यादौ एतयोर्र्थो लिङ्र्थ एव त्रयाणां समानार्थत्वादिति तन्निर्णयेनै
 विवक्षयाश्च सत्त्वाच्छिदुपपत्ति संभवादिनि अनद्यतन इति अतीताव्यवहितरात्रियश्चार्द्धविशिष्टागामि रात्रिपूर्वार्द्धोपेतं दिनमद्यत
 नंतद्विन्नकालत्वमनद्यतनत्वमित्युक्ति कारादयः कैयटलुलुङ् सूत्रेतीतरात्रे रत्ययामेनागामि रात्रे राद्ययामेन सहितौ दिवसोद्यतन
 इत्युत्वे अत्रेदमवधेयम् अनद्यतनभूतेपदाभूतत्वमात्रविवक्षानदा लुङ् वतेन ह्योपाक्षीदित्यादौ भूतत्वमात्रविवक्षयां लुङि

पश्चात्स्य पदेन स्वधेन द्यतनत्वप्रतीतिरिति ननु डोः साधुता एव मनद्यतन भविष्यत्त्वमात्रविवक्षया छट्श्चोपस्थमाणे देवताव-
 सनीत्यत्र पश्चाद्भ्यनद्यतनत्वप्रतीतिरिति परेतुसागयागस्य द्वाहात्मककालसाध्यत्वात्तदधिकरणद्वयाहात्मककालस्यानद्यतनत्वाभावे
 ननु दोनवसरेण छट्पृप्तिः अद्यप्रभृतिमेदाशब्दश्च र्थ्यं भविष्यतीति वदित्याहुः नन्वहमेकः प्रथममासवर्त्तामि भविष्यामि चे-
 त्प्रभात्वर्थसंज्ञायावत्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वस्य भविष्यत्त्वस्य बाधान्दर्थकाद्भविष्यदर्थकप्रत्ययाप्रसक्तिरुत्प्राह तत्त्व
 चेति वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्तिकसमयवत्त्वमिति पाठः तथा च तदर्थं व्यापार्यधिकरणस्य कालस्यानित्य एज क्रियायात्मिका
 स्योक्तं भविष्यत्त्वात्तदादायैवल्लुडु ययत्तिरिति यथाश्रुतार्थानुसारिणः अन्येतु ननु ये फोसते नश्यत्यादि धातूनां नाशमात्रमर्थस्तेषां म-
 विष्यत्वस्य वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वसत्त्वेच्छेमाविनाशके परश्चो नंश्यतीति प्रयोगापत्तिः वर्त्तमाननाशप्रागभावप्रतियोगिनित
 नाशोपरश्चलनकालवृत्तित्वसत्त्वात् नच परश्चलनकालस्य भविष्यत्त्वघटकप्रागभावैव न्ययासुपगमानस्य च तत्रागभावैवाध्यात्मो
 क्तप्रयोगापत्तिरिति वाच्यं तथा सति चोमाविनाशके पिच्छो नंश्यतीति प्रयोगानुपपत्तिः तन्माशप्रागभावैव श्रुतनकालसर्वं धवाधा
 दत्तप्राह तद्वद्वेति अत्र समयपदोपादानं कालोत्सदाद्यर्थ इत्यभिप्रेत्य ननु तस्य लक्षणे निवेशः प्रयोजनाभावाद्द्विद्यमानप्रागभाव
 प्रतियोग्युत्पत्तिकत्वस्यैव सम्यक्त्वात् यत्र तूत्पत्तिरेव धात्वर्थस्तत्र तदघटितमेव तन्निर्वक्तव्य अन्यथोत्पत्तेर्हे धामानप्रसंगान्
 एव चोक्तस्य ले भविष्यत्त्वघटकोत्पत्तौ परश्चलनकालवृत्तित्ववाधान्कोक्तप्रयोगापत्तिरिति तस्य मवता एयंति अत्रेदमवधेयम्
 इहाद्यचदो भविष्यतीत्यादौ देशकालविशेषादेरधिकरणत्वेन धात्वर्थेत्पत्तावेवात्वयः ननु भविष्यत्त्वघटकप्रागभावोत्पत्तिम
 न्तिवा तथा सत्तिकपालनाशजन्यघटनाशस्य ले इहकपाले घटध्वं सो भवीष्यतीति प्रयोगापत्तेर्घटरूपप्रतियोग्यात्मकघटध्वं सप्रा

गभावस्यकपालेसत्वादेवंश्रौभाविन्यद्यभविष्यतीति प्रयोगप्रसंगश्च अद्यतनकालवृत्तित्वस्यप्रागभावेसत्त्वाच्चथाभवेनेश्वःसमुत्स
 द्यप्रांगणेपरश्रौगमिष्यति मैत्रेप्रांगणेपरश्रौभविष्यतीतिप्रयोगापत्तिरुत्पत्तिमनोमैत्रस्यप्रांगणवृत्तित्वात्परश्वलनकालवृत्तित्वाच्चय
 थात्वेतुतस्यपरश्वलनकालवृत्तित्वेषुत्पत्तेस्तत्कालवृत्तित्वान्नकश्चनदोषः एवंचवर्त्तमानप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्त्यनुकूलोघटाश्रयको
 व्यापारदृतिबोधस्तथाचौत्पद्यदृतिभविष्यत्त्वेल्डादेः शक्तिर्लोघवात्तदघटितेनुलक्षणेतिनमंक्ष्यतीत्याद्युक्तस्यलउत्यत्तिबोधानु
 पपत्तिरिति विधाश्रियाविति आशीस्तुहितविषयकलोडाद्यंतशब्दप्रयोक्त्रिक्का भवतुते इति हितविषयकमदिक्कविषयत्वसंबंधि
 शिवप्रसादकर्त्तकंभवनमितिबोधः एतयोरिति लेट्लोटा रित्यर्थः त्रयाणंलेट्लोटा लिङामित्यर्थः तत्तिर्णयेनेवेति लिङर्थनिर्ण

लडादिक्मेणडिःतामर्थमाह ह्योभूतेप्रेरणादौचभूतमात्रेल्डादयःसत्यांक्रियातिपत्तौचभूतेभाविनिल्डःस्मृतः
 लडर्थमाह ह्योभूतइति अनद्यतनेभूतइत्यर्थः अनद्यतनेलडिःतिस्त्रान्त यथास्यपुत्रोभवदित्यादि लिङर्थमाह प्रे
 रणादाविति विधिमंत्रणामंत्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिडिःति हिस्त्रंतत्रविधिःप्रेरणंभृत्यादेर्निकृष्टस्यप्रवर्त्तने

येनइत्यर्थः ॥३॥ ॥ ह्यःपदस्याव्यवहितानीतदिवसेरूढतयातदात्मककालस्यलडर्थत्वेनैकदिनांतरितभूतेलडःतुपपत्तिरितआह
 अनद्यतनइति तथाचह्यःपदंलक्षणयानद्यतनत्वेनाद्यतनमात्रबोधकमिति नोक्तदोषावकाशः एवंश्रौभाविनीत्यत्रापिबोध्यात्प्र
 स्यपुत्रइति वर्त्तमानध्वंसप्रतियोग्यःनद्यतनकालवृत्तिरेतत्संबंधिपुत्रकर्त्तकोत्पत्त्यनुकूलोव्यापारदृतिबोधः अंध्यास्तेत्यादौनुभृता
 नद्यतनत्वमात्रविवक्षयालडःपपत्तिः स्त्राद्विध्यादीनांलिडर्थत्वप्रतीतेः कथंप्रेरणादेर्विध्यर्थत्वमतआह तत्रेतिनेषुमध्येइत्यर्थःवि
 धिःप्रेरणमिति प्रेरणापर्यायोविधि शब्दइत्यर्थःप्रेरणायाः स्लिडादिशब्दस्वरूपतावदतामतंनिर्णयकंमुंप्रेरणायाःस्वरूपंदर्शयति भू

त्यादेरित्यादि अयथावः यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्य प्रवृत्तिजनकत्वं सेवप्रवर्तनात् तद्विशेषयतानिरूपकत्वचेष्टसाधनतायाएवं न तु लिङ्गादीना
 तद्विषयकज्ञानात्प्रवृत्त्यनुदयात् सापदिक्त्वापेक्षयाऽप्युक्तप्रवर्तकज्ञानविषयीभूतातदाप्रेरणेत्युच्यते अन्यादृक्त्वनिमंत्रणा
 दिपदव्यपदेश्या तथा च स्वाभिलषितोपायाज्ञानात्प्रवृत्तापकृष्टप्रयोज्यस्यैषा यविषयकप्रवृत्त्यनुकूलोव्योः प्रेरणेति पर्यवस्यतीति अथि
 कमग्रेवक्ष्यते तत्र वैदिकसुदाहरणस्वर्गकामोयजेतेत्यादि स्वर्गकामाभिलक्षककर्तृकयागभावनास्वर्गदीष्टसाधनमिति विषयकारणमो
 बोधः भावनायामिष्टसाधनत्वनुप्रत्यासत्यास्वर्गकामस्यैव तद्विशिष्टमिति अभिसंधाययागादेरित्येवमस्य प्रवृत्तिनिर्बन्ध इति लो
 किकेन जलमाहरेत्यादिवोधः स्वयमूहः ॥४॥ ॥ नियोगकरणमिति विप्रनिमंत्रयत इत्यादितो विप्रामयकप्रवृत्तिजनकभाव

निमंत्रणं नियोगकरणमावश्यके प्रेरणेत्यर्थः आमंत्रणं कामचाराणुज्ञाश्चीष्टः सत्कारपूर्वको व्यापारः १॥

नानोधेन प्रवृत्तेरिति नियोगपर्ययः प्रवृत्तिसत्कारणतदनुकूलो व्यापार इत्यर्थः अथ स क इति आह भोजनादिष्वतथा प्रेरणेति प्रवर्तने
 त्यर्थः अस्पर्शी हि जादेरित्यादि तत्राप्रवृत्तस्य प्रवृत्त्यनुकूलव्यापार इति यावत् यथेह भुंजीत भवान इत्यदि कामचाराणुज्ञेति स्वेक्या
 प्रवृत्तस्येतरत्र प्रवृत्तिप्रतिबन्धफलकत्वाभिलषितविषयकप्रवृत्त्यनुकूलो व्यापार इत्यर्थः यथे हासीता रब्धकुरुत तत्कुरुष्वपथाहि
 तमित्यादि उपवेशनादिव्यापारदृष्टाभन ताज्ञानात्प्रवृत्तावितारमाप्रवृत्तिर्येतः फलमिति सत्कारपूर्वको व्यापार इति व्यापनादिव्य
 यारेसे मान पूर्वकप्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारो धीष्टपदार्थ इत्यर्थः अयमेवाभ्यर्थनेत्युच्यते उक्तविषयसाधनत्वे अणुकूलत्वं च प्रवृत्तिजन
 कत्वावच्छेदककौटिप्रविष्टतया बोधं संप्रथरणमिति वपस्थितक्रियकोर्मध्ये एकतरक्रियाधर्मिकेष्टसाधनत्वनिर्णयेच्छेत्यर्थः यथा

भावदमधीयीयोततकमिति स्वोद्देश्यकत्वसंबंधेन संबोध्य विशिष्टमनिसिद्धिश्चाचवेदाध्ययनतर्कोध्ययनात्यतर भावनेष्टसाधनत्वप्र-
 कारकनिर्णयेच्छाविषयइतिबोधः एवमग्रेपि विधिः प्रेरणमिति प्रेरणं प्रवर्तनमित्यर्थः अप्रवृत्तप्रयोज्यस्याज्ञातत्वाभिलषितो
 यायइष्टसाधनताबोधनमितियावत् अपृच्छोद्देश्यकतादृशेष्टसाधनत्वबोधपिषयाप्रयुक्तम् लिङ्गदिघटितंवाक्यमेवाज्ञोप-
 देशपदाभ्यां व्यपदिश्यते तदेवाह भृत्यादेरिति आदिनाशिष्यादिपरिग्रहः तत्रलौकिकमुदाहरणम् भवाञ्जलमानयेदित्यादि
 वैदिकेस्वर्गकामोयजेतेत्यादि नियोगकरणमिति निमंत्र्यतेनियुज्यतेऽनेनैतियुत्यन्यानियोगानुकूलोव्यापारोनिमंत्रणपदार्थेइ-
 त्यर्थः आवश्यकइतिश्राद्धभोजनादावित्यर्थः प्रेरणेत्यस्यदोहित्रादेरित्यादिः तथाचावश्यकेश्राद्धभोजनादौदोहित्रादेरिष्टसाधनताबो-
 धनंनिमंत्रणमितिफलितं यथेहभुंजीतभवानिति कामचारेति स्वाभिलषितेकामचारेणप्रवृत्तस्येष्टसाधनताबोधनमित्यर्थः यच्चे-
 हासीतेति अनुज्ञानुः प्रवृत्तप्रयोजनस्येतरप्रवृत्तिप्रतिबंधेनेतत्प्रवृत्तिविषयेइष्टसाधनताबोधनम् यथारब्धंकुरुततत्कुरुष्वय-
 याहितमितिच एतदादिसर्वीपलक्षणम् सत्कारपूर्वकोव्यापारइति संमानपूर्वमध्यापनादिव्यापारइष्टसाधनमित्यर्थः अयमेव
 चाभ्यर्थनेतिव्यवह्रियते उदाहरणं माणवकमध्यापयेद्भवानिति संप्रश्नः संप्रधारणम् प्रार्थनानुस्वाभिलषितवस्तुदानादौस्वीये-
 च्छाबोधनम् यथाभोजनंलभेयेति ॥१॥ ॥ एतच्चनुष्टयेति विधादिचनुष्टयेत्यर्थः लाघवादिति तस्यशक्यतावच्छेदकत्वकाल्य-
 नेलाघवादित्यर्थः विधिवाक्याद्विधादीनांबोधस्यसर्वसिद्धत्वेपितत्तद्रूपस्यशक्यतावच्छेदकत्वकल्पनेगौरवात्तुक्तानुगत रूपस्ये-
 वशक्यतावच्छेदकत्वमुचितमितिभावः तत्रहरिसम्मतिमाह उक्तंचेति किंभेदस्येति तत्तद्रूपेणपार्थक्यस्येत्यर्थः तत्तद्रूपेणश-
 क्तेरनंगीकारादितिभावः तर्हि तथोपादानंस्त्वकृताकिसिति कृतमतआह त्यायेति त्यायः शक्तिः तद्भुज्यतेतद्द्र हायेत्यर्थः ॥ १॥

ननु प्रवर्तनात्वेन प्रवर्तनापाशक्तिप्रसोविध्यादिसुगस्तधर्मिक एवेत्यत आह प्रपंचार्थमिति प्रवर्तनेति व्युत्पत्तेरर्थे तासु चिनिव्यलप्रव-
 र्तनाशब्दात्प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारलाभदत्त्याह तच्चित्तिलिङ्गकत्वेच्छेदकत्वचेत्यर्थः तदेवेति दृष्टसाधनत्वमेवेत्यर्थ एवकारेण कति साध्यत्वा
 दिव्यवच्छेदः दृष्टत्वं च सुममि व्याहृतपदोपस्थापितकामवाविषयत्वस्वर्गकामोयजेतेत्यत्र स्वर्गकामपदोपस्थापितकामनाविषयत्व
 स्य स्वर्गसत्त्वादिसृष्टत्वतस्याक्षतम् तेनैव च स्वर्गदीष्टानामनुगमः यदि च सामान्यत इष्टसाधनत्वज्ञाने प्रवृत्त्यनुदयात्तत्र द्रुपेण स्वर्गत्वा-
 दिना स्वर्गसाधनताज्ञान तथावाच्यं तथाच तेन रूपेणेष्टसाधनत्वस्य श्रुतेरनवगमाद्विधिवाक्यात्कथमवर्तकज्ञाननिर्वोह इति विभा

एतच्चतुष्टयानुगतप्रवर्तनात्वेन वाच्यतालापवात् उक्तञ्च अस्ति प्रवर्तनारूपमनुसृतं चतुर्ध्वयि तत्रैव लिङ्गि धातव्य
 किंभेदस्य विवक्षया १ न्यायव्युत्पादनार्थे वा प्रपचार्यमथापि वा विध्यादीनामुपादानं चतुर्णामादित कतमिति २ प्रवर्त-
 नात्वप्रवृत्तिजनकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वम् तच्चेष्टसाधनत्वस्यास्तीति गदेव विध्यर्थे ३ व्यते तर्हीष्टतावच्छेदकत्वेन
 स्वर्गत्वादीननुगमप्यतद्वच्छिन्नसाधनत्वे विधेः शक्तिरूपगंतव्याः पूर्वं च न विधेर्नीतार्थत्वमपि तदादिवत् इष्टतावच्छेदकत्वस्यैक-
 लक्षणत्वोपगमाच्च न स्वर्गत्वादीनात्तद्रुपेण भागपत्तिः अथ स्वर्गकामे ज्येतेति शोभेन यजेतेत्यत्र श्रुत्या स्वर्गसाधनत्वं ज्योतिशोभेन बोधनी
 यम् तच्च न स भवति वाजपेयादपि स्वर्गोत्पत्तेर्व्यभिचारतत्वे जात्यस्य चोत्तरकालकल्पत्वेन पूर्वमनुपस्थितत्वादि तिथेश्च षट्द्रव्यत्वेने-
 व जानातीत्यादौ घटत्वोपलक्षितव्यक्तितद्विशेष्यकद्रव्यत्वप्रकारकज्ञानवगमश्च स्वर्गत्वात्प्रयत्नं किंचिद्वाक्सि समानाधिकरणमावाप्र-
 ति शो गित्वमेव श्रुत्यायोगे वगम्यते इथ वा यागणुत्तरकालात् तत्त्वमेव स्वर्गत्वसामान्यधिकारणैरेतेति न कश्चिदोपः अतएव साध्यैष्टकत्व

स्यविध्यर्थत्वमामनंति अन्यथासिद्धत्वंतुविधेःप्रवृत्तितात्पर्यकत्वावधारणादुत्तरकालकल्प्यम् इत्यर्थंचग्रहणआद्यदौनित्यत्वनैमिजि-
 कयोर्विनित्यआहसंध्यादौनित्यत्वकाम्यत्वयोरप्यविरोधाह्लाघवाद्रात्रिसत्रन्यायेनदद्यादहरहः आहंपितृभ्यः प्रीतिमावहन्संध्या
 मुपासतेयेतुसततंसंश्रितव्रताः विधूतयायास्तेयांनिब्रह्मलोकागमनामयमित्याद्यर्थवादीयस्थितयित्वात्प्रिब्रह्मलोकावाप्तादिकमेवफ
 लंकल्पन्ते यद्यप्यन्यत्रसमवायघटितसामानाधिकरण्यैवैवयागस्वर्गयोःकार्यकारणभावः क्लृप्तस्थायुक्तवाक्यप्रामाण्याद्वाह्यपितृ
 नृत्सौरुद्देश्यत्वसमवायघटितसामानाधिकरण्येनसकल्पनीयःकर्त्तृनिष्ठादृष्टस्यतुनयित्वात्प्रिजनकत्वम्व्यधिकरणत्वात् आ
 हानंनररक्तकर्मनाशजलस्यशोदिनातन्तांशेनपित्रादिस्वर्गोनापनेश्चपितृणांसुक्तत्वेनुष्ठानर्थेवतत्कल्प्यताम् अतएवशास्त्रा
 देशितंफलमनुष्ठानरीत्युत्सर्गइतिवृद्धाः स्वतःपुरुषार्थदुःखप्रागभावः प्रत्यवायानुत्पादोवातथाकल्पनीयः तत्साधनत्वंचयोग
 क्षेमसाधारणम् नित्येकतेप्रत्यवायानुत्पादनियमानत्सत्त्वेदुःखप्रागभावप्रथंभावाच्चतथाचसर्वशक्तौप्रवृत्तिः स्यात्तथाभूतो
 यदेशादिति सर्वशक्त्यधिकरणपूर्वपक्षसूत्रपुरुषार्थस्यभावस्योभयत्रतौत्येनयथाकाम्यफलापातंनथानित्यमपीतिव्याख्यान
 भेदः नन्विष्टसाधनत्वस्यविध्यर्थत्वेसाधनत्वस्याख्यातेनाभिधानाज्योतिशोभेनेत्यत्रतृतीयानुपपत्तिरितिचेन्नद्रव्यंकारकमिति
 पक्षेशंका नवकाशात् शक्तिः कारकमितिपक्षेपियस्यर्थव्यापारनिष्ठभावनाभाव्यनिर्वर्तकत्वरूपकरणत्वस्याभिधानेपियाग
 निष्ठस्यतस्यानभिधानेनतत्सामानाधिकरणज्योतिशोभस्यदातदुपपत्तेः नक्लंजंभक्षयेदित्यादेर्निषेधविधित्वोपपत्तयेतत्रस
 मभिव्याहारेविधेरनिष्टसाधनत्वेशक्तिरूपगतव्या तस्यापिधात्वर्थत्वयः नज्जनात्पर्यग्राहकः कलंज कर्मकभक्षणमनि-
 ष्टसाधनंइतिबोधः यद्वा नत्रर्थाभावविशेष्यकसर्वबोधः तेनचस्वप्रतियोगिनित्यनिरसाधनत्वाक्षेपात्ततोनिवृत्त्युपपत्तिरितिभावः

बलवदनिश्चयनकर्तृश्रुसाधनेचंद्रमंडलानयनेबलवदनिश्चयननुचधिनिसाध्येनिष्फले तद्विस्मयेष्टसाधनेकृति साध्यमधु विषसं
 यत्कालभोजनेच प्रवृत्त्यदर्शनात्मवर्तकज्ञानेविषयतयावच्छेदककोटितिया निवेशस्ववश्यकतया विधाच्यत्व श्रुतेः प्रवर्तकत्व
 निर्वाहार्यभावशक्यमितिनैयाधिकमतनिराकर्तुमाशंक्ते यद्यपीति एतत् प्रवर्तकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वम् तत्सत्त्वियुक्तिः
 माह तज्ज्ञानस्येति कृत्यसाध्येपितज्ज्ञानात्प्रदर्शनादितिभावः निराचष्टे तच्छापीति स्त्रोकत एवेति स्त्रीकिकप्रमाणादेशेत्यर्थः
 अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थइति न्यायादितिभाव बलुतनु उक्तन्यायस्यप्रयत एतन्नेवशक्तिरन्यथाकस्यापिपदस्यशक्तिर्नसिद्धे

यद्यप्येतत्कृति साध्यत्वस्यापितज्ज्ञानस्यप्रवर्तकत्वान् तत्रापियागदीसर्वत्रतस्त्रोकत एववागस्यतइत्यन्यलभ्य
 त्वान्ततच्छक्यम् बलवदनिश्चयननुबंधित्वज्ञानंचनहेतुः हेतुभावेनान्यथासिद्धत्वात् आस्तिककानुक्तस्यनरत्कसा
 धनताज्ञानदशाया मयुक्तेष्वप्यादृषाभावदशाया प्रवृत्तेर्ब्यभिचारेच्च तस्मादिष्टसुभनत्वमेव प्रवर्तना ॥ ६-५

तस्यपि शब्दानिरिक्तप्रमाणगम्यत्वात् किंच इष्टसाधनत्वादीनस्मान्त्रेणयदि शक्यत्वस्मानदास्वदप्युक्तेरिति निर्णयकरण
 क्षमाक्तिनु प्रवर्तकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षणानुगतीकृतेषुसावपलक्षण स्पचकृतिस्वभ्यत्वसाधारणतयातमायिसि
 ध्यंतीशक्तिः केनप्रतिषेधेनिसतएवावधारयतु यत्तुकृति साध्यत्वेवेदादवगतैप्यशक्तसयागद्यैप्रवृत्त्यनुद्वार्यदंशविशि
 टतज्ज्ञानस्येवप्रवृत्तिहेतुत्ववच्चमत्तस्यचयागामत्कृति साध्यत्वविरोधि धर्मो नधिकरणत्वान्मत्कृति साध्यपा
 कचदिति तनु मानेनैवागमानास्यशक्यत्वमित्याशयइतितन्म इष्टसाधनताज्ञानस्यापिमर्दंशविषयकस्त्रिषप्रवर्तकतयातस्य

विधिवाक्यादत्राभेदेष्टसाधानत्वे शाक्यभ्युपगमेऽपि प्रवर्तकत्वानुपपत्तेरपरीहारात् यदि नुप्रतिपुरुषविधेरात्
रूपीयेष्टसाधनताबोधकत्वात्प्रवर्तकत्वोपपत्तौ नानुमानावश्यकत्वमिति विभाव्यते तदा कृत्ति साध्यत्वेऽपि नुल्यमिति बलवद निश्चाननु
बंधित्वस्य विध्यशक्तिरभ्युपेया अनिष्टे बलवत्त्वं चेष्टो न्यनिर्गुंती यकदुःखातिरिक्तत्वं तेन नायाससाध्ये कर्मणि प्रवृत्त्यनुपपत्तिः क
सं कर्मेति न्यायेन सुखमात्रजनककर्मासंभवाच्च नोकार्थस्य सिद्धिः यदि च कदाचित्संभवस्तदेष्टोत्पत्त्यांतरीयकत्वमेव तद्वाच्यं
एतेन बलवद निश्चाननुबंधित्वज्ञानस्य प्रवर्तकत्वमेव न वद्वायाससाध्ये कर्मणि प्रवृत्त्यनुपपत्तेः बहुतरदुःखस्य तत्र जायमानत्वा
दस्पृहः खस्यापि कुतश्चिद्वलवत्त्वेनानुगतबलवत्त्वस्य निर्वर्तकत्वमिति कृतस्य विधिप्रवृत्त्यनुपपत्तेः किं त्वगम्यां न गच्छेच्छकं ननु जीनेत्यादिवाक्या
प्रत्यक्तम् अथोक्तयुक्त्यानिष्टत्वेनानिष्टसाधनत्वाभावज्ञानस्य न प्रवर्तकत्वं किं त्वगम्यां न गच्छेच्छकं ननु जीनेत्यादिवाक्या
नो भागारोपपत्तये विधिष्यनरकत्वादिरूपेण तदसाधनस्य तत्त्वाच्च्यम् तथा च शक्त्या नं त्यं शक्तिग्रहानुपपत्तिश्चेति चेन्न हे
षविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितनरकत्वाद्यवच्छिन्नसाधनतात्वावच्छिन्नाभावकूटे तादृशाभावत्वेनानुगत एकैव विधिप्रत्यय
स्य शक्तिः उपलक्षणत्वादेव च हे षविषयतावच्छेदकत्वं परित्यज्य नरकत्वाद्यवच्छिन्नासाधनत्वमात्रं प्रतीयते क्व चिच्चि नरकासा
धनत्वं क्वपि शोभासाधनत्वं प्रतीयते इत्यत्र तात्पर्यमेव नियामकम् तच्चातिप्रसक्तस्योपलक्षणत्वाभ्युपगमे प्रमेयत्वस्यैव तत्सात्वमत्तु
नगादिति वाच्यं सुखाद्यसाधनत्वस्य विध्यर्थता विरहेण तत्साधारणप्रमेयत्वस्योपलक्षणत्वासंभवात् अत्यंतं ताजनकसाधारणरू
कत्वात्तद्विष्टसाधारणरूपस्यापि द्विष्टोपलक्षणताकल्पना नौचित्यात् तात्पर्याभावादेव सुखाद्यसाधनता

बोधनापत्तौ तस्य विध्यर्थत्वे यिनस्यतिरिति ननु युक्तं तथासंति तत्रात्पर्येण बुक्त्वा नानं न संजीतेति प्रयोगापत्तौ सस्माद्द्वेषविषयतापत्ते
 दकत्वोपलक्षितनरकत्वाद्यवच्छिन्नसाधनतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावे विधिप्रत्ययस्य शक्तिरिति प
 रिष्कृतप्राचीननेत्यायिकमतनव्यरीतिमवलव्यदृषयति बलवदिति नित्यजनकत्वज्ञानं चैत्यर्थं न हेतुः
 नप्रवृत्तिहेतु क्वचित्तथैवयाठः तथाच नतद्विषयस्य विधिव्याच्यत्वमिति भावः तस्य प्रवृत्त्यजनकत्वे हेतुमाह हेतुभावेनेति मभुवि
 पसपृक्तान्नमोजने द्विष्टसाधनताज्ञानाद्द्वेषविषये प्रवृत्तिवारणाय तद्विषयकप्रवृत्तिप्रतिनद्विषयकद्वेषस्य स्तूप्रप्रतिबधकतया
 प्रतिबधकाभावविधयावश्यस्य स्तूप्रनियतपूर्ववर्तिताकहेतुभावेमेवोपपत्तेर्बलवदिति श्यासाधनत्वज्ञानस्य न हेतुत्वं तेनान्यथासि
 द्हेरित्यर्थः नन्वन्वयव्यतिरेकसहचाराज्ञानस्य कारणात्प्रहस्येभ्यः प्रवृत्तौ नैवास्यान्यथासिद्धिर्दुर्वारेत्यत आह आसितिकेति सच
 परलोकागीकारवान् तदनगीकर्तुं नरकसाधनताज्ञानासंभवात्तद्विशेषणमुपपन्नम् आसितिकस्य नरकसाधनताज्ञानेन तत्र द्वेषाव
 श्यंभावेन प्रवृत्त्यसमवादाह काशुकैति तत्त्वचोक्तदृगवचं एगेदत्कटत्वं ज्वलति विशेषो विषयिता विशेषो वा प्रवृत्ते इत्यस्याग
 म्यागमने इत्यादिः हेत्याभावदशायामित्यनेन द्वेषसामग्रीविकल्पदर्शितं तच्च विषयतया द्वेषप्रतिदत्कते स्म सामग्रीविरहविशि
 ष्टद्विष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुतया तादृशसामग्यात्वात्तत्र्येण प्रतिबधकतया बोध्यम् व्यभिचरन्तीति पूर्वैणान्वितं
 अतएव श्येनेनाभिचरन्त्येजेनेत्यत्र न विध्यर्थे वाच्यं बलवदिति श्यननु बधित्वज्ञानस्याप्रवर्तकत्वेन तद्विषयस्य तस्य विध्य
 र्थत्वस्यैवाभावादिति भाव उपसहरति तस्मादिति इष्टसाधनत्वमेवेत्येषकारेण कृति साध्यत्वबलवदनिश्चाननुबं धित्वयोर्ब्यव
 हारः अद्यस्त्वैकिकप्रमाणेनैवावगमादत्यस्य प्रवर्तकज्ञानाविषयत्वादिति सिद्धाद्यर्थ इत्यर्थ ॥

इशस्युपायत्वादित्यादि इष्टसाधनत्वादन्यः कृत्तिसाध्यत्वादिः क्रियासुयागादिरूपासुपुंसां प्रवर्तकोन ज्ञाननिष्ठप्रवृत्तिजनक
 तायां विषयतयावच्छेदकोनेत्यर्थः यजेतेत्यादिवाक्यान्तर्गतलिङादिशब्दानेनितियावत् चोहेतीयतः प्रवृत्तिहेतुं तद्धेतुतावच्छे
 दकमेव प्रवर्तनापदेन व्यपदिशंतीत्यर्थः परेतुबलवदनिष्ठाननुबंधित्वज्ञानस्य हेतुभावेनान्यथासिद्धतयाऽप्रवर्तकत्वेपि कृ
 त्तिसाध्यताज्ञानस्य प्रवर्तकतायाः सर्वसिद्धत्वेन तद्विषयस्य तस्य विध्यर्थत्वमावश्यकम् न च तद्धेतुताया मेवमानाभावः कृ
 त्तिसाध्ये प्रवृत्तिसु कृत्यसाध्यता च ज्ञानस्य प्रतिबंधकतया तत्र तदभावादेवनेति वाच्यं कृत्यसाध्यताज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वे

उक्तं च मंडनमिश्रेः पुंसांनेशास्युपायत्वात् क्रियास्वन्यः प्रवर्तकः प्रवृत्तिहेतुं धर्मं च प्रवदंति प्रवर्तनामिति प्र
 पंचितं चैतद्द्वैयाकारणभूयणे ॥

तयात्तावदभावानां प्रवृत्तिं प्रतिहेतुताकल्पनायेक्षया कृत्तिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतुतायां लाघवस्य स्फुटतरत्वात् कृत्तिसाध्यताज्ञा
 नाभावस्य सर्वदासत्त्वेन प्रवृत्त्यापत्तेश्च अपि च कृत्तिसाध्यताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वे कृत्तिसाध्यत्वप्रकारकपाकविशेष्यकज्ञानत्वा
 वच्छिन्नाभावमानसंप्रतियाकादिगोचरप्रवृत्तिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वं न कल्प्यते इति लाघवं तादृशप्रवृत्तिसामग्रीकालेपाक
 विशेष्यकृत्तिसाध्यत्वप्रकारकनिर्णयस्यावश्यकत्वेन तस्य च स्वरूपसतएवोक्तज्ञानाभावमानसेल्लक्षण प्रतिबंधकतयैवो
 पपत्तेः भवन्मते तादृशमानसे तादृशप्रवृत्तिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वकल्पनेन गौरवंस्यष्टमेव एवमप्राप्त्या एव विशिष्टपाक

एकज्ञानवानहमितिमानसुपाकगोचरप्रवृत्तिसामग्र्यःप्रतिवर्धकत्वाकल्पनेनापिलाघवम्तादृशविशिष्टविषयिताशास्त्रिमानसुसा
 मग्रीकालेऽप्रामाण्यज्ञानास्फुटितोक्तज्ञानस्यावश्यकत्वेनाप्रामाण्यज्ञानास्फुटितपाकादिविशेष्यकृत्तिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानघ
 टिततादृशप्रवृत्तिसामग्रीतादृशमानससामग्र्योर्मेलेनस्यैवाभावात्भवन्मनेकृत्तिसाध्यत्वाभावप्रकारकपाकादिविशेष्यकज्ञानाभा
 वघटिततादृशप्रवृत्तिसामग्रीतादृशमानससामग्र्योर्मेलेनबाधकाभावेनतादृशमानसेतादृशप्रवृत्तिसामग्र्याप्रतिबन्धकत्वस्यावश्य
 कल्पनीयत्वेनगौरवस्यातिस्फुटत्वादनयेवदिशानिष्टसाधनत्वज्ञानाभावादीवानपिहेतुतानिरसनीयेत्याहुःगुरबलुनेष्टसाधनत्वनि
 ध्यर्थक्षणिकतयावगतेयागतस्यबोधयितुमशक्यत्वादेवपरपणुसाधनत्वमपि तस्याद्वयानुपस्थितेःशाब्दबोधप्रयोजकान्वय
 प्रयोजकरूपवच्चयोग्यतायास्तत्राभावात्साधनतासामान्यबोधस्त्वकविशेषबाधेतदितरप्रकारकत्वनियमादसंभवदुक्तिकः
 किंचयोगोनकर्तव्यतयाप्रतीयतेकाम्यादत्यक्त्वान्यव्यहिनपूर्ववर्तिसाधनमेवकामीकर्तव्यतयावैतीत्यस्यान्यत्रस्फुटत्वात्तस्माद्दृ
 षीभूतकाम्याव्यवहितपूर्ववर्तिसाधनमपूर्वमेवकार्यत्वेनशक्यम्कार्यत्वचकृत्युद्देश्यत्वतत्रविशेषणीभूतकृतेरुत्प्रयविषय
 योरएकाक्ष्याविषयतयायागव्याश्रयतयास्वर्गकामःसंबन्ध्यतेसुखदुःखाभावाद्देशीकिकप्रमाणेनेवापूर्वस्यापिवेदेनकृत्युद्दे
 श्यत्वबोधनादयोरुपेयेनस्मिन्नप्रामाण्यशकानवकाशानस्यतत्वम्तथाचस्वर्गकामोयजेतेत्यत्रस्वर्गकामवत्कृत्युद्देश्यया
 गविषयकोनियोगइतिबोधःअत्रापूर्वस्वयागविषयकृत्युद्देश्यत्वमेवयागविषयकत्वम्यागस्यतादृशकृत्तितिविषयत्वेपु
 रुषस्याश्रयत्वेचान्वयितावच्छेदकमपूर्वकारणत्वसैवयोग्यतायथाघटेनजलमाहुरेत्यत्रच्छिद्रेतरघटत्वयोग्यतावच्छेदकोप
 स्थितिर्घटेनेत्यादावर्थोऽप्याहारात्प्रकृतैचोपादानिकप्रमाणवशानच्छेदकैवतच्छेदकैवाशक्योपस्थित्यशुपगमेलक्षणोच्छेद

ति न सो प्रतं स्वशक्त्या न्वयबोधकस्यैव स्तोत्रपादकसकलपदार्थबोधकत्वोपगमान्च गंगायां चोषड्यादौ गंगादिपदानां स्वशक्त्या
नया च स्वीयत्वेन कार्या बोधो निर्योज्यः समभिव्याहृतपदोपस्थापितफलकामश्च तथेति कास्ये स्वर्गकामो नियोज्यः एवं च वेदबो-
धितमपूर्वमुद्दिश्य पुरुषप्रहस्युपपत्तौ नेष्टुसाधनत्वं विषयः इच्छाविषयसाधनतात्वेन तत्र शक्तौ प्रवर्तकाज्ञानानिर्वाहः स्वर्ग-
रागवतश्च मसंध्यास्नानविषयको नियोग इति बोधान्न फलापेक्षामवन्मते तु चंद्रसूर्यग्रहेत्यायोदहरहः संध्यासुपासीतेत्या-
दौ फलाश्रवणाद्विषयत्वाधः प्रसज्येत मम तु वैदिके कर्मणि बौद्धो धितमपूर्वमुद्दिश्यैव पुरुषः प्रवर्तते न स्थे च वेदेन पुरुषार्थ-
त्वेन सर्वसंमंत्रयदिष्टुसाधनत्वज्ञानं तद्विषयेष्टुसाधनत्वे विधिशाक्तिकल्पनयेव विधेः प्रवर्तकत्वोपपत्तौ नियोगस्य विधिवा-
च्यत्वे मानाभावात् वेदबोधितस्वर्गसाधनत्वानुपपत्त्याहितत्कल्पनं न च तस्य पूर्वमुपस्थितिरस्ति येन तत्र शक्तिग्रहः एकविशे-
षवाधे सामान्यज्ञानस्य तद्वितरप्रकारकत्वनियमेपि साक्षात्साधनतातिरिक्तसाधनतात्वेन बोधे बाधकाभावात् तादृशसाधन-
त्वे योग्यतावच्छेदकं च परंपराघटकमपूर्वं तथा च स्वर्गसाधनत्वशक्त्यैव निर्वाहे श्रीपादानिकप्रमाणवशादपूर्वोपस्थितावपि
नतद्वाच्यम् अपूर्वोपस्थितौ परंपरासाधनत्वमपि कथं वेदो बोधयेदिति त्वनुपस्थितेः पूर्वैकशं शक्तिग्रह इत्यनेन तु ल्ययो-
गक्षेमम् एवं काम्याव्यवहितपूर्वसाधनं कामीकर्तव्यतया वैतीत्यपिन काम्यसाधनताज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वान्ननु तत्राव्यव-

द्वित्वनिवेशोपि गौरवान्मानाभावाच्च दृश्यते च तदप्रार्थितं नस्तत्प्रयोजके जलाहरणदीप्रवृत्ति इष्टसाधनत्वे यथाशक्ति ग्रहलक्षणेन
अपूर्वस्याशक्त्येव यथानित्येनेमिन्निके प्रवृत्तिस्तथोपपादितम् प्रत्युत तत्र तवैव सादुरुपयादानिष्फलत्वात् दुःखिकफलत्वाच्च प्र
निमात्रदृष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वावधारणात् प्रवृत्तिविषयसाध्यत्वे सतीष्टत्वरूपसाध्यत्वमपि तापूर्वस्येन तदुद्देशेनोपापि प्र
वृत्तिः समाच्येत निष्फलतायावगते प्रवृत्तिसुश्रुतिसहस्रेणाप्युत्पादयितुमशक्येति वेदबोधितत्वान्नित्ये प्रवृत्तिरिति च्छन्नप्रतीरण
मात्रं अतएव यत्रोदानं तपः कर्मेत्यादिनाऽनिर्दिष्टेऽपि प्रत्यवायपरीहारे स्वर्गादिफलमनुद्दिश्य क्रियमाणानामेषां फलमवतीत्यर्थ
केनाशुदशाध्याये भगवद्गीतासु पावनत्वमुक्तं किंच पचेनेत्यादिलोकिकविधेरिष्टसाधनत्वबोधकत्वेन प्रवर्तकत्ववद्देदिकविधि
रपितच्छैव प्रवर्तकत्वान्ज्ञाननिर्वाहेन स्यानुपस्थिता पूर्वशक्तिकल्पनं निष्प्रमाणकमेवेति परेतु लिङ्गदिश्रवणेऽयं मां प्रेर
यतीति नियमेन प्रतीनेरभिधानामकऽप्रेरणपरार्थ्योक्त्या लिङ्गदिवाच्यः साच्चक्षिगसंस्थानन्वयित्वाद्यापारपदेन प्रव
र्तकनिष्ठत्वात्प्रवर्तनापदेन च व्यवह्रियते प्रेरणत्वेन तस्याऽसविषयत्वमपिशक्यतावच्छेदकं च प्रैर्योदिधात्वर्थतावच्छेदकं
यासिद्धप्रेरणत्वमर्लडोपाधिः सच व्यापारः सभवांश्चैके प्रवर्तकप्रवृत्तौ विप्रोष एव तत्प्रवर्तकत्वं च सिद्धाद्यु
च्चारयित्वम्वेत्तु प्रयोजुरसभवाश्चिडन्वयं तत्प्रवृत्तत्वं एजादिप्रैरितपदाते लिङ्गसुच्चारयित्वे
पि प्रवर्तकत्वेनाव्यवह्रियमाणत्वात्स्वतन्त्रेति अदृष्टयोक्त्या च तयोस्वविषये दृष्टसाधनत्वांशुमानं ततश्च प्रयोज्यप्रवृत्तिः प्रा
शुक्लाद्विषमं स्वैत्यतो विषमो जने दृष्टसाधनत्वावगते एतौ कथ्येति आप्तोक्त्यापि विषमं शुभं मां चास्यं गृहेऽं कथा इत्यादि
कथापितस्मिन्निष्ठसाधनत्वाननुमानादद्विष्टेति तत्र विषमो जनविषयकामिप्रायस्यं नदीयदृषं विप्रिष्टत्वात् न व्यभिचारं ॥

भवतुवालिङ्गादिसमभिव्याहारेव्यापारंतरस्याननुभवात्सर्वत्रलिङ्गद्यंतशब्दस्वरूपैवसा अनएवहेतुमतिचेतिसूत्रेभाष्ये लिङ्गादिश
 ब्दाप्रयोगरूपप्रयोजककत्वेव्यापारस्यसत्त्वादिन्याशयेनपृच्छतुमांभवानित्यत्रणिच् कस्मान्नभवतीतिप्रश्नेअकत्त्वादित्युत्तरं स
 क्रियप्रैरण्यांणिच्निश्चियप्रैरण्यांलोडादि तत्रयोजकइत्यत्र तत्पदेनव्यापारविष्टः कर्त्तव्यनइतितद्भावः अथापिकथंवि
 त्कर्त्तास्यादेवमपिनदोषोलोदोक्तत्वात्त्रेषणस्यणिज्जन्मविष्यतीत्युक्तम् तत्रआहत्तैवप्रैणायविध्यर्थत्वंलभ्यते विधिनिर्मन्त्रेति
 सूत्रभाष्येपिविधिःप्रैरणमित्युक्तेश्च तस्मान्नेष्टसाधनत्वादिविध्यर्थः किंचेदंतेइष्टसाधनत्वस्मान्त्वंकुर्वितिस्वारसिकव्यवहाराद
 पिनतस्यविध्यर्थत्वंचौनरुक्त्यापत्तेः कौनरुक्त्यस्यसर्वश्रेष्टसाधनत्वबोधनतात्यर्थकत्वेपितस्मादित्यस्यानत्वयापत्तेश्चेत्याहुःत
 च्चप्रायशोभट्टमतानुवादाव यतोभट्टमतेलिङ्गार्थोभिधात्व्योव्यापारः सचलोकेप्रयोक्तृपुरुषनिष्ठोभिप्रायविशेषएवेत्यादिप्रा
 ग्वत्वेदेत्वत्यस्यासंभवात्त्रिङ्गद्यंतशब्दनिष्ठएवसः समवेनश्चानएवसाशब्दीभावनैतिव्यवह्रियते भावनायाः शब्दार्थभेदेन
 द्वैविध्यादाख्यातवाच्यधीनिव्यवह्रियते भावनान्वेष्येष्टसाधनत्वबोधनतात्यर्थकत्वेपितस्मादित्यस्यानत्वयापत्तेश्चेत्याहुःत
 यंशत्रयविशिष्टत्वादिभिधाभावनायाः सविषयकत्वेनावगतायाः किंभावयेदितिभाव्याकांक्षायांसमानप्रत्ययोपात्तत्वप्रत्यासत्त्यांश
 त्रयविशिष्टास्वविषयप्रवृत्तिरूपाख्यातवाच्यधीभावनाविषयत्वेनोपतिष्ठते इयमेवसाध्याकांक्षेतिव्यवह्रियतेसाध्यताख्यविष
 यतथैवतस्याःसविषयत्वात् एवंचतस्याःसाध्यत्वेवंगतेकेनेतिकरणाकांक्षायांलिङ्गादिपदज्ञानकरणत्वेनान्वेतिकरणत्वच
 भावनाभाव्यनिर्वर्तकत्वमेव कुठारादेरपिपुरुषव्यापारनिर्वर्त्यच्छिदानिर्वर्तकत्वेनैवकरणत्वात् इयमेवभावनाकरणाकां
 क्षेत्युच्यते कश्चकर्मनित्यायादुपायेद्वेषेणालस्यादिनावाःप्रवर्तमानपुरुषंप्रतिप्रशस्तफलवताबोधनेनद्वेषाद्यपसारणेनाक्षि

वादवाक्यजन्याप्राशस्त्यरूपास्तुतिः सहकारिकारणमितीयमितिकर्तव्यतेत्युच्यते एवमार्थिभाषनायाअप्यशत्रयवैशिष्ट्येनगद
 वगती किंभावयेदित्याकाक्षायास्वर्गकामादिपदसन्विभानात्स्वर्गीभाव्यतयात्वेनिस्वर्गभावयेदिति यद्यपिसव्यापारुक्त्यागविष
 योपितथापितस्याहुस्वरूपतयाऽपुरुषार्थत्वेनकारणत्वेनैवोपस्थित्याचनभाव्यत्वम् अनएवतत्समानाधिकारणज्योतिशोमादि
 यदाहृतीया केनेत्याकांक्षायांत्यागः कारणत्वेनान्वेति कारणत्वंतूक्तमेव सहकार्योकांक्षारूपकथंभावाकांक्षार्योचसमिभोयजती
 त्यादिवाक्यावगतसमित्नामकयागादिक्रियाजातमितिकर्तव्यतयात्वेतीत्यधिकमन्यतोचथार्यम् तदुक्तं अभिधाभावनामाहु
 रन्यामेवल्लिङ्गदयः अथात्मभावनात्वन्यासात्चाख्यातस्यगोचरः १ लिङ्गोभिधासैवचशब्दभावनाभाव्याचतस्याऽपुरुषप्रहर
 निः सर्वध्वोः कारणतदीर्यप्ररोचनाचागतयाप्रयुज्यतइति २ उक्तोर्थः तत्रपूर्वोक्तमतेभट्टमतादियान्विशेषोयद्भट्टमते
 ऽभिधाख्योवैदिकलिङ्गशोव्यापारशब्दसमवेतस्तदतिरिक्तश्च तस्मिंस्तुलिङ्गाद्येत्तशब्दात्मकरवलोकेवेदसाधारणश्च
 सविषयकत्वतुमतद्वयेय्यविशिष्टमिति अत्रवदति अभिधालिङ्गादिनिरूपिताशक्तिरेव नततदतिरिक्तः कश्चनशब्दस
 मवेतोव्यापारः मानाभावात् विधेः प्रवर्तकत्वस्यपूर्वमुपपादनात्तदनुपपत्तेरप्यभावात् अन्यथाशब्दातिरिक्तः शब्दसम
 वेतएकोव्यापारः कल्पनीयस्तस्यचस्वप्रवृत्तौ परप्रवृत्तौवाकारणत्वेनास्तुप्रस्यतत्त्वेनकारणत्वम् प्रवर्तनात्वेनपरनिष्ठव्याप
 रवोधकत्वेनल्लुप्तस्यशब्दस्यस्वनिष्ठव्यापारवोधकत्वसविषयकत्वेष्वकल्पनीयमितिगौरवस्यस्तुत्वाच्च प्रेरणायाविध्य
 र्थत्वेपिसामान्यस्यविशेषेपर्यवसानात् कोसौव्यापारइतिविशेषः गवेषणायासमीहितसाधनत्वमेवसद्व्येवचक्रसुचितं
 लिङ्गस्तदर्थकत्वंविनाप्रवर्तकत्वसैवासंभवात् प्रेरणाविष्य याकइतिबोधस्येष्टसाधनत्वाद्यः विषयकस्यप्रवर्तकत्वमण

लोकविरुद्धमेव सखकरणस्य स्वनिष्ठव्यापारद्वारेव फलजनकत्वमिति नियमस्तु नानादौ व्यभिचारत्तस्माद्धिंडादि
जन्यबोधविषयाभिधाया इष्टसाधनत्वादिज्ञाननिरपेक्षयाः प्रवर्तकत्वं निर्युक्तिकमेव शब्दरूपप्रेरणावादिनापि तद्विषय इष्टसा
धनत्वानुमितिद्वारेवोक्तयुक्त्या प्रवर्तकत्वं वाच्यम् तच्च वैदिकविधिष्यलेन संभवति तस्यैव महाभूतस्य निश्चसितमेतद्यद्वे
दोयजुर्वेदः सामवेद इति श्रुत्युपसृंभेन निश्चसितवद्देतैर्जन्यत्वांगीकारेण यथाशर्थज्ञानवदुच्चरितत्वरूपोक्तत्वरूपं विशेषणै
कलेनोक्तानुमानाप्रवृत्तेः एवं सविषयत्वमप्यात्मविशेषगुणानिरेकियास्तस्याः सर्वतंत्रविरुद्धं नचप्रेरणैव स्वानंत्र्येण प्रवृत्ति
हेतुः स्वतंत्रप्रवृत्तौ व्यभिचारत् सर्वेदमेस्वभूत्यर्थप्रवर्तनद्रति समीहितसाधनताज्ञानप्रवर्तकताप्रतिपादकहेतुमतिचेति स्
त्रभाष्यविरोधाच्चकः प्रयोज्यस्यप्रेरणयार्थोयदभिप्रायेषु सञ्जनद्रति तत्सूत्रस्य भाष्येण जिजर्थप्रेरणाया अयि स्वानंत्र्येणा
प्रवर्तकत्वबोधनाच्चेति वैदिकविधिः प्रेरणार्थकत्वासंभवेन प्रवर्तकत्वानुपपत्त्येष्टसाधनत्वार्थकत्वमेवांगीकरणीयमेवंचा
लौकिकविधेरपितच्छक्तैव प्रवर्तकत्वोपपत्तौ नतदर्शोपिसाभिप्रायएव तत्रविध्यर्थ इति कल्पस्तु वक्ष्यमाणार्थाचार्यमतनि
रासेनैव निरस्तः विधिः प्रेरणमिति भाष्यनुप्रेर्यते प्रवर्त्यतेऽनेनेति व्युत्पन्न्या प्रवर्तकज्ञानविषयेष्टसाधनत्वपरस्मान्नस्यत
द्विषयकत्वेनैव प्रवर्तकत्वान् यदपितदुपसृंभकतया पृच्छतु मां भवति नित्यादि भाष्योपन्यसनं तदपि नास्माकं प्रतिकूलं यत्त
स्तेन प्रवर्तकज्ञानजनकत्वेन प्रवर्तनापदव्यपदेश्याया लोडाद्यं तशब्दप्रयोगरूपायाः प्रेरणाया जिजर्थत्वं प्रतिपाद्यते ननु वि
ध्यर्थत्वमपि अर्थभेदस्य दर्शितत्वान् अकृत्वादित्यनेनापि गमयत्यादेर्गच्छंतं प्रेरयतीति वस्तुच्छतु इत्यस्य प्रच्छन्न
प्रेरयतीति विग्रहस्यादर्शनेन कर्तृसंबद्धधात्वर्थविषयकप्रवृत्तिजनकज्ञानानुकूलोयास्तस्याजिजर्थत्वाभावप्रतिपादना

नद्विरेणैर्धाभावान् अथापीत्याद्युक्तिस्तिकदे शिन विध्यर्थप्रत्ययप्रकृत्यर्थस्य स्वाभाव्येन भविष्यत्तयैव प्रतीते तद्यनांप्रयोज्यस्य निर्व्यापारत्वे
नकार्त्वासां भवादेव लोटाप्रपणस्य धात्वर्थ विशेषणत्वे येषां विशेषणविधौ र्त्वरत्वत्सोडं ता ह्यत्वर्थ विशेषे
तया प्रेरणाया प्रतीति पूर्वपक्षस्यैव निर्दलतापत्तेश्च इदं त्वेद्द्रुसाधनमित्याद्युक्तिसु सर्वथेष्टसाधनत्वबोधनपरेव इष्टसाधनत्वस्य
प्रवर्तनात्वेन विधिवाच्यत्वमिति पक्षे यौ नरुक्त्यासंभवात् नैयायिके मते कृत्यात्मकव्यापारस्य पच्चाद्यर्थत्वाभावेन तन्मत इष्टसाध
नतात्वेनेष्टसाधनत्वस्यैव विध्यर्थत्वोपादेन नरुक्त्यापादनवकाशेति वस्तुतस्तु माख्ये बहुषु स्थलेषु प्रेरणाया विध्यर्थत्वकथनात्तन्मासा
एयां द्विहाद्येन शब्दप्रयोगरूपं यागं वतस्या विध्यर्थत्वमुचितं म् सुतेस्तु तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतऋच सामानियत्रिरेद्रत्यादिश्रुतिव
स्त्यात्परुषेयत्वमभ्युपेयैकलूपेणैव लोकवेदयो तद्विषयै इष्टसाधनत्वानुमानेन विधेः प्रवर्तकत्वनिर्वाह्यमिति सर्वचतुरस्रमि
ति आचार्योस्तु आत्माभिप्रायो विध्यर्थः पाककुर्याः याककुर्याः मिति मध्यमात्तमं पुरुषयोर्लिङ् इच्छविशेषात्मकाज्ञा व्येषणानुज्ञा
प्रप्रार्थनार्थकतया प्रथमपुरुषेपीत्युपात्ते कश्चैरुचितत्वात् नत्र भयजनि केच्छाज्ञा अध्येषणीये प्रयोक्तुरनुग्रहद्यौतिकासा
ध्येषणा निषेधाभावञ्च जिक्खेणानुज्ञा संतरप्रयोजिकोत्तु प्रश्नः प्राप्तीच्छाप्रार्थनेति विवेकः तया च स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र यागः स्व
र्ग कामनिष्ठतया त्नेच्छविषय इति बोधः यद्युक्तं कर्तव्यत्वेनेच्छैव विध्यर्थः तया च स्वसाधनत्वात्तु मानं तद्यथा स्वर्गकामस्य मयाग
इष्टसाधनं कर्तव्यत्वेनाप्रीकृत् लिङ्बोध्येच्छविषयत्वं मत्पित्रेभ्यसाणमङ्गो जनवद् विषभोजं नरेरपिकस्य विन्कृति साध्यत्क
या कर्तव्यत्वेनेच्छरूपत्वेनाप्रीकृत् लिङ्बोध्येच्छविषयत्वेन तत्रेष्टसाधनत्वरूपस्याध्यात्म्याद्यं भिच्चारणाय लिङ्पदकोप्येति आसंस्तुति क
ले ईश्वर एव तस्मिन्निविधिरेव तावत्कामार्थागर्भ इव पुंयोगेऽस्तनमित्यहुः तत्पित्रिभक्त्यसाध्यमिति व्यक्त्यामिदं विद्यते अस्मिन्नुक्ति

धनतादिज्ञानहेतुताया आवश्यकत्वेन तद्विषये ससाधनत्वादीनां विध्यर्थत्वोपगमेनैव प्रवृत्तिनिर्वाहेऽप्राप्ताभिप्रायस्य विध्यर्थत्वे
मानाभावात् न ही ससाधनत्वज्ञानमंतरेणाप्रेक्षाविषयत्वज्ञानमात्रात् प्रवृत्तिः कस्यापि दृश्यते स्वतंत्र प्रवृत्तौ व्यभिचारेणानाभिप्रा
यज्ञानस्य प्रवर्तकत्वासंभवाच्चेत्यलम् प्रकृतमनुसरामः प्रयचित्तैतदिति बलवदनिष्ठाननुबंधित्वज्ञानस्य प्रवर्तकतानिराक
रणमिष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वावधारणंचेत्यर्थः ॥ ३ ॥ आदिनेति प्रेरणाद्येचेत्यत्रोपात्तादिशब्देनेत्यर्थः

आदिनाहेतुहेतुमंतोल्लिङ्गः आशिषिलिङ्गलोटाविति स्त्रोक्ताहेतुहेतुमद्भावादयो गृह्यंते यो ब्राह्मणायामगुरेचंश
तेनयानयेदितियथा लुङ्गर्थमाह भूतमात्र इति भूतसामान्य इत्यर्थः भूते इत्यधिकृत्य लुङ्गिति स्त्रोक्तात् अत्र विद्य
मानध्वंसप्रतियोगित्वं तच्च क्रियायां निर्वाधमिति विद्यमानेपि घटे घटो भूदिति प्रयोगः विद्यमानध्वंसप्रतियोगि
घटाभिन्नाश्रयकउत्पत्त्याद्यनुकूलोपायारइति बोधः अयमत्र संग्रहः कालो हि विधः अद्यतनोऽनद्यतनश्च आ
द्यल्लिविधः भूतभविष्यद्वर्तमानभेदात् अन्तेोष्टिविधः भूतो भविष्यश्च तत्र वर्तमानत्वे लट् भूतत्वमात्रे लुङ् म
विष्यत्तामात्रे लृट् हेतुहेतुमद्भावाद्यधिकार्यविवक्षायामनयो लृट् अनद्यतने भूतत्वेन विवक्षिते लट् तत्रैव प्रगे
क्षत्वविवक्षायोलिट् तादृशो भविष्यत्तिलुट् इति द्वयव्यः ॥ १ ॥ यो ब्राह्मणायामगुरेदिति यत्कार्तृको ब्राह्मणे दृश्यको बधोद्य

मस्तत्कर्मिकातादृशबधोद्यमजन्या प्राप्तसंवत्सरयातनेति बोधः हेतुहेतुमंतोल्लिङ्गित्यनेन प्रकृत्यर्थयोः भावेलिङ्गे विधानात् ॥

वर्तकत्वेन निवर्तकत्वेन वा वेदस्य प्रामाण्यात्तेन बन्धोद्यमनिवृत्तिपरत्वग्रहेतस्मान्नावगुरितव्यमिति विधिः कल्प्यत इति भावः सा-
 प्रपदं कृत्स्नार्थकमित्यभिप्रायवानाह भूतसामान्य इति तेन विशेषविवक्षाया लङ्गदीनामवकाशसूत्रयति भूतेषु डि ति भूतेषु इत्य-
 धिक्त्यसु इति स्त्रादित्यर्थः ननु वर्तमानश्च संप्रतियोग्युत्पत्तिकत्वं भूतत्वम् अतएव नाशस्य विद्यमानतादशाया मपि वि-
 नशे घट इति प्रयोगस्य नैवर्तमानाशप्रतियोगित्वात् तथा च यत्रोत्पत्तिरेव धात्वर्थस्तत्रोत्पत्तेर्द्धाभानप्रसंगोऽत आह-
 अत्रेति भूत इति सूत्रे इत्यर्थः वर्तमानेत्यादि नचोक्तदेषु अस्मन्मतेन प्रत्ययादेर्नाशानुक्त्वव्यापारार्थकतया कालान्वयस्या-
 ि व्यापार एव समर्थित्वेन च तदप्रसक्तैरुत्पत्त्यघटितत्वेन हेर्द्धाभानासभवाच्च क्रियायामिति फलानुकूलार्थतस्यासित्यर्थः
 यमानेपीत्यपि नासमानप्रत्ययोपात्तत्वप्रत्यासत्त्याख्यातार्थकारके कालान्वयोपगमे उक्तप्रयोगानुपपत्तिः सूत्र्यते नैवा-
 धिकास्तु उत्यनिघटितत्वेन स्त्राघवाहुक्तार्थ एव भूतपदस्य शक्तिः यत्तु न प्रत्ययादीवाशान्तिरिक्तस्य व्यापारान्तरस्यागनुमका-
 त्तनोत्पत्तिघटितैः प्रत्ययस्य लक्षणवश्यं किम्याहुः ॥

भूते भाविनीति कार्यकारणभावापन्नप्रकृत्यर्थो भूतत्वे भविष्यत्वे वागम्यमान इत्यर्थः हेतुहेतुमद्भावादीति आदिनाशक्त्यादिपरिग्रहः तत्र भविष्यदर्थे उदाहरणमाह सुवृष्टिश्चेदिति अत्रैकस्यैव धात्वर्थस्य कर्त्तरूपोपाधिभेदेन कार्यकारणभावावगतिरु

ल्लङ्घ्यमाह । सत्यामिति क्रियाया अप्रतिपत्तिर निश्च्यतिः तस्यांगम्यमानायां भूते भाविनि हेतुहेतुमद्भावे सतिल्लङ्घित्यर्थः लिङ् निमित्ते ल्लङ् क्रियानिपनाविति सूत्रान् लिङ्गे निमित्तं हेतुहेतुमद्भावादि यथा सुवृष्टिश्चेदभविष्यत् सुत्रिक्षमं भविष्यन् वह्निश्चेत् प्राज्वलियन् ओदनमपक्षदित्यादौ अत्र वक्ष्यन् भिन्नाश्रयकप्रज्वनानुकूलव्यापाराभावप्रयुक्त ओदनाभिन्नाश्रयकविक्रिन्यनुकूलव्यापाराभाव इति शाब्दबोध इति रित्याद्रष्टव्यम् अयञ्चार्थनिर्देश उपलक्षणम् अर्थोत्तरेपि बहुशो विधानदर्शनान् प्रसिद्धत्वादेश्चैवार्थेषु शक्तिरन्यत्र लक्षणेति मतान्तरोत्थाच्चोक्तम् एतेषां क्रमनियामकश्रानुबन्धक्रम एव अतएव पञ्चमोलकार इत्यनेन मीमांसकैर्लेद्व्यवह्रियत इति दिक् ॥३॥ इति वैयाकरणभूषणसारे लकारविशेषार्थनिरूपणम् ॥३॥

नारत्रतुस्वरूपनोभिन्नयोस्तयोरिति विशेषः व्यापाराभावेति धात्वर्थयोर्भविष्यत्त्वप्रदर्शनार्थपरमभावविशेष्यकबोधोत्कीर्त्तनं व ह्यभिन्नाश्रयकभाविप्रज्वलनजन्यौदनाश्रयकविक्रिन्यनुकूलव्यापार इति शाब्दबोधस्तच्चित्तः प्रयोज्येति व्यापाराभावान्वयिप्रयो

ज्यत्वेत्कीर्त्तनचवद्दिप्रज्वलनीदनपाकयोः कार्य्यकारणभावप्रदर्शनाय यदभावोयदभावप्रयोज्यस्तज्जान्यदिति नियमात् न शाचप्र
कृतञ्चोदनपाकाभविचद्दिप्रज्वलनाभावप्रयोज्यत्वेवगतेतत्प्रतियोगिनोस्तयो कार्यकारणभावसुबोधोभवतीतिभावः एवभू
ते परस्परणसृहणीयशोभं नचैदिदददंमयोजयिष्यन् अस्मिन्नुदयेरूपविधानयत्नः पत्तुः प्रजानाविकलोभविष्यद्यदिदे
वदन्तोनामविष्यदित्यादिबोध्यमित्याह एवरीत्येति अयचेतिवर्त्तमाने लडित्यादिनोपान्दत्यर्थः अर्थोतरेपि अर्हप्रशा
साप्राप्तकालाद्यर्थेपीत्यर्थः एषु वर्त्तमानत्वादिषु शक्ति सकेतरूपापदार्थोतररूपावा अन्यत्र अर्हाद्यर्थे मतातररीत्याचे
बोधकत्वमेवशक्तिरितिवदतामस्माकनुकेषांचित्प्रयोगोपाधित्वमितरेषाशक्यत्वमेवेतिभावः अनुबन्धक्रमइति अकार
राद्यनुबन्धक्रमइत्यर्थः ननुयत्रप्रत्ययस्यतिबादेरदशनतत्रद्योतकत्ववाचकत्वंवेतिपक्षहृयेष्वनुपपत्तिः वाचकस्य
तकस्यवाऽसत्त्वेनवर्त्तमानत्वादिबोधस्योपपादयितुमशक्यत्वादतत्राह दिगिति तदर्थस्तुपदवाचकमितिपक्षे प्रकृ
प्रत्ययविभागकल्पनयावाचकत्वंतत्रारोष्यपदशक्तिरेवव्युत्पाद्यते यत्रप्रत्ययस्यप्रकृतेवाऽश्रूयमाणत्वतत्रश्रूयमाण
स्त्विवतदर्थकत्वकल्प्यते तदाहुः शिष्यमाणंलुप्यमाणानार्थाभिधायीति अतएवव्यतिसेद्विरियानित्यादौप्रत्ययमात्रात्प्र
कृत्यर्थविषयकोबोधइत्यादिः ॥२९॥ ६ ॥ इतिभूषणसारदर्पणेलडाद्यर्थनिर्णयः ॥ ६ ॥

अवसरसंगत्यासुबंतार्थं निरूपणीये प्रातिपदिकार्थविशेष्यत्वाक्रियाकांक्षितत्वाच्चादौ विभक्त्यर्थनिरूपणमित्यभिप्रायवानाह
 सुवर्णमिति आश्रयोर्थ इति किंचिद्दर्शनवह्निनाश्रयतावानित्यर्थः तेन चतुर्थीपंचम्योरर्थो रुद्धे प्रयावधोरश्रयात्म
 कत्वेपिनक्षतिः तत्र द्वितीयाया आश्रयोर्थकत्वे मानमाह तथा हीत्यादिना ननु यथाश्रुते कर्तुरीक्षिततममित्यनेन कर्तृ
 संबन्धिप्राप्तीच्छाविशेष्यस्यैव कर्मत्वंप्रतिपाद्यते ननु क्रियाजन्यफलाश्रयस्येत्यत आह क्रियाजन्यफलाश्रयत्वेनेति अयं

सुवर्णमाह आश्रयोवधिरुद्धे प्रयः संबन्धः शक्तिरेव वा यथायथं विभक्त्यर्थः सुपां कर्मेति भाष्यतः
 २४ द्वितीयात्तृतीयासप्तमीनामाश्रयोर्थः तथा हि कर्मणि द्वितीया तच्च कर्तुरीक्षिततमं क्रियाजन्यफ
 लाश्रय इत्यर्थः क्रियाजन्यफलवत्त्वेन कर्मण एव कर्तुरीक्षिततमत्वात् तथा युक्तं चानीक्षितमित्या
 ५५ दि संग्रहाच्चैव भेदयुक्तम् ॥ ६ ॥

भावः सूत्रे ईक्षिततमशब्दप्रसिद्धिस्तु नन्तात्कर्मकांतात्प्रकृत्यर्थोतिशय
 द्योतकेतमपि निष्यन्त्वा लोकोपयोग्यत्वं स्यात्कर्मस्यत्वबर्त्तमान इति कर्त्तरि षष्ठी तथा च कर्त्रोपस्थितत्वात्स्वीयव्यापारेण
 व्याप्तुमिष्यमाणनगंब्याश्रयजन्यफलसंबन्धित्वप्रकारककर्त्तृनिष्ठोत्कटेच्छाविषयः कर्मेति पर्यवसानात्क्रियाजन्यफलार
 श्रयस्य कर्मनालाश्रय इति नैव च कर्मभूतार्थधानोरेव धानोऽकर्मण इति सूत्रेणैच्छायांसनोविधात्ताद्याप्रीच्छार्थकसन्ततधा

तुनाख्याप्तिरूपकर्मोपसप्रहो जीवत्यादिवद्वकर्मकतयानत कथं कर्मोपपन्निरिति वाच्यम् धात्वर्थोपसप्रहो हीनकर्मत्वमित्यत्र क
 र्मणानद्धान्त्वर्थीयकर्मोत्तरान्नाकाक्षत्व विशेषेण न सन्न कृति धात्वर्थकर्मणः कर्मोत्तरसाकाक्षत्वेनोक्ता कर्मकत्वस्य सन्ननेऽसंभवात्
 एवं सन्नंतस्य वृत्तिनयानद्घटककर्मोदायकर्मसंज्ञकान्वय्यर्थकत्वरूपसकर्मकत्वाभावे पितृदृष्टिर्भूतकर्मोत्वयित्वमादौ येव स
 कर्मकत्वबोधयेव फलेतावेच्छेदकसर्वधेततद्घात्वर्थफलव्यधिकरणव्यापारबाचकत्वरूपंतदपीतिनेप्रुत्यादितः कर्मप्रत्य
 यानुपपत्तिः जिप्रैत्रैरपि स्वार्थोत्तरभूतकर्मणस्तदीयपुख्यादिकर्मोत्तरसाकाक्षत्वमस्त्येव गंधनिरूपितलोकिकविषयिनाय
 पुष्यादेराधेयत्वीयसोसर्गिकविषयनानिरूपितप्रकारान्निरूपकत्वेनान्वयेनाकर्मत्वात् कृत्स्नायराध्यतीत्यस्य कृत्स्नस्यशुभाशु
 पर्योलोचयतीत्यर्थो लधात्वर्थोत्तभूतसुभकर्मणः कर्मोत्तरसाकाक्षत्वमिति नतत्राप्रसंगः बुभूषत्यदीनानुभवनादिकर्मणः
 कर्मोत्तरानाकाक्षस्य धात्वर्थतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वादकर्मकत्वं व्यक्तमेव एवं स्वयंतदृतिभाष्यप्रयोगस्य स्वरद्वय
 विकृतिकर्मणः सन्निहितशब्दरूपप्रकृतिकर्मसाकाक्षतयाकोटित्यर्थं जिजानात्कर्मप्रत्ययोपपत्तिरिति बोध्यम् केचित्तु सना
 धंतस्य धात्वर्थोपसप्रहो हीनकर्मकत्वेपितत्प्रकृतेः सकर्मकत्वमादायतस्मात्कर्मप्रत्ययोपपत्तिमाहः ननु तथापीथाऽघटि
 तस्य भवदुक्तस्य कथकर्मलक्षणत्वमत आह तथा युक्तमिति कर्मव्यवहारस्य द्वेषोदासीनयोराप्यविशिष्टत्वात्साधारणस्यैव
 लक्षणत्वमुचितम् इच्छाघटितस्यैव तस्य लक्षणत्वे तु द्वेषादिकर्मण्यव्याप्तिः स्यात्तथा च तत्साधारण्योपेदेमेवाश्रयितुं युक्त
 मिति भावः एवं मेवेति दृश्यमेवेत्यर्थः ॥ ति

ननु द्वितीयाया उक्तकर्मा र्थकत्वे हरिं भजतीत्यादौ हेर्यो देरी स्मितत्वादिना भानानुपपन्निरत आह ईप्सितानी स्मितत्वयोरिति भाना भावेने
 ति सार्वजनीनतयानु भवादिति भावः ननु तर्हि क्रियाजन्य फलाश्रयः कर्मेत्येव सूत्र्यतामन आह संज्ञायामेवेति अयमाशयः क्रियाजन्य
 फलाश्रयः कर्मेति सूत्रप्रणयने यद्यपीप्सितानी स्मितयो र विशेषणसंज्ञा सिद्धा तितथाप्यन्ते र्माणवकं वारयतीत्यादौ क्रियाजन्य फलभा
 गित्वेनेष्टस्य माणवकस्यापि विशेषविहितेन वारणार्थानामित्यनेनापादानसंज्ञा प्रसज्येत सूत्रं नु हरिं भजतीत्यादौ चरितार्थं तत्परि
 हाणयेप्सिततमत्वस्य संज्ञिको दौतिवेशेऽप्राप्तद्वेषोदासीनसंज्ञा विधानार्थमुत्तरसूत्रमिति तथा नोक्तमिति ननु तथापि पंचम्याद्वव

ईप्सितानी स्मितत्वयोः शाब्दबोधे भानाभावेन संज्ञायामेव तदुपयोगे ननु वाच्यको दौतजत्प्रवेशः तथा च क्रिया
 याः फलस्य च धानुनेवल्लामादनन्यलभ्य आश्रयस्वार्थः तत्त्वचोखंडशक्तिरूपमवच्छेदकम् ओदनं पचतीत्यत्र
 विकल्प्याश्रयत्वात् कर्मता घटं करोतीत्युत्पत्त्याश्रयत्वात् उत्पत्ते र्थात्वर्थत्वात् ॥१॥ न द्वितीयाया अयमाश्रयमात्रार्थकता

किं नु विशिष्टस्यैवेत्यत आह तथा चेति आश्रय एवेत्येवकारेण विशिष्टार्थस्य शक्यत्वव्यवच्छेदः नन्वाश्रयत्वस्य तजत्स्वरूपात्मक
 स्य तजदाश्रयभित्तत्वात्कथं तस्य शक्यतावच्छेदकत्वमनुगतधर्मस्यैव तत्त्वादत आह तत्त्वं चेति आश्रयत्वं चेत्यर्थः अखंडशक्तिरू
 यमिति शक्तिर्धर्मः इतरपदार्थो घटितमूर्तिर्निकधर्मरूपमिति यावत् आश्रयद्रत्यनुगतव्यवहारोदाश्रयपदशक्यतावच्छेदकत्वात्
 च तत्सिद्धिर्द्रव्यत्वादिवदिति भावः नैयायिकास्तु आश्रयतायानियतान्यनिरूपितस्वरूपाया अनुगमकत्वासंभवः शक्यतावच्छे

दकत्वस्यापि विभुत्वान्यतरत्वादीव्यभिचारेण नाखण्डत्वसाधकत्वमिति न द्वितीयाया आश्रयोर्यत्नस्य प्रकृत्यैव लाभात् प्रकृत्यर्थमिन्नत्वे
नतत आश्रयस्यानुभवाच्च किं नु फलान्वयिनीकृतिरेव तदर्थः कर्मणि द्वितीयेत्यस्य फलनिष्ठाधेयत्वान्वये प्रकृतितात्पर्ये तदुत्तरं हि
तीयेत्यर्थो ब्रूत द्विरेषोपि अनादितात्पर्यग्राहकत्वेन परं परया शक्तिग्राहकत्वाच्च न तद्वैयर्थ्यं आश्रयत्वतु न तच्छक्यतस्य निरू
पकतासवधेनैव फलान्वयित्वस्यासुपगतव्यतयानिरूपकत्वस्य च वृत्त्यनियामकतयाः भावप्रति योगितानवच्छेदकत्वेन विहगो
भूमिगच्छति न मक्षीरुहमित्यादौ धात्वर्थे फले संयोगे महीरुहनिष्ठाश्रयतायास्तेन सबधेनाभावस्याप्रसिद्धतया ग्राह्येनाभावसंभवा
त्सच स्रजस्वरसभगः शक्तिः कारकमिति पक्षे तदयोगात् आश्रयताया अपि निरूपकतया कारकधर्मत्वादित्याहुः विभक्त्याश्च
यत्वात्कर्मतेति कर्मसंज्ञेत्यर्थं एतेन कर्त्तृगतप्रकृतधात्वर्थव्यापारत्वात् २ प्रयोज्यतद्यधिकरणप्रकृतधात्वर्थे फलाश्रयत्वकर्मत्वसु
कर्मवतियद्दृश्यन्तु कर्मापत्वादिभिः अनेर्माणत्वकारयतीत्यादवगम्यादवतिव्यभिचारेण सायव्यापारे कर्त्तृगतत्वसुपात्तम् चारयते च स्वसंयो
गानुकूलव्यापाराभावानुकूलव्यापारोर्थः चैत्रोग्रामगच्छतीत्यादौ चैत्रादेर्वाणायव्यधिकरणेति चैयधिकरणस्यैव तदनधिक
रणवृत्तित्वम् ननु तदधिकरणवृत्तित्वम् तस्य संयोगेऽसत्त्वेन ग्राहादावव्याप्तेः तादृशवैयधिकरणस्य विशिष्टाधिकरणता
याश्चैत्रादावसत्त्वान्नातिप्रसंगसंभवापि माषेय्यश्चैव भ्रान्तीत्यादौ बंधनप्रयोज्यमभक्षणाश्रयमाषाणान्तत्त्ववारणा यप्रकृत
धात्वर्थत्वफलविशेषणम् प्रकृतत्वत्वत्तत्र तत्र विशिष्योपादेयम् पयसोदन्नभुक्ते इत्यादौ तु कर्मत्वाविवक्षणा न द्वितीया कार
तभोजनस्य पयोसोभेन प्रवृत्तावीक्षितं तमत्वस्यापि पयसिसंभवादि ननु परैः कृत्रो यत्नमाश्रयकृत्वाभ्युपगमात्कथं सु
प्तौ प्रकृतधात्वर्थत्वमत आहोत्यनेति तत्राच कृत्रजत्वनिरूप्य फलार्थकत्वस्य प्रागुपपादनात्प्राश्रयसंगतिरिति भावः धात्व

आवरणं भवेति प्राचीनमतानुसारेणैदं निष्कृष्टं मते तु ज्ञानरूपफलस्य विषयतया घटादौ सत्त्वात्कर्मतेति बोध्यम् न चाकर्मकता
 यतिः फलतावच्छेदकसंबन्धेन सामानाधिकरण्याभावात् नैयायिकमते त्वेतादृशस्य लक्ष्यघटादीनां कर्मत्वम् तथोपया-
 दितम् धात्वर्थनिरूपणावसरे ननु विद्यमानघटे ज्ञानजन्यावरणभंगस्य संभवेपि भाविविनष्टघटे निराश्रयस्य तस्यासंभवे
 न तस्य कर्मत्वानुपपत्तिरत आहोतीतानागतेति तत्राश्रयतां गीकारे युक्तिमाह अन्यथेति तत्रावरणभंगास्वीकारे इत्यर्थः
 यथापूर्वमिति जानाति क्रियाविशेषणम् पदार्थो नतिरुक्तावव्ययीभावः पूर्वमनतिक्रम्येति पूर्वज्ञानानतिक्रमोयस्मिंस्तदिति
 यावत् घटस्य विद्यमानतादृशार्थात्कालिकज्ञानस्य तद्घटे आवरणभंगजनकतयातीतदृशया माधुनिकज्ञानस्य तदज-

जानातीत्यत्रावरणभंगरूपधात्वर्थफलाश्रयत्वात् अतीतानागतादिपरोक्षस्य लेपि ज्ञानजन्यस्य तस्याव-
 श्यकत्वात् अन्यथा यथा पूर्वजनानामीत्यापत्तेः अतीतादेराश्रयता च विषयतया ज्ञानाश्रयता यानैयायिका

न कल्पेन पूर्वोक्तिरुक्तमस्य तत्त्वात्पूर्वानतिक्रान्तज्ञानाभावस्य विषयस्याबाधा-
 तादृशप्रयोगस्य प्राप्तापत्तेरित्यर्थः अतीतघटे आधुनिकज्ञानेनावरणभंगोत्यादाभ्युपगमेतु तेन पूर्वज्ञानानतिक्रमानद-

भावस्य बाधाद्भवति तस्याप्राप्त्यस्य मितिभावः ननु विनष्टघटे वास्तवतदाश्रयतैव कथमत आह अतीतादेरिति आदिना भावि-
 परिग्रहः नैयायिकानामिति यथा नु भवानुरोधेन तस्मिन्विषयतया ज्ञानाश्रयतां गीकारस्तेषां तथास्माकमपीति भावः नन्वती-
 तो घटो ज्ञानविषय इति प्रतीतेरस्तु नामतादृशघटस्य विषयतया ज्ञानाश्रयता आवरणभंगाश्रयता यानुन तथासाधकोपलब्धि-

नभेवदर्शयति उक्तचेति संदेवसोस्येद्मप्रश्नासीदिति युते कार्यं जानसूक्ष्मरूपेण प्रागवस्थितमेव परमतेजनकत्वेनाभिमतसामग्रीस
वधानानुगतदभिव्यक्तीभवति कारणेसूक्ष्मरूपेणावस्थानमेवतन्प्रागभावः तस्यामेवावस्थायांसभविष्यतीतिव्यवह्रियते ततः प्रच्यु-
मभिव्यक्तिलक्षणधर्ममप्राप्तजायतइति प्राप्तोभिव्यक्तित्वस्तीति ननु सर्वदैवसतिनस्मिन्कथं नास्ति नश्यतीतिव्यवहारो न
आह तिरोभावाभ्युपगमइति तिरोभावाभिव्यंजकतामग्र्याति रोभावेभिव्यजितेसतिनास्तिनष्टइतिव्यवहारो लब्धकमायासुतस्या
नश्यतीति सत्कार्येवाद् सिद्धतः प्रकृतेषु टस्य तिरोभावेपिसूक्ष्मरूपेण सत्त्व नश्रावरणभगफलस्थपत्वसुलभमिति भावः उक्तनिच्छ

उक्तच तिरोभावाभ्युपगमेभावानासैवनास्तिनालब्धकमेतिरोभावेनश्यतीति प्रतीयतइति ननुग्रामंगच्छतिचेअ-
इत्यत्रग्रामस्येवचेअस्यापिश्चियाजन्यग्रामंसयोगरूपफलाश्रयत्वात्कर्मतापत्तौ चैत्रश्चेत्रगच्छतीत्यापत्तिः प्रयागतः
काशीगच्छतिचेअत्रेप्रयागगच्छतीत्यापत्तिश्च क्रियाजन्यसयोगस्यकाश्यामिवविभागस्यप्रयोगोपिसत्त्वात् इतिचेअ-
ग्रामस्येवचेअस्यापिफलाश्रयत्वैवितदीयकर्त्तृसंज्ञयाकर्त्तृसंज्ञायासाधेनचेअत्रश्चेत्रमिति प्रयोगासमवात् द्वितीयो-
त्यत्तौसज्ञायाएवनियामकत्वात् अन्यथागमयतिच्छाणोकुलमित्यत्रैवपाचयति कृत्सेनेत्यत्रापिकृत्सपदाद्वितीयापत्तेः

कर्मत्वविशदीकर्तुमाश्रकते नत्वितिष्विभागस्येत्यस्यक्रियान्येत्यादि ननुकर्त्तृसंज्ञायाः परयाकर्त्तृसंज्ञायाणाधनेपिवालवकर्मत्वस्य
तत्राद्यातस्यादेवतादशप्रयोगोऽनश्चाह द्वितीयेत्यत्राविति इदंचप्रकृताभिप्रायेणकारुक् विभक्त्युत्पत्तिमात्रस्यैवतस्त्रियभ्यत्वात् अ-
न्येति सज्ञाया अनियामकत्वइत्यर्थः द्वितीयापत्तेरितिगमयतिकृत्सगोकुलमित्यत्रषिष् प्रकृत्यर्थव्यापारजन्यसंज्ञिगोकुलव्यापारक-
पुधात्यर्थफलाश्रयत्वस्यैवपाचयतिकृत्सेनेदन्मित्यत्रापितादशव्यापारजन्यविक्षिज्यनुकुलव्यापारजन्यत्वस्यतत्रउक्तविति-७७७७७७

शाब्दबोधश्चेन्न निवृत्तसंयोगानुकूलश्चेन्न कर्त्तृको वर्तमानो व्यापार इति शाब्दबोध इत्यर्थः तद्विषयस्याबाधा इति भावः तथा व्युत्पन्ना
 नास्ति सामान्यतो धात्वर्थफलविशेष्यता निरूपितप्रकारता संबंधेन शाब्दबोधेऽपि अयोपस्थिते हेतुत्ववादिनामित्यर्थः बोधस्य स्वस्व
 व्युत्पन्न्यनुसारित्वा इति भावः चैत्रकर्मकचैत्रकारशाब्दबोधस्य चैत्रो ग्रामंगच्छतीत्यादावननुभवादाह उच्यतां वेति
 कार्यकारणभावांतरमिति सामान्यतः कार्यकारणभावकल्पने उक्तातिप्रसंगेनाश्रयप्रकृतधात्वर्थव्यापारानधिकारणत्वेन विशे

शाब्दबोधश्चेन्नमित्यत्रस्यादिति चेन्न तथा व्युत्पन्नानामिष्टापत्तेः उच्यतां वा द्वितीयाश्रयप्रकारकबो
 धंप्रतिधात्वर्थव्यापारव्यधिकारणस्य धातुजन्योपस्थितिहेतुरितिकार्यकारणभावांतरम् प्रकृतैश्चेन्न नि
 वृत्तसंयोगस्य तदीयव्यापारव्यधिकारणत्वाभावात्तदोषः प्रयोगस्य कर्मत्वं तु संभावितमपि न समभिव्या
 हतधात्वर्थफलशालित्वस्यैव क्रियाजन्येत्यनेन विवक्ष्यते प्रत्येकप्रत्ययत्वात् ॥ ६ ॥

व्यन्तादशश्रयोपस्थिते हेतुत्वस्य कल्पनान्तरादशशाब्दबोधापत्तिरिति भावः समभिव्याहतेति प्रकृत्यर्थः उक्तप्रायत्वादिति धा
 त्वर्थव्यक्तित्वाश्रयत्वात्कर्मनेत्यादिग्रंथेनेत्यस्यादिः गमेस्तत्रपार्थक्येनानुपादानादुक्तप्रायेति वस्तुतस्तु फलव्यापारयोरित्यत्र फ
 लत्वस्य तद्द्व्यर्थजन्यत्वे सति तद्धानुजन्योपस्थिति विषयत्वरूपस्य निर्वचनार्थापारव्यधिकारणफलाश्रयत्वरूपकर्मत्वोक्त्ये
 वानतिप्रसंगेनोक्त विशेषणपार्थक्येन निवेदयति ध्येयम् ॥

नैयायिकमतदुपयितुमुपन्यस्यति नैयायिकास्त्विति चेन्नश्चेन्नंगच्छतीति प्रयोगापन्निरूपेत्यर्थः द्वितीयेति प्रयागात्काशी
। च्छतीति प्रयोगपन्निरूपेत्यर्थः धात्वर्थतावच्छेदकत्वमिति फलावच्छिन्नव्यापारस्य धात्वर्थत्वमिति सादिनोमतेनेदम् तथाचतन्म
नेधात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वकर्मत्वद्वितीयार्थं पर्यवस्यति कार्यकारणभावेति द्वितीयार्थपरसमवेतत्वस्य स्वनिष्ठप्रकार
नानिरूपितविशेष्यतासंबन्धेनशाब्दबुद्धिप्रतिभावनात्वावच्छिन्नविशेष्यतासंबन्धेन धातुज न्योपस्थितेहेतुत्वात्तत्कल्पनादि
त्यर्थं ननुभेदस्यकेवलान्वयितयासर्वस्यैवपरत्वेनचैत्रक्रियायाश्चपिमेवान्वसमवेतत्वानद्वाच्यतागीकारेण्युक्तदोषतादवा
नैयायिकास्त्वाद्यदोषवारणायपरसमवेतत्वंद्वितीयवारणायधात्वर्थतावच्छेदकत्वंफलेविशेषणंद्वितीयावाच्य
मित्युपाददन्ते परसमवेतत्वधात्वर्थक्रियायासमन्वेति तथैवकार्यकारणभावात्तत्कल्पनान् परत्वमपिद्वितीयावाच्य
स्वप्रकृत्यर्थोपेक्षयावोध्यते तथाचचैत्रस्तंडुलं पचतीत्यादीतंडुलान्यसमवेतव्यापारजन्यधात्वर्थतावच्छेदक
विक्रितिशालित्वान्तुलस्यकर्मताशाब्दबोधस्तुतंडुलसमवेतधात्वर्थतावच्छेदकविक्रित्यनुकूलतंडुलान्यसम
वेतक्रियाजनककृतिमाश्चेन्नदुत्याहु ॥ ११॥

तथैव प्रकृतेचैत्रसंयोगजनकक्रियायांचैत्रमिन्नसमवेतत्वबाधान्तचैत्रश्चेन्नंगच्छतीति प्रयोगः पचत्वोभयकर्मभ्यामन्त
स्वंगच्छतीति प्रयोगः स्वनिष्ठसंयोगजनकस्वक्रियायांसुमिन्नसमवेतत्वस्यैवयोगजनकत्वमिन्नसम
कृत्याभिचरन्त्येतेत्याद्यविवशाब्दबोधसंभवात्तदर्थमात्यर्थेनसंयोगजनकत्वमिन्नसमवेतत्वस्यैवयोगजनकत्वमिन्नसम

त्यर्थान्वय प्रकृतेचैत्रसंयोगजनकक्रियायांचैत्रमिन्नसमवेतत्वबाधान्तचैत्रश्चेन्नंगच्छतीति प्रयोगः पचत्वोभयकर्मभ्यामन्त
स्वंगच्छतीति प्रयोगः स्वनिष्ठसंयोगजनकस्वक्रियायांसुमिन्नसमवेतत्वस्यैवयोगजनकत्वमिन्नसम
कृत्याभिचरन्त्येतेत्याद्यविवशाब्दबोधसंभवात्तदर्थमात्यर्थेनसंयोगजनकत्वमिन्नसमवेतत्वस्यैवयोगजनकत्वमिन्नसम

तत्त्वांशाविषयकस्य हि तीयाधीनफलजनकत्वबोधस्य कुत्राप्यनभ्युपगमेन तादृशबोधे तद्ज्ञानसामग्र्या अप्यपेक्षणात्तस्याश्च प्रकृतौऽसत्त्वात् अथ स्वस्यापि हि तीयावच्छिन्नभिनन्त्वात्स्वगच्छतीति प्रयोगवारणा यद्दितीया प्रकृत्यर्थस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधे नान्वयो वा व्यस्तथा च चैत्रोद्रव्यं गच्छति मध्ये मध्यं गच्छतीत्यादिवाक्यानामप्रामाण्यापनिश्चिन्नमव्यादिनिष्ठक्रियाया हि तीया प्रकृत्यर्थतावच्छेदकद्रव्यत्वमल्लत्वावच्छिन्नभिनन्तासमवेतत्वात्तद्वा क्ति त्वानुपस्थितावपि शाब्दबोधस्यानवच्छिन्नया तद्वा क्ति त्ववच्छिन्नप्रतियोगिताया अत्रान्यधर्मो वच्छिन्नसंसर्गत्वे मानाभावाच्च प्रतियोगिविशेषिताभावबुद्धेर्विशिष्टवैशिष्ट्यात्तद्विद्यमानतदुक्तं दीधिति कृता प्रतियोगिविशेषिताभावमानं तु विशिष्टवैशिष्ट्यमर्थोदांशानातिशेत् इतीति चेत्तर्हि क्रियान्वयिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं हि तीयार्थः भेदे प्रकृत्यर्थस्याधेयतया न्वयान्पूर्वोक्तापत्यनुपपत्ती नत्रसमभिव्याहारे च न ज्ञातात्यर्थ्यवशाच्चैत्रोद्रव्यं न गच्छतीत्यादौ हि तीया प्रकृत्यर्थं वृत्तित्वविशिष्टतदपरार्थभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावः क्वचित्च चैत्रोद्रव्यमंगच्छतीत्यादौ हि तीयार्थं वृत्तित्वविशिष्टधात्वर्थसंयोगजनकत्वाभावः क्रियायां बोध्यते यत्तु प्रकृत्यर्थं वृत्तित्वविशिष्टसंयोगादिरूपफलस्यैव जनकत्वस्वाप्रयत्निसिद्धभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वोभयसंबंधेन क्रियायामन्वयोपगमाद्भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य हि तीयार्थत्वमंतरेणाप्युक्तापत्तिमुद्धरंति तन्मते वृत्त्यनियामकसंबंधस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतयोक्तस्थलजक्तसंबंधेन आसंयोगाभावबोधानुपपत्तिः परसमवेतत्वं हि तीयार्थं इति दीधिति विशेषश्च एवं च चैत्रोद्रव्यमंगच्छतीत्यत्र ग्रामवृत्तिसंयोगजति काग्रामवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदिका च या क्रिया तदनुकूलकृतिमांश्च इति नैयायिकमतपरिष्कारः अत्र प्रत्यवतिष्ठते न

रधिकमत्रेवश्यते तस्माच्चैत्रो गच्छतीत्यादौ चैत्रो न कर्म निव्यवहाराच्च सर्वथाकर्तृव्याहृतं धात्वर्थव्यापारप्रयोज्यतद्यधिकरण
 धात्वर्थफलाश्रयत्वं कर्मत्वं निर्वाच्यम् तत्र फलव्यापारयोर्धातुलभ्यत्वे पितृत्वभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्यवसिते वैप-
 धिकरणे च द्वितीयादेः शक्तिरनन्यलभ्यत्वात्स्वीकरणीयेति प्रकृतमनुसरामः विक्रित्यनुकूलेति तंडुलान्यसमवेतक्रियात्व
 यित्वं यथाश्रुतं दूषयति तन्नरोचयामहे इत्यादिना ननु परसमवेतत्वस्य द्वितीयाथत्वं विनातिप्रसंगानिरासादौ रवं न दोषायेत्य
 तआह अतिप्रसंगः किमिति तावदिति परसमवेतक्रियाजन्यधात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वरूपकर्मत्वस्य द्वितीयाथत्वस्वी-

तन्नरोचयामहे परसमवेतत्वादेर्गौरवेणावाच्यत्वात् अतिप्रसंगः किं द्वितीयायाः शब्दबोधस्यवानाद्यः तावद्वा
 च्यकथनेपितत्तादवस्थान् गमयति क्लृप्तं गोकुलमिति वत् पाचयति क्लृप्तं गोपदृत्यापत्तेस्तंडुलं पचति चैत्र इति
 वत् तंडुलं पच्यते स्वयमेवेत्यापत्तेश्च विक्रित्यनुकूलत एडुलान्यसमवेताग्नि संयोगधात्वर्थोऽश्रयत्वात् शब्दबोधा
 तिप्रसंगोऽप्युक्तीत्येव निरस्तः ॥१३॥

कारे चिद्वितीयातिप्रसंगस्य तादवस्थ्यादित्यर्थः तमेवाह गमयति क्लृप्तमित्यादिना द्विती
 यापत्तेरिति द्वितीयोत्पत्तावुक्तकर्मत्वस्य तत्र त्वेगमयति गोकुलं क्लृप्तमित्यत्र णिजर्थनिरुक्तकर्मत्वस्येव पचि प्रकृतिक-
 णिजर्थकर्मत्वस्य क्लृप्तसत्त्वेन पाचयत्यादिप्रयोगेपि प्रयोज्यकर्तृवाचकाद्वितीयापत्तेरतः संशया एव द्वितीयोत्पत्तौ प्रयोजकतां गी
 करणीया सर्वंचतन एवातिप्रसंगभंगे कृतं तत्र द्वितीयाशक्त्येति भावः ननु तादृशकर्मत्वमेव द्वितीया निया मकं निरुक्तस्य लेकस्मे
 तत्सत्त्वेऽप्युपात्तगत्यर्थकाद्यतिरिक्त णिजंतधातुयोगे गतिबुद्धीति सूत्रेण तदविवक्षा बोधनात्कोक्तापत्तिः विवक्षया एव विभक्त्युत्प

नौनियामकतायावक्ष्याणत्वान्नाह तदुलंपच्यन्नुदिति तत्रतदुल्लेभवदुक्तद्वितीयानियामककर्मत्वस्यसत्त्वान्नद्यपिनिर्मलततेतुक्त
र्धसंज्ञयाकर्मसंज्ञयाबाधान्ततदापत्तिरिति भावः तदुल्लान्यसमवेतेत्यनेनपरसमवेतक्रियाजन्यत्वविक्रिज्ञानस्तीतिकोचिदतम् धा
त्वयोप्रयत्वादित्यनेनकर्तृसंज्ञासत्त्वमावेद्यतेउक्तरीत्येवेति तथाव्युत्पन्नानामित्याद्युक्तरीत्येवेत्यर्थं धात्वर्थव्यापारनधिकार
णात्रयोपस्थितिरूपहेत्वभावादिति भावः ॥ ननुनास्मन्मतेषु कप्रयोगपत्तिः तत्रव्यापारत्वेनफलस्यैवमानाधिकारेजन्यत्वा
सस्यधात्वर्थनावच्छेदकफलशालित्वाभावात् निष्कृष्टभवन्मतेपिव्यापारगतयोर्वाप्येपेणफलस्यव्यपारतायाः स्वीकारश्चित्यतो
दूयणान्नाह परसमवेतत्वमेति दृष्टान्वयेति दृष्टस्यप्रकृत्यर्थस्यप्रतियोगितासंबन्धेनपरसमवेतत्वस्यैकदेशेपरत्वे परसमवेत

परसमवेतत्वस्यशक्यत्वेपिपरस्परसमवेतत्वस्यचेष्टान्वयलाभायानेकशः कार्यकारणभावाभ्युपगमेगौरवान्तर
ऽऽवत्त्वादितिस्पष्टंभूषणे १

त्वसचाप्रयतयाक्रियायामन्वयस्यलाभायभानायेत्यर्थः अनेकशः इति प्रकृत्यर्थप्रकारकशब्दु

ष्टिप्रतिद्वितीयाधीनाधेयत्वोपस्थितेरिवतदधीनपरसमवेतत्वोपस्थितेः प्रकारतासंबन्धेन एवंपरसमवेतत्वप्रकारकशब्दुप्र
तिधातुजन्योपस्थितेर्व्यापारत्वावच्छिन्नविशेष्यतासंबन्धेनहेतुत्वकल्पनेचातिगौरवादित्यर्थं मन्मतेनतुफलप्रकारकशब्दुको
षकृतहेतुताकव्यापारेपस्थितिष्वप्यव्यापारशेद्वितीयाप्रकृत्यर्थोदृष्टान्वयप्रसंगोतन्महस्यसृष्टिमिति तथाचद्वि
मेत्रश्चपरस्परगच्छतदुत्पादोधात्वर्थव्यापारस्यद्वितीयाप्रकृत्यर्थोदृष्टान्वयप्रसंगोतन्महस्यसृष्टिमिति तथाचद्वि
तीयाप्रकृत्यर्थोदृष्टान्वयनेनद्वितीयाप्रकृत्यर्थोदृष्टान्वयप्रसंगोतन्महस्यसृष्टिमिति तथाचद्वि

हरिकृतं कर्म विभागमाह न चैति क्रियाजन्यफलाप्रय रूपं कर्मैत्यर्थः यद् सञ्जायत इति असत्कार्ये वादमवलंब्य सद्धेत्यादितु साख्यमतेन प्रकाशत इत्यनेतरं प्रकृतस्तु विवक्षायां विकार्यम् कैश्चिदस्यथानन्निर्वर्त्यमित्येव वाक्यपदीयपाठः अन्यथा सामान्यधर्मेणालक्षितस्य चिकार्यस्य विशेष्यरूपेण प्रदर्शनेर्थोतराण्यनेः तदर्थस्तु कैश्चित्सिद्धेराचार्यैः प्रकृतिविवक्षार्यानिष्याद्यं विकार्यमित्युच्यतेऽन्वयात् तदविवक्षार्यातन्निष्याद्यं निर्वर्त्यमितितदर्थः तत्र घटं करोतीत्यादौ सत्या अपि सदादि प्रकृतेः परिणामित्वेनाविवक्षा भस्मक तच्च सप्रविधम् निर्वर्त्यं च विकार्यं च प्राप्यं चेति त्रिधामतम् न चैस्मितनमं कर्म चतुर्थान्यजु कल्पितम् १ औदासि जन्मनायत्प्रकाशने यच्च कर्तुरनीसितम् संज्ञानरेरनाख्यातं यद्यथाप्यन्यपूर्वकम् २ इति वाक्यपदीयान् यदसञ्जायते सदा चिदुपांतरोत्पत्त्या सुवर्णोदिविकारवत् १ प्रकृत्युक्तेदसंभूतं किंचित्काष्ठादिभस्मवत् किं नित्यं च्यते इति च तत्रैवोक्तम् ॥

चोदुत्पत्तानोदनं पचतीत्यादावोदनादौ विकार्यकर्मण्यथ स्तितथापि प्रकृतिवाचकपदासमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यत्वे सति निर्वर्त्यं प्रकृत्यापि भाषिक निर्वर्त्यत्वस्य विवक्षणात्तदेषः तदुक्तं सतीवाविद्यमानावाप्रकृतिः परिणामिनी यस्य नाश्रीयते तस्य निर्वर्त्यं यथाश्रयप्रतिभास्यविकृतिकर्मणः नाश्रीयते न प्रयुज्यते न विवक्ष्यते इति यावत् अन्यदुक्तार्थं विकार्यं विवक्ष्यति तद्धक्षणं तु प्रतीयमानं च भवितुमिति भाष्यकत्वे सति क्रिया निर्वाह्य विशिष्टासत्त्वोत्पत्त्यन्यतरफलवत्त्वं घटं करोतीत्यादि निर्वर्त्यं क्रिया निर्वाह्योत्पत्तिमत्य

विप्रकृतिविकृतिभावाभानान्तातिप्रसङ्गः प्रकृतिकर्मणस्तद्विशिष्टासत्त्वाद्द्विकृतिकर्मणश्चात्प्रत्ययत्वाच्चक्षणसुगा-
 ति इंद्रशस्यलेफलद्वयप्रयोजकव्यापारार्थकत्वधातोरेवश्यकम् उक्तंचभाष्येद्वयार्थः पचिरिति अत्यथैकफलेकव्यापारार्थका-
 त्वस्याकर्मकेष्वपिसत्त्वाद्द्विशेषोपादानार्थक्यप्रसङ्गात् परेणुद्वयार्थः पचिरिति भाष्याद्विक्लेदननिर्वर्तनंचपचैरर्थः तदुलानोदन
 पचनीत्यस्यतदुलान्विक्लेदयन्नेदननिर्वर्तयतीतिविवरणेनात् तथाचप्रकृतेतदुलान्मयविक्लिन्यनुकूलध्यायाएअयाअपकश्चोदना
 अयकोत्पन्न्यनुकूलोव्यापारइतिबोध एवकारुंभस्मकारेणीत्याद्यवप्यूह्यमित्याहुः तदसत्भावनाप्रकारकबोधेहेतुत्वेनल्लक्षणा-
 याः कृद्यन्त्यतएजन्योपस्थितेर्विशेष्यतासबधेनाख्यातार्थः भावेनतद्वृत्तबोधसमवात् एकैयैवक्रिययाफलद्वयोत्यनिसभवे-
 नतद्वृत्तजन्यबोधस्यव्यापारद्वयविषयकत्वकस्यनानोचित्यादाख्यातशब्दान्तिरुनभेदायाएवक्रियायाअवगमादितिह्य प्र-
 चीयकैयदाच्च किंचपचैर्व्यापारद्वयार्थकत्वेनव्यमतेक्रियायाद्वित्वावाधेनद्विवचनापश्चिदुर्वोरा वस्तुतस्तु विक्लेदनंविक्रिप्तिर्नि-
 र्वर्तनमुत्पत्तिरेवोक्तपदयोर्भावस्तुदुहंतत्वात् तथाचफलद्वयानुकूलएकएवव्यापारेभावार्थतयाभाष्यकृतसमत व्यापारद्वयार्थ-
 कत्वोक्तिसुकेषोचिनत्पदयोर्णिजंतप्रकृतिकल्पुडंतत्वअमनिर्बभूवेत्यवधेयम् यद्यपिविकार्यद्वेषाप्रकृतिविकृतिश्चेत्येवा-
 वक्तुमुचितम् तथापिविकृतिद्वैविच्येऽवगतेप्रकृतावपिविकार्यत्वज्ञानप्रायभवतीत्याशयेन तदनुक्तैवविकृतिकर्मविभजनेप्र-
 त्युच्छेदेति एतेनक्रियानिर्वाह्याभावः प्रतियोगितावच्छेदकधर्मवत्त्वप्रकृतिकर्मत्वमिति चनिर्तकाशान्कठंकरेति कुसुमानिल
 जकरेति सुवर्णकुडलकरेति मृदंषटकरेति काष्ठमसकरेति तदुलानोदनयचतीत्यादौ क्रियानिर्वाह्योय पूर्वभावविशिष्ट
 काष्ठकाशादिप्रतियोगिकाभावोविशिष्टासत्त्वरूपस्तत्रप्रतियोगितावच्छेदकवैशिष्ट्यवत्त्वकाशाच्छादेरिति ननत्प्रकृतौलक्ष-

णसंगतिः सर्वत्र विशिष्टाभावप्रतियोगिनितादृशप्रतियोगितावच्छेदकवैशिष्ट्यत्वादिप्रसंगवारणाय क्रियानिर्वाहोतिप्रकृत
 धात्वर्थव्यापारनिर्वाह्यार्थकम् क्वचित्कारणतुल्लादिधर्मिनाशादेवविशिष्टाभावो भस्मोदनादिसंपादकः क्वचिद्वर्गिणः सत्त्वे
 धिकटलगादिसंदर्भविशेषविरह रूपपूर्वभावविशिष्टासत्त्वंकटसंदर्भादिनिष्यादकं क्रियानोनिर्वहति संभृतमिति प्रकृति
 नाशप्रयोज्योत्पत्तिमदित्यर्थः इदं च भस्मवदित्यन्वयिकाद्यादीति पृथक्पदं अन्यथा काष्ठसुवर्णादेस्तुष्टिमापन्नैः भस्मवदि
 त्ति तन्नो ल्येन वर्त्तमानमन्यदपि विकारजातमित्यर्थः साहस्रं च प्रकृतिनाशप्रयोज्योत्पत्तिसत्त्वेनैव एवमप्रेपितथाच प्रकृ
 त्तिविकृतिभावायन्तकाष्ठभस्मादिविकार्यमित्यर्थः एवं च काष्ठं भस्मकरोतीत्यत्र करोतेनाशउत्पत्तिश्च फलद
 यम् तदनुकूलं व्यापारश्चार्थः नाशे प्रतियोगिताकाष्ठस्येत्यनौ भस्मन आधेयतया काष्ठप्रतियोगिकताशा अनुकूलो भस्मोत्पा
 दको वर्त्तमानो व्यापार इति बोधः एवं तं तुलानोदनं पचतीत्यादावपि नैयायिकास्तु तं तुलानोदनं पचतीति विकार्य्यस्थले प्रकृ
 तिकर्मेत्तरद्वितीयायानाशकत्वमर्थः विकृति कर्मेत्तरद्वितीयायाश्चोत्पादकत्वम् तं तुलानोदनं पचतीति विकार्य्यस्थले प्रकृ
 दनात्वितीत्यादकत्वस्य नाशकत्वविशिष्टे पाके न्वयनाशे चोत्पन्नैः प्रयोजकत्वमुद्देश्यविधेयभावमहिक्काभासते तेन पाकस्य तं
 तुलारं भकसंयोगनाशकत्वेपिसंयोगमोदनम् पचतीति न प्रयोगः तं तुलारं भकसंयोगनाशस्योदनोत्पन्नो तं तुलानाशेनायथा
 सिद्धतयाऽप्रयोजकत्वात् वस्तुतस्तु विकृतिकर्मासमभिव्याहने तं तुलं पचतीति वत्संयोगं पचतीति प्रयोगवारणाय ना
 शद्वारा नाशकत्वमेव द्वितीयाथोवाच्य इति प्रकृते प्रयोज्यप्रयोजकभावाभावेपिनक्षतिः तथाच तं तुलानाशकश्चोदनोत्पाद

कोयोव्यापारस्तदनुकूलकृतिमानितिबोधः ईदृशस्थलेचकर्माख्यातेनप्रकृतेःकर्मत्वमेवाभिधीयतेऽतएवकाश्यानिभस्मराशि-
क्रियतइत्यादौकाशुपदसमानवचनत्वमाख्यातस्यननुभस्मादिविकारवाचकपदसमानवचनत्वम् भावनान्वयिनिसंख्यान्वय-
नियमात् ननुप्रधानाप्रधानकर्मवाचककर्मपदसमभिव्याहृतीवहादिप्रकृतिकर्मोख्यातस्येवाप्रधानेनीहृकृष्वहामि
त्यनुशासनात्कर्मत्वद्वयानभिधायकत्वानियमेनप्रकृतेकर्मत्वद्वयस्येवतुल्यतयाविकृतिगतकर्मत्वस्येवाभिधानेवाधकाभा-
व-आख्यातस्यविकृतिसमानवचनत्वप्रसंगस्तुगृह्णानिवाचकः संख्यांप्रकृतेर्विकृतेर्नहीत्यनुशासनसिद्धविकृतिसंख्यान्व-
यवृद्धिप्रतिप्रकृतिसंख्यान्वयपरत्वेनागृह्यमाणख्यातजन्यापस्थितेर्हेतुत्वकल्पनयानिरसनीयःकथमन्यथाभस्मीभवजिक्काश्यानीत्यादिप्रयोगाद्गति-
चेन्नपटपदौदृश्यतेइत्यद्विद्वत्स्यैवोभयसाधारणविशेष्यतावच्छेदकापरिचयेनविकारविकारिणोर्द्वयोरवाख्यातार्थविशेष्य-
त्वेवावाक्यभेदापत्ते नचेष्टापत्तिस्तथासतिकाशुनास्यतेभस्मक्रियतइतिवाक्यजबोधस्येवकाशुभस्मक्रियतइतिवाक्यजबो-
धस्यापिभस्मकाशुविकृतिरन्यविकृतिर्विसृशयनिवर्तकत्वानुपपत्तेःसमूहालबनजनकत्वाविशेषेणकाशुभस्मनोःप्रकृतिवि-
कृतिभावस्योक्तवाक्यादलाभात् सत्यामेवैकवाक्यनार्याकर्त्तृप्रत्ययेप्रयोज्यप्रयोजकभावस्यविशिशाम्यविषक्षानियमेनला-
भइत्वकर्मप्रत्ययस्थलेपितथाविवक्षायानियमवशादेवकर्मोत्तनेपदेनभस्मनिकाशोच्छेदप्रयोज्योत्पन्निकत्वरूपकाशुविकृति-
त्वस्यलाभात् नचविकृतिवाचकाद्वितीयापत्तिः लकारेणविकृतिकर्मत्वस्यानभिधानेपिकर्मत्वातरविशेषणतापन्नक्रियायातस्य
विकृत्यर्थसंसर्गत्वास्तुपगभेनेवद्वितीयापत्त्यसमर्थान्प्रातिपदिकार्थविशेष्यतयाकर्मत्वादिदिविवक्षायामेवद्वितीयाश्वसरात्

नचैवं घटकरोतीत्यापत्तिः कर्मत्वांतरविशेषणतानां पल्लक्रियायां क्रियांतरकर्तृत्वविशेष्यतापल्लार्थस्यैवकर्मतासंसर्गभावाभ्युपग
मादत एवकाष्ठं भस्मराशिः करोतीति न प्रयोगः भस्मराशिः क्रियांतरकर्तृत्वविशेष्यतानां पल्लत्वादुपपद्यते च पश्यमृगो धावतीत्यादिः
प्रकृतेचनीलो घटो भवतीत्यादावसाधारणधर्मरूपभवेनेनीलादेराधेयत्वरूपकर्तृतासंबंधेनात्वयोपगमैनेकवाक्यत्वोपपत्त्योक्त
संशयनिवर्तकत्वोपपत्तेः तथा चोक्त्यादकत्वेन भस्मसंबंधिकृतिप्रयोज्यनाशप्रतियोगीनिकाश्यानीति काष्ठं भस्मराशिः क्रियत इ
निवाक्यजोबोधः संबंधस्य प्रातिपदिकार्थविशेष्यतयाऽविवक्षणादेवनतत्र पृथग्वि एव मर्दानमो घटोनेत्प्रापिप्रकृतिविक्र
तिभावस्थलेकर्मत्वांतरविशेषणतानां पल्लार्थान्वयर्थबोधनेद्वितीयायाः साधुत्वमिति नियमोपगमैनेनोक्तस्थलेद्वितीयाप्र
संगोतापि उच्यते गीः क्षीरमित्यादौ तदनुपपत्तिः एवमेकत्वावच्छिन्नेद्वितीयावच्छिन्ना रोपस्थलेप्येकोद्वैज्ञायत इत्यादावारेप्य
विशेष्यवाचकसमानवचनत्वमाख्यातस्य प्रयुंजते चकवयः एकोपित्रयद्रवभातिकंडुकोयमिति न च तत्रापि भांतीत्येव पाठः
कथमन्यथाऽमानितजेन निजाय शो युगं द्विफालवद्वाश्चिकुराः शिरस्थितमित्यत्र रोप्यनिजाय शो युगसमानवचनममानीत्या
ख्यातं प्रयुक्तं श्रीहर्षेणेति वाच्यम् नत्रापि पूर्वार्द्धसमर्थिताय शो युगस्य वास्तवत्वेन तस्मिन्फालद्रूपबद्धचिकुराणां मेव रात्र आ
रोप्यत्वेन कवेरुत्प्रेक्षितत्वात् अतएव नतत्राविमृष्टविधेयां शतादोषावकाश इत्याहुः अत्रकेचित्तु नराहृतः सुवर्णपिंडः पुन
रपरयाऽऽकृत्यायुक्तः खदिरंगारसवर्णेकुंडले भवत इति महाभाष्यप्रयोगादाख्यातस्य विकृति समानवचनत्वमेव गृह्णाति
वाचकः संख्यां प्रकृतेर्विकृतेनेहीति तु चिप्रत्ययमात्रविषयकं मेवं च काश्यानि भस्मराशिः क्रियंत इत्यादिप्रयोगा मसाधुत्वमे
वेति अथोत्तु खदिरंगारसवर्णे इति विशेषण न तत्र कुंडलयोः प्रकृतिवंगम्यते सिद्ध्या विकृतेः पाकानपेक्षणात् पुनरपरया कृत्

० ० सुकृदिति विशेषेण ननु सुवर्णं पिडस्य विकृति त्वम् आकृत्य गारयोगस्य प्रकृति त्वा प्रयोजकत्वान् युज्यते चैतत् स्यात्तैकेत्ववसत्यामे।
 चत्सं हतिसुखेन पुनरुत्पन्न इति विशेषेण नापि सुवर्णं पिडस्य विकृति त्वगम्यते तथा हि पूर्वोपक्रान्ता कृति परंपरया लक्ष्यत्वेन साधित्वेन सि
 प्राथम्येन सुवर्णं नित्यत्वस्य सिद्धे तस्मात्पूर्वनिर्दिष्टा कृति विशिष्ट सुवर्णस्य कुडलादि प्रकृतेरप्यनिर्दिष्टा परकृति विशिष्टस्य नस्य
 विकृति त्वमेव माय्यं कृत्वा त्वस्य विषय इत्यस्यापि वक्तुं शक्यतया न तन्निर्देश आख्यातस्य विकृति समानवचनत्वे उपपद्यते न क इति अ
 नेदमाभाति वैयाकरणमते प्रकृते प्रकृति विकृत्योर्द्वयोरपि कर्तृत्वेनाख्यातेन कर्तृद्वयमेवाभिधानीयमेव नङ्गमसंख्यापि तत्रैके
 नाख्यातेन विरुद्धसख्यावतो लयोः सख्याया अभिधातुमशक्यतया भगवता कुडले भवत इति विकृति संख्येवोक्ता ननु प्रकृति गजाना
 ख्यात प्रतिपाद्ये निसुनित्रयस्याज्ञास्ति एवं च प्रयोगशेन पर्य्ययेणा न्यतरसमानवचनत्वमाख्यातस्य निराबाधमिति क्रिया कृते नि
 क्रिया प्रयो ज्या साधारणधर्म प्रकारक प्रतीति विषयताना अत्रयत्वे सुति फल अत्रयत्वम् निर्वर्त्तीदावतिव्याप्तिवारणाय सत्यनम् तत्रा
 यि विषयताना अत्रयत्वस्य धर्म प्रकारक प्रतीति विषयताना अत्रयत्वस्या साधारणधर्म घटिनस्यवानस्य घटं जानानीत्यादौ घटादावसंभव
 इति प्रयो ज्या त धर्म विशेषणम् तत्रैव क्रिया प्रयो ज्या साधारण धर्मसयोग प्रतीति विषये यामादिकर्म एष्यव्याप्ति निरासाया साधार
 णेति क्रियाजन्य फलान् अथेति प्रसक्ति निरासाय विशेष्यम् न च घटं जानानीत्यादौ क्रियाजन्य फलाभावात्सामान्य लक्षणं स्याद्व्याप्ति
 ह्यरणाय न आवरणमंगामुपगमेतु तस्यैव क्रिया प्रयो ज्या साधारण धर्मतया यं घट एतेन ज्ञान एतच्चान्न ह्यं विषयत्वेन सत्येन स
 त्यतामावादि शेष लक्षणव्याप्तिरिति वाच्यम् कर्त्तृभिन्नत्वे सति कर्त्तृकमेव भयसाधारण क्रियाजन्य फलात्तत्रयत्वेऽप्यलक्षणवाक्य
 तात्पर्य्यो द्वेषयनया ज्ञानरूप फलात् अथ त्वाच्च न सामान्य लक्षणव्याप्ति एव रणमगफलमात्रयजानात्पारिकर्मणि लक्षण

निर्देशक्रमेणोदाहरणान्याह घटमिति आद्यमिति निर्वर्त्यमित्यर्थः एवमग्रेपि संज्ञानरैरनुक्तमिति अयादानत्वादित्तद्धृ ५५५
 रविवक्षितमित्यर्थः अकथितंचेत्यत्राकथितशब्देः विवक्षितपरोनत्वप्रधानपरस्तथासतियाणिनाकांस्यपात्र्यांदोग्धीत्यत्रकरणाधि
 करणयोः कर्मसंज्ञाप्रसज्येत दुहादीनांपरिगणनात्संज्ञयोः करोत्यादियोगेसावकाशत्वादिति भावः तथाचपूर्वविधिप्रसक्तिपूर्व
 कंतदविवक्षायांसर्वथापूर्वविधेरप्रसक्तौचतत्रदृत्तिरिनिबोधयम् यद्यपिविभागानुकूलव्यापारस्यापिदुह्यर्थेनकर्तुरीक्षितत
 ममित्यनेनैवकर्मसंज्ञासिद्ध्यति कर्त्तृनिष्ठव्यापारविशेषणफलाश्रयतयागोः प्रधानकर्मनेयानतत्रलाद्यनुपपत्तिः पयोनिष्ठविभा
 गानुकूलगोनिष्ठव्यापारानुकूलव्यापारस्यशब्दतः प्राधान्यादन्यथासिद्धप्रयोजनकमेतत्तत्रमित्याभाति तथापिविभागानुकूलव्या

घटं करोतीत्याद्यं काष्ठं मस्मकरोतीति सुवर्णं कुडलं करोतीति च द्वितीयम् घटं पश्यतीति च तृतीयम् तृणं सृशती
 त्युदासीनं विषं भुंक्ते इति हेष्यम् गांदोग्धीति संज्ञानरैरनाख्यातम् क्रूरमभिक्षुध्यतीत्यन्यपूर्वकम् ॥ ६ ॥

पारएवयदिधात्वर्थसदायादानत्वाद्यविवक्षायामन्यत्सूत्राप्राप्तकर्मत्वार्थमिदमावश्यकम् एतस्मिन्नर्थेत्वप्रधानेदुहादीनामित्यनु
 शासनाद्गत्वादावेवलादयः अप्रधानकर्मत्वंचोक्तकर्मभिल्लत्वम् तच्चोक्तार्थेगवादीनामक्षतंधात्वर्थफलानाश्रयत्वान् तथाचित्तकं
 ल्येनस्थितं द्रव्यनिष्ठविभागानुकूलव्यापारोदुहेरर्थः नत्रगोरपादानत्वाविवक्षायामनेनकर्मत्वम् तद्विवक्षायांपंचमीगोः पय
 स्यन्वयेनुषक्षी एवंचगोकर्मकपयोनिष्ठविभागानुकूल एककर्त्तृकोव्यापारइतिबोधः विभागवधित्वमेवगोः कर्मत्वमाद्यकल्येनु
 पयोनिष्ठविभागानुकूलगोनिष्ठव्यापारानुकूल एककर्त्तृकोवर्त्तमानोव्यापारइति नत्रविभागश्रयत्वात्पयसः कर्मतातदनुकूलव्या

पाराशर्यत्वाप्तुगोः ननु चिभागाराशयत्वेनपयोनिष्ठविभागीयसंबंधस्यैवफलगतवच्छेदकत्वादेवमन्यत्राभ्यूह्यम् अन्यपूर्वकामातअन्यसशा ॥ १ ॥
 धनपूर्वशास्त्रबोधितमित्यर्थः श्रुमभिक्रुध्यतीत्यत्रकुपद्रुहेत्येतिप्रसक्तसंप्रदानसेत्रायाः कुपद्रु होरुपसृष्टयोः कर्मेतिबाधनादेवैवेकुं
 ठमधिरोतंद्रूपदावपिबोध्यम् अज्ञांशामगमयतिशिश्यम् शास्त्रबोधयतिब्राह्मणमन्त्रं भोजयति यजमानमंत्रपाठयतिघटजनयतिना
 शयतीत्यादौ गतिबुद्धीतिस्त्वैरणगम्यादिधात्वर्थकर्तुः कर्मसंज्ञाविधानात्तर्गम्यादिमकृतिकण्डिजनिधानुसमभिव्याहृजद्वितीपायाअप्याप्र
 योर्थः पद्यपिजिजतधात्वर्थप्रेरणजन्यव्यापाररूपफलश्रयत्वाद्जादीनामपिकर्मत्वकर्तुरीसिततममित्यनेनैवसिद्धम् तथापि
 जिजतेनाप्यमानस्यचेद्भवतिगत्यर्थव्यापारश्रयस्यैवेति नियमार्थसूत्रं त्रैनपाचयत्यादनेनेत्यादौ न तदुक्तं गुणक्रिया
 यात्वात्त्यान्त्रेषणेकर्मतागत नियमात्कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मैणाभिधीयतइति वाचकतासवधेनस्वनिष्ठयाद्वितीययेत्यर्थः यद्यपि
 कर्त्तृसंज्ञायाः परत्वाद्धेतुमतिचेत्यनुशासनात्स्वकारकविशिष्टक्रियायाजिजार्थसवधावगतेरत्तरंगत्वाच्चकर्मसंज्ञायास्तयाबाध
 र्त्वाकडारसूत्रेकैयटेनोक्तत्वाद्धेतुमतिचेतिस्त्वस्यभाष्यप्रामाण्यत्वात्तदनुगतेधिकर्मत्वस्यातरंगत्वाच्चकर्मत्वत्वत्वत्व
 मत्वमेवसाप्रतम् परेतुहेतुमतिचेत्यनुशासनादन्यनिष्ठकर्त्तृत्वनिर्वाहकव्यापाररूपास्वतन्त्रप्रेरणाजिजार्थः कर्त्तृत्वचक्रच्चि
 त्प्रयत्नः क्वचिद्वाश्रयत्वादि यादृशधातून्तएख्यानेनयादृशंकर्त्तृत्वमभिधीयतेनादृशभाचूर्त्तरणिज्जप्रत्ययेनतादृशकर्त्तृत्वनि
 र्वाहकोव्यापारेभिधीयते निर्वाहकत्वचुस्वरूपसवधविशेषो नानोनाशयतीत्यादावन्वयानुपपत्तिः एवचपाकादिकर्त्तृत्वात्क
 र्मेत्वधिरहेपिएयतधातुप्रतिपाद्यतावच्छेदककर्त्तृत्वस्य फलत्वेनतदाश्रयत्वात्पाकादिकर्त्तृ कर्मत्व तादृशकर्त्तृत्वविशेष

पपद्विभक्तिनातु पठ्यपचादकत्वात्सबधएवार्थः कालाध्वनोरत्यनसंयोगइति विहित द्वितीयाया व्यापकत्वमर्थः मासमभीनइत्या
 शीमासव्यापकाध्ययनमिति बोधान् द्वितीयादीनामाश्रयोर्ये इत्यत्र च विभक्तिपदस्यकारकविभक्तिपरत्वेन न व विरेधादित्यन्त्र विसरा
 क्रमप्राप्तद्वितीयाथेनिरूपयति कर्त्तृत्वतीयाया इति कारणत्वात्तीयाया व्यापारार्थत्वस्यापि वक्ष्यमाणत्वात्तुक्तकर्त्तृत्विति आश्रयइति आश्रय
 मात्रमित्यर्थः आश्रयार्थकत्वे मानसुपपन्नस्यति तथाहीत्यादिना ननु स्वातंत्र्यमिति रव्यापारानधीनव्यापारवत्त्वम् तच्च काष्ठपचनी
 दीकाष्ठदावप्रसूक्तनद्यापारस्यचेतनव्यापारधीनत्वादत आह स्वातंत्र्यचेति व्यापारश्रयत्वस्य कारणे धात्वर्थोश्रयत्वस्य कर्मण्यतिप्र
 रूकत्वात्तद्याद्युक्तये क्रमेणो मये अन्येतु कर्त्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे व्यापारतावच्छेदकसबधेन धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानि रूपिनप्रकारान्नतथयतः
 इत्यर्थव्ययत्वं स्वातंत्र्यतदेव च कर्त्तृत्व कासिकसबधेन व्यापारश्रयेऽतिप्रसंगवारणाय व्यापारतावच्छेदकसबधेनेति आश्रयगच्छती
 कर्त्तृत्वतीयाया आश्रयोर्ये तथाहि स्वतन्त्र कर्त्तास्वातंत्र्यं च धात्वर्थव्यपारश्रयत्वम् धातुनेक्तक्रियेनित्यकारके

त्यादातु नरसयोगप्रत्मके फले तादृश धात्वर्थत्वाभावात्तदाश्रयेऽतिप्रसंगः प्रसूक्त इति प्रसंगः प्रसूक्त इति प्रसंगः प्रसूक्त इति प्रसंगः प्रसूक्त इति प्रसंगः
 गेदेवदेनेत्यादी फलस्य विशेष्यत्वेन देवत्वेऽव्याप्तिपरिहारय कर्त्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे इति सामग्रीसाध्यायां क्रियायासर्वेषां
 स्वव्यापारे स्वातंत्र्ये युक्तत्वात्तस्य युगपत्सर्वेष्वभावात्तसूत्रानर्थक्यमिति कर्त्तु कर्मप्रत्ययसमभिव्याहृत कर्त्तृव्याहृतत्वाद्
 त्वर्थव्यापारव्यपत्तये वसम्यक्तेऽपि विशेषणत्वात्तत्रोपयोगजनकत्वाच्चोपेक्ष्य कर्मकर्त्तरि तु नन्वमते फले व्यापारत्वादे पाप्माव्याप्ति
 पारत्वेन कर्त्तरेऽपि संप्रहान्तत्वात्तस्य अर्थेऽप्येतेनेस्वरसतः कर्त्तृव्यवहारः तदतिरिक्तव्यवहारस्य धातुमाधिन स्वयंपुक्तचित्कर्त्तृत्व
 हारेऽपि बभूवति च यदायदीये व्यापार इत्यादि एवमेव ततो भूतगतु मया कृतमित्याद्युपपाद्यमिति मासः तत्र इति वाक्यं प्रमा

अतएवेति उक्तं स्वान्तं व्यस्य कर्त्तृत्वादेवेत्यर्थः संगच्छते इति कृत्याश्रयत्वादेश्च त्वेत्तदसंगतिरिति भावः उक्तं विवक्षायाः प्रयोगानि
यामकत्वं दृढयितुं पृच्छति नन्वेवमिति एवं विवक्षया एव प्रयोगनि यामकत्वे मनोमयस्य मनोमयशब्दप्रतिपाद्यस्येत्यर्थः जीवत्वे
संकल्पकर्त्तरूपत्वे ब्रह्ममित्रत्वे इति यावत् एतन्मिन्द्रित्यादेरितः शरीरान्तेत्यनिःसृत्य एतच्छरीरं परित्यजेति यावत् एतं स्वप्रकाश
त्वादिगुणविशिष्टं पूर्वोक्तमात्मानं अभिसंभवितास्मि प्राप्तास्मीत्यर्थः कथं संगच्छतामिति भवन्मतेवैवक्षिकयोः कर्त्तृत्वकर्मत्वयोरेकस्मि

अतएव यदा यदीयो व्यापारो धातुना वा निधीयते सतदा कर्त्तेति स्थालीपचति अग्निः पचति तंडुलः पच्यते स्वयमेवेत्यादिसं
गच्छते नन्वेवं कर्त्तृकर्मव्यपदे शाचेति सूत्रे मनोमयः प्राणशरीर इति वाक्यस्थ मनोमयस्य जीवत्वे वाक्यशेषे तस्य एतन्मितः
प्रेत्याभिसंभवितास्मीति प्राप्तिकर्मत्वकर्त्तृत्वव्यपदेशो विरुद्ध इति भगवता व्यासेन निर्णतं कथं संगच्छताम् उच्यते जीवस्य
शैयत्वे प्राप्तिकर्मत्वमपि वाच्यम् कर्त्तृत्वंच तस्याख्यातेनोक्तम् नचैकस्यैकदा संज्ञाद्वयं युक्तम् कर्त्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञया वा
धान् तथा चैतन्मिति द्वितीयानस्यात्कर्मकर्त्तृतायांच यगाद्यापन्निरिति शब्दविरोधे द्वारा भवति स भेदहेतुः ॥ ६ ॥

नपिसंभवादिति भावः संज्ञानिवंधनविरोधं समर्थयन् कर्त्तृत्वकर्मत्वयोर्वास्तवाविरोधं दर्शयति उच्यते इत्यादिना जीवस्यैव ज्ञेयत्वे इति स
क्तुं कुर्वीतेत्यनेन जीवस्यैवोपास्यत्वबोधने इत्यर्थः प्राप्तिकर्मत्वमिति अन्योपासनायाश्च परप्राप्त्यफलकत्वादिति भावः आख्यानेनेति
अभिसंभवितास्मीत्येन द्वाटकेनेत्यर्थः बाधादिति संज्ञयोरेकद्वारियतया समावेशासंभवेन परप्राप्त्यकर्त्तृसंज्ञया बाधादित्यर्थः यगापत्ति
रिति अभ्युच्चयवादः प्राप्यकर्मवद्भावाप्रसक्तैः शब्दविरोधे द्वारा एकदा संज्ञाद्वयप्रयुक्तकार्योनुत्पत्तिद्वारा सः संज्ञाद्वयविरोधः तत्र क
र्त्तृकर्मत्वव्यवहारहेतुरित्यर्थः नतु कर्त्तृत्वकर्मत्वयोः पारमार्थिकं भेदमादायेति भावः ॥

पपद्विभक्तीनामुपपद्यपवात्कत्वात्संबंधस्वार्थः कालाध्वनोरत्युत्तसयोगद्विनिविहित्वात्तृतीयायाव्यापकत्वमर्थः मासमधीनद्रु
मासव्यापकाध्ययनमितिबोधात् द्वितीयादीनामाध्ययोर्यदुत्तत्रविभक्तिपदस्यकारकविभक्तिपरत्वेनतद्विरोधादित्यन्मत्रविसर
रुमप्राप्तद्वितीयार्थनिरूपयति कर्त्तृत्वतीयायादिति कारणत्वतीयायाव्यापार्यत्वस्यापिबध्यमाणात्वात्कर्त्तृत्विति आश्रयइति आश्र
मानमित्यर्थः आश्रयार्थकत्वेमानमुपन्यस्यति तथाहीत्यादिना ननुस्वातंत्र्यमित्वापारणधीनव्यापारवत्त्वम् तच्चकाष्ठपचती
दीकाष्ठवावप्रसक्ततद्यापारस्वचेतनव्यापारधीनत्वादत आह स्वातंत्र्यचेतिव्यापारश्रयत्वस्यकरणे आत्वयोश्रयत्वस्यकर्मण्यतिप्र
सक्तत्वानद्याहृत्तयेक्रमेणोमये अन्येतुकर्त्तृत्वप्रत्ययसमिवाहारेव्यापारतावच्छेदकसंबंधेनधात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारान्तकथयत
हृत्वर्थत्वयत्वं स्वातंत्र्यमदेवचकर्त्तृत्व कासिकसंबंधेनव्यापारणश्रयत्वस्यकारणतावच्छेदकसंबंधेनेतिग्रामगच्छती
कर्त्तृत्वतीयाया आश्रयोर्यः तथाहिस्वतंत्रः कर्त्तास्वातंत्र्यं च धात्वर्थव्यापारश्रयत्वम् भानुनोक्तक्रियेनित्यकारके
त्यादावुत्तरसयोगात्मके फलेनादृशधात्वर्थत्वाभावात्तदाश्रयैः तिप्रसगात्पक्षस्तदु ॥ कर्त्तृत्वेत्यने इतिवाक्यपदीयान् ॥
नेदेवदत्तेनेत्यादीफलस्यविशेष्यत्वेनदेवदत्तेऽव्याप्तिपरिहारयकर्त्तृप्रत्ययसमभिव्यक्त्याहारइति सामग्रीसाध्यायाक्रियायासर्षेर्षा
स्वत्व्यापारेस्वातंत्र्येयुक्तस्वातंत्र्यस्यपुगपत्सर्वेष्वभाकान्तरानर्थक्यमिति कर्त्तृ कर्मप्रत्ययसमभिव्यक्तकर्त्तृव्यावृत्तत्वात्
त्वर्थव्यापारश्रयत्वस्यैवसम्यक्त्वात् विशेषणस्यावतिप्रयोगजनकत्वाच्चोपेक्ष्यकर्मकर्त्तृरितुनन्वमनेफलेव्यापारत्वोपेक्षाव्याप्ति
पारत्वेनकृतेरपिसंप्रहान्नामदुनाश्रयैऽप्येतेनेस्वरसमः कर्त्तृव्यवहारः तदतिरिक्तव्यवहारस्य भातुमाविवक्ष्यापुक्तचित्कर्त्तृत्व
हातेपिबध्यतिच यदेयदीयोव्यवहारइत्यदि एवमेवततोभूतगनुमप्यक्तममित्याशुपपाचमिति भावः तत्रहरियाक्यप्रमा

नैव कोऽपि १०५

कर्मत्वेवातस्य लक्षणा एव चैत्र ७॥ २०६

गित्वात्मकर्तृत्वेऽनुयोगित्वरूपकर्तृमत्वेवाल्लेख

याख्यातेन बोध्यते अचेतने स्वरस्वतः कर्तृव्यवहाराभावेन तत्र

शैविककर्तृकरणयोरित्यादेश्वारितार्थे गौणकर्तृत्वेऽतीयाद्यनुपपत्तिरिति वा

परत्वात् तत्सूत्रप्रणयनस्यैव तस्य तत्परत्वे मानत्वात् सूत्रे स्वातंत्र्यं च समभिव्याहृतकारकात्

रूपव्यापाराधीनक्रियानुकूलव्यापारवतामेव काष्ठादीनामन्यानधीनत्वविवक्षया काष्ठं पचतीत्यादौ कर्तृत्वम्

त्वांन विशेषणं चैत्रः काष्ठैः स्थाल्यां पचतीत्यत्र चैत्रः काष्ठानि स्थालीयं चंतीति प्रयोगवारणाय चैत्रः पचति स्थालीयं चतीत्या

द्रीयत्रकारकांतराप्रसिद्धिसूत्रानधीनांत विशेषणं प्रतीयत एव तन्निर्वाहश्च स्वतंत्रशक्ति कल्पनात् विशिष्टशक्तेर्विशि

षणविषयकविशेष्यबोधाजनकत्वात् विशिष्टशक्त्या निर्वाहान् चैत्रेण पाचयतीत्यादौ हेतुकर्तृसमभिव्याहारे प्रयोज्यस्य हे

तुकर्त्रधीनत्वेऽपि रायंत प्रतिपाद्यपाचनादिक्रियायामेव प्रयोजकस्य कारकतया प्रयोज्यस्य पचाद्यर्थो क्रियाकारकानधीनता

या अथैकत्वेन नानाह्यचकपदोत्तरं तृतीयानुपपत्तिः स्वतंत्रकर्तृप्रयोजकव्यापारस्य तदुल्लेख्यत्वात् ताकादावन्यथा सिद्ध

त्वादकारणत्वेन तस्य पाकादिप्रयोजकव्यापारवत्त्वेऽपि तत्क्रियाकारकत्वाभावाच्च अत एव चैत्रेण मैत्रः पाचयतीत्यत्रः मैत्रः प

चतीति न नन्वसूत्र्यदर्शितरीत्या चैत्रादेः स्वतंत्रकर्तृतानिर्वाहस्य थापित इत्यत्र कपदोत्तरं तृतीयानुपपत्तिः कर्तृत्वनिर्वाहकव्यापा

विद्युत्तदसंगतिरिति भावः उक्तं क्विवक्ष्यायाः प्रयोगनि

मगो मयस्य मनो मय शब्दप्रतिपाद्यस्येत्यर्थः जीवत्वे

कर्मत्वेऽपि मयस्य मनो मय शब्दप्रतिपाद्यस्येत्यर्थः जीवत्वे

कर्मत्वेऽपि मयस्य मनो मय शब्दप्रतिपाद्यस्येत्यर्थः जीवत्वे

कर्मत्वेऽपि मयस्य मनो मय शब्दप्रतिपाद्यस्येत्यर्थः जीवत्वे

कर्मत्वेऽपि मयस्य मनो मय शब्दप्रतिपाद्यस्येत्यर्थः जीवत्वे

कर्मत्वेऽपि मयस्य मनो मय शब्दप्रतिपाद्यस्येत्यर्थः जीवत्वे

कर्मत्वेऽपि मयस्य मनो मय शब्दप्रतिपाद्यस्येत्यर्थः जीवत्वे

कर्मत्वेऽपि मयस्य मनो मय शब्दप्रतिपाद्यस्येत्यर्थः जीवत्वे

कर्मत्वेऽपि मयस्य मनो मय शब्दप्रतिपाद्यस्येत्यर्थः जीवत्वे

ननु विशिष्टाश्रयस्य नावनावनीयार्थत्वमायानमत आह एवचेति भातूपान्नव्यापारश्रयस्य कर्तृत्वेचेत्यर्थः आश्रयमात्रमिति अनन्त्यल
 भ्यत्वादिति भावः मगतरं दूषयति कृत्याश्रयत्वमित्यादिना अव्याप्तमिति अचेतनेन स्मिस्तद्दुधादिति भावः अत्र वर्दति दंष्ट्रादिनिष्ठ
 व्यापारस्य धात्वर्थव्यवहारस्तस्मिन्सूत्रपाद अत एव हारिणा प्रागन्यतः शक्तिला भान्यग्भावापादनादनेदधीनप्रवृत्तत्वात्प्रवृत्तानां नि
 वर्तनान् अदृष्टत्वात्प्रतिनिधेव्यतिरेके च दर्शनात् आ एव पुपकारित्वे स्वातन्त्र्यकर्तुरित्यनेद्रूपनेन कर्णादिव्यापारात्पूर्वकारणदि
 सपादकशक्तिमत्त्वेन कर्णादीनामात्माधीनत्वसंपादनेन च तदायनव्यापारत्वेनातिप्रवृत्तानां निवर्तनेन कर्तुः फलप्राप्तौ स्वतएव नि
 वृत्त्याप्रतिनिधिमत्त्वेन कर्णादीनामात्माधीनत्वसंपादनेन च दूएदपुपकारित्वे स्वातन्त्र्यमित्यर्थे केन कारकचक्रप्रयोक्तृत्वमेव खा
 एवं च व्यापारशस्य धातुलभ्यत्वादाश्रयमात्रं तृतीयार्थं कारकचक्रप्रयोक्तृत्वं कृत्याश्रयत्वं वा दडं करोतीत्यत्राव्याप्तम

तत्र मभिहितम् वस्तुतएषां धर्माणामभावे पिशब्देयस्येते प्रतिपाद्यते सकर्त्तृत्वमिति तदाशयः पाचयति चित्रेण मैत्रद्रुत्यादौ प्रयोज्यस्य प्रयोज
 कव्यापारधीनत्वे पिच्छिन्नकृत्यर्थसाधनात् विषये उक्तस्वातन्त्र्यसत्त्वात्कर्त्तृत्वोपपत्तिः धातुवाच्यक्रियाकृतस्वातन्त्र्यस्यैव विवक्ष
 णात् कर्त्तृपरतन्त्रकर्णादेर्न स्वव्यापारमादाय कर्त्तृत्वप्रयोज्यस्य स्वार्थसिद्ध्यर्थमपि प्रवृत्तानां कर्णादीनां कर्त्तृः धीनत्ववत्प्रयोज्यस्य
 प्रयोजकानधीनत्वाच्च तद्विफलोद्देशधीनाकारणादीनाव्यापारवत्ताप्रयोज्यस्य तु तादृशप्रवृत्तौ सर्वे इमे स्वभूत्यर्थप्रवर्तनतदिति हेतु
 मतिचेति सूत्रस्य भाष्यमनुभवश्च सार्वजनीनः प्रमाणमित्याहुः कृत्याश्रयत्वदंडान्दावव्याप्तमित्युक्त्यानेयायिकोक्तं कर्त्तृत्वस्यैवैस
 गीयत्वमावेदितं तेषां त्वयमाशय कर्त्तृत्वं मुख्यपूर्वोक्तमेवाश्रयप्रतियोगित्वादिरूप्यतु गौणमुभयमपि कर्त्तृत्वतीययाप्रतिपाद्यते

अचेतनकाष्ठादेरपिकर्तृत्वविवक्षायां तु काष्ठं पचनीतिवत्काष्ठेन पच्यते तं तु लडृत्यपि प्रयोगाद्वापाररूपे कर्तृत्वे तज्जत्यत्व
रूपे सकर्मत्वे वा तस्य लक्षणा एवं चैत्रेण ज्ञायत इत्यादावाश्रयत्वरूपे कर्तृत्वे आधेयत्वरूपे कर्तृमत्त्वे वा नश्यते घटेनेत्यादौ
प्रतियोगित्वात्मककर्तृत्वेऽनुयोगित्वरूपकर्तृमत्त्वे वा लक्षणा चैत्रः पचनीत्यादावुक्तस्थले कर्तृत्वमेव मुख्यं गौणं वा क्रियाविशेष
ख्यनयाख्यानेन बोध्यते अचेतने स्वरस्वतः कर्तृव्यवहारे भावेन तत्र कर्तृपदमपि भाक्तमेव न च यत्नवत एव मुख्यकर्तृत्वात्
दादायेव कर्तृकरणयोरित्यादेश्चरितार्थे गौणकर्तृत्वे तृतीयाद्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् तत्सूत्रस्थकर्तृपदस्य पारिभाषिकक
र्तृपरत्वात् तत्सूत्रप्रणयनस्यैव तस्य तत्परत्वे मानत्वात् सूत्रे स्वातंत्र्यं च समभिव्याहृतकारकां त ए न धी न त्वे स ति कार क त्व म्
पुरुषव्यापाराधीनक्रियानुकूलव्यापारवतामेव काष्ठादीनामन्या न धी न त्व वि व क्ष या का ष्ट प च नी त्या दौ क र्तृ त्व म् अ न धी न
त्वांत विशेषणं चैत्रः काष्ठैः स्थाल्यां पचनीत्यत्र चैत्रः काष्ठानि स्थालीपचनीति प्रयोगवारणाय चैत्रः पचति स्थालीपचनीत्या
दौ यत्र कारकांत ए प्रसिद्धिस्तत्रानधीनांत विशेषणं न प्रतीयत एव तन्निर्वाहश्च स्वतंत्रशक्ति कल्पनान् विशिष्टशक्तेर्विशेष
षणाविषयकविशेष्यबोधाजनकत्वात् विशिष्टशक्त्या निर्वाहान् चैत्रेण याचयतीत्यादौ हेतुकर्तृसमभिव्याहारे प्रयोज्यस्य हे
तुकर्तृधीनत्वेऽपि रायत प्रतिपाद्यपाचनादिक्रियायामेव प्रयोजकस्य कारकतया प्रयोज्यस्य पचाद्यर्थो क्रियाकारकानधीनता
या अत्रैकत्वेन न तद्वाचकपदोत्तरं तृतीयानुपपत्तिः स्वतंत्रकर्तृप्रयोजकव्यापारस्य तं तु लक्रयणादिव त्याकादावन्यथा सिद्ध
त्वादकारणत्वेन तस्य पाकादिप्रयोजकव्यापारवत्त्वेऽपि न क्रियाकारकत्वाभावाच्च अत एव चैत्रेण मैत्रः पाचयतीत्यत्रः मैत्रः प
चनीति न न च सूत्रपदार्थितरीत्या चैत्रादेः स्वतंत्रकर्तृता निर्वाहस्तथा धितद्वाचकपदोत्तरं तृतीयानुपपत्तिः कर्तृत्वनिर्वाहकव्यापा

एस्यजिजर्थत्वेनत्वत्रनिष्ठस्यतस्यजिजाभिधानादितिचेन्नकर्त्तृत्वनिर्वाहकत्वसवधेनपाकाद्यन्वितहेतुकर्त्तृव्यापारस्यजिजर्थता
पक्षेऽप्येषान्कर्त्तृत्वरूपफलावच्छिन्नव्यापारस्यजिजर्थतामतेपिगदुपरक्ताश्रयस्यान्यतोभानानिर्वाहेणानभिधानस्याक्षतत्वात्
अबोधनस्यैवतत्रानभिधानपदार्थत्वादभिधानस्यतिङ्कृतद्वितसमासैरितिपरिगणनाच्चआख्यातस्यथर्म्यवाचकत्वेपिक्वा
त्यादिविशिष्टकर्त्तृबोधकत्वरूपाभिधानस्यतत्रसत्त्वान्तैश्चपद्यनीत्यादौब्रवीत्यापत्तिःसुख्यविशेष्यतयातद्विषयायाचित्रेण
पचनीत्यादिप्रयोगापत्तिरित्यपिनआश्रयातिरिक्तेविशेषणतयाकृतिबोधनस्यैवानभिधानपदार्थत्वात्तथाभिधानचलच्छनद्वित
समासैरेवेति तएवाभिधायकतयावृत्तिकृतोपाना यद्यपिस्वतंत्रव्यापारएवतृतीयादेरनुशासनम्तथापि कृतिरूपकर्त्तृत्वएवला
घवाच्छक्तिर्व्यापारैरनुलक्षणेत्तुक्तमनुशासनस्यानादितात्पर्यमात्रग्राहकत्वाच्चाघवसहकृतस्यैवतस्यशक्तिकल्पकत्वात् व्यापा
तत्सत्त्वेपिगीरेवेणतदसिद्धेःएवंचकृतिरूपकर्त्तृत्वबोधस्यसेकारकातरव्यापारानधीनत्वनप्रतीयतएवेतिनतदतर्भावेणशक्ति
प्रमाणाभावात् व्यापारस्यक्षणिककर्त्तृप्रत्ययेनलक्षणयानतदंतर्भावेणव्यापारबोधनादेवपूर्वोक्तातिप्रसंगस्यवारणात् अन्य
तदंतर्भावेणकृतौशक्तावपिपूर्वोक्तातिप्रसंगस्यदुःपरिहृत्वात् पद्येजायतेओदन. सिद्धतीत्यादौ घटादे कार्कत्वंकर्त्तृत्वंचस
त्कार्यवादमवलंब्यैवोपपादनीयम् सुख्यक्तियाकर्त्तृत्वंचनतदनुकूलकृतिमात्रम् एकक्तियाविषयककृतेर्यत्रनांतरीयकक्ति
यानिर्वाहस्यत्रनक्तियाकर्त्तृत्वाव्यपदेशात् किंतुतक्तियाविषयककृतेर्यत्रनांतरीयकक्ति
हिसासक्षणस्योदेश्यताघटितनयानस्यविप्रमरणानुकूलव्यापारैश्चक्षेपरूपव्यापारस्यकृतिविषयत्वेषि
सत्त्वेननत्रास्यणत्वविशिष्टबोधकर्त्तृत्वतादृशव्यापारैरनुकूलकृतिविषयत्वस्यतादृशव्यापारैः
सत्त्वेननत्रास्यणत्वविशिष्टबोधकर्त्तृत्वतादृशव्यापारैरनुकूलकृतिविषयत्वस्यतादृशव्यापारैः
सत्त्वेननत्रास्यणत्वविशिष्टबोधकर्त्तृत्वतादृशव्यापारैरनुकूलकृतिविषयत्वस्यतादृशव्यापारैः

कर्त्तृविभागमाह अयंचेति अनुपदंत्ततीयार्थत्वेन निरुक्तः कर्त्तृत्वर्थः शुद्धइति हेतुत्वकर्मकर्त्तृत्वानधिकरणमित्यर्थः प्रेरणा
 र्थकणिजप्रकृति धातूपात्तव्यापारश्रयइति यावत् हेतुरिति णिजर्थप्रेरणाश्रयइत्यर्थः कर्मकर्त्तृति धातूपात्तव्यापाराश्र-
 यत्वेसति णिजर्थव्यापारेणाप्यमानत्वेन विवक्षितइत्यर्थः क्रमेणोदाहरणान्याह मयासेव्यतइत्यादिना अत्रव्यापारविशि-
 ष्यकबोधोक्तीर्त्तननुकैयदाद्यनुसारेण तत्त्वंतु प्रागेवाबोचामआश्रयव्यापाराविति ननुव्यापारस्य धातुनैवलाभात्तत्रशक्ति

अयंचत्रिविधः शुद्धः प्रयोजको हेतुः कर्मकर्त्तृच मयाहरिः सेव्यतेकार्प्यते हरिणा गमय
 ति क्लृप्तं गोकुलं मदभिन्नाश्रयको हरिकर्मकसेवनानुकूलोव्यापारः हर्ष्यभिन्नाश्रयकउत्या-
 दनानुकूलोव्यापारः गोकुलकर्मकगमनानुकूलकृष्णाश्रयकतादृशव्यापारानुकूलोव्यापा-
 रइतिशब्दबोधः कर्णत्ततीयायास्त्वाश्रयव्यापारोवाच्योतथाहि ॥ ६ ॥

कल्पनमपार्थमित्याशंकेकस्यकर्त्तृनिष्ठव्यापारस्य धातोर्लोभेष्यनुभूयमानकरणनिष्ठव्यापारस्य पदार्थत्वमंतरेणशाब्दविष-
 यनानुपपत्त्याशक्तिरावश्यकी आख्यातान्निवृत्तभेदायाएवक्रियायाश्चवगमाद्यापारद्वयस्य धात्वर्थत्वासंभवाच्चैत्यभिप्रेत्यस्वीका-
 र्थस्यप्रमाणानां दशैयितुं कारणसंज्ञाप्रतिपादकं स्तत्रसुपत्यस्यति तथाहीत्यादिना ॥ श्रीलक्ष्मीनारायणवासुदेवहरीहरायनमः

साधकतममितिस्त्रस्यकारकाधिकारीयत्वात्साधकशब्दादेव प्रकर्षेलाभे षिगीणाधाराऽधिकरणसञ्चाफलकस्यकारकप्रकरणे
 शब्दसामर्थ्यगम्यः प्रकर्षेनाश्रीयत इत्यर्थस्यवोधनायतमवुपाद्येनमितिस्त्वयत्नाह तमवर्थः प्रकर्षे इति प्रकर्षेऽकारकात्तरा
 धेशोनतुकरणोत्तरेऽक्षः कारकासामान्यवाचिसाधकशब्दादुत्पन्नेनतमपातद्वधिकप्रकर्षेऽस्येवद्योतनात् तेनाश्वेनदीपिका
 यात्रजतीतिप्रयोगोपपत्तिः अन्यथाकरणोत्तरेऽक्षिकप्रकर्षेऽस्यकरणोत्तरेऽभावेनतदनुपपत्तेः तादृशेति फलोत्पत्त्यव्यवहितपूर्वे

साधकतमंकरणंतमवर्थः प्रकर्षं सत्वाव्यवधानेनफलजनकव्यपारवचानादृशव्यापारवत्कारणंचकरणम्
 उक्तचवाक्यपदीये क्रियायाः परिणियन्तिर्येद्यापारादनतरं विवक्ष्यते यद्यत्रकरणं तत्रादास्मृतम् ॥ ६ ॥

वर्नीत्यर्थः परेतुफलायोगव्यवच्छिन्नकारणत्वकरणत्वव्याप्येतरयावत्कारणसमवधानेसतिपदव्यवहितोत्तरक्षणेफ
 लनियन्तिस्त्वमिति यावत् स एव तृतीयार्थः सत्यतनिवेशश्चक्षुषोर्धकारे फलयोगेपिनतत्राप्रसंगः प्रयोजकैतिप्रसमनिरासा
 याव्यवहितेतिवदंति तत्रहुरिसमतिमयाहोक्तंचेति अत्रक्रियापदफलपरम्वाणेनहेतुत्पन्नवाणव्यापाराव्यवहितोत्त
 रक्षणेप्राणवियोगरूपफलावप्र्यभावाच्छक्षणसमन्वयः विवक्ष्यते इत्यनेन विवक्षेव विमर्कौप्रयोविकानवास्तवकरणत्व
 दिसत्तेतुक्तम् अतएवद्यत्रऽनादरेणबलस्यतत्त्वविवक्षायाबलेनलुनातीतिप्रयोगः ॥

वस्तुतदिति यत इदमेववस्तुकारणमिति ननियमोऽतएवनिश्चिताधिकरणत्वापिस्थालीतनुतरकपालत्वाद्वैवक्षिककरण
 त्वतीत्यर्थः अवकाशमिति नंडुलंस्थाल्यांपचनीत्यादौकरणत्वाविवक्षायांनतसंज्ञाप्रयुक्तद्वितीयादेरवकाशमित्यर्थःनश्चा
 चकाशैः पचनीत्यादौप्रकृत्यर्थकाद्यादेरभेदेनाश्रयरूपतृतीयार्थेऽन्वयः तस्यचव्युत्पत्तिवैचित्र्येणसमानप्रत्ययोपान्त
 त्वप्रत्यासत्त्याव्यापाररूपतदर्थान्तरेआधेयतासंबंधेनविकल्पितनुकूलव्यापारे एवंचकाशाभित्ताश्रयकोयःफलोपहि

वस्तुतस्तदनिर्देश्यंनहिवस्तुव्यवस्थितम्स्थाल्यापच्यतइत्येषाविवक्षादृश्यतेयतइतिरविवक्ष्यतइत्य
 नेनसकृदनेकेषातदभावात्द्वितीयासप्तम्यादेरवकाशसूचयतिनैवकर्ताशाल्कार्थवत्त्वादित्युत्तर
 भीमांसाधिकरणेशक्तिविपर्ययादितिस्तत्रेणांतःकरणस्यकर्तृत्वेकरणशक्तिविपर्ययापत्तिरुक्तान
 ॥ ५५ युज्येतेतिवाच्यम् ॥ ५६ ॥

तव्यापारस्तद्विशिशोविकल्पितनुकूलएकाग्रयकोवर्तमानौव्यापारइतिबोधः वैशिष्ट्यं

चजन्यजनकभावसंबंधेनबोध्यम्अत्रचयत्सन्निहितेषुसर्वेषुकारकेषुकर्ताप्रवर्तयिताभवतीतिसकलकारकव्यापारस्य
 कर्त्रधीनत्वप्रतिपादकंकारकइतिस्तत्रस्थभाष्यंप्रमाणम्अपरंतुक्रियायाःपरिनिब्यत्तिर्यद्व्यापारादनंतरमितिवाक्यस्था
 नंतरपदस्वारस्यात्तृतीयार्थव्यापारस्यजन्यतासंबंधे ॥

नकाशाश्रयकव्यापारविशिष्टफलानुकूलोव्यापारइतिबोधमाहुः तृतीयार्थकारणत्वस्यव्यापारएवान्वयःशब्दशक्तिस्वभान्नफलंशोऽ
तएवमन्वयसक्षणयासोमादिपदसनामभेयत्वसिद्धयानि न अन्यथाव्यापारप्रतिकरणत्वेनाल्लिनेफलांशोकारणत्वेनान्वयोपपत्तौलक्ष्
णयाश्रयप्रसंगएव अतएवसोमेनयजेतेत्यत्रमन्वयस्यलक्षणेत्यमीमांसकादृत्येत्येवस्तुतस्त्वाश्रयोवधिरुद्देश्यइति सूत्रस्वारस्यात्कार
णतृतीययाश्रयाश्रयमात्रमर्थः प्रकृत्यर्थोन्वितस्यस्वनिष्ठव्यापारजन्यत्वसंबन्धेनघात्वर्थव्यापारेऽन्वयइत्येवज्यायः नैयायिका
स्वसाधारणंकारणकारणेअसाधारण्यचव्यापारवत्त्वमेव ननुफलायोगव्यवच्छिन्नत्वम् तस्ययावत्कारणघटिततयागोरेवे
णतद्धर्मावच्छिन्नेशक्त्यसिद्धे, सएवचप्रकर्षेस्साधकतममितितमपाबोध्यतेव्यापारमाश्रंकारणतृतीयार्थः तस्मिन्नकृत्यर्थे
साधेयतासंबन्धेनान्वयः शेषपूर्ववदित्याहुः एवमिति एकस्मिन्नपि धर्मिणिकर्तृत्वकारणत्वयोगीकारे कर्तृकरणशक्त्यो
रविरोधइतियावत् शक्तिपर्य्यायादिति एषहिदृशश्चोतानुमतानुमताबोद्धुविज्ञानात्मापुरुषइत्यादीनातथाकर्तुः कर्तव्यविशेषप्र
तिपादकानायजेतनुहुयादित्यादीनाचसार्थक्यायजीवस्यकर्ताशस्त्रार्थवत्त्वादित्यनेनकर्तृत्वबोधितेबुद्धिपदव्यवहार्यंवि
ज्ञानमेवासु कर्त्तित्याशकायाविज्ञानशब्दाच्चबुद्धेः कर्तृत्वाभ्युपगमे लोके समर्थस्यापिकर्तुःसर्वार्थकारिकरणंतरसापेक्ष
स्थैवकार्यकारित्वदर्शनेनविज्ञानपदव्यपदेश्यत्वबुद्धेः, कारणशक्तिसन्यापतिरतस्तदतिरिक्तजीवस्यैवकर्तृत्वमुचितमित्यर्थ
प्रतिपादकेनशक्तिपर्य्यायादिति सूत्रेणेत्यर्थः, नयुज्येतेति कर्तृकारणशक्त्यारविरोधस्यैवभवद्विरभिधानादितिभावः ॥

त्वावगतेरिति भाव भूयणे तु तदेतेषामित्याद्यभिप्रायादित्यंत पाठेनास्त्येव किंतु नन्वेव कर्त्तव्यादि न युज्येतेति चेत्सत्यम् अन्वा
 चयमात्रमेतदिति पाठः अन्वाचयेति विज्ञानशब्दार्थस्य जीवत्वेष्यक्तिविपर्ययापत्तिः संभाव्यते न तु निर्भरत्वत्रेत्यर्थः उपा
 धिवशेन परमात्मन्येव तत्संभवादिति भावः तदेव विशदयति यथाचेति सूत्रे च शब्दस्त्वर्थे पराभिमत बुद्धिकर्त्तृत्वनिर्गमार्
 र्थः नहि परमात्मनो न्यो जीवो नाम कर्त्तृभोक्ता वा समवति नित्यशुद्धबुक्तात्मनः कर्त्तृत्वाद्यसंभवाच्च निर्माक्षप्रसगाच्च किंतु
 ध्यायतीवलेलायतीवेति श्रुतेरभ्यस्ततत्र वाच्यम् अविद्योपस्थापित तत्परस्यापि संभवति यत्र हि द्वैतमिदं भवति न
 दितरद्वैतरं पश्यतीति विद्यावस्थायानुगतभावो यत्र तु सर्वमात्मैव स्यात्तत्किं केन पश्येदिति श्रुतेः यथा तक्षावास्यात्
 दिकरणहस्तः कर्त्तादुःखी भवति स एव गृहस्थे विमुक्त्वास्यादिनिर्व्यापारः सुखी भवतीति तदर्थः तथा च शक्तिविपर्य
 यादित्यस्य पराभ्युपगत बुद्धिकर्त्तृत्वनिर्गमतात्पर्यं न तु बुद्धेः कर्त्तृत्वेन कारणशक्तिपरित्यागाद्भूतिनतद्विरोध इति भावः
 ॥२॥ ॥ सप्तम्यर्थे निरूपयति सप्तम्या अपीति ननु तावता सूत्राद्यभार वाच्यत्वलभ्यते नाश्रयसेत्यत आह तत्त्वत्वे
 ति आधारत्वचेत्यर्थः आश्रयत्वमिति आश्रयत्वविशिष्टत्वमित्यर्थः विशिष्टे सूत्रेण शक्तिबोधनेष्याश्रयांश एव ताननु
 विशेषणी भूताश्रयत्वे पितत्प्रकारकशब्दबोधे आश्रयशक्तिज्ञानस्य हेतुताकल्पनयेव तद्भनोपपत्तेरित्याशयेनाह ॥

नत्राश्रयांशः शक्य इति यद्दाननुतावनापरंपरया क्रियाश्रयसप्तम्यर्थत्वं लब्धं नाश्रयमात्रस्येत्यत आह आश्रयांश इति पूर्वोक्तरीत्या क्रियायाः धातोरेवलाभादनन्यलभ्याश्रय एव शक्य इत्यर्थः तत्त्वं आश्रयत्वमात्रेणेति शक्यतावच्छेदकस्य कर्त्रोदिसाधारण्यत्करणत्वात्पीयायाश्च व्यापारोपीत्यपि नाश्रयार्थत्वप्रतिपादनादिति भावः कर्त्तृकर्मद्वारेति एतादृशश्रयलाभश्च नस्तत्रसामर्थ्योदेव तथा हि कारकाधिकारीयेणेतेन क्रियान्वय्याधारस्याधिकरणसंज्ञाविधीयते क्रियाचधात्वर्थः साक्षात्तदाधा

सप्तम्याश्रयाश्रयोर्थः सप्तम्यधिकरणेचेत्यधिकरणधारेणमिति सूत्रादाधारः तत्त्वञ्चोभयत्वंतन्नाश्रयांशः शक्यः तत्त्वमवच्छेदकम् नचाश्रयत्वमात्रेण कर्मकर्त्तृकरणानामाधारसंज्ञास्यात् स्यादेवं यद्विनाभिरस्यानबाधः स्यात् कारका इत्यधिकृत्य विहितसप्तम्याः क्रियाश्रय इत्येव यद्यपि तात्पर्यं तथा यत्र कर्मकर्मद्वारात्तदाश्रयत्वमस्त्येव स्यात्प्रादेभूत्तलकदादेश्चेति स्थाल्यापचति भूत्तलेव सति कर्त्तृशेते इत्याद्युपपद्यते उक्तं च वाक्यपदीये कर्त्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्द्वारयत्क्रियामुत्पकुर्वत क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतमिति ॥

रयोः पराभ्यां कर्त्तृकर्मसंज्ञाभ्यामाक्रांतत्वादिदं सूत्रमनवकाशंसत्परंपरया धात्वर्थश्रयस्याधिकरणसंज्ञाविधानेन च रितार्थं परंपराघटके च कर्त्तृकर्मणी एवेति परया कर्मसंज्ञया बाधादेव मोक्षे इच्छास्तीति वक्तव्यो क्षे इच्छति भवतीति न प्रयोगः ॥

त्वावगन्नेरिति भाव भूषणेन तदेतेषामित्याद्यभिप्रायादित्यतः पाठो नास्त्येव किंतु नन्वेव कर्त्तव्यादि न युज्येतेति चेत्सुत्यम् अन्वा
 चयमात्रमेतदिति पाठः अन्वाचयेति विज्ञानशब्दार्थस्य जीवत्वशक्तिविपर्ययापत्तिः सभाव्यते न तु निर्भरस्तत्रेत्यर्थः उपा
 धिवशेन परमात्मन्येव तत्संभवादिति भावः तदेव विशदयति यथाचेति सूत्रे च शब्दस्त्वर्थे पराभिमतसु द्विकर्त्तव्यनिरासा
 र्थः नहि परमात्मनो जीवो नाम कर्त्ता मोक्ता वा स भवति नित्यशुद्धसुखात्मनः कर्त्तृत्वाद्यसमन्वयनिर्गोक्षप्रसगाच्च किंतु
 ध्यायतीवलेलायतीवेति श्रुतेरप्यस्तान्नत्रवाच्यम् अविद्योपस्थापित तत्परस्यापि संभवति यत्र हि द्वैतमिदमभवति त
 दितरद्वैतरपश्यतीति विद्यावस्थायां नु तदभावो यत्र नु सर्वमात्मैव स्यान्न किं केन पश्येदिति श्रुतेः यथा तद्वाचा स्यात्
 दिकरणहस्तः कर्त्तादुः खी भवति स एव गृहस्थे विमुक्तवास्यादिनिर्व्योयारः सुखी भवतीति तदर्थः तथा च शक्तिविपर्य
 यादित्यस्य पराभ्युपगमसु द्विकर्त्तव्यनिरासे तोत्यर्थं न तु बुद्धेः कर्त्तृत्वेन कारणशक्तिपरित्यागद्वैतनिरोध इति भाव
 ॥३॥ ॥ सप्तम्यर्थं निरूपयति सप्तम्या अपीति ननु तावता सूत्रावाधार वाच्यत्वलभ्यते नाश्रयस्येत्यत आह तन्मन्वे
 ति आधारे त्वचेत्यर्थः आश्रयत्वमिति आश्रयत्वविशिष्टत्वमित्यर्थः विशिष्टे सूत्रेण शक्तिबोधने प्याश्रयांश एव साननु
 विशेषणी भूताश्रयत्वेपितत्प्रकारकशब्दबोधे आश्रयशक्तिज्ञानस्य हेतुताकल्पनयेव तद्गमोपपत्तेरित्याशयेनाह ॥

तत्राश्रयोशः शक्य इति यद्दाननुतावतापरंपर्याक्रियाश्रयस्य सप्तम्यर्थत्वं लब्धं नाश्रयमात्रस्येत्यत आह आश्रयोश इति पूर्वोक्तरीत्या क्रियायाः धातोरेवलाभादनन्यलभ्याश्रय एव शक्य इत्यर्थः तत्त्वं आश्रयत्वमात्रेणेति शक्यतावच्छेदकस्य कर्त्रोदिसाधारणत्वात्करणत्वात्तीयायाश्च व्यापारोपीत्यपि नाश्रयार्थत्वप्रतिपादनादिति भावः कर्त्तृकर्मद्वारेति एतादृशाश्रयलाभश्च न त्स्वत्त्रसामर्थ्योदेव तथा हि कारकाधिकारीयेणेतेन क्रियायान्वय्याधारस्याधिकारणसंज्ञाविधीयते क्रियाचधात्वर्थः साक्षात्तदाधा

सप्तम्याश्रयार्थः सप्तम्यधिकारणेचेत्यधिकारणे सप्तमी तच्चाधारोधिकारणमिति सूत्रादाधारः तत्त्वञ्चाश्रयत्वं तत्राश्रयोशः शक्यः तत्त्वमवच्छेदकम् नचाश्रयत्वमात्रेण कर्मकर्त्तृकरणानामाधारसंज्ञास्यात् स्यादेवैयद्विताभिरस्यानबाधः स्यात् कारक इत्यधिकृत्य विहितसप्तम्याः क्रियाश्रय इत्येव यद्यपि नात्यर्थ्यं तथा यत्र कर्मकर्त्तृद्वारा तदाश्रयत्वमस्त्येव स्यात्त्यादेर्भूतलकटादेश्चेति स्थाल्यां पचति भूतलेव सति कटेश्चेति इत्याद्युपपद्यते न च चवाक्यपदीये कर्त्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्द्वारयत्क्रियामुपकुर्वत क्रियासिद्धौ शास्त्रे धि करणं स्मृतमिति ॥

रयोः पराभ्यां कर्त्तृकर्मसंज्ञाभ्यामाक्रांतत्वादिदं सूत्रमनवकाशंसत्परंपर्याधात्वर्थाश्रयस्याधिकारणसंज्ञाविधानेन च रितार्थं परंपराघटके च कर्त्तृकर्मणी एवेति परया कर्मसंज्ञया बाधादेव मोक्षे इच्छास्तीति वक्तोक्ष इच्छति भवतीति न प्रयोगः ॥

श्रीपञ्चेविकमिति सामीप्यसवधनिबंधनमित्यर्थः सामीप्यस्यापिसमुक्तसयोगरूपतयासंयोगपदेनतस्यापिसंग्रहात् आधेयव्या
 प्यतावच्छेदकयत्किंचिदवयवकमिति यावत् वैपयिकमिति विषयतासंबंधनिरूपकमित्यर्थः अभिव्यापकमिति आधेयव्या
 प्यतावच्छेदकयावदवयवकमित्यर्थः तत्राद्यस्यकटे श्रेतेगुरीवसतीत्युवाहरेण द्वितीयस्यमोक्षेदृच्छास्तीति अत्यस्यात्यकटे
 श्रेतद्वत्यत्रपरपरयाकट्यमिन्नाश्रयकः शयनानुक्त्वोव्यापारद्विबोधः एवमन्यत्राप्युक्तं भाष्येस्यसृमिति तत्रहिसहिताधिः
 कारत्वेदनायसयोगः शर्क्योऽवक्तु अधिकरणनामप्रकारव्यापकमौपश्लेषिकवैषयिकमिति इक्षुशब्दस्यच्छब्देनकोन्येभि
 संबन्धोभवितुमहंत्यन्यदतउपश्लेषात् इत्कोयणचिउपश्लेषस्येति तत्रांतरेणप्रहण सहितायामेवमविष्यतीत्युक्तम् अत्रोपर

एतच्च त्रिविधं श्रीपश्लेषिकवैषयिकमसिं व्यापकंचेति कटे श्रेतेगुरीवसतिमोक्षेदृच्छास्तिलेखुतैलमिति एतच्च

श्लिष्टपदाध्याहारेणसप्तमीत्यर्थेदृदमेवभाष्यमान सहितायामित्युपलक्षणं तत्रषदीयते ॥संहितायामितिस्त्रेभाष्येस्यसृम

कार्यं भववदित्यादिस्त्रस्यभाष्यस्यापिनत्राधिकरणत्रैविध्यप्रतिपादनादिति नैयायिकास्तुसंयोगेनाधारः समवायेनाधार
 इत्याद्यनुगतप्रतीतिवलाद्यध्यातृत्वमखंडोपाधिः संयोगादिरूपननतखंडसयोगिनोवदएदेरपिखंडाभारतापनेः ननुवदरप्र
 तियोगिकत्वविशिष्टसयोगानुयो गितायाः कुंडाधारताव्यवहारनियामकत्वात्सुपगमान्कोक्तोषोनवाकुंडे कुंडसयोगानुयोनि
 तासत्त्वेपि कुंडे कुंडमिति प्रतीत्यापत्तिः कुंडप्रतियोगिकत्वविशिष्टसयोगानुसयो गितायास्तत्र विरह्यदिति चेदेवमपिमस्मान
 रसयोगसत्त्वेऽङ्कानुयो गिता प्रीव्यान्मस्त्रे इतिव्यवहारपत्तेरशक्यवार्णत्वेनोक्तप्रकारस्यैवात्रुसर्तव्यत्वात्तत्रावतादृशमा

धारत्वमाधेयत्वं वासप्तम्यर्थः कस्याधारत्वद्रत्याकांक्षायां क्रियानिरूपितस्य बाधादुपस्थितत्वात्कर्तृकर्मणो गधारण्वसे नितयोरे
 वतदन्वयः भूतलेघटद्रत्यादीनयत्र क्रियाश्रवणं तत्राधिकारकत्वनिर्वाहाय तदध्याहारस्यावश्यकता ईदृशस्य लेपरंपरासंबंध
 स्यापि क्रियान्वयित्वरूपकारकत्वघटकनाशाल्प्रामाण्यादतएवाक्षशौडद्रत्यादौ सामर्थ्योपपत्तिरेवं च भूतले घटो स्तीत्यत्र भू
 तलघटनिघटो वर्तमानसंज्ञाश्रयद्रतिबोधः नञसंज्ञानिव्याहारो तु तादृशासप्तम्यर्थो भावो घटांशे भासते इत्याहुः ॥ ३ ॥

अत्रुधिः पंचम्यर्थः अपादाने पंचमी न च ध्रुवमयाथेऽपादानमिति स्त्रादपायो विशेषस्तज्जनकक्रियातत्रावधिभू
 तमयादानमित्यर्थकादवधिभूतमिति भावः उक्तं च वाक्यपदीये अपाये यदुदासीनं चलस्वायद्विवाचलम् ध्रुवमेवान
 दावेशानंदपादानमुच्यते पततो ध्रुव एवाश्वोयस्मादश्वान्त्यतस्तौ तस्याश्वस्य पतने कुड्यादिध्रुवमिष्यते उभा
 वय्यध्रुवौ मेक्षो यद्यसुभयकर्मके विभागे प्रविभक्तौ क्रियेतत्रव्यवस्थिते मेषान्नारक्रियायेक्षमवधित्वंपृथक् पृथक्
 मेषयोस्वक्रियायेक्षं कर्तृत्वञ्चैपृथक् पृथक् ॥ ५ पंचम्यर्थनिरूपयति अवधिः पंचम्यर्थ इति विश्लेष इति विभागद्रत्यर्थे

अवधित्वंच प्रकृतधात्वर्थविभागजनकतक्रियानाश्रयत्वे सति प्रकृतधात्वर्थविभागश्रयत्वम् करणादिकारकेऽतिव्याप्तिवारणा
 यविशेष्यं यत्किंचि क्रियाजन्यविभागस्य तत्रापिसत्त्वादतिप्रसंगतादवस्थ्यमतस्तद्विशेषणं प्रकृतेति एवं च चक्षुःश्रुत्यादी
 विभागजनकक्रियापतत्यर्थः यद्दृश्यति यत्र धातुना गतिनिर्दिश्यते तन्निर्दिष्टविषयमिति अधिकं हरिपद्यव्याख्यावसरे ग्रंथक

उदासीनविभागजनकक्रियानाश्रयः तद्विषयमाह चसुमित्यादि चलोश्चादिरचलोप्रामादिः तत्क्रियानाश्रयत्वादिति तद्विभाषजनकक्रियानाश्रयत्वादिः तत्क्रियानाश्रयत्वात् एवचविश्लेषहेतुक्रिया

अस्यार्थे अपायेविश्लेषहेतुक्रियायां उदासीनमनाश्रयः अतदावेशात्तत्क्रियानाश्रयत्वात् एवचविश्लेषहेतुक्रिया नामयत्वेसतिविश्लेषाश्रयत्वं फलितं वृक्षात्पर्णपतनीत्यत्रपणेस्वतद्वारण्यसत्यंतम् धावतोष्वात् पततीत्यत्राश्रयस्य क्रियाश्रयत्वादिश्लेषहेत्विति कुख्यात्पततोऽश्वात्पतनीत्यत्राश्रयस्य विश्लेषजनक क्रियाश्रयत्वेः पितृत्वविरुद्धमित्याह यस्मिन्दादित्येति तद्विश्लेषहेतुक्रियानाश्रयत्वेसतीति विशेषणीयमितिमाचः एवमश्रयनिष्ठक्रियानाश्रयत्वात्कुक्षादेरपिध्रुवत्वमित्याह तस्यपीति उभयकर्मजविभागस्येवविभागस्येक्यानद्विश्लेषजनकक्रियानाश्रयत्वात्तद्विवादात्परस्यैस्त्वैवपसूतइति नस्यादित्याश्रयः क्यसमाधने उभावपीति मेषान्तरइति यथानिश्चलमेवादपसूतइतीयमेषस्येतेनिश्चलमेषस्यापसरन्मेषक्रियाश्रयत्वं तद्विवादात्पि विभागे केषपि क्रियाभेदादेकक्रियामादायांपरस्परस्यध्रुवत्वमिति तथाच विश्लेषाश्रयत्वेसतितज्जनकतत्क्रियानाश्रयत्वं तत्क्रियायामपादानत्ववाच्यं

तिभाव समाधने प्रविमके त्वित्यादिना तन्नमेषवृत्तित्वविश्लेषेन भिन्नतयावगतइत्यर्थे अचस्थिते इति तन्नमेषवृत्तित्वमिति विभागजनकक्रियेतन्नमेषानाश्रिते भवत एवेत्यर्थः तदेवमेव मेषान्तरक्रियापेक्षमित्यादिपरस्परपदोपपन्नयोरेकस्यनत्वमत्तन्न

तत्तद्व्यक्तित्वेनापिधात्वर्थक्रियाविशेषणीयेत्याह क्रियाचेति वृक्षकर्मजविभागवतिवल्त्रद्रुत्पुन्यावल्बद्धरकसंबंधेन क्रियान्वयित्वै
 वृक्षस्यसूच्यते क्रियाजनकत्वंकारकत्वमितिमतेतुतत्रवृक्षस्यापादीनत्वंदुरुपपादमेव संगच्छतइति तादृशवृक्षनिसृष्टक्रियायाः
 प्रकृतपतधात्वर्थत्वाभावेनतद्वृक्षेनाव्याप्तिरितिभावः अत्रवदति पंचम्याआश्रयइवविभागोप्यर्थोऽविभागार्थकपतत्यादि
 समभिव्याहारेकरणत्तीपायाव्यापारएव अनेकधानूनांविभागेशक्तिकल्पनापेक्षयाएकस्याः पंचम्यास्तत्रशक्तिकल्पनायांलाघ
 वान् विभागस्यधात्वर्थत्वेद्धितीयादिस्यलडवविभागस्यधातुनालाभादाश्रयमात्रंपंचम्यर्थेइत्येवब्रूयान् अब्रधेराश्रयान्पृथ

क्रियाचान्नधात्वर्थो नतुस्यंदः तेनवृक्षकर्मजविभागवतिवल्त्रेवृक्षाद्वल्त्रंपततीतिसंगच्छेते

गुणादानवैयर्थ्यात्पत्न्योः पर्योयतापत्नेश्च प्रकृतेऽधोदेशसंयोगानुकूलक्रियैवपतत्यर्थः अधोदेशश्चसंयोगांशेउपलक्षणम् ग
 म्पुपात्तसंयोगफलउत्तरदेशवत् विभागाधीनपूर्वदेशसंयोगनाशमंतरेणक्रियायाः संयोगजनकत्वासंभवात्तस्याविभागजनक
 त्वमक्षुण्णमेवसमानप्रत्ययोपात्तत्वप्रत्यासत्त्याव्युत्पत्तिवैचित्र्येणाश्रयरूपंपंचम्यर्थस्यविभागरूपापरतदर्थेआधेयतयात्व
 यस्तस्यचानुकूलतासंबंधेनपतत्यर्थक्रियायो एवंचविभागस्यधात्वर्थत्वाभावान्तकर्मताप्रसंगलेशोपि यद्वा अवधिरित्यनुगत
 व्यवहारदवधित्वमाश्रयत्वमाश्रयत्वव्याप्यमखंडोपाधिसूतदवच्छिन्न एवंपंचम्यर्थः अतएवावधेराश्रयान्पृथगुपादानम् ॥

तस्य स्वनिष्ठावधित्व निरूपक विभागजनकत्वसंबन्धेन क्रियायामन्वयः एवं च पूर्वकल्पे ह्युक्तात्पुनर्पततीत्यत्र तदुक्ताभिन्नाश्रयकत्वमा
गजनकपुर्णाश्रयकसंयोगानुकूलव्यापारद्वयनिबोधः द्वितीयेतदुक्ताभिन्नावधिविशिष्टतादक्त्विथेति विभागजन्यसंयोगो विभाग
जनकक्रियायानपतत्यर्थः पल्लुगतावित्यनुशासनादनिशब्दस्य गल्लगतावित्यादीसंयोगानुकूलव्यापारएव प्रसिद्धे त्यजर्थे
गतिव्यवहारभावाच्च फलावच्छिन्नव्यापारे व्यापारवच्छिन्नफले च धातोः शक्तिमगीकुर्वतोः स्वोक्तफलत्वानाक्रान्तविभाग
सधात्वर्थे व्यापारवच्छेदकत्वासंभवाच्च पततेः संयोगरूपफलार्थकत्वमिति वदामपततीत्यापन्निरिति तु न शब्द
शक्तिस्वाभाव्येन तदुपस्थितसंयोगस्याधीदे शएवान्वयात् ग्रामपततीति त्विष्टमेव अतएव नरकं पति
तद्वृत्तिविग्रहे द्वितीयाश्रितेति पतिनशब्दयोगे द्वितीयासमासविधानसगच्छते न च वृद्धं मजहत्स्यपि पठे भूमिस्थिति वृक्षा
त्यर्थे पततीत्यापत्तिः तदुपस्थाप्य क्रियाजन्यदेशान्तरविभागे दृष्टावधिकत्वानुपगमान् अन्यथा क्रियाजन्यसंयोगभावस्यैव
विभागजन्यत्वेन भूमिपुर्णसंयोगस्यापि तथात्वात्पततेः पित्तादृशप्रयोगस्य दुर्वारतापत्तेः अतएव गतिर्विना त्ववधिनानायाय
द्विकल्प्यते वृक्षस्य पुर्णपततीत्येवं भाव्ये निदर्शितमित्यवध्यन्वययोग्यविभागानुकूलत्वविना संयोगे जनिक्वोक्तिपलापायः
अतएव पुर्णविशेषणतया वृक्षस्य विवक्षायामप्यादुस्याविवेकस्याविवेकस्य पर्यपततीत्यनभाष्ये च क्लृप्तुक्तेः तदर्थकहरिलोक्तस्य अथ
गृहादपसरतीत्यादौ विभागसूत्रान्वयस्य योऽवधिमात्रत्वं स्पृष्टं तस्याधेयतया स्वनिष्ठावधित्व निरूपकत्वेन वाप्या
शविभागान्वयपरस्परस्मान्मयावपसरत इत्यादौ तु मेषपदवाच्यत्वावच्छेदे नैष कर्तृत्वविषयान्तरस्वरथाप्यत्वावच्छेदेनेति न

उक्तापादानत्वस्यपंचमीवाच्यतावच्छेदकत्वैर्गौरवंमनस्याधायाह वस्तुतइति लक्षणमात्रमिति मात्रपदेनशक्यतावच्छेदकत्वव्य
 वच्छेदः तथाचव्यावृत्त्यादिफलकंनिरुक्तावधित्वमेवपंचम्यर्थस्तुविभागाश्रयमात्रमेवेतिभावः नत्वेवंवृक्षात्यर्णंपततीत्यत्रपर्योपि
 विभागाश्रयत्वस्यैकस्यात्तदुत्तरंपंचम्यापत्तिरतआह अतिप्रसंगस्येति द्वितीयार्थोक्तरीत्येति चैत्रोग्रामंगच्छतीतिवचैत्रः स्वंग
 च्छतीतिवारणापपर्याकर्तृसंज्ञयाबाधादित्युक्तरीत्येत्यर्थः स्पंदस्यप्रलवणजन्यविभागाश्रयत्वस्यवृक्षेसत्त्वादितिप्रसंगमाशंक्य
 निषेधति नचेति एवमिति विभागाश्रयत्वमात्रस्यापादानसंज्ञानियामकत्वेइत्यर्थः स्यादिति प्रलवणस्याधोदेशसंयोगानुकूल

वस्तुतस्तुनेतावत्पंचम्यावाच्यं किंत्ववधेर्लक्षणमात्रं द्वितीयार्थोक्तरीत्याप्रयोगातिप्रसंगस्यासंभवेनवाच्यकोऽं
 दौप्रवेशस्यगौरवेणासंभवादितिनुप्रतिभाति नचैवंवृक्षात्यर्णंइतिस्यादितिशंक्यम् आसनाच्चलितः राज्याच्च
 लितइतिवदिसृत्वात् एतेनपंचमीजन्यापादानत्वबोधेसकमेकधातुजन्योपस्थितेहेतुत्वमिति समाधानाभासो

द्रवद्रव्यक्रियारूपतयाविभागस्यधात्वर्थोभावेनपरमतेऽप्यस्यसंभवादित्याशयः इष्टत्वादितिचलत्यर्थक्रियाजन्यविभागाश्रय
 त्वस्यैवतदर्थक्रियाजन्यविभागाश्रयत्वस्यापिपंचमीनियामकत्वे क्षतिविरहादित्यर्थः चलतेर्गत्यर्थकत्वेपिराज्याच्चलितइतिप्रयो
 नेविभागानुकूलक्रियापरत्ववत्स्यंदेरपितदर्थत्वंसुपगम्यापत्तेरिष्टत्वमितिभावः जलमत्रकर्तृवृक्षस्यैवकर्तृत्वविक्षायांनुप
 र्याकर्तृसंज्ञयाबाधेनोक्तापत्तेरसंभवादितिभावः ॥

नचेवमपि धात्वर्थविभागप्रयत्नस्यापादानसत्तानियामकत्वेपीत्यर्थः दुर्वारमिति धात्वर्थक्रियाजन्यविभागाप्रयत्नत्वादिति
 भावाकर्मसत्तेति वृक्षस्यत्यज्यर्थव्यापारजन्यविभागप्रयत्नत्वादिति भावः पूर्वमतिप्रसंगः कर्तृसत्तामादायैवोक्तद्वानीतुकर्मसत्ता
 मादायप्राप्तः सतिवारितइतिवोच्यम् अनुभवसिद्धइति वस्तुतोविभागवधित्वस्यवृक्षेऽबाधाज्जन्यत्वेऽथस्यप्रमात्वमिष्टमेवविभाग
 प्रयत्नेवावधित्वोक्तेः त्यजतेः पतत्यर्थे लक्षणाग्रहदशायां वृक्षात्परीत्यजतीतिप्रयोगस्यप्रामाणिकत्वेनकारणवच्छेदककोटीत्यः

नचेवमपि वृक्षात्पजतीतिदुर्वारं कर्मसंज्ञयाऽपादानसत्तायावाधेनपंचम्यसम्भवात् भ्रमात्कृतेतथाप्रयोगेयद्विवो
 धाभावोऽनुभवसिद्धसिद्धिपंचमीजन्यापादानत्वबोधेत्यज्यादिभिल्लधातुजन्यबुद्धेहेतुत्ववाच्यम् वलाहकादि
 चोततइत्यादीनिः सत्येत्यध्याहार्यम् रूपरसात्पृथगित्यत्रबुद्धिकल्पितमपादानत्वद्रष्टव्यम् पृथग्वित्तेतिपचमी
 वाइदत्त्विद्विष्टविषयकिञ्चिदुपाजविषयतथा अपेक्षितक्रियंचेतित्रिधापादानमुच्यतेइतिवाक्यपदीयान्निविधम्

जादिभिल्लत्वस्यात्त्वशेनिवेशयितुमशक्यत्वादित्यभिप्रेत्योक्तंयदीतिनिः सत्येतिनिः सरणपूर्वकेविद्योतनेधातोर्दृत्तिसुपग
 म्यपचस्युपपाद्येत्यर्थः अतएवोपाजविशेष्यस्योतर्भावोवक्ष्यमाणसगच्छतेबुद्धिपरिकल्पितमिति बोद्धविभागवधित्वमात्रि
 त्येत्यर्थ तादृगपादानत्वाश्रयणेप्रमाणशैथिल्यंमत्वाह पृथगिति ॥

साक्षादिति मुख्यवृत्त्यर्थः धातुनेत्यस्य समभिव्याहृतेत्यादिः गतिरिति विभागजनकक्रियेत्यर्थः उपात्तविषयमपि समभिव्याहृत
 धातुनोपात्तोलक्षितोगतिरूपो विषयो यत्रेत्यर्थः अथैक्षितक्रियमिति अनुपात्तधात्वर्थक्रियासाकांक्षमित्यर्थे बलाहकादिति धूम
 मरुज्योतिः समूहो बलाहकः ततो वयवभूतज्योतिषामेव विभागविवक्षणात्सावधिः द्युतिश्च लक्षणयानिः सरणपूर्वकविद्योतन
 बोधकः तथा च बलाहकावधिकनिःसरणोत्तरकालिकं विद्युत्कर्त्तृकं विद्योतनमिति बोधः अध्याहृत्येति अर्थो ध्याहारमिप्रायेण

यत्र साक्षाद्भातुना गतिर्निर्दिश्यते तन्निर्दिष्टविषयम् यथाश्चात्यतति यत्र धात्वं तर्थांगं स्वार्थं धातु एह तदुपात्तविषय
 म् यथा बलाहकाद् विद्योतने निःसरणो गे विद्योतने द्युतिर्वर्तते अथैक्षितक्रिया यत्र तदंत्यं यथा कुतो भवान् पाटलि
 पुत्रात् आगमनमर्थमध्याहृत्यान्वयः कार्यः ॥

॥ पदाध्याहारवादे तु आकांक्षितक्रियावाचकपदानुसंधानेऽप्यनुपात्तत्वरू
 पविशेषणघटितलक्षणावैकल्यंबोधयम् प्रमाणंतत्रषु ष्यभ्यः स्पृहयतीत्यादौ स्पृहयत्यादियोगे संप्रदानादिसंज्ञाविधायकानि
 स्पृहेरीसितद्रत्यादिसूत्राणि तैस्तत्रद्धानुयोग एव तद्बोधनात् अर्थो ध्याहारो तु क्रियार्थोपपदस्येत्यादिसूत्रे त्यङ्गोपद्रत्यादि वार्त्तिके
 निच अन्ये त्विदमित्यं व्याचक्षते यत्र विभागस्तज्जनकक्रियाचोभयम् धातुना भिधीयते तदाद्यं यत्र विभागे ध्याहृत धातुना तथा
 नद्वितीयम् यत्र तूभयमप्यध्याहृतधात्वभिधेयम् तत्तृतीयमिति अधिकमन्यतो वधार्यम् ॥

चतुर्थ्यनिरूपयति उद्देश्यइति ननुद्देश्यत्वकामनाविषयत्वतच्चविप्रायगाददातीत्यत्रक्रियाजन्यफलभागिनयाकामनाकि
 प्येगवादावतिप्रसक्तमतस्तद्वाच्यम् तच्छ्रुत्रामाएयेनदर्शयति तच्चकर्मणेत्यादि कर्मणेत्यनतरसबहुमितिशेष, कर्मचक्र
 पािभाषिक क्रिययायमभिप्रेतीति क्रियाव्याप्यमानस्यसंप्रदानसज्ञाविधानात् अतएवतदकर्मकविषयम् ननुग्रामगच्छतीत्य
 त्रग्रामरूपकर्मजन्यसुखादिफलभागितद्देश्यैकर्त्तुरित्यसंगोऽतश्चाह कारणभूतेनेति कारणत्वसबधकि यापेक्षम् क्रिया
 वहितव्यापाएवतएवकारणतयव्यापारेकमेवचित्त्वलाभेनतद्वृत्तित्वस्यधात्वर्थतावच्छेदकफलएवसभवान् कर्मवृत्तित्जन्य

तद्वृत्तित्वस्यधात्वर्थतावच्छेदकफलएवसभवान् कर्मवृत्तित्जन्य
 वृत्तित्वस्यधात्वर्थतावच्छेदकफलएवसभवान् कर्मवृत्तित्जन्य

उद्देश्यश्चतुर्थ्यर्थं तथाहिसंप्रदानेचतुर्थी तच्चकर्मणायमभिप्रेतिससंप्रदानमिति सूत्रात्कर्मणाकरणभूतेनय
 मभिप्रेतिइति तत्कारकसंप्रदानमित्यर्थं काडुद्देश्यम् ॥ ५ ॥ त्वस्यप्रेमजन्यसुखेऽसत्त्वान्तोक्तानिप्रसंगद्रुतिभावय
 मित्यस्यानुपादानेयोभिप्रेतीत्यर्थस्यापिलाभात्प्रयमानकर्त्तुरित्यसंप्रग, स्यादत तदुपात्त यद्यपिगोत्राक्षणस्यभवत्वित्तीकृ
 विशेष्यतयागमेवावगाहते तथासूत्रफलितार्थपरत्वान्नदोष तथाचकर्मजन्यतद्वृत्तित्त्वनिफलभागित्वप्रकारकोयद्विशेष्यकोऽ
 मिप्रायः ससंप्रदानमिति सूत्रार्थः तादृशफलसबधिकप्रकारानिरूपितविशेष्यताश्रयद्रुतिपावत्त्वविप्रायगाददातीत्यदीपर
 स्वत्वजनकस्वत्वध्वसावच्छिन्नेच्छात्मकस्यागोदाधात्वर्थः उद्देश्यत्वंचतुर्थ्यर्थं गोरूपकर्मणश्चाश्रयत्वेनस्वत्वरूपफले तथा

चगोवृत्तित्त्वजनकस्वत्वध्वसानुकूलो

विप्राप्तिर्लोहेऽश्रयकस्यागद्रुतिवैयाकरणमनेबोधः उद्देश्यत्वं च विप्रेगोजन्यस्वत्वभागितयेच्छाविषयत्वमेव एवं वृक्षापोदक-
मासिंचतीत्यत्राप्युदकनिष्ठक्रियाजन्यसंयोगफलभागितयेच्छाविषयत्वात्संप्रदानत्वमृह्यं नैयायिकैर्कलुपरस्वत्वैच्छाधीनस्वत्व-
त्वध्वंसेच्छात्यागद्रुतिमतेस्वत्वध्वंसावच्छिन्नत्यागोददात्यर्थः विशेष्यत्वं चतुर्थ्यर्थः तस्य स्वनिरूपकनिरुक्तेच्छाजन्यत्वसंब-
धेन ददात्यर्थत्यागे गोरूपकर्मणस्त्वाधेयतया स्वत्वध्वंसरूपफले तथा च गोवृत्तिस्वत्वध्वंसजनकोनिरुक्तसंबंधेन वि-
प्रनिष्ठुविशेष्यताविशिष्टोपत्यागस्तदाश्रयश्चेन्नद्रुतिवाक्याद्बोधः यदित्तुगौविप्रस्यभवतुनममेतीच्छेवत्यागोदाधात्वर्थः ए-
वं च उक्तस्थलेनिरूपितत्वेनेच्छाविषयत्वं चतुर्थ्यर्थः तस्य च स्वत्वध्वंसेऽन्वयात् विप्रनिरूपितत्वेन इच्छाविषयगोवृत्ति-
स्वत्वत्वध्वंसपूर्वकपरस्वत्वोत्पत्त्यवच्छिन्नत्यागाश्रयद्रुतिबोधः जन्यस्वत्वध्वंसेऽन्वयात् विप्रनिरूपितत्वेन इच्छाविषयगोवृत्ति-
ते एवेति गोजन्यस्वत्वनिरूपकत्वेनेच्छाविषयत्वरूपमुद्देश्यत्वं विप्रस्याक्षतम् वृक्षापोदकमासिंचतीत्यत्र तु संयोगवच्छिन्न-
द्रवद्रव्यक्रियावच्छिन्नव्यापारोधात्वर्थः वृत्तित्वेनेच्छाविषयत्वं चतुर्थ्यर्थः स च धात्वर्थतावच्छेदकसंयोगान्वयी द्वितीयाथर्व-
नित्वंतुद्रवद्रव्यक्रियान्वयितथा च वृक्षवृत्तित्वेनेच्छाविषयोयः संयोगस्तदवच्छिन्नापोदकवृत्तिर्द्रवद्रव्यक्रियान्तदवच्छिन्न-
व्यापारानुकूलकृतिमानितिबोधः नचैवं सिचधात्वर्थतावच्छेदकद्रवद्रव्यक्रियायां द्वितीयाथर्ववृत्तित्वान्वयेपयसावृक्षंसिंचतीति
नस्यात्तादृशक्रियायावृक्षावृत्तिवादिनिवाच्यम् ततुसंयोगवच्छिन्नद्रवद्रव्यक्रियायाएव धात्वर्थनयातदवच्छेदकीभूतसं-
योगएववृक्षवृत्तित्वान्वयान्त्वानुपपत्तिरित्याहुः अपरेतुविजातीयत्यागजन्यफलभागितयोद्देश्यत्वं संप्रदानत्वं चतुर्थ्यर्थः ॥

एवचविप्रापगाददातीत्यागजन्यफलभागित्वकारकब्राह्मणरक्षु देश्यताकगोविषयकत्यागाशयद्रुतिबोधः षड्रायगोवदा
 नीत्यत्ररुद्रस्यत्यागजन्यफलभागितयोद्देश्यत्वमस्त्येवस्वंत्वंतुतस्यजायतेनवेत्यन्यत् त्यागजन्यफलतु स्वत्व रूपग्राह्यं तेनपि
 तस्वर्गमुद्दिश्यदत्तापा गवित्राह्मणस्यसंप्रदानत्वोपपत्तिः पितु स्वत्वरूपंफलनोद्देश्यकितुस्वर्गः पितृभ्योदद्यादित्यादी
 नुरुद्रायगोददातीतिवत्संप्रदानत्वमस्त्वेवत्यागेवैजात्यनिवेशाच्च नःक्रेतुः संप्रदानत्वं दृश्यायोदकमासिचतीत्यादीतु षडुर्ष्यर्थ
 गीणसंप्रदानत्वम् तत्रसिचिद्रवद्रव्यवृत्तिः सुयोगाबुक्कूलाक्रियाचदकादिपदसमभिव्याहारे चसयोगानुक्कूलक्रियामात्रमर्थः
 चतुर्थ्यर्थस्तुवृत्तित्वम् इत्थंचरुद्ररक्षुदकीयसयोगावच्छिन्नक्रियेत्यादिवोधः अत्रचतुर्थीद्वितीयाभ्यातुत्य बोधजनना
 तत्रद्वितीयाभाभूदिति संप्रदानसंज्ञानुशिष्यते रक्षपयसासिचतीत्यादीतु दृक्षशब्दाद्वितीयाभवत्येवतमद्वतीयाशोऽभेदस्त
 सद्रवद्रव्येऽत्वयः द्वितीयाथवृत्तित्वस्यतुसयोगेत्वयः तथाचरुद्ररक्षुदकीयसयोगानुक्कूलैदकाभिल्लद्रवद्रव्यक्रियेतिबोधः
 शत्रवेऽलंभुंचनीत्यत्रदुः खोद्देश्यकत्वंचतुर्थ्यर्थः मोचनाविभागवच्छिन्नक्रियाक्रियानुक्कूलव्यापारोवा प्रकृत्यर्थस्यवृत्ति
 त्वेनचतुर्थ्यर्थकदेशेदु खेऽत्वयः एवंभिन्नाय दूतप्रेषयतीत्यत्रवाक्तोदानोद्देश्यकत्व पुत्रायधनंप्रेषयतीत्यत्रप्रीत्युद्देश्यक
 त्वचतुर्थ्यर्थदृष्ट्याद्युह्यमित्याहुः तल्लसम्यक्संप्रदानेहिचतुर्थीनचभषदुक्तसंप्रदानत्वेकिंचित्मानंयेनरक्षायेत्यत्रचतु
 र्थीस्यात् किंचसयोगरूपधात्वर्थत्वयित्वाविशेषादुदकपदादपिचतुर्थ्यापत्तिः वाधककर्मत्वतुदक्षेपक्षतमितिनकिंचिदेतत्

इदमेवेति निरुक्तोद्देश्यत्वमेवेत्यर्थः पूर्वतन्त्रे मीमांसायां अतएवेति शेषित्वस्यार्थकर्मप्रयोजकत्वादेवेत्यर्थः प्राप्तवदिति ज्योतिष्टो-
 मे श्रूयते नीतासुदक्षिणासु चात्वालेकस्मविषाणं प्रास्यतीति यदायजमानेन दत्तादक्षिणाऋत्विग्भिर्नीतासदायजमानः स्वहस्ते धृतं
 कृत्स्नमृगशृंगं चात्वालनामकर्त्तृप्रक्षिपेदिति तदर्थः तत्रैवं संदिह्यते किमेतत्प्रासनमर्थकमेति प्रतिपत्तिकर्मेति वाअर्थकमेव भ-
 वितुमर्हति सप्रयोजनत्वात् प्रतिपत्तितायां तु अपूर्वाभावेनिरर्थकमेव स्यादिति पूर्वपक्षे कृत्स्नविषाणया कंठूयतीति श्रुत्या कृतार्थ-
 स्य प्रतिपत्त्यर्थकत्वात् प्रतिपत्तिकर्मतेव युक्ता न चानर्थक्यम् प्राप्तक्रियाप्रयुक्ता पूर्वाभावे पिचात्वाल एवेति नियमापूर्वसद्भावा-
 दिति सिद्धान्तितं तद्दंडदानं प्रतिपत्तिरिति योजनाद् इत्यधिकरण इति चतुर्थोऽध्याय इति शेषः ज्योतिष्टोमं प्रकृत्यैव मैत्रावरुणाय

इदमेव शेषित्वं तदुद्देश्यके च्छविषयत्वं च शेषत्वमित्येव पूर्वतन्त्रे निरूपितम् अतएव प्राप्तवन्मैत्रावरुणाय दंडप्रदान-
 मित्यधिकरणेऋते सोमैमैत्रावरुणाय दण्डमयच्छतीति विहितं दंडदानं प्रतिपत्तिः किन्तु चतुर्थीश्रुत्यार्थकमेतितत्र नि-
 र्णीतम् ॥

दंडं प्रयच्छतीति श्रूयते तत्र दंडदानस्यार्थं प्रतिपत्तिकर्मभावसंदेहेऽध्वर्युणा दीक्षासिद्धौ दत्तदंडस्यासोमक्रयाद्यजमानधारणेन
 कृतार्थत्वादुपयुक्तस्य तस्य दानं प्रतिपत्तिकर्मवेति पूर्वपक्षे दंडी प्रेषानत्वाहेति अत्रवणामैत्रावरुणस्य प्रेषानुवादे अवलेबनाय दंडोपेक्षि-
 क्षितः एवं च भविष्यदुपयोगसद्भावात् प्रतिपत्तिकर्मण उपयुक्तसंस्काररूपादर्थकमेवोपयोक्ष्यमाणसंस्काररूपप्रशस्तम् उपयोजिना-
 मेव सर्वत्र संस्कारप्रवृत्तैः उपयुक्तैस्तु प्रतिपत्तिरूपसंस्कारस्याऽसंस्कारमात्रपर्यवसायित्वेन कार्यपर्यवसानाभावात् प्रशस्तत्वमनो-
 मैत्रावरुणसंस्काराय तद्दानमर्थकर्म तथा सति निरूढपशावऽसत्यपि दीक्षिते दंडसंघादनस्यैव दानं प्रयोजकमिति सिद्धान्तितम्

त्रयपन्नदाधानुर्धीनीकरणार्थकस्तत्राधीनत्वादिरूपफलनिरूपकतयेच्छाविषयत्वरूपप्रदानत्वस्य रजकादावपिसम्बन्धाद्
 जकायवल्लददाति हेतुत्रउष्ट्रददातीत्यादिप्रयोगः प्रसज्येरन्नित्याश्रयामिश्रपत्न्यापरिहरति रजकायेति तत्रप्रमाणमुपन्यस्य
 नित्वदिकोपाध्यायइति ददातीति द्वाधात्वर्थस्ययोगसंबन्धित्वेनेच्छाविषयत्वरूपे हेतुत्वस्यतत्रसत्त्वादिति नद्भवः अस्मिन्न
 योगेददाति संयोगानुकूलव्यापारार्थकं चपेठापदार्थस्तुप्रसृतकारणस्य नभूद्रायमतिदद्यादित्यत्रददातिर्बोधनार्थकं सतिपदा
 र्थश्चतज्जनकवेदादिशाल्लमितिबोधयन् स्वस्वत्वनिवृत्तीति परस्वत्वोत्पन्नयवच्छिन्वस्वत्वध्वसेच्छरूपव्यापार अर्थेदाधात्वर्थ

रजकायवल्लददातीत्यपिखडिकोपाध्यायस्तस्यैचपेठाददातीतिभाष्येदाहरणदिस्यमेववृत्तिकारणस्तुसम्यक्प्रदी
 यतेयस्यैतत्प्रदानमित्यन्वर्थसत्त्वयास्वस्वत्वनिवृत्तिपर्यन्तमर्थवर्णयतीरजकस्यवल्लमित्येवाहुः ॥ ८ ॥
 मित्यर्थः तथाचोक्तार्थकदाधात्वर्थकर्मनिसुफलभागितयेच्छाविषयत्वमेवसंप्रदानत्वम् अन्वर्थमहासत्कारणसामर्थ्यादुक्त
 स्थलेष्वददानेसदर्थकत्वाभावेनरजकस्यवल्लददातीत्येवेतितेनामाश्रय उक्तभाष्यप्रामाण्यादस्यर्थत्वमेवासिद्धम् महासंज्ञा
 कारणनुप्राचामनुरोधादेव सर्वनामस्थानसंज्ञावदित्यस्वरसाद्यदुरिति नन्वजाग्राममयतीत्यत्राजायानिरुक्तसंप्रदानमस्यसत्त्वा
 न्नाद्यचकास्वतुर्थ्योपनिरितिचेत्स्यादेवपदिपरयाकर्मसत्त्वयासंप्रदानत्वस्यनवाधइति पूपायदार्ढ्यित्याद्येनसंप्रदानवचनु
 र्मीअपिनुतादर्थेतादर्थ्यचसएवार्थ प्रयोजनमस्यतन्त्रं सुमभिव्याहृतार्थेतादर्थ्यविवक्षायांतद्वाचकाच्चतुर्थीति ॥

तादर्थ्यं चतुर्थीवाच्येति वार्तिककार्यः प्रयोजनत्वं च न जन्यत्वं दुः स्वाय पापमित्यस्याप्यापत्तेः नापि जन्यतयेच्छ विषयत्वम् स्वर्गादिः पु
 रायादिजन्यतयेच्छ विषयत्वेन स्वर्गोपगुणमित्यापत्तेः न चैष्ट्यापत्तिः तथासतिपुंजत्रजतीत्यर्थे पाकायत्रजतीतिप्रयोगनिर्वा
 हायतुमर्थोच्चेति सूत्रप्रणयनवैयर्थ्यापत्तेः पाकादेर्निरुक्तत्रजनाद्यर्थनयैव तद्वाचकाद्वार्तिकेन चतुर्थ्युपपत्तेः अपितु समभि
 व्याहनपदार्थे निष्ठव्यापारेच्छनुकूलेच्छा विषयत्वम् तत्र प्रयोजनकत्वरूपं तादर्थ्यं तु तदिच्छाधीनेच्छा
 म् दारुणोप्येच्छाधीनेच्छा विषयतक्षणादिरूपव्यापारवत्तयायूपार्थत्वात्तद्विवक्षयायूपपदाच्चतुर्थीतदर्थश्चेच्छाधीनेच्छा
 विषयव्यापारप्रयत्नम् अथमेच्छायायूपपादेः प्रकृत्यर्थस्य विषयित्वेनान्वयः न स्यात्तथादावोदावेवरंधनायस्था लीत्यादा
 वप्युह्यमितिकेचित् तन्न मनोरमं तादर्थ्यस्योक्त रूपत्वे मुक्तये हरिभजतीत्यत्र चतुर्थ्यनुपपत्तेः न हि भजनस्य मुक्तीच्छाधी
 नेच्छाविषयव्यापारवत्ता नापि मुक्तेः संप्रदानता कर्मजन्यफलभागितया नुद्दे प्रयत्नात् तस्मात्तदिच्छाधीनेच्छाविषयत्वमेव
 तत्तादर्थ्यं स्वर्गोपगुणमित्यादयस्त्विध्यंत एव वार्तिके दृष्ट्या सूत्रकृतोऽप्रवृत्तेर्न तु मर्थोदिति सूत्रानुपपत्तिरपीति नमः स्व
 स्त्यादिशब्दयोगेऽपि तदर्थविशेषणवाचकान्तरमः स्वस्तीति सूत्रेण चतुर्थीविधीयते तत्र नमः पदार्थस्त्यागो नतिश्च तत्र नतिः
 स्वापकर्षेको धनानुकूलो व्यापारो हरेयेन मद्भ्यादौ संषोर्धः शिवायनमद्भ्यादौत्यागः चतुर्थोच्यतत्रोद्दे प्रयत्नम् त्यागश्च
 यदि शिवस्यायं भवत्विति फलेच्छाधीनो नममेत्याकारकः स्वस्त्वित्च्छाभाव रूपस्तदानुद्दे प्रयत्नं त्यागजनकेच्छायाः स्वत्व

भा गितया विषयत्वम्

यदित्याग रूपेणैवैवान्यदीयत्वेन तज्जमानगतस्वत्वमपि विषयीकरोति तदा स्वत्वभा गितया विषयत्वमेव तदुद्देश्यत्वं ननु स्वीकारात्
 यत्नम् शिवादेविग्रहवतोपि स्वीकारभावात्तदाकारतया ध्यातस्य मन्त्रस्य त्यागोद्देश्यता मते तद्भावाच्च तज्जमानोपचाणौ शिवा
 दि निरूपितस्वत्वाभावेऽपि तदीयत्वेन तत्र द्रव्ये स्वत्वावगाहिनीच्छा विसंवादि रूपावैव अन्यदीयत्वत्वे वा धितं शिवादि निरूपितत्वं
 शिवादि निरूपितप्रसिद्धस्वत्वात् तरेवाबाधिततद्द्रव्यसंबन्धमवगाहते तत्र प्रथमे स्वत्वप्रकारकैश्च जन्मन्यत्वम् जन्मना संबन्धे
 न तादृशे च्छावन्त्ववाचतुर्यर्थः तत्र प्रकृत्यर्थस्य शिवादेविषयता विशेषसंबन्धेनान्वयः द्वितीये विषयता विशेषसंबन्धे
 प्रकृत्यर्थे शिवादे निरूपितत्वसंबन्धेनान्वयः नमः पदार्थत्यागस्य विषयता विशेषसंबन्धेनार्घोद्विद्रव्ये त्वयः इव्यस्यैव वा
 विशेष्यतया मासमानत्यागोऽन्वयः शिवायोत्सृजतीत्यादाविवनाश निराकर्तृसंप्रदानता नमः पदस्याभावात् तानमः पदे
 न च स्वप्रयोक्तृपुरुषकर्तृकत्वोपगोणे च त्यागे तज्जमानद्रव्ये च तदीयत्वसंशयानुदयात् अतएव तदीयत्वबोधनाय हे दददिति
 वदतु नम इत्यादि न प्रयुज्यते अस्त्वित्वाच्च यजमानरूपपुरुषान्तीयद्रव्यत्यागस्वीयत्वमारोप्येव पूजायानम पदं प्रयुज्यते स
 चारोपस्तस्मिन् विशेषे पदर्शनदशाया माहार्यतयोपपद्यते प्रतिविधिप्रयुक्तदानवान्नेव पूजार्थानमः पदं पठितवाक्यस्य बा
 धितार्थकत्वेऽप्यदृष्टजनकत्वं न विरुद्धं शास्त्रप्रामाण्यादित्याद्यन्यत्र चित्तरा॥

नद्विभजते इदमिति कर्मणामभिप्रेतीति संकेति तं संप्रदानं चेत्यर्थः त्रिविधमित्यनेनात्वितम् त्यागं कर्मणे ष्वितम् कर्णे
 रनिराकारणादिभिः संप्रदानव्यपदेशं लभत इति योजनास्वनिष्ठोद्देश्यता निरूपकत्वं संबन्धेन त्यागे समभिव्याहृतं
 धात्वर्थे विशेषणतया प्रतीयमानत्वं तदंगत्वं तदव्ययत्वं तदव्ययत्वं तदव्ययत्वं तदव्ययत्वं तदव्ययत्वं तदव्ययत्वं
 फलभागितयेच्छाविषयः इदं च विशेष्यं न द्वेदतिया मकमाह अनिराकरणादिति प्रवृत्ति निवृत्त्यन्यतरानुकूलव्यापारशू
 न्यत्वादित्यर्थः प्रेरणेति अप्रवृत्तस्य कर्तुं स्यादादविष्टसाधनता बोधेः प्रामाण्यशंकायाशि

इदं च अनिराकरणात्कर्तुं स्यागं कर्मणे ष्वितम् प्रेरणानुमतिभ्यां चलभते संप्रदानतामिति वाक्यपदीयाञ्चि
 विधं सूर्यायार्थं ददातीत्याद्यं नात्र सूर्यः प्रार्थयते नानुमत्यतेन निराकरोति प्रेरकम् विप्रायगाद्ददाति अनुमं

॥ तदुपाध्यायाय गाददाति ॥

थिलस्य कर्तुं स्नादशंकाविधूननक्षमप्रमाणोपन्यासेन प्रवर्त्तनं कर्म निवृत्त

त्वादि फलाभ्युपगममात्रानुकूलव्यापारवत्त्वं वानुमतिस्ताभ्यामित्यर्थः एवं च प्रकृतधात्वर्थकर्मजन्यफलभागितयेच्छ
 विषयत्वे सति कर्त्तृप्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरानुकूलव्यापाराभाववत्त्वमनिराकर्त्तृत्वम् निरुक्तविषयत्वे सति कर्त्तृसंबन्धित्वाणादि
 विषयकेष्टसाधनता बोधोपयिकव्यापारवत्त्वं प्रेरकत्वमित्याद्युक्तम् सूर्यायार्थं ददातीति अत्र मत्तभेदेन दधातोः परस्व
 त्वेच्छधीनस्वत्वाभावेच्छरूपः परस्वत्वगोचरस्वत्वत्वाभावेच्छरूपोवात्यागोर्थः अन्वयबोधस्तु नमः स्वस्तीति सूत्रोक्त

सर्वत्रेति तन्नत्सूत्रविहितद्वितीयाद्यंत प्रयोगेऽस्वित्पर्थः अभेदससर्गइति अभेदात्मक ससर्गो विशिष्टबुद्धि नियामको विशेष
इत्यर्थः अभेदससर्गकप्रकृत्यर्थप्रकारकबोधप्रतिसवधार्यकविभक्तिभिन्नप्रत्ययजन्योपस्थितेहेतुत्वादिति भावः यत्तु स
बधस्यसबधिभेदनियतत्वादभेदस्यसबधत्वेमानाभावादभेदससर्गइतरसंबंधानवच्छिन्न विशेष्यविशेषणभवद्वृत्तिनस्तविशे
यविशेषणभावस्यापिसबधनियतत्वादिति विशेषणत्वेन त्रिवक्षितस्यसंबंधविना विशेषणत्वासभवेनतदाकांक्षित्वात्
काकृतः कथमन्यथाद्विद्योपसौपरार्थत्वादिति विशेषणत्वेन त्रिवक्षितस्यसंबंधविना विशेषणत्वासभवेनतदाकांक्षित्वात्

अत्रसर्वत्रप्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदः ससर्गः विभक्तिनां धर्मिणां चित्वात्
दिति स्वयव्याख्यातम् नचतस्यसबधत्वेनीलोचटइत्यादीषु ख्यापतिरिति वाच्यम् एहोः शिरइत्यादीषु धिषा भेदसंबंधेन दा
सबधमास्य यषच्छुभ्रपादनपरस्यानेकावस्थायुक्त एहोरिदमेकावस्थायुक्तं शिरोवयवइति भाष्य प्राप्ता एतेन भेदसंबंधेन दा
पादनासंभवात् तादृशभाष्येणाभेदसंबंधस्य प्रातिपदिकार्थविशेष्यत्वाविषयक्षणाद्वा संबंधस्यसंबंधिभेदनियतत्वात् सिद्ध
मेव यदिभेदनियतत्वमेवेत्याग्रहस्तदासर्वसाधारण्यसंबंधितावच्छेदकभेदएव नियामकत्वेनाभ्युपेतान्मन्मन्बतत्स
बधत्वेमानाभावः सर्वसिद्धनीलादिविशिष्टबुद्धेरैवमानत्वात् शाब्दबोधेतद्ज्ञाननियामकं च प्रकृतिप्रत्यय विशेषयोः स
मानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोश्च समभिव्याहाररूपाकाक्षादि अतएवार्थवत्सूत्रेभाष्ये एषांपदद्वयासामान्येवर्त्तमा

नानां यद्विशेषपर्यवसानं स वाक्यार्थ इत्युक्तम् अन्विताभिधानवादिमतेन चेदम् तन्मते न्वितस्यैव पदार्थत्वात् तथा च साना-
न्यरूपेण संबन्धवाचकानां पदानां यद्विशेष इत्यादेस्तजदनुयोगिप्रतियोगिकत्ववैशिष्ट्यबोधकत्वम् आकांक्षादिसमवधाना-
त्स एव वाक्यार्थो वाक्यजन्यबोधविषय इत्यर्थः वाक्यशक्त्यभिप्रायेण वातथाभिधानम् प्रातिपदिकार्थस्त्वेभाष्ये यदसामाना-
भेदसंसर्गस्यापि भानात् प्रातिपदिकार्थमाश्रयात् प्रत्ययैः पुरुष इत्यादौ विशेष्यविशेषणभावप्रयोजकप्रातिपदिकार्थोतिरिक्त-
रोधोपिकैयटेनापिन वाक्यार्थत्वादिति तत्रत्याख्यानावसरे वीरप्रातिपदिकादनयेक्षितशब्दान्तरोहितविशेषणभावत्वात्त्वा-
र्थमात्रनिष्ठात्प्रथमाविधीयत इत्यत्र प्रतिपादितपदमपहायोहितशब्दप्रयुजानेन विशेष्यविशेषणभावनियामकत्वमित-
रसंबन्धस्यैवांगीकृतम् वस्तुतस्तु प्रकृते विशेष्यविशेषणभावस्य संबन्धतानुपपन्नेव संबन्धस्य संबन्धिभेद नियतत्वादितिव-
दुक्तेः विशेष्यविशेषणयोर्भाव इति व्युत्पत्त्या तस्य विशेष्यत्व विशेषणत्वमात्रपर्यवसायितया प्रत्येकंतयो रद्विषुत्वाच्चानु-
योगित्वप्रतियोगित्वाभ्यां द्विषुत्वोपपादनेत्येकस्यैव सास्यान्तसमुदितयोर्द्वयोः स्वस्वामिभाववत् शब्दानुगममात्रस्यार्थोपति-
च्छेदकत्वासंबन्धांतरेषु न विशेष्यविशेषणभावसंबन्धे इत्यत्र भानाभावाच्च तस्माद्यथोक्तमेव रमणीयमिति ननु विभक्ती-
नां धर्मवाचकत्वस्य तंत्रांतरसिद्धतया कथं तत्र प्रकृत्यर्थस्याभेदेनान्वयोऽयोग्यत्वादत आह विभक्तीनामिति कारकविभा-
क्तीनामित्यर्थः धर्मिवाचकत्वात् शक्तिमच्छक्यत्वादित्यर्थः ॥

नन्वस्तु यत्किरेवार्थत आह धर्मवाचकत्व इति सूत्रस्वरसंभंगापत्तेरिति तद्वाटककर्मादिपदानाधर्मपरमाविनोक्तार्थोलाभात्क
 त्परत्वेतद्भग. स्वएवेत्यर्थं तथार्थस्यसूत्रकारसमनत्वैकर्मत्वेद्वितीयेत्याद्येवञ्चूयादिति भावः ननु कर्मणीत्यादौ विषयसप्तमी
 बोध्यइत्यर्थं तथाचविभक्तीनां धर्मवाचकत्वेपिनस्वाभ्यतया प्रकृत्यर्थे न्वयेने कर्मबोधात्तत्र प्रकृत्यर्थे स्याधेयतया न्वयेतु
 स्यविति वेद्यतया तद्दुसादीनां फलप्रथयकर्मत्वादिनामानान्तसूत्रस्वरसंभगे त आह कर्मार्थेकेति कृतिपक्षसंलुल इत्यादौ तद्विने
 शत्योश्चइत्यादौ आदिपदान्यव्यमानलडुल इत्यादौ लहादेश शनचसंग्रहः तथादर्शनादिति धर्मिवाचकतादर्शनादित्यर्थं न
 याचकर्मपरमर्शकतच्छब्दपदिनयोरित्यादिसूत्रविहितत्वादीनां धर्मिवाचकत्ववदनापितद्वाचकत्वमेव न्याय्यमिति भावः

धर्ममात्रवाचकत्वेकर्मणिद्वितीयेतिसूत्रस्वरसंभंगापत्तेः कर्मार्थककृतत्तद्वितादौ तथादर्शनाच्च द्वितीयार्थकत्वहु
 व्रीहोप्राप्तोदकइत्यादौ धर्मिवाचकलाभाच्च सुपां कर्मादयोप्यर्थाः संख्याचैव तथा निष्ठा मिति भाव्यच्चिति दिक्॥

ननु तत्र पदार्थान्तरसामानाधिकरण्यानुपपत्त्यास्तु तथात्वमत्र तूष्णपत्त्यभावेनास्तु घर्मेवाचकत्वमेवेत्यत आह द्वितीयार्थनेति हि
 तीयादि विभक्तीनां धर्मवाचकत्वे तदर्थं विहितसमासस्यापि धर्मिवाचकत्वापत्त्याप्राप्तोदक इत्यादास्तुदक कर्त्तृक प्राप्ति कर्मत्वस्य
 मासार्थस्य समान विभक्ति कपदोपस्थाप्यप्राप्तादावर्मेदान्वयानुपपत्तेर आ पिजागरूकतया द्वितीयादिविधापकसूत्रस्य कर्मोद्दि
 दाना धर्मिवाचकत्वमावश्यकमिति भावः ननु त्वन्मते पिषक्याः संबर्धार्थकतया मर्थ्यं विहितवहुश्रीहेः पदार्थान्तरसामानाधिकार
 एयानुपपत्तेस्ते स्तेन तत्र लक्षणया विप्रिकृशत्वावा सामानाधिकरण्यापपायतया अन्यत्रापि तथैवरीत्या निर्वाहे कृतं सुपां धर्मि
 वाचकत्वेनेत्यत आह सुपां कर्मादयोप्यर्था इति यदिकर्मत्वादिर्धर्मो द्वितीयादिर्वाच्यतया विवक्षितो भविय्यतदा कर्मत्वादयोप्य

शक्तिवादपक्षमवलंब्याह आश्रयत्वेनभानंतवसिद्धमेवेतिभावः आश्रयत्वमात्रमिति द्वितीयात्तृतीयासप्तमी
नामितिशेषः मात्रपदेनाश्रयव्यवच्छेदः नत्वाश्रयत्वस्यशक्यत्वेआश्रयत्वत्वंशक्यतावच्छेदकंवाच्यं नत्वाश्रयत्वेतरावृत्तित्व
घटितत्वाद्द्विनिशक्यतावच्छेदकगौरवमेवैतस्मिन्कल्पेदोषइत्यतआहतदेवेति आश्रयत्वमेवेत्यर्थः एवकारेणनिरु
क्ताश्रयत्वत्व्युदासः तस्याखंडत्वस्योपपादितत्वात्ताव्यक्तिविशेष्यकशक्तिग्रह एवस्वेतरधर्मस्यावच्छेदकत्वापेक्षणादि
तिभावः कर्तृत्तृतीयायाआश्रयमात्रार्थकत्वादाह करणेति व्यापारेपीत्यपिनाश्रयसमुच्चयः विभागमात्रमिति मात्रपदेना

आश्रयस्यापिप्रकृत्यैवल्लभान्तविभक्तिवाच्यता किंत्वाश्रयत्वमात्रंवाच्यम् तदेवचतादात्म्येना
वच्छेदकम् कारणत्तृतीयायाश्चव्यापारेपि पंचम्याविभागमात्रं चतुर्थ्याउद्देश्यत्वमात्रम् अतए
वाकृत्यधिकरणमयिनविरुद्धतइत्यभिप्रेत्याहशक्तिरेववेतिषष्णमपीतिशेषः ॥ ५ ॥

श्रयत्वव्यवच्छेदः विभागस्याश्रयतयांत्वयादेववृक्षादाववधित्वलाभादितिभावः वस्तुतस्तुवृक्षादेरवधित्वरूपसंबंधेनपंच
म्यर्थविभागेत्वय इत्युक्तम् उद्देश्यत्वमात्रमित्यनेनाप्याश्रयत्वस्यसः अतएवेतिकर्मत्वादिशक्तैस्तत्तद्विभक्तिवाच्यत्वकथनदे
वेत्यर्थः नविरुध्यतइति शक्तिग्रहेजातिव्यक्त्योरुभयोर्भानाविशेषेपिजातिरेवशक्त्यानागृहीतविशेषणन्यायाद्विशेष्यना
भिधागच्छेदितिन्यायाच्चव्यक्तिशक्तौव्यभिचारानासामानंत्याच्चैतितत्रसिद्धांतितमिति

कारकविभक्त्यर्थनिरूप्यप्रसंगान्तर्यर्थनिरूप्यति मूलेसंबधइति शेषेयस्तीति सूत्रात्कारकप्रातिपदिकार्थभिनः स्वस्वामिभावादि
संबधश्चनत्रशेषपदार्थः तत्रान्यविभक्त्यान्वितेन धर्मिधर्मवाचकत्ववदेतस्यास्तथाभ्रगोमाभूदित्याशयेमाह सारेसंबधमात्रमि
ति पक्षद्वयेपीति शेष सचकचित्संबधत्वेन सामान्यधर्मैणवाच्यः क्वचित्च विशेषरूपेणैव तत्र सामान्यरूपेण मातुः स्मरतीत्यादौ
शेषरूपेण विवक्षया स्वस्वविधयेतं न द्विभक्त्यानां प्रसृगत् एतः पुरुषइत्यादीनु विशेषरूपेणैव अनेकसंबधसत्त्वे पिसंबधवि
शेषविवक्षयानेदंचैत्रस्येति प्रयोगात् संबधश्च सर्वत्र क्रियाकारकभावमूल एव पक्षी शेषइति सूत्रेण चः पुरुषइत्यत्र एजापुरु

शेषेयस्तीति सूत्रानस्या. संबधमात्रवाच्यम् कारकपक्ष्यास्तु शक्तिरेवेत्येत्लम् सप्रतीपंचम्योकारकमध्येइति सूत्रेशक्तिः
कारकमिति पक्षस्य भाव्येदर्शनात् एवं च देवदत्तस्य गोत्रास्मरणयोगे हाङ्गा यो हस्तेन मया दीयते इत्यत्र देवदत्तसंबधि
नीयोगोक्तदभिन्नात्रयकत्यागानुक्तेलोत्रास्मरणोद्देश्यकोगेहनिष्ठविभागजनकैर्गगाधिकरणकोहलकरणकोमग्निः।
शेषेयपारइति बोधो यथा यथसुक्तप्रकारेण ॥ ११ ॥ षायददानीति संप्रत्ययाद्राजाकर्त्तापुरुषः सप्रदानदक्षस्य शशवेत्यत्र चक्षे

शशवेति लौकिकप्रसिद्धा दक्षः शास्त्रायाश्च भिक्वणः यदेतत्संप्रदाननाम भगुर्भिः प्रकारैरेतद्भवति ऋयणदपहरणश्चात्राया
परिवर्तनरूपेण द्विनिमयादित्यनेन यज्ञश्रुयमाणकियातं प्रापितफलसंबंधानुमितकरणत्वादिशक्तेर्वस्तुतः सत्त्वादित्यर्थकेन
ध्वेण शेषपदार्थप्रसिद्धिमाश्रयेव न हि कर्मोदीन्यमविज्ञश्च शेषइति शेषेके क्रियाकारकसंबधस्य वस्तुतः सर्वत्र सत्त्वे पितृश्लिभि
नस्य स्वस्वामिभावादेः संबधत्वेन विवक्षणेन स्याद्विवक्षणेन स्याद्विषयानुपुरुषस्य तद्विवक्षानदापुरुषपदादपि पुरुष

राजेति नचैकदेशेभ्यत्रसेति नोक्तातिप्रसंगः तदुक्तं हरिणा द्विष्टोप्यसौ परार्थत्वाद्गुणेषुव्यतिरिच्यते तत्राभिधीयमानश्चप्रधानश्चप्रधानेषुपचचर्थ्य
तेदृति परार्थत्वात्परं प्रतिगुणानां विशेषणत्वाद्द्विशेषणत्वसंबंधं विना विशेषणत्वासंभवेन संबन्धोव्यक्तिरुच्यते
उद्धृततयाप्रतीयतेइति तत्रैवषष्ठी विशेष्यस्यतुपदांतं एतस्यैवप्रतीयमानत्वान्तविशेष्यतानियामक
संबन्धाकांक्षा तत्रविशेषणे अभिधीयमानः षष्ठ्याप्रतीयमानः प्रधाने विशेष्येपि उपयुज्यते तस्यद्विष्टत्वस्वभावाद्वाजाजनिरूप्यति
विशेष्यताया राजपदसन्निधानेप्रतीयमानाया उपकारको भवतीति तदर्थः कारकषष्ठ्याइति कर्त्तृकर्मणोः कृतीत्यादिसूत्रविहि
तषष्ठ्याइत्यर्थः शेषविहितषष्ठ्याः संबन्धरूपधर्मवाचकत्वमत्राह सप्तमीपंचम्याविति तथाचधर्मस्यापिकारकत्वस्य
र्त्तृकर्मादिकारकविहिततृतीयादीनां कथं कर्त्तृदि धर्मवाचकत्वमत आह सप्तमीपंचम्याविति तथाचधर्मस्यापिकारकत्वस्य
भाष्यसंभवेनतासांतद्वाचकत्वेन दोषइति भावः दर्शनादिति तत्राहिद्रव्यंकारकमिति पक्षेऽद्यधुत्कार्यं द्य हे भोक्तेत्यादौ देवद
नरूपकर्त्तृकारकस्यैक्यात्मध्यव्यपदेशासंभवादश्राप्तसप्तमीपंचम्योरुपपादनाय प्रवृत्तस्य क्रिया मध्यइति द्रव्यमिति वार्त्तिक
खंडनायोक्तम् नोत्तरेणसाधनं क्रियायाः प्रवृत्तिर्भवति क्रिया मध्यंचकारक मध्यमपि भवति तत्रकारक मध्यइत्येव सिद्धमिति
तत्रसाधनमित्यस्यशक्तिमित्यर्थः तथाचदेवदनादिरूपकर्त्तृद्रव्यस्यैक्येपिकालभेदभिनन्तुक्तिः क्रियात्तुमितकारकपदार्थ
कर्त्तृत्वशक्त्योरभेदान्निमित्तमध्यव्यपदेशाबाधाद्यर्थोक्तैः तुपपच्यभावात्क्रियामध्यइति वार्त्तिकनारभणीयमिति तद्भावः इ
दमुपलक्षणमनभिहितसूत्रभाष्यस्य तत्रसंख्याविभक्त्यर्थेइति पक्षेणानभिहिताधिकारं सप्तम्यर्थे द्वयोः कारकयोरन्यतराभि
धानेविभक्त्यभावप्रसंगः क्वप्रासादश्चास्ति शयनश्चास्तेयदिप्रत्ययेनाभिहितमधिकरणमिति कृत्वा सप्तमीनप्राप्नोतीत्याशं क्य

नवान्यतरेणाभिधानात् अनभिहिते विधानमित्यादिना प्रसज्यप्रतिषेधे पशुं दासेवानजर्थे दूषणपरिहृत्य यदि साधनद्रव्यं स्यात्
देकमेव तच्चाभिहितमिति पूर्वोक्तपरिहारेन सभवत्यर्थशक्तिः साधने तदा तस्याभेदादनभिहितत्वं संभवाद्भवत्युक्तपरिहारद्रव्य
भिप्रेत्य किंपुनर्द्रव्यसाधनमाहोत्सिद्गुणद्रव्याशंकीकं किंपुनः साधनं न्ययं गुणद्रव्याहृत्कथं श्रुपते एवं हि कश्चित्कचित्पृच्छति क्व
देवदत्तद्रुनिसुतस्मायाचरेः सौवक्षेद्रुति कतरस्मिन्तः न्यस्तियति सबक्षोधिकरणं भूत्वाऽन्यशब्देनाभिसंबध्यमानः कर्त्ता संपद्य
ते द्रव्ये साधने यत्कर्म कर्मवस्थाद्यत्करणकारणमधिकरणमेवेति के यदेनापियदि द्रव्यं साधनं स्यात्तदा तस्यैक
रूपत्वात्तन्निवधनाद्वाधितप्रत्यभिज्ञाविषयत्वान्नानार्थक्रियाकारणनिवधनोघटेन जलमाह रघटकुरुघटोस्तीतिव्यपदेशो
तस्याद्दृश्यते चासौ तस्मान्नाशक्तिभार्वगमः सिद्धत्वात्तद्विरुत्तमेव च शक्तिपक्षस्यात्करसंमतनया द्वितीयादीनां कर्मत्वादी
। क्रिरिति वदताम तमपि सम्यगेवेति भावः प्रातिपदिकार्थेति सूत्रविहितप्रथमायायथायथुप्रातिपदिकार्थे लिगपरिमाण
चार्यः कर्माद्याधिक्ये प्रथमाभाभूदिनितत्रतत्रमात्रग्रहणद्वंद्वानेप्युपमाणस्य प्रत्येकद्वंद्वकपदार्थेऽन्वयात्प्रातिपदिका
र्थमात्रे प्रथमेत्यादिवाक्यभंगि प्रातिपदिकार्थत्वचनानामनिष्ठशक्यवच्छिन्नजनकानिरूपितजन्यताश्रयोपस्थितित्वव्यापक
विपयिताप्रतियोगित्वम्वे रित्यद्यर्थविषयितायास्मादशेषस्थितित्वव्यापकत्वात्तत्र प्रथमोपपत्तिः एवमुक्तसद्रव्यादीकस्मादि
विययिताया द्रव्युच्छिगादि विषयिताया अप्रतिपदप्रस्थितित्वनेयत्यव्यक्तमेव यद्यपि भिक्तं प्राप्तिपदिकार्थं इति पक्षे लिगस्योप
स्थिति विषयत्वदुर्बटं तथाप्यनुभवाशु रोधेन शक्यार्थेपस्थिते प्राक्लिङ्गोद्देशकसमवधानस्य नियमेन कस्यनामस्य तत्त्वं
त्रोध्यम् एवचास्तिगानियत लिगाद्यप्रातिपदिकार्थमात्रद्रव्यस्योदाहरणानि तदादिशब्दजन्योपस्थितौ तु पुच्छिगादिभानस्याने

नत्राप्राप्तप्रथमाविधानायलिंगग्रहणंसिंहोमाणवकद्रत्यादौसादृश्याद्यधिकार्यमात्रनिष्ठात्तस्मात्प्र
 थमासुलभैव तत्रप्रथमार्थलिंगस्यविशेषणतयाप्रकृत्यर्थेऽन्वयोयोग्यताबलादनुभवाच्च तथैवकार्यकारणभावकल्पनात्ए
 वंद्रोणीहीरित्यादौद्रोणपदान्तरिमाणस्यापिआधिक्येनमानान्नपरिमाणग्रहणम् नचव्रीह्यादिपदसमभिव्याहारान्ना
 नेष्यंतरंगत्वान् प्रातिपदिकार्थमात्रएवसात्वितिवाच्यम् तथासतिद्रोणपदार्थस्यभेदसंबंधेनात्वयानुपपत्तेःप्रथमार्थस्य
 तस्यतुभेदेनान्वयेनकिंचिद्वाधकमितिसंप्रदायः नव्यास्तु प्रातिपदिकार्थस्तजत्यदप्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयश्च अतएवल्लि
 गग्रहणंचरितार्थम् अन्यथास्वमोर्नयुंसकादितिस्तूत्रप्रामाण्यात्तस्यापिप्रातिपदिकार्थतयानदुपपादनवैयर्थ्योपत्तेः आश्र
 यत्वंचवैज्ञानिकम् शक्यतावच्छेदकारोपएवलक्षणेति अत्यत्रव्यवस्थायितत्वात् गोपीत्यादौ प्रकृत्यर्थस्यलाक्षणिक
 त्वेयिनक्षतिः तदादिशब्दानांलिंगंवाच्यमेव विसर्गादयस्तद्योतकाः एवंचप्रातिपदिकार्थेद्रत्यस्यालिंगप्रवृत्तिनिमित्त
 काव्ययस्त्रीयुंसादिशब्दाश्चोदाहरणमितरेलिंगमात्राद्याधिक्यस्यद्रोणत्वादिप्रवृत्तिनिमित्तकद्रोणादिशब्दानां परिमाणत्वेन
 परिमाणमपिलिंगवद्विश्लेष्यान्वय्यर्थः एवंचलिंगवत्प्रातिपदिकार्थत्वाभावात्परिमाणग्रहणंवीरः पुरुषद्रत्यादौपुरुषादिप
 दसन्निधानेविश्लेष्यविश्लेषणभावस्याधिक्यभा नेपितत्समभिव्याहारान्पूर्वस्वार्थमात्रनिष्ठात्तस्मात्सेत्याहुः संबोधनेचेति
 विहितप्रथमायास्तुसंबोधनमर्थः प्रातिपदिकार्थोपेक्षयातस्याधिक्येनभानान्पूर्वस्तत्राविषयत्वान्त्स्वारंभः तच्चाभिसुखी
 भवनानुक्तोव्यापारः क्रियान्वय्येवेतिप्रतिपादितं प्राक् यथायथंविभक्त्यर्थोद्रत्यत्रत्ययथायथपदंब्याचष्टे उक्तप्रकारे
 णेति यदर्थबोधेयाविभक्तिः समर्थोतस्याः सोर्थेवसेयः तथैवोक्तं प्राक् द्वितीयात्तृतीयासप्तमीनामित्यादिनेतिभावः ॥ ६ ॥

अत्रेति सुपाकर्माद्व्याचकत्वद्वयर्थः नैवायिकान्त्रनीति प्राचीनान्त्रनीत्यर्थः यथातन्मतंतथाख्यातशक्तिनिरूपणावसरेप्रति
 पादितम् ननुसुपाकर्मादयोप्यर्योद्गतिभाष्यास्तिष्ठानंतुतेपांकर्मादीशक्तिः विषयत्वादीलक्षणयांतुकिबाधकंक्रियाजन्यफ
 लशालित्वरूपमुल्यकर्मत्वबाधम्वतत्प्रसरदत्ततर्हप्रदर्शितनियमबाधकत्वेनोपदर्शयिष्यन्नाशयंप्रकाशयत्ययंभा
 वदत्यादि स्वैजसमौडित्यत्रकारकविमक्तिष्व्यादीद्वितीयायाउपादानाद्द्वैतकैपितदर्थकर्मणः प्राङ्गिदेशः कर्मादीत्यादिना

अत्रमानमुपदर्शयन् घटजानातीत्यादीद्वितीयायाविषयतायांलक्षणेतिवह्नूकुलंवदतीनेयायिकान्प्रत्याहसुयां
 कर्मेतीति अयंभावः सुर्याकर्मादयोप्यर्थाः सद्बुद्ध्याचैवनयातिङाम् प्रसिद्धो नियमस्तत्रनियमः प्रकृतेषु चतिवा
 निकतज्ञायाभ्याकर्मादेर्वोच्यतायास्तन्नियमस्यचलाभः तथाहिस्वैजसमौद् कर्मणिद्वितीयाद्यो कयोर्द्विवचने
 कवचनेद्वित्यादेः लस्यनिपूतस्मि ताभ्येकवचनद्विवचनेत्यादेरेकवाक्यतयाकर्मादेस्तत्सड्व्यायाश्चवाच्यतालं
 भ्यते तथातन्नियमश्चद्विविधोलभ्यते ॥ १ ॥ कारकातरसप्रहः अयिनाशक्ति कारकभितिपक्षोक्तकर्मत्वादिशक्तीनांस

मुचयः तथातिङामिति तद्वृत्तिङामपिसख्याकर्माद्यर्थद्वयर्थः तत्र सुपृतिङः शुप्रकृतेषु अर्थेष्वित्यर्थः तद्भाष्येति लोका
 देवबहुत्यादिषु बहुवचनादिभविष्यति किमर्थं बहुषु बहुषु वदुषचनमित्यादिसूत्रमित्याक्षेयेसुप्रिडनमविशेषेणधिधानादृष्ट
 विप्रयोगत्वाच्च नियमार्थवचनमिति समाधायनियमाकारप्रदर्शकमित्येव लोकाकार्णिकम् अ वाप्रकृताप्येनवेभ्येभ्य
 मः

नियमाकारमाह द्वितीयाकर्मण्येवेति प्रकृताभिप्रायं उभयथापीति विभक्त्यपेक्षया अर्थोपेक्षया चेत्यर्थः विभक्तिनियमोपि
 द्विधा अर्थविशेषापेक्षस्तास्मान्नापेक्षश्च तत्राद्यः कर्मार्थयोग्यप्रातिपदिकाश्च द्वितीयातदाकर्मण्येवनकारणादौ कर्मादि
 योग्येपिनद्रहितप्रातिपदिकार्थ एव प्रथमानकर्मदौ संख्याद्यर्थयोग्यप्रातिपदिकोदेकत्वादेव च नानादिनद्विवचनादीत्या

द्वितीयाकर्मण्येव तृतीयाकारण एव इत्येवमादिः शब्दनियमः कर्मणि द्वितीयेव करणे तृतीये
 धेत्येवमर्थनियमश्च उभयथापिसिद्धनियमविरुद्धलक्षणादिकमसाधुत्वप्रयोजकमितियाज्ञेकर्म
 णिनानात्तवदेदिति निषेधविषयो भवत्येवेति स्वच्छया लक्षणाधि विभक्तावप्रयोजिकैव अतए
 एव विभक्तौ नलक्षणेत्यादिर्नैयायिकसंज्ञानां व्यवहार इति दिक् १४ ॥ इति श्री वैयाकरण

नियमस्तु कर्मार्थयोग्यप्रातिपदिकाश्चैत्कर्मणि विभक्तिस्तदा द्वितीयेव कर्मादिरहिते तद्योग्यप्रातिपदिका द्वितीयेवेत्याकारकः अर्थ
 कइति बोध्यं सिद्धेत्यस्यैकवाक्यतावलेनेत्यादिः तथाच विषयत्वस्य निरुक्तकर्मत्वानात्मकत्वेन तत्र द्वितीयादेः शस्त्रिणा विधा
 नात्तदर्थान्तर्येण तदुच्चारणस्यान्तत्वादित्यर्थः अतएवेति विभक्तौ लक्षणाया अप्रयोजकत्वादेवेत्यर्थः ननु व्याकर

गस्य शक्तिरिच्छलक्षणान्यतरप्रतियादकत्वेन यत्र सुख्यार्थवाधप्रतिस्थानादितत्र शक्यसंबंधिनिलक्षणस्वीकारे वाधका-
 भावः घटजानातीत्यादितो घटादिविषयकज्ञानबोधस्य सर्वांतु भवसिद्धस्य द्वितीयायावृत्तिं विनातु पपन्ततेवलक्षणकल्पक
 त्वाच्च विभक्तौ नलक्षणोति प्रवादस्त्वेकविभक्त्येपरविभक्त्यर्थे नक्षणे जेतत्परोऽतएव न व्यन्ययानुश्रस न वैयर्थ्यं सुपाक-
 र्मादयोप्यर्थोद्भूतत्रकर्मोदि पदस्य गौणमुख्यसाधारणकर्मत्वपरतयाप्युपपत्तेर्न तद्विरोधोपीत्यनभ्राह् दिगिति तदर्थं सुसु
 र्व्यार्थमादाय शाल्त्रचारितार्थे गौणे तद्वापारे मानाभावः न च घटजानातीति प्रसिद्धप्रयोगानुरोधे पितद्वापारकल्पनावशिपि
 केति वाच्यम् ज्ञानविषयत्वापन्त्युपसर्जनविषयत्वापादनार्थकतया सुख्यकर्मतयेवास्मन्मते प्रयोगोपपत्तिसंभवात् स्वा
 नुभवेकगम्येर्थे लक्षणाभ्युपगमेऽर्थनिर्देशस्य वैयर्थ्यापत्तेष्वेत्त्यादिः अत्रवदति शाल्त्रस्य गौणे प्रवृत्त्या नभ्युपगमेस्कादी
 नां सुख्यकर्मकत्वाभावात्ततोभावेककर्तृत्विचप्रत्ययानुपपत्तिरेव वार्यते सयोगानुकूलव्यापारभावा नुकूलव्यापारार्थक
 तायाः सर्वसमततया तस्यापि मुख्यसकर्मकत्वाभावेन ततोपिकर्तृत्विचलकाराद्यनुपपत्तिरतो गौणेपि शाल्त्रविष
 यतावश्यमभ्युपेतव्येति न घटं जानातीत्यादीनां विषयत्वलक्षणाया मप्यस्मधुतावस्तु शक्तिः कारकमिति पक्षस्य त-
 न्मतेऽनिष्टसुसुव्यवस्थितत्वेन द्वितीयाया विषयत्वान्वय्याधेयत्वबोधकत्वे पितक्षतिः तादृशस्थले विषयरूपफलस्य धा
 त्वर्थपरताया प्रागुपपादता नन्मतेऽप्युक्तनियमविरोधस्य निवेधविषयतायाश्चासंभवादित्यलम् २२ ॥ ॐ ॥ इ

ति श्रीभूषणसारदर्पणे सुवर्धनिर्णय ॥

क्रमप्राप्तं नामार्थनिरूपणमित्याशयेनाह नामार्थमिति जातिरिति तन्नन्यदार्थीसाधारणो धर्षे इत्यर्थः तेनाभावत्वाकाशत्वादीनां
 नित्यानेकसमवेतत्वरूपजातित्वाभावेपिनक्षतिः एतस्यैवशास्त्रेस्वार्थपदेनव्यवहारः जातेः पदार्थत्वेमानंनुजात्याख्यायांमेक
 स्मिन्बहुवचनमन्यतरस्यामितिसूत्रं सर्वेणग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणात्सिद्धमिति वार्तिकम् आकृतिंवाजप्यायनद्र
 तिसरूपसूत्रस्यंभाष्यं चयुक्तिमप्याह लाघवेनैति एकाश्रयकशक्तैरेकस्याएवसंभवादिति भावः ननुशक्तिग्राहकशिशोमणि
 नाव्यवहारेणव्यक्तावेवतत्परिच्छेदात्कथंजातौतस्मिद्धिरत आह अनेकव्यक्तीनामिति पूर्वव्यवहारेणव्यक्तौशक्तिग्र
 हेप्यानंत्यात्तावतीषुशक्तिग्रहासंभवात्तत्तदाश्रयभेदभिन्नतानाशक्तिकल्पनेगौरवात्पश्चाज्जातवैवनिर्दोष्यंतेद्रत्यर्थः ए
 हेप्यानंत्यात्तावतीषुशक्तिग्रहासंभवात्तत्तदाश्रयभेदभिन्नतानाशक्तिकल्पनेगौरवात्पश्चाज्जातवैवनिर्दोष्यंतेद्रत्यर्थः ए

नामार्थमाह एकं द्विकं त्रिकं चार्थचतुष्टयं पंचकं तथा नामार्थे इति सर्वे मीपक्षाः शास्त्रे निरूपिताः २५ एकं जातिः
 लाघवेन तस्याएववाच्यत्वोचित्यात् अनेकव्यक्तीनां वाच्यत्वे गौरवात् ॥ १५ कव्यक्तिविषयकशक्तिज्ञानादपरव्यक्तिवि
 षयकशाब्दबोधासुपगमेतुगोव्यक्तिविषयकशक्तिज्ञानादश्वविषयकबोधापत्यातद्व्यक्तिविषयकशक्तिज्ञानस्यतद्व्यक्तिवि
 षयबोधेहेतुनायाअवश्यकल्पतयैकविषयकज्ञानादपरव्यक्तिबोधातुदयापत्यासकलव्यक्तिभानार्थतावद्व्यक्तिषुशक्तिवि
 ल्यनायां गौरवस्यसुदृढतयाजातावेवशक्तिकल्पनोचित्तायद्यपि गौर्गोपदवाच्यद्रतिशक्तिग्रहोव्यक्तिविषयकोपितथापिस
 विशेषणे हि विधिविधौ विशेषणमुपसंक्रामतः सति विशेष्येवाधद्रतिन्यायेनजातावेवसत्तांपरिच्छिनत्ति यद्वाजातिविशेष्यके
 एवशक्तिग्रहोर्गोर्गोपदशक्यद्रतिजातिशक्तिवादएवमेवाभिलापात् व्यक्तिमानस्यत्वमेतदप्यादधिष्यमाणत्वान्तदनुपपत्तिरि

वेनिगमनेति एकतरपक्षपातियुक्तिरूपेत्यर्थं तथाचेयव्यक्ति शक्यानजातिरित्येवप्रत्येकव्यक्तिग्रहेविनिगमकाभावः पूर्वत्रनुव्यक्तिः
 समुदायस्यैवकोटितयागीएवज्ञानस्यैवबाधकस्यविनिगमकत्वान्नतदभावइतिभावः तत्पक्षेपिगीएवस्येवबाधकमित्याह एव
 हीत्यादि ननुउक्तविनिगमनाविरेहेणसर्वास्वपिव्यक्तिषुशक्तिसिद्धवश्यक्यव्यक्तेरभावेनतद्गानायव्यक्तिरुनिकल्पनेतिव्य
 क्तिवादपक्षेनिर्दुष्टेनआह किंचैवमिति यद् ननुगोत्वादिजात्यनुगतीकृतयावद्यक्तिषुशक्तिस्वीकारणानंत्यादिदोषोऽतः

नचव्यक्तीनामपिप्रत्येकमेकत्वाद्धिनिगमनाविरहः एवंहि एकस्यामेवव्यक्तौशक्त्यस्युपगमे
 व्यक्त्यनरेलक्षणयास्वसमवेताश्रयत्वंससर्गइतिगौरवम् जात्यानुसहाश्रयत्वमेवससर्गइति
 लाघवम् किंचैवंविशिष्टवाच्यत्वमपेक्ष्यनाश्रुहितविशेषणन्यायाज्जातिरेववाच्येतिसुक्तम्॥

आह किंचैवमिति एवविशिष्टेशक्त्यस्युपगमे नाश्रुहीतेति नाश्रुहीतविशेषणबुद्धिविशेष्यमधिगच्छतीतिन्यायशरीरविशे
 षणविषयबुद्धिविशेष्यनावगाहनइतिनदर्थः विशेष्यविषयकत्वस्यविशेषणविषयकत्वनियतत्वमितियावत्तत्तथाचविशि
 यशक्तिवादेविशिष्टशक्तिग्रहस्यविशेषविषयकत्वावश्यकतयातदुभयविषयकत्वस्यपदार्थोपस्थित्यादिकारणतावच्छेद
 कत्वकल्पनापेक्षयाविशेषणविषयकत्वमात्रस्यैवतदवच्छेदकत्वकल्पनलाघवाद्बिनेतिजाताबेवशक्तिः सिद्धतीतिभाव

नन्वेवंगां दद्याद्भीहीनवहंतीत्यादौ दानावहननकर्मत्वाद्यन्वयानुपपत्तिर्जातिस्तदन्वयायोग्यत्वादिति चेदत्र केचित् जात्याक्षि-
 प्रव्यक्तावेवदानादिकर्मत्वान्वयइति तन्न प्रत्ययानामितिव्युत्पत्तेरप्रकृत्यर्थव्यक्तौ तदन्वयासंभवात् तदुक्तं गम्यमानस्य चार्थ-
 स्यनैवदृष्टं विशेषणम् शब्दो नरे विभक्त्यावाधूसौयंज्वलतीतिवदिति किंचायमाक्षेपो र्थोपत्तिः समानसंवित्संवेद्यत्वंवा नाद्यः
 अनुपपत्तिमंतरेणापि गौरस्तीत्यतो गोत्वविशिशृबोधात् नांत्यः जातिविषयकशक्तिग्रहस्य विशिशृविषयकबोधहेतुत्वाभ्युप-
 गमेन जातिविषयतायाव्यक्तिविषयतानेयत्परूपोवाच्यो न्यस्यासंभवात् सच गोल्वमस्तीत्यत्र गोल्वविशियाप्रत्ययाद्यमिचारा-
 तइत्युक्तानुपपत्तिर्दुर्वैवेत्यत आह व्यक्तबोधस्त्विति लक्षणयेति स्वशक्ये गोत्वाश्रयत्वसंबंधरूपलक्षणयेत्यर्थः तथा

व्यक्तबोधस्तु लक्षणया एवं च तत्र विभक्त्यर्थान्वयोऽप्युपपद्यत इति दिक्

चपददृष्टिजन्योपस्थितेरेव शब्दबोधहेतुन याव्यक्तेरशक्यत्वेपिलक्षणादनुपस्थितायां तस्यां तावद्यानादिकर्मत्वान्वयानुप-
 पत्तिरिति भावः एवं चेति लक्षणाभ्युपगमेचेत्यर्थः तत्र लक्षितव्यक्तौ उपपद्यत इति अन्यथा प्रत्ययानामितिव्युत्पत्तेः सनोपप-
 द्येतेति भावः ननु व्यक्तिलक्षणाभ्युपगमेऽप्युपगमिद्वयविरोध इति सिद्धांतभंगः गौरस्तीति वाक्यादनुभूयमानव्यक्तिबोधानु-
 पपत्तिश्च लक्षणाबीजस्यान्वयानुपपत्तेस्तत्राभावादत आह दिगिति तदर्थस्तु सति तात्पर्ये गंगायां घोषमत्स्योस्त इत्यत्र च निदेष-
 स्यसंबंधेरेवाभ्युपगमात्तादृशान्यायोऽप्युपगमपच्छक्तिस्त्वात्यर्थाविषये लक्षणाचनेत्येवं पर इति न तद्विरोधः तात्पर्यानुपपत्ति सत्त्वा-

चनव्यक्ति लक्षणानुपपत्ति तद्विरोधास्युपगमेतुजातिव्यक्त्योरभेदपक्षसुपगम्यविमक्त्यर्थोत्वयउपपाद्य तदुक्त तेनतद्व्यक्ति
 त्व्यक्ते क्रियासवधचोदनात्जानिव्यक्त्योरभेदोवावाक्यार्थेषुव्यवस्थितइति वस्तुतस्तुजातिधर्मिकशक्तिग्रहस्यजातिविशि
 एव्यक्तिशब्दबोधे हेतुत्वकल्पनान्नव्यक्तिभानानुपपत्तिर्नाप्यशक्यभानापत्तिस्तस्यतद्विशिष्ट्याभावादितिजातिशक्तिवादनि
 स्कर्ष वक्ष्यतेचाधिकमुपरिष्ठात् अन्येतुजातिशक्तिवादमित्यसुपपाद्यामासु. मास्तुव्यक्तैर्मानम् आनयनादिक्रियाकेव
 लायाजानावसभवतिव्यक्तिसाहित्येननिख्याद्यन्ते समाहारे पाणिपादसाहित्येनवादनक्रियावत् तदुक्त नद्धितार्थेतिस्तत्रेभा
 यो आकृतावालभनादीनासभवोनास्तीति कृत्वातत्सहचरितेद्रव्येभविष्यति यथासि एनीयतामित्युक्तेकेवलस्यांगेएन
 यनासभवादचोदितमपिपात्रमानीयते एतदेवांगेएनयनयत्पात्रस्थस्यतथाकृतावालभनादीनिचोद्यमानानिसामर्थ्या
 त्साहचर्योद्भव्यमभिनियन्तेसर्वेएवाकृतेयोगे तर्भोवितद्रव्यायाइतिद्रव्यद्वारक. सवध. संपद्यतइति साहचर्य्यसंबधः
 सरूपसूत्रेमायेपिसुकटोपमर्य. हरिरप्याह व्यक्तौकार्योणिससृष्टृजातिसुप्रतिपद्यतेइति गोत्वादिपदानानुगोत्वादिधर्मिदृ
 निधर्मएवशक्तिरितिनतत्रगोविश्रय्यकोबोधःजानेएश्रयावियोगेपिकेवलायास्तस्याःशब्दाच्च्यत्वानुपन्नमजलादीदृ
 श्यमानस्यमुखस्यस्यस्या नावियोगेपिसुखादिपदबोध्यवत् शक्यतावच्छेदकतानुजातिगतधर्मस्येवेति इदमपिमनजा
 त्पाव्यक्त्यक्षेपेपर्यवस्यति तच्च नचापदार्थेप्रत्ययान्वयइतिदूषणमस्तविनापिसंकेतविषयतांसामान्येनसंबधनिय
 दर्थोप्याहारन्यायेनोपस्थिताव्यक्तिपुनर्जातिविशिनश्चिरूपादिज्ञानाविषयाणाश्चशुएदीनाचाक्षुषयामीतिप्रतीत्याविषयीक

शक्यसंबंधरूपायालक्षणयाएकस्यालक्ष्यलक्षणवच्छेदकयोरसंभवेपिलक्ष्यार्थप्रतीतौलक्ष्यतावच्छेदकभानवच्छेदक्य
 तावच्छेदकेशक्त्यभावेपितादृशकार्यकारणभावबलादेवगोत्वादिभाननिर्वाहेकृतंतत्रशक्तिकल्पनयेत्याश्रयनेकपदम
 त्यथाव्याचष्टे यद्वेति व्यक्तिरेवेत्येवेनजातिः ननुसवर्णेणग्रहणमित्यादिप्रामाण्यादस्त्वक्तः पक्षः व्यक्तिपदार्थद्वयत्रनुक्तिं
 भानमतआह केवलव्यक्तीति एकशेषस्यचेति जातिपक्षेएकैवशब्देनद्वयोर्बहूनावाप्रत्यायनसंभवात्तदनर्थकंसिद्ध्या
 क्तिपक्षज्ञापकमित्यर्थः अणग्रहणस्य भाव्यकृताप्रत्याख्यानात्सरूपसूत्रस्यचशास्त्रीयप्रक्रियामात्रोपयोगित्वस्याकारेव्य

यद्वाकेवलव्यक्तिरेवैकशब्दार्थः केवलव्यक्तिपक्षएवाणग्रहणस्यैकशेषस्यचारंभेणतस्यापिशाल्वसिद्धत्वात्
 युक्तैवैतद्व्यवहारेणव्यक्तावेवतद्ग्रहणात्संबंधितावच्छेदकस्यजातेरैक्याच्छक्तिरप्येकैवेतिनगौरवमपि ॥

वस्थापनात्कथमुक्तार्थेतयोः प्रामाण्यमतआह युक्तैवेतिदिति सयुक्तिकमप्येतदित्यर्थः अपिनाद्रव्याभिधानंयादिरिभ
 तिसरूपसूत्रस्य भाव्यप्रामाण्यंसमुच्चीयते युक्तिमेवाह व्यवहारेणिति एतत्तत्त्वंशक्तिवादेवक्ष्यते एतत्कल्पेपूर्वीक्तं
 शक्यानंतदोषंसमुद्धरति संबंधितावच्छेदकस्येति शक्तिग्रहेधर्मितावच्छेदकस्येत्यर्थः संबंधितावच्छेदकपद
 स्थलिंगसर्वनामनपुंसकत्वाद्देष्टव्यसमर्णकत्वाद्दानतत्त्वानुपपत्तिः तथाचसंबंधितावच्छेदकजात्यनुगतीकृत
 नानाव्यक्तिखेकथर्मावच्छिन्नायाएकस्याएवशक्तेरुपगमान्तन्नातात्वप्रयुक्तगौरवमितिभावः

पूर्वमेवेति विशिष्टशक्तिस्तीकारे इत्यर्थः घटत्वादेर्घटादिनिष्ठशक्यतावच्छेदकत्वाभ्युपगमइति यावत् तदेव घटत्वाद्येव वाच्यं शक्य
 मित्यर्थं शक्यत्वे हेतून्पत्न्यसनन्यायादिति अकारणत्वेपीति बहुत्वादीनामन्यथासिद्धत्वेनाकारणत्वेपितीएत्वादीनांप्रवाहाद्यः संवधि
 तपानक्ष्यत्वेपि चतत्रान्निष्ठवच्छेद्यतानिरूपितस्वरूपसंवधान्मिकायाविययिताविशेषात्मिकायावाऽवच्छेदकतायाअभ्युपगम
 वदशक्यस्यापि घटत्वादेस्तादृशशक्यतावच्छेदकत्वसंभवात् शक्यत्वे सति शक्यविशेषणतापत्नस्य शक्यतावच्छेदकत्वमिति

नचेव घटत्वमपि वाच्यं स्याच्छक्यतावच्छेदकत्वात् याचनागृहीतविशेषणन्यायात्तदेव वाच्य
 मस्त्विति शक्यम् अकारणत्वेपि कारणतावच्छेदकत्ववत्तथाप्यसंभवात् उक्तं च आनंत्येपि हि ॥
 भावानामेकं कृत्वोपलक्षणम् शब्द सुकरसंबन्धेन च व्यभिचरिष्यतीति ॥ ६८ ॥

नियमेमानाभावादिति भावः उक्तैर्ये समितिमाह तदुक्तमिति आनत्येपीति भावानाव्यक्तीनामोत्वादपरिच्छेद्यत्वेपि एकं अनुगत
 जात्यादिधर्मवत्पलक्षणं अशक्यत्वेपि शक्यव्यावर्तकम् इत्या अभ्युपगम्य शक्यतावच्छेदकतयाभ्युपेत्येति यावत् शब्दे
 गवायात्मक सुमाह्यगवादिनिष्ठवाच्यतासंबन्धः नन्वेति शक्तिप्रहाविषयव्यभिचोभयिष्यतीति तदर्थं गोत्वादेसामान्यसदृ
 णयासुवास्वेवव्यक्तियुशक्त्यवधारणादिति भावः अधिकं अग्रैवश्यते ॥

व्यक्तित्वाच्चद्रव्यपदेनव्यवह्रियते सर्वनामपरामर्श्ययोग्यत्वात्तुक्तं च वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनामप्रयुज्यते तद्रव्यमित्युच्यते सोर्थो भे
 द्यत्वेनविवक्षितइति स्वभावादेवबुद्धिविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षिततद्दृग्भावच्छिन्नबोधकं सर्वनामयस्मिन्बोधमिणितान्दृशध
 र्मप्रवृत्तिनिमित्तीकृत्यप्रयुज्यते इदं तदिति परामर्श्ययोग्यमिति यावत्तद्रव्यपदेनव्यवह्रियतइत्यर्थः भेदयत्वेन विशेष्यत्वेनेत्यादि
 तुलक्षणान्तरपरम् एतत्पक्षे तुजात्यादेरपि विशेष्यत्वविवक्षायां द्रव्यत्वमिष्टमेव तिङ्-तार्थक्रियायाः किमादिभिः परामर्शस्तो
 काद्यर्थनिरूपितविशेष्यतावत्त्वाच्च द्रव्यत्वमस्त्येव विप्रतिषिद्धमित्यादौ च सामर्थ्यात्तत्रांतरप्रसिद्धद्रव्यग्रहणम् चादयोऽसत्त्व
 इत्यत्रप्रथमकाल्योक्तद्रव्यस्यैवपर्युदासोबोधः शक्यतावच्छेदकत्वं च शक्यत्विसुविशेष्यतावच्छेदकतया भासमानत्वम् च

वस्तुतो न ह्याकृतिपदार्थस्य द्रव्यं न पदार्थ इति भाष्याद्विशिष्टं वाच्यम् ॥

थिवीत्वादेरिति न तेभ्यः पृथिवीत्वादिबोधः आकाशशब्दस्य शब्दाश्रयत्वे शक्त्यभावे पिततस्तद्रूपेणैव बोधः तद्विशिष्टशक्ति
 ग्रहस्य न ह्येहेतुत्वात् यद्वाकाशत्वमखंडोपाधिः बुद्धिस्त्वोक्तीत्यानत्पदवाकाशशब्दशक्यतावच्छेदकमिति नाकाशः श
 ब्दाश्रयइति प्रयोगानुपपत्तिरिति द्रव्यवादनिष्कर्षः न नूक्तपक्षह्ययमपिन विचारसहं तथा हि जानिशक्तिवादे गोत्वाद्विषयानु
 द्विशिष्टबोधापत्तिर्गोत्वशक्तिग्रहस्य तद्विशिष्टशक्तिग्रहो गोत्वविशेष्यबोधहेतु
 र्गोत्वत्वधर्मितावच्छेदकशक्तिग्रहश्च गोत्वत्वेन तदुपस्थितौ शाब्दबोधे च हेतुरिति वाच्यम् गोत्वं न गोपदशक्यमिति गोत्व
 त्वधर्मितावच्छेदकबाधग्रहकाले निर्धर्मितावच्छेदकशक्तिग्रहसंभवेन गोत्वविशेष्यबोधापत्यागोत्वत्वधर्मितावच्छेदकश

गोपद्गौरित्याकारकशक्तिसम्बन्धेन गौत्वप्रकारक गोपदत्वविशिष्टविषयकशक्तिज्ञानम् गौत्वविशिष्टबोधहेतुरिति नोक्तत्वाथकाले
शाब्दबोधापत्तिरिति विभाव्यते तद्यपि कदाचित्समवायेन गौत्वविशिष्टबोधः कदाचित्कासिकसिद्धसम्बन्धेन व्यवस्थानुपपत्तिः गोत्ववि
षयकशक्तिज्ञानस्याविशिष्टत्वात् मन्मतेतुसमवायेन गौत्वविशिष्टविषयकशब्दबुद्धिप्रतिनेन सम्बन्धेन गौत्वविशिष्टशक्तिप्रवृत्त्येष
मितरसम्बन्धेन तादृशविशिष्टविषयबोधेन तादृशविशिष्टशक्तिज्ञानस्य हेतुन यातन्मियमोपपत्तेः गोपद्गौरित्यकारकत्वे
शक्तिप्रहाज्यशब्दो धन्वम्बन्धेन गौत्वविशिष्टविषयबोधप्रकारेण प्रकृतिजन्यबोधप्रकारेण भावप्रत्ययविधानात् गवेतएवमेवेत
त्वविशिष्टसकलगोसमवेतत्वरूपस्य गोः शक्यत्वाभ्युपगमेलाघवमूलकाहृतिवाद्स्यमूलशैथिल्यापमेष्वाव्यक्तिसादेपिपदमात्र
स्यैव व्यक्तबोधकत्वाविशेषत्वात् गौध्वलेनीलद्रव्यादीनां सहप्रयोगानुपपत्तिः किञ्च हृत्स्लिपकव्यक्त्यन्तरेसम्बन्धप्रहेयमहृत्स्लिप
केसम्बन्धेन गृहीतस्य अपि हृत्स्लिदर्शनेस्मरणापत्त्यानद्युक्तिविषयकसम्बन्धग्रहस्य तद्रूपस्थितिनि यामकत्वस्यावश्यकतया
कथमेकविषयकशक्तिज्ञानपरविषयकोपस्थितिः सामान्यलक्षणत्वापातरमणीयैवेत्यभिप्रायवानाह वस्तुतस्त्विति विशि
ष्टमिति जातिविशिष्टाव्यक्तित्वं किं विशिष्टाजातिवैत्यर्थः यद्यथाहृत्स्लिपव्यनपदार्थोऽत्रव्यपदार्थकस्य चारुतिर्नपदा
र्थद्रुमयोहमपपदार्थोऽस्ति भाष्याद्विशक्तिसिद्धेरेकहृत्स्लिपव्यनपदार्थोऽत्रव्यपदार्थकस्य चारुतिर्नपदा
तं किञ्चित्प्रधानमित्युक्तं भाष्यपर्यालेचनयाततएव विशिष्टशक्यवधारणान्तयेपादानमविरुद्धं अल्पभाष्येपाचनेक
कारणत्वयोरिव विशेष्यविशेषणभावानापन्नजातिव्यक्तयोः शक्यत्वैगोर्यदौत्वव्यक्तिश्चेति समूहसुलबनबोधापत्तेः शक्तिज्ञानपर
दार्थ्येपत्तिरिति शाब्दबोधानासमानप्रकारकत्वनिपमातस्यैवमेवावयवसंयोगलक्षणैतौ तच्छक्यत्वमितं गौतमेन आत्मारुतित्व

स्वारसिकतयेति शेषः जातेः कदाचित्प्राधान्येन भानंतु तात्पर्यग्रहसापेक्षमिति तदाशयः जातेः प्राधान्येऽपि द्वयसंख्यामादाय तत्र हि
 वचनाद्युपपत्तिर्बोधा तदुक्तं कैयटेन यथा भवत इत्यादौ क्रियाप्राधान्येऽपि साधनकृतो वचनभेद एवमाकृतिप्राधान्येऽपि द्वयसं
 ख्याकृत इत्यदोष इति द्वयप्राधान्येऽपि च्छिजाति संख्यामादाय वचनं ब्राह्मणं न हत्यादित्यादौ यथा जातेः प्राधान्ये च निरवच्छि
 न्नाया एव व्यक्तेः प्रकारता विशेषी भूतजात्या च तदनुगमकमिति नियम इति तत्कल्पपरिष्कारः व
 सुतस्तु जाति विशेषी सृष्ट्यक्तिरेव शक्या गवादिपदाद्गोविशिष्टगोत्वबोधस्याननु भवे नोक्तकल्यासंभवात् अत एव तथैव व्याख्या
 तं जात्यतिरिक्तपदार्थस्य किंचिद्दर्मावच्छिन्नत्वमिति नियमेन निरवच्छिन्नायास्तस्या जात्यंशो भानायोगात् गोत्वस्यात्वयि
 तावच्छेदकरूपेणानुपस्थित्या तत्कर्मत्वाद्यत्वयासंभवाच्च संयन्तो ब्रीहिरित्यादौ तु स्वाश्रयप्रकृत्यर्थतावच्छेदकवत्त्वसं
 बंधेन प्रकृत्यर्थव्यक्तावैकत्वान्वयः उक्तस्थले एकवचनोपस्थितानि कत्वानि न ब्रीहिस्वन्वीयंत इति न सत् सजातीय
 निष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वरूपसजातीयद्वितीयरहितत्वस्यैवैकवचनार्थत्वेन तत्र तस्य बाधात् संख्यारूपैकत्व
 स्यद्रव्यमात्रसाधारण्येनार्थतएवलाभादनुपयोगात्तस्यैकवचनार्थत्वाभावाच्च अत एव पशुनायज्ञेतेत्यत्र तादृशैकत्वस्यै
 कवचनेन विवक्षितत्वान्नानेकपशुकरणकयागाददृष्टसिद्धिः समभिव्याहृतपदार्थसंसर्गित्वविशिष्टप्रकृत्यर्थताव
 च्छेदकरूपेण साजात्यस्य विवक्षणाच्च नात्र घटोस्तीत्यादौ घटनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वाप्रसिद्धिः एतद्देशविद्य
 मानघटनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वस्यैव तत्र बोधो न तस्योक्तरीत्या प्रसिद्धि संभवात् एवं च व्यक्ति विशेष्यकवो
 धाभ्युपगमेकाप्यनुपपन्नैरभावेन तस्य च तद्विशेष्यकशक्तिग्रहमंतरेणासंभवाद्गवादिपदानां जातिविशिष्टव्यक्तावैवशक्ति

अन्पेतु उभयेरुभ्यपदार्थः इति भाष्याऽऽनीव्यनीचगवादिपदानाशक्ति परंतुव्यक्तिशब्दबोधेऽपिजातिविषयकत्वेनजातिशक्तिज्ञान
स्येवहेतुताव्यक्तिशक्तिसुस्वरूपसत्तुपयुज्यन्ते अशक्यस्यापिशब्देमानाभ्युपगमेगवादिपदादशक्यगवादि
व्यक्तिरेवाशक्यघटादीनामपिभानापत्याव्यक्तिशक्तिरवश्यकीअयमेवकुञ्जशक्तिवादइतिव्यवह्रियतेशब्दबोधकारणताव
च्छेदककोटीव्यक्तिविषयकत्वस्यानिवेशान् तथात्वगोत्वप्रकारकगोत्वमस्तीत्यादीनादृशगोत्वप्रकारकश
कारकशक्तिज्ञानकारणनतुगोत्वविशिशुविषयकगोपदशक्तिमतीगौरित्याकारकम् गोत्वमस्तीत्यादीनादृशगोत्वप्रकारकश
क्तिज्ञानभावान्तगोत्वविशिशुबोधप्रसंगइत्याहुः तदुप्यापानमनोरमम् गोत्वविषयकगोपदशक्तिमतीगौरित्याकारकशक्ति
ग्रहेकारणतावच्छेदककोटीगोत्वविषयकत्वस्यप्रवेशेगौरवात् ननुमानुतद्विषयकत्वस्यावच्छेदककोटीनिवेशः गोपद
शक्तिमतीगौरित्याकारकशक्तिग्रहस्यगोत्वप्रकारकत्वेनगोत्वविशिशुविषयकशब्दबुद्धिहेतुत्वैव्यक्तिविषयतायाः कारणता
वच्छेदककोटावनिवेशेनलाघवात् देशात् रस्यव्यक्तिविशेष्यकबौधानुपपत्त्यासमानविशेष्यकत्वेनकार्यकारणभावानुसं
भवेनसमानप्रकारकत्वेनैवकार्यकारणभावोपगमादितिचेत्मेवमव्यक्तिविषयतायाः कारणतावच्छेदककोटावनिवेशे
व्यक्तिशक्तिस्वीकारस्यैवैयर्थ्यापत्तेः नचतदस्वीकारेगोत्वप्रकारकशक्तिज्ञानत्वेनहेतुत्वासंभवव्यक्तौशक्त्यभावेनतादृश
शक्तिज्ञानस्यभ्रमत्वादितिवाच्यम् शक्तिर्हिस्वरूपसतीशब्दबोधहेतुरपभ्रशब्दपिबोधोदपादृष्टहीतशक्तिकोच्छाब्दबो
धापनेष्वक्तितुज्ञानतथाचपदंशे शक्तिज्ञानहेतुत्वेदेवशक्यमितिजातिवह्यक्तिरपिशक्येवस्यंतदवैशिश्यमपितथा अभ्र
त्यथाव्यक्तावेवशक्तिर्व्यक्तिशक्तिज्ञानेजातेरप्रकारत्वात्समानप्रकारत्वेनशक्तिज्ञानपदार्थोपस्थितिशब्दबुद्धौनाकार्यकारण

भावादितिजातावपिशक्तिरुच्छिद्येत नचयद्विषयकत्वेनशक्तिज्ञानंकारणं तदवश्यंशक्यमिति नियमाज्जातोशक्तिः सेत्स्य
 तीतिवाच्यम् नर्हिव्यक्तिविषयकत्वेनशक्तिज्ञानस्यहेतुनयाव्यक्तिशक्तिस्वीकारस्यावश्यकत्वात् उक्तैरेषेभाष्योपन्यसत
 नुकस्यचिक्किंचित्प्रधानभूतंकिंचिदुणभूतमित्युपसंहारभाष्यानालोचनमूलकमेवेत्यास्तांतावत् ॥३॥ ॥नन्वेवमे
 कमितिपक्षस्यनिरालंबनापत्तिरतआह एकमित्यस्यचेतिबोधकत्वंशक्तिरिति मतेबोधकत्वज्ञानविषयबोधांशेप्रकारित
 याऽवच्छेदकत्वशक्तिरित्यर्थलाभानदाश्रयजातेरैक्यात् शब्दनिसुबोधकत्वस्येवविनिगमनाविरहादर्थनिसुबोधयत्वस्यापि
 शक्तित्वमिति मतेऽप्यस्मात्पदादेतदर्थबोधोभवत्विति शक्तिज्ञाननिसुशब्दधीहेतुतायांप्रकारितयावच्छेदिकायाजातेरेक्या

एकमित्यस्यचायमभिप्रायःशक्तिज्ञानंचविषयतयावच्छेदिकाजातिरेव ॥ ६ ॥

दानत्यक्षोपपत्तिरित्यर्थःतथात्रनादृशप्रकारितावच्छेदकनारूपायाःशक्तेर्जातिमात्रनिसुतयाकृतिरेवपदार्थद्वुतिपक्षःसमर्थि
 तोभवति अवच्छेदकतायाःस्वरूपसंबंधरूपायाघटत्वाद्यात्मकत्वेप्यवच्छेद्यावच्छेदकभावउपहितानुपहितभेदात्समर्थ
 नीयः एवमेवैकंव्यक्तिरितिपक्षोपिसमर्थनीयःनादृशज्ञाननिसुशब्दबोधकारणतायांबोधांशेविशेष्यतयाव्यक्तेरवच्छेदक
 त्वात्एतत्पक्षेचावच्छेद्यावच्छेदकभावस्यसामंजस्येनोपपत्तिर्गोत्वादिजात्यानुगमान्तदानंत्यमपिशक्यतावच्छेदकप्रकारकव्य
 क्तिबोधेव्यक्तिशक्तिग्रहस्येतत्कल्पेहेतुनयाचलत्वादिनागवादिव्यक्तिबोधांर्थतत्प्रयोगस्याप्युपपत्तिश्चेतिबोधयम् ॥ ६ ॥

ननु घटो घटपदबोध इत्याकारकशक्तिज्ञानात्स्वरूपतो घटत्वप्रकारकविशिष्टबुद्धेरिव जातिविवेकत्वविशिष्टबुद्ध्यापत्तिस्तत्का
 नावच्छेदकाक्रान्तत्वात्तत्राह तथा चेति घटत्वप्रकारकविशिष्टबोध इति स्वरूपतस्तत्र प्रकारकत्वो धे इत्यर्थः कार्यकारणभावात्
 इति तथा च जातिमानुषट इति बोधस्य घटत्वांशे जातित्वप्रकारकत्वेनोक्तशक्तिज्ञानकार्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वेनोक्तापत्ते
 रसि भवाद्यटत्वांशे जातित्वप्रकारकघटत्वविशिष्टबुद्धिप्रतिबुद्धिशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वात्तत्कल्पनीयमि
 ति भावः ननु तदंशेऽन्याप्रकारकत्वघटितधर्मस्यार्थे समाजप्रसूतया कर्षणकार्यतावच्छेदकत्वमत आह प्रपंचितमिति तथा
 च निरवच्छिन्नप्रकारताकतद्विशिष्टबुद्धिप्रतिबुद्धिप्रतिबुद्धिप्रकारताक तच्छक्तिज्ञानस्य सावच्छिन्नप्रकारताकतद्विशि

तथा च घटत्वविशिष्टबोधे घटत्वांशेऽन्याप्रकारकघटत्वशक्तिज्ञानत्वेन हेतुनेति कार्यकारणभाव इत्यादिप्रपंच
 चित्तभूषणे तदेतदभिप्रेत्याह द्विकमिति जातिव्यक्ती इत्यर्थः पूर्वपक्षाद्विरोधपरिहारः पूर्ववत् ॥ ११ ॥ बुद्धिप्रतिसा

वच्छिन्नतन्प्रकारकशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनान्नोक्तापत्तिरिति तत्रोक्तमित्यर्थः तदभिप्रेत्येति उक्तरीत्या विशिष्टस्य श
 क्यत्वसुपगम्येत्यर्थः जातिव्यक्ती इति विशेषणभाषापत्तेरे इत्यर्थः पूर्वपक्षादिति एकमिति पक्षादित्यर्थः तत्पक्षे हि श
 द्ज्ञानकारणतायां बोधांशे प्रकारितयावच्छेदकत्वशक्तिरिति जातिरेव शक्या विशिष्टतयावच्छेदकत्वमिति मते केवलव्यक्ति
 रेव शक्येति सिद्धांति तन्मनुष्यविषयितात्वेन प्रकारिता विशिष्टे अभ्युपगम्यतत्र विषयितयावच्छेदकत्वम् शक्तिरित्युपगमादयो
 रपि नामार्थत्वसिद्धिरिति तयो परस्परविरोधग्रंथेति भावः एतेषां मतानामाकाररूपत्वे विषय्यक्तिः पदार्थे इति पक्ष एव शक्योक्त

लिंगानीति लिंगत्वंचप्राकृतगुणवतोधर्मविशेषः तद्विशेषश्चनपुंसकत्वादीत्याशयेनाह सत्त्विति साम्यावस्थेति उपचयापचयग
हित्येनावस्थानमित्यर्थः उपचयोद्विः अपचयस्तन्यूनत्वम् ननच्छक्यनिष्ठमिति जातिगुणक्रियादिभेदभिन्नशब्दनिष्ठुतन
च्छब्दवाच्यं चेति स्वाश्रयशब्दवाच्यं चेत्यर्थः पुल्लिंगः शब्दइतिव्यवहार एतस्माच्छसोनः स्वमोर्नपुंसकादित्यादिल्लभप्रामाण्याच्चेति
भावः तमेवेति समानानुपूर्वीकत्वेषुपचयाद्यवस्थारूपं परस्परसमानाधिकरणं लिंगमादायेत्यर्थः भिद्यंते इति पुंस्त्वादिलिंग
केतरव्यावृत्तिविधेयकानुमित्युद्देश्याभवंतीत्यर्थः ननुलिंगस्योक्तावस्थारूपत्वेनासंपरस्परविरुद्धानामेकत्रावस्थानासंभवेन
केषुचिच्छब्देभ्यनेकलिंगकत्वव्यवहारः किंनिबंधनोऽत आह केषांचिद्विदिततदादिशब्दानामित्यर्थः वस्तुतस्तेषां विरुद्धत्वेषि

त्रिकमिति जातिव्यक्तिलिंगानीत्यर्थः सत्त्वरजस्तमोगुणानां साम्यावस्थानपुंसकत्वम् आधिक्यं पुंस्त्वं अपचयः
स्त्रीत्वं तनच्छब्दनिष्ठुततद्वाच्यं चतमेवविरुद्धधर्ममादायतदादिशब्दाः भिद्यंते केषांचिदनेकलिंगत्वव्यवहार
स्तुसमानानुपूर्वीकत्वेनशब्दानामभेदोपात्तः ॥

॥ शब्दानांसमानानुपूर्वीकत्वनिबंधनाभेदाध्यासादनेकलिंगकत्वव्य
वहारीपपत्तिरित्यर्थः अर्थनिष्ठुस्तनकेशवतीनारीलोगशः पुरुषः स्तुतइत्यादिस्मृतिलक्षितं लिंगं नुनात्राश्रयितुं शक्यम् दा
एनित्यादीशस्मृततर्थात्तदभावेननत्वाद्यनायत्तेः तथाचभाष्यम् एकार्थशब्दान्यत्वादृष्टं लिंगान्यत्वमवयवान्यत्वाच्चेति एक
स्मिन्नर्थेषुष्यस्तारकानक्षत्रमिति लिंगानात्वदर्शनान्कुटीरइत्यादीरेफस्यावयवस्योसजनेपिलिंगभेददर्शनाच्चान्यदेवश

एवचेति पारिभाषिकनिष्ठलिङ्गस्य व्यवहार इति अर्थनिष्ठस्य तन्निपासकत्वे तु स्त्रीव्यक्तिर्वस्तु-
पदार्थपदाभ्यानव्यक्तिविषये नैव पुरुषादिरपि व्यक्त्यादिशब्दैः स्तनकेशादिरूपलोकिकलिङ्गस्य स्वदादावभावेन तद्वाचिकात्स्नी
प्रत्ययाद्यनापनेत्येति भाव तदस्तदीति अर्थलोकिकलिङ्गभावेऽपि परस्परसमानाधिकरणपारिभाषिकलिङ्गस्य च न विभिन्नानां
तदादिशब्दानात्तत्कार्यभाक्त्वेऽप्युपपद्यत इत्यर्थः ननु शब्दनिष्ठोक्तलिङ्गस्यैव स्त्रीपुंसादिव्यवहारोपयिकत्वे तस्य स्त्रीवाचकप-
सुशब्देऽपि सत्त्वात्पशुनायजेनेत्यत्र पशुस्त्रीकारणकयागादप्यदृष्टसिद्धिः स्यात्तद्द्रव्यान्निष्ठलिङ्गस्य व्यक्त्यादिशब्दोक्तलिङ्गवत्स्त्री
एव च पदार्थपदेऽप्युत्त्वमेव व्यक्तिपदेऽप्युत्त्वमेव वस्तुपदेऽप्युत्त्वमेवेति सर्वत्रैवायपदार्थद्रव्यव्यक्तिः इदं व-
स्त्विति व्यवहारस्तदस्तदीतदिति चोपपद्यते तच्च लिङ्गमर्थपरिच्छेदकत्वेनान्वेति इति पश्चादिशब्दोक्तलिङ्गस्य
स्त्रियानास्तीति पशुनेत्यादिविधिर्विच्छाद्यादीनगतत्वेन प्रयोजयतीति विभावनीयम् न च व्यक्त्यादिशब्दोक्तलिङ्गस्य
वपश्वदिशब्दोक्तस्यापिसाधारण्यशक्यव्यक्तिशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वेन तथासभवेऽपि पशुशब्दस्य नित्यपुंलिङ्ग-
त्वेऽप्रमाणाभावात् पश्वानयापुंगुहाचरतं पश्वेन्द्रभ्योपथागवैद्रत्यादिवेददर्शनाच्च ॥ ५ ॥ सादिसाधारण्येनार्थपरिच्छेद-
कत्वादत आह तच्चेति शब्दनिष्ठमेवेत्यर्थ अर्थेति अर्थमपि परिच्छिनतीत्यर्थः तदेवाह पश्चादिशब्दोक्तमिति लिङ्गमिति शेष-
यदि स्त्रीपशुयांगत्वेन विवक्षितो भविष्यन्नदाः स्त्रीविहितनाभावविभक्त्यनेन प्रायोभ्यन्तत्तदतपशुशब्दप्रयोगात्पुं पशुरे-
वयागगमिति निर्णयत इत्यर्थः स्त्रीलिङ्गार्थकपशुशब्दादोनास्त्रिया मिति विहितनाभावस्य त्वन्तीधिकवचनेऽसभवेन तदे-
तपशुशब्दप्रयोगात्तदर्थस्य पुंस्त्वावगतेरिति भाव ननु अस्मादिशब्दानामर्थनिष्ठलिङ्गानादरेण प्रकृतिवत्त्वशब्दस्य तथाप्र

स्त्रीपुंसत्वं नित्यस्त्रीलिंगत्वेनेति स्त्रियांक्ति न्नित्यनुशासनादिति भावः ननु पशुनायजेतेति वैदिकप्रयोग एव तस्य नित्यपुंस्त्वे
मानं स्यादत आह पञ्चेति तथा च वेदे पशुशब्दस्य स्त्रीलिंगत्वस्यापि दर्शने न तस्य व्यक्त्यादिशब्दसाम्यमिति भावः ॥ ७ ॥

स्त्रीकेथे मीमांसकसंमतिमाह मीमांसायामिति वक्ष्यमाणस्वरसादाह वस्तुतस्त्विति ननृप्रत्ययानां नित्यपुंस्त्वे पञ्चेत्यादि स्त्रिलिं
गप्रयोगानुपपन्निरत आह वेद भाष्येपीति तथा च व्यक्त्यादिशब्दोक्तलिंगस्यापि स्त्रीपुंससाधारणान्तेना
मीमांसायां चतुर्थे पशुनायजेतेत्यत्रैकत्वपुंस्त्वयोर्विवक्षितत्वात्त्वात्त्वात्त्वात् पशुभिः पशुस्त्रियावायागद्विति प्रतिपादि
तत्त्वाच्च वस्तुतस्तु विशेषविध्यभावे उपप्रत्ययानां नित्यपुंस्त्वस्याकारणे न निर्णीतत्वाद्देदभाष्येऽपि ज सादिबुद्धा
दसिवावचनमिति नामावाभाव इत्युक्तेः पशुशब्दस्य नित्यपुंस्त्वनिर्णयान् प्रकृतेच्छगोवामन्त्रवर्णोदितिन्याये
नेव निर्णयः मन्त्रवर्णे हि छागस्य वायामेदस इति श्रूयते तत्र छागस्येति छाग्यामसम्भावितमिति भवति ततः
पुंस्त्वनिर्णय इति विस्तरेण प्रपञ्चितम्बूषणे चतुष्कम्सङ्ख्यासहितं त्रिकमित्यर्थः पञ्चकम्कारकसहितं चतुष्क

त्स्वार्थपरिच्छेदकत्वमिति भावः ननु कथं तर्हि पुंशोरेव पागांगत्वनिर्णयोऽत आह छागोवेति न्यायेनैवेत्येवकारेण लिंगस्यार्थपरि
च्छेदकस्य व्युदासः यथा सास्रतौ मेघावित्यत्र तद्धितप्रकृतिशब्दः स्त्रीलिंगः पुच्छिं गोवेति संदेहे संदिग्धे वाक्यशेषादिति
न्यायेन तद्द्वामदेव्यमिथुनमित्यर्थवादाद्द्वयोरैवैकशेषेण ग्रहणं तद्दन्तवर्णादत्र पुंशोर्थांगांगत्वनिर्णय इति भावः
तत्रैति मंत्रवर्णे इत्यर्थः असंभावितमिति छागशब्दस्य व्यक्त्यादिवन्नित्यलिंगत्वाभावादिति भावः प्रपञ्चिनमिति लौकिकलिंग
मेव नार्थः तच्चावयवविशेषसंस्थानरूपम् दारानित्यादौ पुंस्त्वारेपेणैव तत्प्रयुक्तकार्येणान्नाह्राहाः पुंसीत्यादि लिंगानुशास

केषां चित्समवस्थिताः अविच्छेदाविस्तराभिर्गीमहिष्यादिजातिभिरित्यादि तत्रोक्तमिति परे तु स्तनकेशवतीनारी लीमशः पुरुषः
 स्यत एतयोरांतरं यच्च तदभावेन पुंसकमिति स्मृत्युक्तलक्षणलक्षितलिंगस्यासार्वत्रिकत्वेन द्युगनित्यादौ नत्वानापन्यास्त्रिया
 भितिसूत्रैः च शर्यं कश्चित्स्वच्छतात आस्त्रेय इत्यादिना सार्वत्रिकगुणावस्थारूपपारिभाषिकलिंगस्य शास्त्रीयकार्योपयोगिनो भा
 व्यकृतासु पगमेपि गुरुसंज्ञाविज्ञानान्तत्वादिशास्त्रप्रवृत्तौ लौकिकलिंगस्याप्याश्रयणं पुमादिसंज्ञानासख्यासंज्ञाया इवाधिक
 संग्रहार्थं प्रवृत्तत्वेपि मतसिद्धयर्थे निरासार्थं मप्रवृत्तैः अतएवाविर्भावस्थितिश्चेत्पप्यपायिनः धर्मो मूर्तिपुसर्वासु
 लिंगत्वेन व्यवस्थिता इत्यत्रापि नालौकिकलिंगमपि नोसंभवे सामानाधिकरण्यात्संबन्धेन लौकिकपु
 स्वविशिष्टशास्त्रीयलिंग एव पुमादिशब्दानां शक्तिर्न केवलशास्त्रीयेनापिलौकिकैः संभवे तु शास्त्रीय एव अतएव पशुनायजे
 तेत्यादौ पशुस्त्रिया कृते योगैवैगुण्यनत्रलौकिकपुंस्त्वविशिष्टशास्त्रीयपुंस्त्वस्यैव शब्देन प्रतिपादनादित्याहुः अथ लिंगेश
 क्तिग्रहविषयताया अभावेन प्रातिपदिकार्थत्वाभावाच्चिकमिति पक्षेऽनुपपन्न इति चेन्न स्वमोर्नपुंसकादित्यादिसूत्रप्रामा
 ण्येनपुंस्त्रिणादिविशिष्टोयघटो घटपदवाच्य इत्याकारकशक्तिग्रहासु पगमेन सामंजसात् शब्दनिष्ठमेव लिंगं नत्वादिप्रवृ
 त्तौ निमित्तमिति मते शब्दार्थयोरभेदे लिंगस्य साक्षादिनरथास्वास्थ्यवाच्यत्वसंबन्धेनार्थशेषकारत्वाच्चर्मितावच्छेदकत्वेन धर्मिता
 वच्छेदकसमानाधिकरणत्वेन शक्तिग्रहविषयतायानियामकत्वस्य फलत्वेन कल्पनात्कस्तुतस्तु पारिभाषिकलिंगमप्यर्थ
 एव लौकिकपुंसुचित्तमपुंस्त्रिणादौ शब्द इत्यादौ पुंस्त्रिणादौ शब्द अर्थसाधनाः आत्मनि सर्वस्याभ्यस्तत्वेन पर्यायतमापि स्यात्
 नादिसत्त्वादात्मात्रह्येत्यादिप्रयोगोपपत्तिः स्वकनतिरेभाषोपचय इति यावत् उपचय इति शिष्यश्रुत्या एव प्रयोगनियमकत्वेन नमेव

लिंगादित्रयस्य नामार्थत्वंसाधयितुं शक्यते नन्विति अन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्येवादिपदा स्त्रीत्ववाधात् भावच
 नत्बोधादेवंरूपाभ्यामित्यर्थः एवमन्यत्राप्युक्तं तत्राचताभ्यांलिंगादेः प्रत्ययार्थत्वावधारणान्तर्लिंगादित्रिकस्यप्रकृत्यर्थत्वमित्यर्थः
 दधिपश्यतीत्यादाविभ्यादिनाः ययात्ययमायातीत्यादिपरिग्रहः बोधादिति कर्मन्वादिबोधादित्यर्थः तथाचव्यतिरेकव्यभिचारेणा
 त्यलभ्यत्वाच्चतदर्थत्वाभावान्नामार्थत्वमेवतेषामावश्यकमिति भावः वक्ष्यमाणयुक्त्यासख्याकारकयोः प्रत्ययार्थत्वेपिलिंग
 स्यप्रकृत्यर्थत्वमेवयुक्तमित्याशयेनाह लिंगेति अतएवेति प्रकृतिप्रत्यययोरन्यतरस्यवाचकत्वेयुक्तिः साम्यादेवेत्यर्थः निर्वेधइ

नन्वन्वयव्यतिरेकाभ्यांप्रत्ययस्यैवतद्वाच्यं ततएवलिंगादीनामुपस्थितौ प्रकृतिवाच्यत्वेमानाभावाच्चेतिचेत्सत्प्रत्य
 यवर्जितेदधिपश्येत्यादौ प्रत्ययमजानतोपिबोधात्प्रकृतेरेववाचकत्वंकल्प्यते लिंगानुशासनस्यप्रकृतेरेवदर्शना
 चैति अतएवैषुपक्षेषुननिर्वेधः प्रत्ययस्यैववाचकतायायुक्तत्वात् ॥११॥ इदमेवमनंतसुख्यमित्यभिनिवेशइत्यर्थः तदे

वाह प्रत्ययस्यैवेति युक्तत्वादिति अनंतानांशक्तत्वकल्पनापेक्षयाकतिपयस्वादीनामेवतत्कल्पनेलाघवादिनिभावः केवित्तुदा
 वादिकंविनापिवागदिशब्देभ्यः स्त्रीत्वस्याव्युत्पत्तिपक्षे एमत्रानादिशब्देभ्यः पुन्नुंसकत्वयोर्बोधस्यसर्वजनीनानुभवसिद्धत्वा
 छिंगत्वंआनिपदिक्वार्थमेव लुप्तविभक्तिस्पर्णादयिबोधांगीकारेणसंख्याकारकयोर्विभक्तिवाच्यतैवउक्तंच स्वार्थोद्रव्यंच
 लिंगंचसंख्याकर्मादिरेवच अमीपंचैवनामार्थस्त्रयः केषांचिदग्रिमाइति अग्रिमांलिंगांताइत्याहुः नन्वेकवचनत्वादेरनुगत
 स्यदुर्वचतयाकथंनेनरूपेणस्वादीनामेकत्वादिवचकत्वं तथाहिनतावदेकत्वादिवचकत्वं तत्रवाचकतायाः शक्तं तारूपत्वेना

त्नाश्रयान् नो धकताल्पत्वे तु द्विवचनादीनामपि शक्तिभ्रमेणैकत्वादिवोधकतया निप्रसगात् बोधकत्वशक्तिरिति मने आत्मा अ
 यस्पदुर्धो एत्वाच्च नाप्येकवचनत्वादिकं जातिः सुत्वादिना साकर्ष्यात् न च पाणिनिसंकेतसम्बन्धेनैकवचनादिस्पदवचनत्वात् तादृ
 शमकेतस्य संकेतत्वेन संबन्धत्वेकस्य चिदेकवचनादिस्पदवचनत्वात् साद्विवचनादीनामपि प्रसगात् तादृ
 स्यात् पाणिनिसंकेतत्वेन संबन्धत्वेनैकवचनादीनामपि प्रसगात् बोधकत्वशक्तिरिति मने आत्मा अ
 न्वस्यदित्यादिस्पदात्सो जंसादिवोद्धव्य इत्याकारकत्वात् साद्विवचनादीनामपि प्रसगात् तादृ
 क्तावच्छेदकत्वापत्तेरिति चेन्न सुत्वान्त्वादिनैवेकवचनस्य शक्त्यास्युपगमेनोक्तदोषानवकाशान् कार्यानावच्छेदककोटावब
 वहितोत्तरत्वनिवेशश्च न परस्परजन्योपस्थितौ व्यभिचारः न च द्विभ्रमे ध्वित्यादीव्यभिचारः तत्र लुप्तविभक्त्यनुसंधानैव बोधा
 भ्युपगमात् कार्यमन्यथाद्योतकतावादिमतेपिकेवलप्रातिपदिकान्तदुपपत्तिद्योतकस्यैवाभावात् न चानेकसुत्वादीनाशक्त
 वच्छेदकत्वेनैवात्प्रातिपदिकत्वस्यैकस्य तत्त्वसुचितलाघंवादिति शक्यमुक्तेरपि वाचकतासिद्धेः एकत्वाद्युपस्थितेः प्राग्वा
 तदज्ञानेप्येकत्वादिवोधस्यानुभवसिद्धत्वात्पदेन वर्णत्वेन वा शक्यत्वेनैव विशेष्यविशेषणभावैतान्वये भिन्नपदजन्योपस्थि
 र्णत्वाद्युपस्थितेरप्यनावश्यकत्वाद्योसदभावैनापरस्परमनन्वयापत्तिश्चेति स्वादीनां सुत्वादिवाचकत्वमेवेति भावः योत
 ते स्मरतेपेकप्रकृत्युपस्थाप्यघटेकत्वाद्योसदभावैनापरस्परमनन्वयापत्तिश्चेति स्वादीनां सुत्वादिवाचकत्वमेवेति भावः योत
 क्तावादिनोपुनरप्यमाश्रयः न प्रकृतीनाघटेकत्वाद्योविशक्तसिनयोः शक्तिर्भेदोक्तदुष्पणावकाशः स्मरत्कित्तैकत्वविशिष्टैः
 यथाशक्तिपुण्यकशक्त्यनभ्युपगमेनान्वयस्यैवाभावात् अनतप्रकृतीनामेकत्वदिशक्तताकल्पनगौरवस्याप्यज्ञावाच्च घटपद

स्थैकत्वे शक्तिभ्रमदशायां घटः प्रमेय इत्यादिवाक्यादेकत्वं प्रमेयमिति बोधस्य सर्वसिद्धताया तदनुरोधेनैकत्वादि विषयकशाब्दबोधे घटा
 दिपदजन्यैकत्वाद्युपस्थिते हेतुनापांशुवशकत्वाच्च किंच विभक्तेः संख्यावाचकत्वमते समानविषयकानुमितिसामग्रीप्रतिबंधकतायां
 यां प्रातिपदिकजन्यघटाद्युपस्थितिः स्वादिजन्यैकत्वाद्युपस्थितिश्च निवेष्ट्या तथा चतयोर्विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनादिरहेण प्र
 तिबंधकभावबाहुल्यम् मन्मते तदुभयस्थलीयैकैकविशिष्टविषयकोपस्थितिस्तत्र निवेष्ट्येति लाघवम् विशिष्टविषयकोपस्थिते
 रथैकत्वादि प्रकारतानिरूपितघटादि विशेष्यताशालित्वेन घटादि विशेष्यतानिरूपितैकत्वादि प्रकारताशालित्वेन वा निवेष्ट्या इत्य
 त्रविनिगमकाभावात्साम्यमितितु न भवन्मते यत्र योग्यताज्ञानघटोपस्थित्येकत्वोपस्थितौ नांति सृणो विशेय्य विशेषणभावे विनि
 गमनाविरहेण प्रतिबंधकभावषट्कम् तत्र मन्मते योग्यताज्ञाने विशिष्टविषयकोपस्थितेः प्रत्येकं विशिष्टोभयरूपेण वैशिष्ट्यं नि
 वेष्ट्यद्वयम् प्रत्येकं तादृशरूपावच्छिन्नायासुपस्थितौ योग्यताज्ञानस्य वैशिष्ट्यं निवेष्ट्य च द्वयमिति लाघवान् अतिप्रसंग
 परिहारस्तु तत्र संख्याबोधे तत्र हूचनसमभिव्याहारस्य हेतुत्वकल्पनादेवं कारकं विभक्त्यर्थ इति कल्पे तत्र त्कारकबोधे स्वीतत्र तद्विभ
 क्तिसमभिव्याहारस्य हेतुताकल्पनात्संबोधः स चा मघट इत्यतो बोधवारणाय वाचकतावादिनामप्यावश्यकः एवं हीत्योपसर्गो नामपि
 द्योतकत्वं बोध्यमिति यक्षद्वयेपि हरिसंमतिमाह द्योतिकावाचिकावेति यद्वा संख्यावतो र्थस्य समुदायोभिधायक इति त्वस्योत्तरा
 ई घट इत्याद्याकारकानुपूर्व्यवच्छिन्नविभक्त्यंतसमुदायो वैकत्वादि विशिष्टघटादिवाचक इति तदर्थः पदस्फोटमवलंब्य चे
 दं नामार्थधात्वर्थयोः साक्षाद्भेदातिरिक्तसंबंधेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वादिभिधानानभिधानव्यवस्थानुपपत्तेश्चकारकविभक्त्य
 र्थः यदि च नामार्थधात्वर्थयोर्भेदेन परस्परान्वयापादनं तदुल्लेखकं पाकविशेष्यकबोधे द्वितीयां ततं दुल्लेखकं पदसमभिव्याहृतपच

सिद्धशक्यम् अनभिहिताभिकारस्यापिसख्याविभक्त्यर्थे इति पक्ष एवोपयोगस्तत्पक्षे कर्मणि द्वितीयाद्येकयोरित्यादीनामेकवाक्य
तथैव प्रवृत्तैस्तत्र विशेष्यविशेषणभावैकामचारात् एकस्यैकत्वमिति द्विधावाक्यार्थसंपत्तिः प्रथमकल्पे द्वितीया
दीनानिहादीनाचकर्मोदिवाचकतयात्पत्तौ रणाभिधानेऽन्यतरस्यगतार्थत्वादनभिहितसूत्रमफलं द्वितीये तु कृताकर्मणोभिधाने
पि तद्वत्सख्यायाअनभिधानात्प्राप्तौ द्वितीया वारयितुं तदवसरसति तस्मिन्नभिहितकर्मगतत्वाभावात्तद्वितीयादिप्रसंगः सख्या
पिपदिप्रातिपदिकार्थस्तदोक्तवाक्यार्थोसभवात्सूत्रवैयर्थ्यमेव नन्व नभिहितसूत्राभावे भीष्मकटं करोतीत्याद्ये भीष्मादिपदाद्विती
याद्यनुपपत्तिः विशिष्टस्यैव कटादेः क्रिययेत्सिततमत्वात्प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमाप्रसंगान्तत्सूत्रपक्षे त्वभिधानस्य च्छदा
दिभिः परिगणनात्कटप्रकृतिद्वितीययाभिहितेपितस्मिन् भीष्मादिपदेभ्यो द्वितीयादि विमर्केः सूत्रपादत्वादिति चेन्नः वि
शिष्टस्यविधित्सायाधर्मिमात्रेणतोषाभावाद्दमीणा मयीसिततमत्वात्कर्मत्वम् नस्यचान्यवाचकपदेन रद्वितीययानभिधानान्त
कृतः कट इत्यादीनुप्रत्ययस्य धातून्तत्त्वैतन्नेन प्रातिपदिकार्थविशेषनिश्चकर्मत्वस्यानभिधानादविशेषाद्दर्मधर्मनिष्ठम
दभिधानमिति भीष्मादिविशेषणवाचकपदेभ्यः प्रथमोपपत्तिरिति न कापि तदनात्मे तु पपत्तिस्तदुक्तभाष्ये कटोपिकर्मभीष्मा
दयोपीति न तदनुकारकमपि प्रातिपदिकार्थः अस्मिन्नपि पक्षे कारकस्य प्रकृत्यर्थे व्यक्तिशेषणतैव चिभक्तिर्योत्पत्वादिति
केचित् न चैव प्रातिपदिकार्थप्रकारकबोधे सुजा न्योपस्थिते हेतुत्वविशेषेतेति वाच्यम् इत्यत्रान्त एतत्कल्पे जातिस्त्रिगसख्याका
रकविशिष्टद्रव्यस्य प्रातिपदिकार्थे नोक्तहेतुहेतुमन्नाद्यस्य गगनकुसुमापमानत्वादिशेष्यते यत्तु कारकस्यैव चि ता तु भवात् क्रियान्व
यावृणेषाच्चैतिपंचकपक्षस्यैव पत्तिरिति ॥

बहुषु स्थलेष्विति भाष्याद्याकारग्रंथेष्वित्यर्थः तत्र पञ्चकचतुष्कपक्षीतत्रोपपदमित्यत्र कैयटेनोपन्यसौ त्रिकमिति पक्षस्तु च नि
 कारेण प्राधान्येनेति तत्र सर्वेषामेव पक्षाणां भाष्यकृतोपन्यासादिति भावः सूत्रादावित्यादिना न भिहिनादि सूत्रसंग्रहः २३ घट
 मानयेत्यादिशब्दबोधे घटादिशब्दस्य भाने प्रमाणाभावेन तस्य प्रातिपदिकार्थत्वसाधनमनुचितमित्याशंकां परिहरति शब्द
 स्त्वावदिति तत्र हरिवाक्यम् प्रमाणयति न सोस्तीति प्रत्ययः शब्दबोधो धात्मकः शब्दानुगमादिति शब्दविषयकत्वादित्यर्थः अ
 नुविद्धमिति विशिष्टमित्यर्थः अनुव्यवसायो यथार्थेन विशिष्टज्ञानं विषयीकरोति तथा शब्देन विशिष्टमपीत्यर्थः वैशिख्यं

द्योतिकावाचिसुद्धित्वादीनां विभक्तय इति वाक्यपदीयेऽपि पक्षद्वयस्य व्युत्पादनात् शाल्व इति बहुषु स्थलेषु
 व्युत्पादनं व्यञ्जयितुं प्राधान्येन सरूपसूत्रादौ व्यक्तम् २६ शब्दस्त्वावच्छब्दबोधे भासते न सोस्ति प्रत्ययो लोकेयः प्रा
 ब्दानुगमादने अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते इत्याद्यभियुक्तोक्तेः विसुसुच्चारयेत्यादावर्थोच्चारणासंभवेन
 विनाशब्दविषयं शब्दबोधासंगतिश्चेति सोऽपि प्रातिपदिकार्थः ॥२॥

द्यामीत्येवानुव्यवसायान्नकलशं कुं भवेत्यत एवोदेति संविता भानुरित्यादौ न पौनरुक्त्यम् तत्पदानुपादेने उदयास्तयोः
 शब्दबोधे सेकरूप्यानिर्वाहादिति भावः ननु तावतापिशब्दभानं सिद्धं न विशेष्यत्वेनेति कथं शब्दस्य शब्दार्थत्वसिद्धिरत
 विसुरिति अर्थोच्चारणासंभवेनेति वदता लक्षणावसरोपि सूचितः असंगतिरिति अनुपपत्तिरित्यर्थः सोऽपि शब्दोऽपि प्राति
 पदिकार्थ इति प्रकारं तरेणोपस्थितस्य विशेष्यत्वासंभवादिति भावः ॥

लक्षणयास्ववाचकत्वसंबधरूपयानिर्वाह इति तावतापिपदवाच्यत्वासिद्धेरिति भावः निरूढेति निरूढत्वंचलक्षणया
मनादितात्पर्यग्रहाधीनत्वम् अनादित्वचनत्रस्वजन्यबोधसमानाकारपूर्वपूर्वबोधसंज्ञानतिरेकादित्यस्यास्मि
न्मनइत्यादिएतत्त्वमग्रेवक्ष्यते तस्याअसार्धत्रिकत्वमप्याह जबगडदशमिति तत्रसमुदायस्यकुत्राप्यशक्तत्वादिति भावः
अग्रहादिति मन्मतेनुतादृशसमुदायस्यैवंतत्पदशक्यतयानुपपत्तिरिति भावः ननुतत्रसमुदायस्याऽशक्तत्वैपितद्वेघटकज
कारदिवर्णनामेकाक्षरकोशादीनादीशक्तिप्रतिपादकानचदर्थवाचकत्वरूपलक्षणयास्तत्रानानुपपत्तिरनेश्राह अ

नचलक्षणयानिर्वाहः निरूढलक्षणया शक्यनतिरेकात् जवगडदशमुच्चारयेद्गादेशक्याग्रहेणशक्यस
बंधरूपलक्षणयाअग्रहश्च अज्ञातायाश्चतैरनुपयोगाद्गमुच्चारयेति भाषाशब्दानामनुकरणेसाधुतासप्रति
पत्तेस्तेषांशक्यभावेनपरनयेलक्षणयाअसंभवाच्चैत्यभिप्रत्य ॥

सामीप्यरूपसंबधस्याग्रहेलक्ष्यार्थबोधस्यानुदयेनज्ञातायाएवतस्याः पदार्थोपस्थित्येत्योपस्थिकत्वेनप्रकृतेतदग्रहादुक्तानुपपत्तिः
एतदवस्थैवेति भावः ननुशब्दबोधव्यवहितप्राक्कालेनाहशृत्तिग्रहासंत्वेपियदाकदाचिज्जाततादृशत्वंतिग्रहादिनो हुडसत्का
रेणपदार्थोपस्थितिद्वारातादृशशब्दबोधोपपत्तिः सुकरेत्यत आह गागमिति गोशब्दाद्यनुकरणेसाधुत्वस्यसर्वैरेवाभ्युपगमा
दित्यर्थ परनयइति परोनीयायिकलन्मतेनेपाशक्यभावेनतद्यदित्तलक्षणयाअप्यप्रसराह निमन्वात्मकार्यवत्त्वनिबंधन
प्रातिपदिकत्वाद्यनुपपत्तिरिति भावः ॥

षोढापीति पूर्वोक्तपंचकसहितः शब्दोपीत्यर्थः क्वचिदनुकरणस्थले तच्चानुकरणं द्विविधम् ध्वनेर्वर्णस्यच तत्राद्यं पटत्करोतीत्यादि द्वितीयं भुवोबुगित्यादि भेदविवक्षेति यददित्यादौ ध्वनिमयत्ववर्णमयत्वाभ्यां भुवोबुगित्यादावर्थपदार्थकत्वशब्दपदार्थकत्वाभ्यां न द्विवक्षेत्यर्थः शब्दार्थोपि प्रातिपदिकार्थे इति तथाच मतौ च्छः स्तुक्तसाम्प्रति स्तुत्रे यो सावास्त्रायेऽस्य वा मशब्दः पठ्यते स च्छप्रकृतेरस्य वा मीयमित्यादौ पदार्थोऽतएव प्रातिपदिकत्वाच्च सिद्धिरिति भावः मूले अर्थेव भासते इति पाठेऽप्यर्थं यवादिस्वरूपे अवभासते विशेषणतया विषयीभवतीत्यर्थः चलुनस्तु भूषणपर्यालोचनयाऽसावर्थेव भासत इति पाठः

षोढापिक्वचित्प्रातिपदिकार्थे इत्याह शब्दोपि यदि भेदेन विवक्षा स्यात्तदा तथानोचे च्छेत्रादिभिः सिद्धोप्यसावर्थीवभासते र्द्धं यद्यनुकार्योऽनुकरणयोर्भेदविवक्षानदाशब्दोपि प्रातिपदिकार्थः यदि न भेदविवक्षानदाश्रोत्रादिभिरुपस्थितोप्यर्थवद्भासते अपि हेतौ उपस्थितत्वाद्भासत इत्यर्थः अयं भावः ॥

च भेदपक्षे यथानुकार्यरूपोर्थो विशेष्यतया शब्दबोधे भासते तथाऽभेदपक्षेऽनुकार्यो भिन्नानुकरणशब्दोपीत्यर्थः तत्रानुपस्थितस्य कथं मानमित्याकोक्षायामुक्तं श्रोत्रादिभिरिति आदिनात्प्रतिज्ञानतज्जन्यसंस्कारसंग्रहइतिकेचित् चलुनस्तु लिप्याद्यनुसंहितस्य तस्य शब्दे भानसंयत्तये आदीतिपदोपस्थितमेव शब्दबोधे भासते इति तु सार्वत्रिकमिति भावः अतएव सारकतार्थवद्भासते इति न द्विचतनम् एतेनाभेदपक्षेऽनुकरणस्यार्थो भावेन तदंशे भानवर्णनमसंभवदुक्तिकमित्याशंकासहिता नत्वभेदपक्षेऽप्यनुकार्यस्य शब्दे कथं भानम् पदवृत्तिजन्योपस्थित्यभावादत आह अयं भाव इति ॥ ६ ॥

लक्षणयास्ववाच्यवाचकत्वसबधरूपयानिर्वाह इति तावतापिपदवाच्यत्वासिद्धेरिति भावः निरूढत्वं तत्र लक्षणाय
 मनादितात्पर्यग्रहाधीनत्वम् अनादित्वं च तत्र स्वजन्यबोधसमात्कारपूर्वपूर्वबोधस्वत्वम् शक्त्युत्पत्तिरेकादित्यस्मात्सं-
 मत्तद्रूप्यादिएतत्त्वमग्रेवक्ष्यते तस्याअसर्वत्रिकत्वमप्याह ज्वगडदशमिति तत्र समुदायस्य कुत्राप्यशक्तत्वादिति भावः
 अग्रहादिति मन्मतेतुतादृशसमुदायस्यैव तत्पदशक्त्यतयानुपपत्तिरिति भावः ननु तत्र समुदायस्याऽशक्तत्वेपितद्दृष्टकज
 कारादिवर्णानामेकाक्षरकोशादेशीशक्तिप्रतिपादनात्तदर्थेवाचकत्वरूपलक्षणायास्तत्र नानुपपत्तिरनेप्राह अ-

नचेलक्षणयानिर्वाहः निरूढलक्षणायाः शक्त्यनतिरेकात् ज्वगडदशमुच्चारयेत्प्रादेशीशक्त्याग्रहेणशक्त्येस-
 बंधरूपलक्षणायाअग्रहश्च अज्ञातायाश्च दत्तैरनुपयोगाद्गंगमुच्चारयेति भाषाशब्दानामनुकरणेसाधुतासंप्रति-
 पत्तेस्तेषांशक्त्यभावेनपरनयेलक्षणायाअसंभवाच्चैत्यभिप्रेत्य ॥

साभीप्यरूपसबधस्याग्रहेलक्ष्यार्थबोधस्यानुदयेनज्ञातायाएवतस्याःपदार्थोपस्थित्येत्युपयिकत्वेनप्रकृतेनदग्रहादृक्तानुपपत्ति-
 त्तदवस्यैवेतिभावः ननुशब्दबोधव्यवहितप्राक्कालेनादृशमृत्तिश्रुत्वांसत्वेपियदाकंशचिज्ज्ञानतादृशमृत्तिग्रहादिज्ञो हृष्टसत्का-
 रेणपदार्थोपस्थितिद्वारानादृशशब्दबोधोपपत्तिः सुकरेत्यत आह गागमिति गोशब्दाद्यनुकरणेसाधुत्वस्य सर्वैरेवाभ्युपगमा-
 दित्यर्थ परनयइति परेनैयापिकलन्मतेतेषांशक्त्यभावेनतद्वृत्तिलक्षणायाअप्यप्रसरादृत्तिमत्त्वात्मकार्यवत्त्वनिबधन
 प्रातिपदिकत्वाद्यनुपपत्तिरिति भावः ॥

षोढापीति पूर्वोक्तपंचकसहितः शब्दोपीत्यर्थः क्वचिदनुकरणस्थले तच्चानुकरणं द्विविधम् ध्वनेर्वर्णस्यच तत्राद्यं पटत्करोतीत्य
 दि द्वितीयंभुवोवुगित्यादि भेदविवक्षेति पटदित्यादौध्वनिमयत्ववर्णमयत्वाभ्यांभुवोवुगित्यादावर्थपदार्थकत्वशब्दपदार्थक
 त्वाभ्यांतद्विवक्षेत्यर्थः शब्दार्थोपिप्रातिपदिकार्थेइति तथाचमनौच्छःसूक्तसाम्नोरिति सूत्रेयोसावाग्नाथेःस्यवामशब्दःप
 ह्यनेसच्छप्रकृतेरस्यवामीयमित्यादौपदार्थोऽतएवप्रातिपदिकत्वाच्छसिद्धिरितिभावःमूलेअर्थेवभासतेइति पाठेअ
 र्थेयवादिस्वरूपेअवभासनेविशेषणतयाविषयीभवतीत्यर्थःवस्तुतस्तुभूषणपर्यालोचनयाऽसावर्थोवभासतइतिपाठः

षोढापिक्वचित्प्रातिपदिकार्थेइत्याह शब्दोपियदिभेदेनविवक्षास्यात्तदातथानोचेच्छ्रेत्रादिभिःसिद्धोप्यसाव
 र्थोवभासते २६ यद्यनुकार्योनुकरणयोर्भेदविवक्षानदाशब्दोपिप्रातिपदिकार्थःयदिनभेदविवक्षान
 दाश्रोत्रादिभिरुपस्थितोप्यर्थवद्भासतेअपिहेतौउपस्थितत्वाद्भासतइत्यर्थःअयंभावः॥

चभेदपक्षेयथानुकार्यरूपोर्थोविशेष्यतयाशब्दबोधेभासतेतथाऽभेदपक्षेऽनुकार्योभिन्नानुकरणशब्दोपीत्यर्थःतत्रानु
 पस्थितस्यकथंभानमित्याकांश्यायामुक्तंश्रोत्रादिभिरितिआदिनाचुत्ताननञ्जन्यसंस्कारसंग्रहइतिकेचित्त्वस्तुनस्तुलि
 प्याद्यनुसंहितस्यतस्यशब्देभानसंपन्नयेआदीतिपदोपस्थितमेवशब्दबोधेभासतेइति तुसावत्रिकमितिभावःअतएव
 सारकृतार्थवद्भासतेइतिनद्विच्यतम् एतेनाभेदपक्षेऽनुकरणस्यार्थोभावेनतदंशेभानवर्णनमसंभवदुक्तिकमित्याशंकासमा
 हिता नन्वभेदपक्षेप्यनुकार्यस्यशब्देकथंभानम् पदचुत्तजिन्योपस्थित्यभावादतआह अयंभावइति॥ ६ ॥

यदानुपस्थितत्वादित्यस्यशब्दबोधेभानानुपपत्त्येतिशेषः तत्सिद्धये शब्दबोधजनकपदजन्योपस्थितयेदृत्यर्थः शक्तिरिति अत्र
 बद्धस्यतत्स्यजनकत्वादिति शेषः मयाचपदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिसङ्घातस्यशब्दविषयतासप्तमभेदिति अभेदेदुति अभेदेतिविव
 षासित्यर्थं तस्यक्षेत्ररूपकत्वयोर्भेदनिर्बन्धनत्वेनानुकारणेनहृत्न्यसभवादिति भावः हेतुत्वादिति उपस्थितिनिस्तुजन्य
 तायासत्वेति स्वप्रत्यक्षेति अनुकरणप्रत्यक्षरूपामित्यर्थः शब्दविषयतोपपत्तिरिति अयमाशयः अभेदपक्षे स्वप्रत्यक्ष
 रूपासुपस्थितिमादाययथाशब्दे शब्दस्यमानतथैवघटमानयेत्यादौ घटादिपदानामपितां सामग्रीमादाय मानस्यदुर्वारतया

अनुकार्यनुकरणयोर्भेदेऽनुकार्यस्वपदानुपस्थितत्वानत्सिद्धये शक्तिरूपेया अभेदे प्रत्यक्षे विषयस्य हेतुत्वात्
 स्वप्रत्यक्षरूपापदजन्योपस्थितिमादाय शब्दबोधविषयतोपपत्तिरिति ॥

तदुक्तं स्वरूपमिति सूत्रे भाष्ये नैतद्वक्तव्यं किंकारणम् शब्दपूर्वकोत्सुर्थे सप्रत्ययः अतच्छब्दपूर्वः योपि सुसौनाम्ना हूयते नामा
 चेतनयदानोपलब्धं तदापृच्छन्ति किं भवानाहेति शब्दपूर्वकश्चार्थस्य सप्रत्यय इह शब्दशब्दे संभवादर्थस्य निवृत्तिरिति तत्र
 शब्दपूर्वकोहीत्यादिना शब्दवृत्तिज्ञानस्य पदार्थो नोपस्थित्यादावन्वयव्यतिरेकी प्रदर्श्य शब्दपूर्वक इत्यादि ग्रथेन प्रकाएन र
 प्रदर्श्यते शब्दविशेषणक इत्यर्थः तेनार्थे स भवेऽर्थविशेषणतयोपस्थितेशब्दे कार्यमित्यर्थः तथा चोक्तभाष्याच्छब्दतदर्थयो
 एतन्नशब्दाशेषः यत्र च लेके शब्दे इतरपदार्थान्वयबाधस्तत्रार्थो शब्दस्य विशेषणतायत्र त्वर्थे विस्तुसुञ्चारयाग्नेर्ह गित्या
 दीतत्रशब्दाशेषः इत्यस्य विशेषणनेति स्य वृत्तिपत्तेर्षिषयत्वमनादृत्येति शक्यपक्षीयाच्चेति ॥ ६ ॥

अतिप्रसंगेति घटोस्तीत्यतः समवायेनेकज्ञानविषयत्वादिनेवोपस्थितस्याकाशादेः शब्देभानापत्तिवारणाद्येत्यर्थः वृत्तिज्ञान
जन्येत्यर्थः पदोपस्थितिरिति घटपदं श्रुतिवित्यादौ तादृशपदोपस्थिते हेतुतायादृशनात्प्रकृते च तदभावे बुकरणस्य शब्दवि
षयत्वं दुर्घटमिति भावः आश्रयतयेति इदं च बोधकत्वं शक्तिरित्यस्य बोध्यत्वं से त्रिपक्षे तु निरूपकतयेति बोध्यम् नन्वा
श्रयताससर्गेण वृत्तिमत्त्वस्यैव शब्दबोधविषयत्वे तत्र त्वेति निरूपकतासंसर्गेण वृत्तिमतः शब्देभानानुपपत्तिरत आह निरू

यद्यप्यतिप्रसंगवारणाय वृत्तिजन्यपदोपस्थितिरैव हेतुः तथाप्यत्राश्रयतया वृत्तिमत्त्वस्य सत्त्वा
नानुपपत्तिः निरूपकताश्रयतात्यतरसंबंधेन वृत्तिगत एव शब्दबोधविषयत्वं कल्प्यते इत्यन
वद्यसंबंधस्योभयनिरूप्यत्वात् पदार्थस्यैव तद्बोधकत्वेन स्वस्यापि ज्ञानसंभवाच्चेति ॥ ६ ॥

पकतेति प्रामाणिकगौरवस्यादोषत्वादिति भावः अनवद्यमिति वृत्तिनिरूप्यकार्थबोधकत्वस्यैव प्रातिपदिकत्वे तत्र त्वान्नाभे
दपक्षे न त्संज्ञाप्रसक्तिरिति भावः ननु स्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंबंधाश्रयतायाः स्वस्मिन्ननस्युपगमेन कथमनुकरणस्य वृ
त्तिमतेत्यत आह संबंधस्येति तद्बोधकत्वेनेति प्रत्यक्षात्मकशब्दबोधजनकत्वेनेत्यर्थः तथा च ह्यर्थो दिवाक्यप्राभाण्यात्प्र
कृते स्वस्मिन्नधितादृशसंबंधाश्रयताभ्युपगमान्न तस्य शब्देभानानुपपत्तिरित्यनयेवरीत्या शब्दमात्रस्य शब्देभानं निर्वाह्यमिति

भावः स्वीयप्रत्यक्षात्मकबोधजनकत्वस्य प्रवृत्तिर्दुरुपपादम् शाब्दबोधजनकपदार्थोपस्थितिजनकज्ञानविषयतावच्छेदकस
 धस्यैवतत्त्वात् नचैतादृशज्ञानेशाब्दबोधात्प्राकृशब्दरूपपदार्थोपस्थितिर्जन्यते नपबोधकत्वेपिबोधकत्ववदितिज्ञानेत्तदानीम
 त्तियेनसापिषंभाभ्येतस्यत्वाक्यमेतदितिचेत् अत्रचदृत्तिसंबंधस्येत्यादिग्रंथस्यपददृत्सुपस्थितेनार्थेनसंबंधाविशेषाच्छब्दोप
 तिज्ञानः शब्दार्थयोर्दुभयोरपिशब्देभानशब्दचृत्तिप्रयोज्यत्वस्योपस्थितिद्वयेसत्त्वादित्यर्थपरत्वाल्लोकावुपपत्तिः तत्रार्थस्य
 त्पनतरबोधयत्वादिनिशेषः तद्वेधकत्वेनेत्यत्रतदाऽव्यवहितप्राणुपस्थितार्थेपदार्थपणमर्शस्यैवोचित्यादर्थबोधकत्वेनेत्
 र्थात् तदुक्तं यत्सत्तास्मरणान्ननतदप्यन्यहेतुकम् म्निडएवहिदृष्टः सत्सत्तांस्मारयितुंशुमुदिति शाब्दबोधस्तुवश्यमाण
 र्थादिवाक्यप्रामाण्यतक्षणविसंधेनैवाभ्युपगतव्यः अनुकार्यस्याभेदपक्षेमानायप्रकारतरमेवावुसर्तव्यमिति परेतु
 उक्तमतेपदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधहेतुतायातदवच्छेदककोटीतत्संबंधावच्छिन्नचृत्तिज्ञानजन्यत्वनिबेशावश्यकत्वेन
 च्छेदुभाप्रवेशेगौरवम् अन्यतरत्वेनसंबंधनिवेशित्वन्यतरत्वघटकभेदयोर्विशेष्यविशेषणभावेविनिगमनाविरहा
 त्तादवस्थमेव तदपेक्ष्याभेदपक्षेसादृश्यसंबंधेनानुकरणानुकार्योपस्थितिस्तत्रोपस्थितस्यापितात्यर्थवशाच्छा
 ब्दभानचृत्तिज्ञानजन्यतावच्छेदककोटीसादृश्यज्ञानहेतुतायाव्यभिचाः अतएवगवित्ययमाहेत्या
 दीनविमक्त्युत्पत्तिः सन्त्यार्थबोधकत्वरूपार्थवत्त्वाभावेनाप्रातिपदिकत्वात् स्यश्चध्यायमर्थोमतौच्छः स्रक्तसाम्नेरित्यत्र

भाष्यच्छेयदयोः ॥

स्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंबंधस्य स्वस्वस्मिन्सनाम् तेजोदृशंतव्याजेनदर्शयन्स्वोक्तेहरिसंमतिमाह उक्तंचेति ग्राह्यत्वं बोध्यत्वं ग्राहकत्वं बोधकत्वम् एते ग्राह्यत्वग्राहकत्वे पृथगवस्थिते इत्यनेन तयो रसमनैयत्पंदर्शयति दीपादिरूपतेजसो विषयसन्निधा-
ने शक्तिद्वयं लोके प्रत्यक्षासिद्धं तदसमवधाने तु ग्राह्यत्वमेव यथा तथा शब्दानामर्थो बाधे उक्तशक्तिद्वयम् तद्ग्राह्यत्वग्राह्यत्वमेवे-
तितदर्थः स्वरूपमिति सूत्रभाष्यादयुक्तार्थस्यैवलाभादिति तस्यैव पद्योतरमाह विषयत्वमिति स्वस्य विषयतान संपाद्य श

उक्तंच वाक्यपदीये ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वं च द्वेशक्तीनेजसो यथा तथैव सर्वशब्दाना-
मेते पृथगवस्थिते इति विषयत्वमनादृत्य शब्देनार्थः प्रकाशयते इति चेति ॥ ५॥

द्वैरर्थो न बोध्यत इत्यर्थः स्वजन्यार्थबोधत्वस्य स्वविषयकत्वव्याप्यत्वादिति यावत् अयं भावः शब्दार्थयो रभेदमते तन्मूल-
काध्यासाच्छब्दादर्थोकारवृत्तौ जायमानायां शब्देनापितस्यो स्वाकारसमर्पणमिति शब्दबोधस्य शब्दविषयकत्वसिद्धिरिति
अत्र धदंति न सोऽस्ति प्रत्ययो लोकादित्युक्तत्वात्किंबोधत्वावच्छेदेन शब्दविषयकत्वप्रतिशायने उत ग्राह्यत्वमिति पद्यद्वयाच्छ-
दत्वावच्छेदेन तत्त्वं किं वा शब्दत्वसामानाधिकरण्येन नाद्यः घटादिप्रत्यक्षाव्यवहितप्राप्तस्थले घटादिपदोपस्थिते रनेय

त्पेनगादृशप्रत्यक्षस्य घटादिपदविषयकत्वासंभवात् एव घटाद्यनुमितावपितद्धानंनसंभवति व्यापकतया तदवच्छेदकतया
 धाव्याभिप्रहेतद्भानात् तदनतरघटपदं साक्षात्कारेणैमि घटपदमनुमित्यनुव्यवसायाभावाच्च न द्वितीय. घटपदज्ञानजन्याय
 स्थिते सादृचकपदेऽभावेन तस्य शाब्दविषयत्वासंभवात् पदज्ञानस्य संबन्धिज्ञानविषयार्थस्मारकत्वेन हस्तिपकदंशेन ज
 न्यहस्त्युपस्थितौ हस्तिपकस्येव तज्जन्यार्थोपस्थितावुद्धेधकतावच्छेदकपदस्य विषयत्वासंभवाच्च घटो न घट इति सार्व
 जनीनप्रतीत्याशाब्दार्थोपस्थादात्मेयमानाभावेन नार्थोकारत्वेनैः प्रब्दाकारतासंभवापि घटशाब्दबोधानंतरं घटपदं प्रशाब्दया
 मीतिप्रतीतेः सर्वजनीनत्वे क्षणविलयसहिस्तुतासंभवेदपिन च तस्य स्यात्त्वमिति न किंचिदेतत् अधिकभिक्षे विषयेऽ
 नुमिति सामग्यावलवनाय तदादृशानुमिति सामग्रीकासेकेवलघटत्वविशिष्टविषयिकाशाब्दधीर्ज्ञापतामितीच्छाबसादा
 टशाब्दधीसज्ञघटाशेन द्धानंदुरुपपादमेव घटशाब्दशाब्देच्छाविरहविशिष्टमिन्नविषयकानुमिति सामग्या प्रतिबन्धि
 काया. सत्वात् नापितृतीयः सिद्धसाधनात् विसुसुच्चारयेत्येवो विष्णवादिपदानां लक्षणयाशाब्दविषयतायाः परैरसुपग
 मात् उक्तभाष्यादपि क्वचिच्छब्दबोधेशब्दो विषयद्रूप्यसंज्ञितात्पर्येकचित्पदवाच्य. कश्चिदासीदिति सामान्यशक्तिप्रहाग
 मेक्षति विरहाच्च अतएव नलादीनो विशिष्यतत्तद्रूपेणानुपस्थितत्वेपिन लपदवाच्य. कश्चिदासीदिति सामान्यशक्तिप्रहाग
 त्पदवाच्यत्वेन तेपोबोधः प्राचीनसमतलपपद्यते अभेदेशब्दमानंतु परेतित्युक्तभाष्यसमतमनेनैव अतएव तस्मादवि
 कृतस्यैव बोधः हरिवचनानितु प्रणवन्नसृजोरमेदोपासनप्रकृतेशयबोधकानि भवन्तीति नैर्ब्यावहारिकार्थस्य सिद्धि
 स्तस्माच्छब्दबोधमात्रस्य शाब्दविषयकत्वं न विचारसहमधिकतमप्रेव्यकीमविव्यतीति ॥ ६ ॥

अन्यथेति भेदपक्षस्यैवाशुपगमेदृत्पर्यः प्रत्ययः परश्चेति नियमश्लाघाणां निषेधमुत्वेनापि प्रवृत्तैः प्रत्ययपरैव प्रकृतिः प्रयो-
क्तव्या न केवलैति नियममूलकस्यापदनप्रयुंजीतेति निषेधविधेः प्रत्यययोग्यस्य प्रत्ययं विना प्रयोगेऽति क्रमणादसाधुताप

प्रसंगादनुकार्यानुकरणयोरभेदपक्षे साधकमाह अतएव गवित्याह भूसनायामि नी-
दश्राम् नञानिपदिर्कनापिपदंसाधुतुतस्सृतम् २७ गवित्ययमाह भूसनायामित्येव
आदयो यतोऽनुकरणशब्दाश्रुकार्यान्भिद्येते अतस्तेषामर्थवत्त्वाद्यभावादर्थव
दधानुरित्याद्यप्रवृत्तौ नपदत्वम् नवाप्रानिपदि कत्वम् अथचसाधुत्वमित्युपपद्यते
अन्यथाप्रत्ययः परश्च अपदनप्रयुंजीतेति निषेधादिलंघनादसाधुतापत्तिरित्यर्थः
२७ ॥ इति श्रीमद्रंगोजिमहात्मजकौरुमहदृक्तेवैयाकरणभूषणसारे नामार्थनिर्णयः

नेरित्यर्थः अस्मन्मते तु तस्य प्रत्यययोग्यत्वाभावात् निषेधविषयताया एवाभावात् नदतिक्रमणा प्रसक्तैः साधुत्वादेव च त-
त्त्वादेः शादिरपि अन्यथाभाषाशब्दे स्थितत्प्रवृत्तिः स्यादिति भावः २७ ॥ इति भूषणसारद्वय्येणामार्थनिरूपणम् ३०

गतिमतोदात्तवृत्तेति उपलक्षणमिदं सहसुपेति योगविभागस्यापि अनुव्यचलदित्यत्रानोव्यचलदित्यनेनवेष्वाचलदित्यनेनयुगपत्समा
सः अन्वितिसुबंतेनव्यचलदितिसमुदायस्यसमर्थत्वात्सत्यां समाससंज्ञायांशकलप्रतिषेधाद्यणादेशः समासोदात्तत्वंच भवति
डिकत्वस्योक्तत्वात्प्रकृत्यव्यापारस्यसंख्यान्वयायोग्यत्वाद्दानततः सुबुत्पत्तिः समयपरिपालकौत्सर्गिकैकवचने तथा सुवंतस्या
नक्षिधानादेवाप्रवृत्तिरिति भावः अन्यथेति सुबुत्पत्तेः प्राक्समाससंज्ञाभ्युपगमइत्यर्थः नलोपेत्यस्यापदत्वादित्यादि यद्यस्युपपदमि

गतिमतोदात्तवृत्तातिङ्गपिसमासइतिवार्त्तिकेत्समासः सुपांताम्वाकुम्भकारइत्यादिउपपदमितिङ्गितिसमासः सच
गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सहसमासवचनम्प्राक्सुबुत्पत्तेरितिपरिभाषया भवति सुबुत्पत्तेः अत्रोत्तरपदे सुबुत्पत्तेः
प्रागित्यर्थोत् अन्यथा चर्मकीतीत्यादौ नलोपानापत्तेः सुपांथानुनाउत्तरपदं धातुमात्रं न सुप्तिङन्तसं कदप्रुः आयत
सुः वचिप्रच्छ यत्सुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घश्चेतिवार्त्तिकान्तिङ्गितिङ्गपिवंतत्वादतापवत्त भृजतेत्यादिआख्यातमाख्या
तेनक्रियासातत्येइति मधूर्यं सकाघन्तर्गणसूत्रान् तिङ्गं सुवन्तेन पूर्वपदं तिङन्तसुत्तरं सुवन्तम् जहिस्रस्वः जहिक
र्मणावहुलमाभीक्ष्ण्येकर्त्तोरश्वाभिदधातीति मधूर्यं सकाघन्तर्गणसूत्रान् ॥ ३॥ तिसूत्रेभाष्येऽनयोर्थो गकोर्निवृत्तं सुसुपो
सुकृत्तथास्युपपदमिति महासंज्ञाबलादेव पूर्वपदस्य सुबुत्पत्त्यन्यन्तरं समासइति भावः प्राक्सुबुत्पत्तेरित्येकदेशप्रयोजनप्रदर्श
नमिषेणपरिभाषायाः प्रयोजनमपि दर्शितम् सुबुत्पत्तेः पश्चात्समासे हि स्वार्थद्रव्यलिंगसंख्याकारकाणां क्रमिकत्वस्यांतरंगबहिर
गभावमूलकस्य कुत्सितइति सूत्रभाष्यसंमतत्वेनोत्तरंगत्वात्सुबुत्पत्तेः पूर्वोदात्तत्वात्क्रीतात्कारणपूर्वोदितिङ्गीकोनुपपत्तेरिति हि

भाष्ये व्युत्पादित इति तत्र हि प्रत्येकं समाससंज्ञाचारणं रूपसहशब्दप्रयोजनसमुदाये वाक्यपरिसमाप्तिन्यायेन परिहृत्येति सिद्धेय
 त्सहग्रहणकारेण स्थितत्प्रयोजनयोगांगयथाविज्ञायेत सति योगांगे यो गविभागः करिष्यते सहसुसमस्यनेकेन समर्थनानुध्य
 चलदत्तुप्राविशत्ततः सुपाचसहसुसमस्यते अधिकारश्चलक्षणच यस्य च समासस्यान्यद्वयस्येदलक्षणं भवा
 नीत्युक्तम् तत्राधिकारप्रयोजनदेवदत्तः पचनीत्यादीसमानाधिकारेण समाससंज्ञाचारणबोधम् भेदमिति वा द्विष्यत्पुमि
 त्यर्थं प्राचीनेत्यादि यद्यप्यव्ययविभक्तिसूत्रे भाष्ये समुदायस्य सत्त्वात्प्रत्येकत्वैव सन्द्द्यादयो विशेषणानीति स

अपषड्विधोपिसमासः सहसुसुपेत्यत्र योगविभागेन भाष्ये व्युत्पादितः स्यष्टः शब्दकोस्तु भाष्ये स स्वयं भाष्यादिसिद्धं तद्रे
 दव्युत्पाद्यप्राचीनवैयाकरणोक्तविभागेत्याव्याप्तनिव्याप्त्यादिभिः चलक्षणस्य प्रापिकत्वं दर्शयति ॥ ८ ॥

मुदायात्सद्व्यादीनांगस्यमानत्वाद्वाप्यव्ययीभावापत्तिरित्यभिप्रायेणेह कस्मान्न भवति समुद्राः सच्छत्र इति प्रश्नेनैष दोष इ
 ह कश्चित्समासः पूर्वपदार्थप्रधान इत्यादिसमासलक्षणात्सुक्तानात्र पूर्वपदार्थप्राधान्यगम्यत इति समाहित
 तथापि नेते समासार्थानिर्दिश्यते इत्यदिनापेक्षातरोपन्यासेनोक्तलक्षणेनैव निर्भरसूत्रनाददोष इति भावः लक्षण
 सेति तत्वसाधारणधर्मवत्त्वं धर्मसाधारण्यचतद्वृत्तित्वेति सकलतद्द्वनित्वम् यथा सास्त्राश्रयत्वं गोलक्षणेन
 तत्र श्रुगवत्त्वगनकस्वरूपादीनालक्षणत्ववा एणयस्य तद्वृत्तित्वसाकल्याननिवेशः तदुक्तं लक्षणे तान्येव यदा निदेया
 निषिक्त्यासतिव्याप्तसंभवे दोषाचार्य्ये तद्वृत्तित्वेन तत्त्वमव्याप्तिश्चलक्ष्ये तत्त्वमव्याप्तिः ॥ ९ ॥

लक्ष्यमात्रावर्त्तनमसंभवः उदाहरणा निवर्क्ष्यन्ते असाधारणधर्मवत्ताज्ञानाच्चदुर्मात्र यद्दत्त रभेदात्तुमिति व्यवहारश्च फलम्
यस्यतु धर्मस्य कैवलान्वयित्वं तद्धर्मज्ञानस्य तु व्यवहारमात्रं तत्तदुक्तं व्यावृत्तिर्व्यवहारोवालक्षणस्य प्रयोजनमिति प्रायो
वादइति प्रायशस्तेषामुपलभ्यमानत्वेपि अन्येषामपिकेषां चिदुपलब्धिरित्यर्थस्तदेव विशदयति भूतपूर्वइत्यादि एषावस्त्वस्मान्पयत्किं
चिन्नक्षणाक्रान्तत्वेपि न तदधिकारीयस्तज्ञानतु शिशृत्वादसंग्रहो बोध्यः समासाधिकारीयस्तज्ञानुष्ठितत्वादि भागे तदसंग्र-

समासस्तु चतुर्द्वैतिप्रयोवात्सथापरः योयंपूर्वपदार्थोदिप्राधान्यविषयः सच २९ भौतपूर्व्यात्सोपिरेत्वागवया
दिवदास्थितंश्चतुर्द्वै अत्ययीभावतत्पुरुषद्वैद्वैतद्वैत अयंप्रायोवाद्ः भूतपूर्वः दृग्भूः कार्भूः आयतस्तूः
वागर्थोविवेत्याद्यसंग्रहात् तथापूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः उन्नरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः उभयपदार्थप्र
धानोद्वैद्वैः अन्यपदार्थप्रधानोबहुव्रीहिरित्यादिलक्षणमपिप्राथिकमन्मन्तगंगंस्तूप्रतिअर्द्धपिप्पलीद्विजाः
शशकुशपलाशमित्यादौपरस्परव्यभिचारत् तथाहि ॥३॥ हे इष्टापत्तेरयोगात् पूर्वपदार्थेत्यादिप्राधान्यंचसमासच-

टकपदार्थप्रकारतानिरूपितसामीप्यस्य विशेष्यतयाबोधाद्राजपुरुषइत्यादौ राजसंबंधिपुरुषस्योत्तरपदार्थेस्पृताम्बरइ
त्यत्रपीताभिलोंबरसंबन्धि नोन्यपदार्थस्यध्वत्वादि रइत्यत्रसाहित्यापन्तध्वत्वादि रयोः पूर्वोत्तरपदार्थयोर्विशेष्यतया
भानाद्यप्रायशंलक्षणसमत्वयः व्यभिचारोदिति यद्यपि व्यभिचारोऽतिव्याप्तिरेव तथापि प्रकृतेदोषत्वेन व्यभिचारपदेनो
भयंलक्ष्यन्ते यद्वक्ष्यन्ते तथाहोत्यादि ॥

भाष्येन्यास्यदितत्तन्नि. तत्रटिप्रत्येकंममाममज्ञावागणरूपमदगल्लप्रयोजनसमवायेवाक्यपरिसमाप्तिन्यायेनपरिहृत्यितर्हि सिद्धेय ॥

पूर्वपदार्थेति उन्मत्तादिपदार्थेत्यर्थः एवमत्रेपि अव्ययीभावलक्षणेति पूर्वपदार्थविशेष्यकबोधजनकत्वरूपतद्वलक्षणसत्त्वरूपे-
 त्यर्थः अन्यपदार्थप्राधान्यादिति समासपठकसप्रम्यर्थोधिकरणविशेष्यकबोधजन कत्वादलक्ष्ये लक्षणसत्त्वरूपेत्यर्थ बहुव्रीही

उन्मत्तगमित्याद्यव्ययीभावेपूर्वपदार्थप्राधान्याभावादव्याप्तिः अन्यपदार्थप्राधान्याद्बहुव्रीहि-
 लक्षणानिव्याप्तिश्च अन्यपदार्थेचसञ्ज्ञायामिति समासान् सूप्रतीत्यव्ययीभाववेत्तरपदा-
 र्थप्राधान्याजन्तुरुपलक्षणानिव्याप्तिरव्ययीभावाव्याप्तिश्च सुप्रप्रतिनामात्रार्थेद्रुतिसमासान्
 अर्द्धपिप्लीनितत्पुरुषे पूर्वपदार्थप्राधान्यसत्त्वादव्ययीभावातिव्याप्तिस्तत्पुरुषाव्याप्तिश्च
 अर्द्धनपुंसकमिति समासान् एवंपूर्वकापद्रुत्यादौद्रष्टव्यम् द्विच्चाद्रुतिवहुव्रीहाबुभयपदा-
 र्थप्राधान्यादहन्द्वातिव्याप्तिर्वहुव्रीह्याव्याप्तिश्च शशकुशपलाशमिति हन्द्समाहाराण्यप-
 दार्थप्राधान्याद्बहुव्रीह्यातिव्याप्तिर्हन्द्वाव्याप्तिश्चस्यादितिभावः सिद्धान्तेत्वव्ययीभावाधिकार-
 पठितत्वमध्ययीभावत्वमित्यपि द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥ ५ ॥

ति तद्वलक्षणेत्यर्थः एवमत्रेपिन मनुतर्हिकान्यव्ययीभावादिलक्षणानीत्यतश्चाह सिद्धान्तेतिविति सक्षयतावच्छेदकंनुशक्तिसबधे
 नाव्ययीभावादिपदत्वत्वम् भूतपूर्वोदीनालक्षयतावच्छेदकानाक्रामत्वात्तदसंप्रहोनेनदोषायितिभावः

राम
 ५५६

त्रस्थभाष्यविरोधोदुष्यरिहरः आरोपितार्थवत्त्वस्य समासांतर्गतपदेषु स्वीकारादिति वाच्यम् अर्थग्रहणसामर्थ्येन आरोपितार्थस्य
 तत्राग्रहणादित्याशयान् एकस्यैवपदस्य वृत्तितत् प्राक्कालयोरर्थवत्त्वानर्थवत्त्वच प्रयोगानुरोध एव शरणम् योगरूढिस्थलेन
 योगांतर्भावैण शक्त्यभ्युपगमान्तदुच्छेदोपि न चात्र पक्षेराजादिपदैः सर्वथा स्वार्थयोगेन दानं न स्यात्तस्माच्चैकपदार्थोऽपरपदा
 र्थविशेषणमिति व्यवहार इति वाच्यम् विशिष्टेनैवराजादिविशिष्टपुरुषाद्युपस्थापनेनाद्यदोषाभावात् अथवान्वयाद्विशे
 षणं भवतीति भाष्येण द्वितीयस्यापि समाधानात् निष्कीर्णास्वपिसुमनः स्वामीदान्वयमात्रेण यथाचंपकपुटव्यवहारस्तथा
 सदृशार्थान्वयमात्रेण राजादिपदार्थः पुरुषे वि विशेषणमिति व्यवहार इति तदर्थ इति जहत्स्वार्थवृत्तिपक्षोपपत्तिः परं त्वेवं हि
 दृश्यते लोके पुरुषोऽयं परकर्मणि प्रवर्त्तमानः स्वकर्मजहाति तद्यथा तक्षारजकर्मणि प्रवर्त्तमानः स्वकर्मजहाति एवमुक्तं यः प्रजापुरुषार्थेवर्त्त
 मानः स्वमर्थं जह्यादुपगुश्चापत्यार्थेवर्त्तमानः स्वमर्थं जह्यादेतत्कलेपि पूर्वपदार्थ एव जहत्स्वार्थत्वम् लभ्यते इति अन्यथेति वृत्तौ व्य
 वेक्षारूपसामर्थ्याभ्युपगमे इत्यर्थः इत्यस्यापीत्यपिनारात्तः पुरुषोभार्यायाश्चैकत्र ह्यमिति विषयताशालिबोधजनकस्य समुच्चयः आप
 नेरिति अस्मत्तन्तेन पदार्थे कदे शत्वाद्देदपिशक्त्यभ्युपगमेन राजकीयं भिन्नत्वेनावगते विशेषणंतरायोगाच्च न सेति भावः अज
 हत्स्वार्थवृत्तियक्षस्य भाष्यानुसारेणान्यथैवोपपादनाद्यपेक्षासामर्थ्यमेक इत्येकीयमताश्रिताननुसृत्याह अयमभिप्राय इति
 नातिरिक्तैति लक्षणप्रत्येकत्तत्पतिरिक्तैत्यर्थः कल्पकस्यान्यथानुपपत्तिरूपप्रमाणस्याभावादित्यर्थः ननु विशिष्टार्थानुपपत्
 तिरेव तत्कल्पिका भविष्यतीत्यत आह लक्षण इति तत्कल्पनस्य विशिष्टशक्ति कल्पनस्येत्यर्थः ॥

ननु स्यादेवपद्ये तत्प्रत्येकपदशक्तिकल्पनासेवेनेति कृत्वा खवसरोऽ तत्राह ल्कृतशक्तिरिति वृत्तिप्राधालेकतायां प्रत्येक
 पदशक्तिसन्त्यरित्यागदुत्यर्थः कालभेदेनाप्येकस्यैवशब्दस्यार्थस्त्वानर्थकत्वयोर्विरुद्धत्वात् नलोपादिख्यवस्थानुपपत्त्याच्चा
 वृत्तिदृशयानत्स्वीकारस्यैवोचितत्वादिति भावः ननु प्रत्येकशक्त्यातन्मन्वर्थोपस्थितावपि विशिष्टेश्च नगीकारेण तदनुप
 त्याकर्यतस्य शब्दविषयेत्यत्र आह तथाचेति आकांक्षेति अदिपदद्योम्यत्रादिपरिग्रहः एजपदाव्यवहितपुरुषपदत्वादिरू

ल्कृतशक्तित्यागोपि अत्राभाषिकः कल्प्यत तथात्वाकांक्षादिसंज्ञात् ल्कृतशक्त्यैव विद्यार्थबोधः अयमेव बध्यैस्तापक्षे
 मत्तान्तरत्वेन भाष्यकारैरुक्तं न चान्नमतेसमासेऽद्भुत्स्येति विशेषणान्वयापत्तिः स विशेषणान्तरनिर्गतस्य वा वि
 शेषणयोगेनेति वार्तिकान् तथाचेन्नन्मतवादिनामूर्ध्वान्नरपदार्थसत्वात्पूर्वपदार्थप्रधानदृत्यादि ख्यवस्था रूपया
 ॥ इति भावः

पाकाक्षादिकारणसमवधानादित्यर्थः तथाच प्रत्येकपदार्थोपस्थितिसहकृताकांक्षादिनिरेव विशिष्टबोधस
 भवेन तत्पूर्वविशिशेष्यस्थित्यपेक्षायस्यैसाकल्प्येति भावः अयमेवेति अयमभिप्रायदृत्यादिनोक्त एवेत्यर्थः आष्यकारेणित्यस्य एव
 एसख्यपेक्षासामर्थ्यमेकदृत्यादिनेति शेषः उक्तापत्तिमुद्धरति न चान्नेति अन्वयापत्तिरिति यथाश्रुताभिप्रायेण संब
 धिलक्षणायां मापत्तेरभावस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥

प्रसंगादिति स्थितिकालावच्छिन्नापेक्षतावच्छेदकधर्मवत्त्वादित्यर्थः वृत्तिभेदमिति वृत्तेः समासादिवृत्तेर्भेदं भेदसंसर्गादिरूपार्थक
 तमित्यर्थः तदुक्तं भाष्ये सामर्थ्येनामभेदः संसर्गोवाअपरः आह भेदसंसर्गोवासासर्थ्यमिति यदिवृत्तौ भेदसंसर्गो न स्यातां तदा साम
 र्थ्यमेव न स्यात्तदात्मकत्वात्सामर्थ्यस्येतत्तत्सदर्थकत्वं तस्येति तदभावः भेद इति संसर्गो दिनाभावत्वादनुमीयमानतादात्म्यसंबंधाव
 च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावइत्यर्थः तदेवाह अन्योत्पत्त्याभावइति संसर्गइति भेदाविनाभावित्वादनुमीयमानभेदोभेदसूलकः सं

प्रसंगाद्वृत्तिभेदमपिनिरूपयति नेपुनरिति हे अथिवृत्तौ त्रिविधेवाच्यत्रैविध्यात् वाच्यमेवाह भेदइत्यादि भेदः
 अन्योन्याभावः तथाच एजपुरुषइत्यादाव एजकीपभिन्नइति बोधः अस्यावाच्यत्वे च एजपुरुषः सुन्दर इति वद्रा
 जपुरुषो देवदत्तस्यैव तस्यात् वाच्यत्वे तद्विरोधान्नेव अयोगइति भावः एजसस्वन्थवानित्येव शब्दं भागं भेद
 स्तूत्तरकालमुपतिष्ठत इत्याशयेनाह संसर्गइति विनिगमनाविरहमस्वामिके एजपुरुषइत्यादि प्रयोगापत्तिश्च
 मनसि कृत्वोभयं वाच्यमित्याह उभयश्चेति तथाचा एजकीपभिन्नो एजसस्वन्थवाश्चायमिति बोधः ३० ॥ ५ ॥

सर्गइत्यर्थः वस्तुतस्तु भेदसंसर्गोवासा मर्थ्यमिति भाष्यस्य राजादिपदसमभिव्याहनपुरुषादिपदेन राजादिविशिष्टपुरुषादिरू
 पविशिष्टार्थस्यैव बोधइत्यभिप्रायः ननु भेदे पृथक् शक्तिबोधकं तत्तादृशबोधानुभवात् एमकस्मादित्यादि हं हं भेदस्य वाच्य

व्यपेक्षावात्स्येति अय्यवहितोक्तविधुयावणित्त्येति शेषः उक्तजहत्स्वार्थपक्षस्युनिर्दिष्टत्वेवेति शेषः ॥१॥ तिष्ठकवक्ष्यमाणे
 त्पर्थः भायेति नानाकारकनिघानयुक्तदस्वार्थप्रतिषेधप्रतिषेधत्वादिभाष्यदुषितत्वादित्यर्थः वृत्तिमात्रेति मात्रपदं कृत्स्नार्थकम् अ
 जहत्स्वार्थे उक्षणपट्टनिपचकोपस्थापकमित्यर्थः वाक्याभिधाने इति तथाभिधान इत्यर्थः भाष्यादि तस्मत्समर्थानां पदवचनमि
 त्यादि मूलेपकजशब्दवदिति सप्तम्यं तादृति उपमेये सप्तमीदर्शनात् पंकजशब्देप्यथवयवशक्त्यतिरिक्तशक्तिस्तद्वत्समासे

व्यपेक्षावात्स्येति भाष्यविरुद्धत्वानन्मूलकः पूर्वपदार्थप्रधान इत्याद्युत्सर्गोऽप्ययुक्तः किन्तु रेखागवयत्पायेने
 त्सर्गोऽपि पाम्भवेव वीधक इत्याशयेन समाधने समासे खलु भिन्नेव शक्तिः पंकजशब्दवत् बहुना सृजिधर्मोऽप्यवचने
 रेवसाधने स्यान्महदुगौरवन्नस्मादेकार्थिभाष्यश्रुतिः समास इति वृत्तिमात्रेणैव लक्षणम् समर्थः पदविधिरित्य
 नपदमुद्दिश्यो विधीयते समासादिस्समर्थं विग्रहवाक्ययोर्भिधाने शक्तः सन्सामुत्तिरित्यर्थस्य भाष्या
 द्वाभात् पदोद्दिश्यकविधित्वञ्च न हि तस्मात्सकशेषे स्तनाघन धातुरूपासु पञ्च स्वपिष्टनियस्य स्त्वेष ॥ ५ ॥

इतीत्यर्थः नचपंकजपदे लुटि स्वीकारेणमात्रात् सुमुदायात्पदत्वाविशिष्टप्रतीतेरेव मानत्वात् पदानित्यत्वे पस्थिते लुट्येक एव
 त्वात्पंकजपदयोगेन कुमुदस्वापिबोधप्रसङ्गात् लुटि स्वीकारेणुद्दिश्येन सृष्टादिरिययोगेन पंकजपदेन कुमुदमपि बोधे
 तेति तु न यत्रयोगलुटिभ्यामेकार्थबोधसंज्ञकेवलयोगिकार्थबोधे लुटेः ॥

प्रतिबंधकत्वकल्पनात् अथवा रूढ्या नियमतः स्मृतपंचमेव कर्तव्यं किं शक्तुं प्रत्ययेन पंचकजनिकर्तृत्वात् तयोर्बोध्यते चापकं विना
 व्यक्तित्वचनानां सन्निहितव्यक्तिविशेषपरत्वमिति नियमात् व्यक्तित्वचनानां यत्किंचिद्व्यक्तितात्पर्यं काणां सन्निहितो यो व्या
 क्तविशेषस्तत्परत्वमिति नदर्थः घटेन जलमाहरेत्यत्र सन्निहितसच्छिद्रव्यक्तिबोधवारणाय तत्र बाधकं विनेति तयोश्च प
 कजेतात्पर्यसत्त्वेन तदेव योगेनापि प्रतीयते न कुमुदम् प्रथमकल्पसु रूढिज्ञानस्य ग्राह्याभावानवगाहित्वाज्जनकज्ञानाविद्य
 टकत्वाच्च प्रतिबंधकत्वासंभवात् नक्षोदक्षमः सिद्धेरनायत्यामणिमंत्रादित्यायेन प्रतिबंधकत्वाभ्युपगमेऽप्यन्यत्र तथा कल्पने
 मानाभावादिभ्यं च पंचकजानुभवसामग्रीसत्त्वात्तस्यैव बोधो न कुमुदस्य सत्यां हि सामग्र्यां फलानुत्पादे प्रतिबंधकत्वापेक्षणादि
 त्तात्कारिकास्तु दृष्टं तेन च तिसामान्ये समुदाये शक्तिरावप्रयकीतिकथने पूर्वोक्तार्थ एव पर्यवर्तते न न्वजहत्स्वार्थवृत्तिकल्पे
 विशिष्टशक्तेः संबंधांशो विएसत्त्वाद्वाक्येपिसंबंधांश एव तैः स्वीकारात्कोट्टनिवाक्ययोर्विशेष इति चेदत्राहुः तत्र हि फल
 बलात्पदार्थोपस्थितिकाले नियमतः संबंधांश उद्बोधका समवधानकल्पने न पृथगुपस्थितयोः पदार्थयोः संसर्गबोधः वृत्तौ तु
 पदार्थोपस्थितिः समकालमेव नियमतः संसर्गोत्पत्तौ हेतुहेतुकसमवधानकल्पनाद्विशिष्टार्थोपस्थिति रिति वैलक्षण्येऽप्यनेर
 तएव प्राप्तोदकादौ विशेष्यविशेषणभाववैपरीत्ये तु न बोधः तत्राप्युज्यमानद्वितीयार्थः संबंधश्चोभयं समुदायशक्तिसाध्य
 मनन्यलभ्यत्वात् स्तूप्रशक्तेवैराजादिपदाद्राजादेरुपस्थिति संभवेन तत्र समुदायशक्तिकल्पनगौरवाच्च नामार्थयोरभेदा
 त्वये इत्यादिव्युत्पत्तयश्च योग्यनामार्थविषया इति ॥

जहन्त्वार्यं च निपक्षेपकजशब्दस्य पूर्वी क्तरीत्या दृशं तत्त्वासु भवनात्पञ्चादृशं । धनारयति विशिष्टशब्दस्वीकर्तृणामिति साधकमि
 ति विशिष्टशक्तिसाधकमेवेत्यर्थः व्ययेक्षावादिनयेणजपुष्पद्रव्यादी प्रत्येकपददृशत्वापदाद्यैः स्थितान्त्वकाशादिवशादि विशिष्टार्थ
 बोधवत्पक्षजपदेपितर्थेव विशिष्टार्थोपस्थित्या रूढेरुच्छेद्यपत्तिर्न च सानवेद्येत्याह पक्षजनि कर्तुरपि तेन ह्येणपक्षस्योपी
 त्यर्थं योगादेवेति अत्रयवशक्तौरेवेत्यर्थः तत्रापि पक्षजादिपदेपि तत्रतस्वीकारेन किमपएवसमासे विशिष्टशक्त्येति भावः सा
 समुदायशक्ति नक्तल्पनस्वरूढिकल्पनस्यातथोपस्थिति रिति स्वाभिन्नादिनास्वाम्यासुपस्थिति रित्यर्थः सुवचेति प्रकृतत्वादित्येनोप
 विशिष्टशक्त्यस्वीकर्तृणाव्ययेक्षावादिनामतेदुपपन्नं शक्तिसाधकमेवेत्यत्रयेनाह पक्षजशब्दवदिति पक्षजमि कर्तुर
 पि योगादेवोपस्थितौ तत्रापिसमुदायशक्तिर्न सिद्धीत् तत्रच पक्षत्व रूढेणोपस्थितयेतत्कल्प्यत इति काचमस्त्विति च र
 पदेपि स्वाभिन्नेनोपस्थितयेतत्कल्पनावश्यकत्वात् सप्तथैवतथोपस्थिति रिति चित्तं कजपदेपिसासुवृत्त्या एव र
 यकारपदेपि तथाचवर्षोसुरायकारोऽस्मिमादधीतेत्यत्रापि विनालक्षणेच्छुक्तयोगेनत्राह्मणदि विषयमर्थेवोपपन्न
 कल्पनाकृत्वाजानि विशेषस्यधिकारित्वप्रकल्प्यापूर्वविद्याकल्पनमित्ययुक्तस्यादिति भावः ॥१॥ स्थिति रपिसप्तसप्तयेति
 वक्तुमर्थः अधिकरणविरोधमथितत्राह एकमिति सप्तलक्षणानामित्यर्थः तस्यः शक्तिसमकक्षत्वादिति
 ति भावः योगेनेति प्रत्येकपददृशुपत्त्याप्यस्य कर्तृत्वेनेत्यर्थः अत्रपक्षवित्तिशालसंकोचमंतरेणाप्यनुष्ठानविकोदइत्यर्थः तत्र
 एतापाभित्तरूढिकल्पनायामित्यर्थः काकल्पयित्विति पावनजानि विशेषस्येति एयकारजुमादिभ्यात्कारणार्थस्य संभव इति ह्य
 निसकेनितजानि विशिष्टस्येत्यर्थः अत्रुक्तमिति विनेवशास्त्रसंकोचं विधेयकारिमाध्यम इति भावः ॥

ननुप्रतिबंधेऽनुक्षरत्वं किंचपंकजपदे लक्षणापिनसुवचा तथाहि साकिंपंकजपदेऽतडप्रत्यये नतावदाद्यः समुदायेऽशक्त्यभावे
नतदघटितलक्षणायाऽप्रप्यसंभवात् किंचजहत्स्वार्थोयास्तस्यास्तत्रासंभवएव अवयवार्थविरोधित्यारूढेरभावात् जहत्स्वा
र्थानुतत्रैवयत्ररूढिर्विरोधिनीत्यभियुक्तोक्तैः यथा मंडपंभोजयेत्यत्र मंडपपदस्य गृहविशेषेरूढेर्योगविरोधिनीरूढ्यर्थेऽप्र

साधकांतरमाह वदूनामिनिवृत्तेर्धर्माविशेषणलिंगसंख्याद्ययोगादयस्तेषां बचनैः साधने गौरवमित्यर्थः अयंभावः वि
शिष्टशक्त्यस्वीकारेणैः पुरुषद्वयत्रैव गजपुरुषद्वयत्रापिस्यात् विशेषणान्वयः गजपदेन स्वतंत्रोपस्थिति स
त्वात् विभाषावचनञ्च समासनिमित्तकार्यमण्यकार्यमनुसविशेषणानामिति वचनान्नविशेषणान्वयः विभाषा
वचनञ्चकृतमेवैत्याशंकां समाधत्ते वचनैरेवेति न्यायसिद्धमेव सूत्रमव्यपेक्षाविवक्षायां वाक्यस्यैकार्थीभावे समा
सस्येति स्वभावतएव प्रयोगनियमसंभवात् सविशेषणेत्यपि विशिष्टशक्तौ गजः पदार्थैकदेशतयात्वयासंभवा
त् न्यायसिद्धमिति भावः अतएव व्यपेक्षापक्षमुद्राव्यअथैतस्मित्यपेक्षायां सामर्थ्येयोः सावैकार्थीभावकृतो विशे
षः सवक्तव्यद्विति भाष्यकारेण दूषणमप्युक्तम् ॥३१॥

ति प्रवादादेव शक्त्या मंडपानकर्तुर्बोधासंभवात् मंडपपदस्य मंडपानकर्तुरितलक्षणा तथा च तत्ररूढ्यर्थे गृहसंबंधितावच्छे
दकतया एहीतं चैत्रत्वादिनैव तद्दोषो न मंडपानकर्तृत्वेन न च तथा प्रकृतैर्जहत्स्वार्थान्वयवार्थप्रतीत्यनुपपत्त्या न वक्तुं शक्त्या ना
त्यः प्रकृत्यर्थस्यानन्वयापत्तेः तदर्थे प्रत्ययस्यासाधुतापत्तेऽपि त्रिलक्षणानवसरादनापत्त्या तत्र विशिष्टशक्त्यभ्युपगमः ॥ ३१ ॥

एजप्ररुपद्रुत्यादीतुप्रत्येकपदरत्यापिविशिष्टार्थबोधनिर्वाहेसमुदायशक्तिकल्पनत्रानुचितमेव ताविर्यकाएधिकरणबोधः की
 निकार्यैर्यकरणनिमित्तेवर्षविधानस्यसंकरस्यविशिष्टाधानादेश्यालघुत्वविश्रुणात्वादेवानामितिमन्त्रवर्णदृष्टेःसोधन्वन्तप
 स्तनागीएवफलमुखत्वात् प्रकृतेएजप्ररुपादिसमुदायेशक्तिग्राहकंनतादृशकोशादियेनतद्दलादवयवार्थःपरित्यजेतेत्यशये
 नमूलमवतारयति साधकानरमितिलिंभेति कुक्कुटाडमित्यादीकुक्कुटपदार्थत्वस्याप्रतीतेरितिभावःसख्येति एजोएज्जबापुर
 पदति वाक्यउपसर्जनपदानिसंख्याविशेषयुक्तस्वार्थमभिदधति समासेत्वनभूतस्वार्थप्रथानार्थमभिदधतीतिभाष्यान्त्रसंख
 विशेषस्याप्रतीतेरितिभावःसख्यादीत्यादिपदादिमेतर्हीकार्थभावाकृताविशेषाःसख्याविशेषोव्यक्ताभिधानमुपसर्जनविशेष
 पणानांसृजिनंत्यादिभिरित्यर्थःउक्त्यर्थमेवप्रकटयत्यपमांधइति न्यायसिद्धमेवसूत्रमिति द्रहव्यपेक्षायामासोमभवत्येकाः
 र्थिभावेयाक्यनसवतिविभिन्नविषयत्वेनवध्यबाधकभावासंभवादितिन्यायसिद्धमेवसूत्रमिति द्रहव्यपेक्षायामासोमभवत्येकाः
 शयाभावाभावाविव्येतेइति एकार्थानाधिकल्पनान्नार्थविकल्पेनेतिनङ्गवःअन्यथासंभवादिति दृष्टीह्युपसर्जनपदेनप्रधानार्था
 अधादिन्यायसिद्धमेवैत्यर्थःअतएवेतिव्यपेक्षावादस्यापातरमणीयत्वादेवेत्यर्थःद्रव्यमस्युक्तमिति अस्यनागकारकत्वमित्य
 तपुष्पदस्मवादेशप्रतिषेधःअयं दं हो ह एनेनेत्यादिनेतिश्लोकः ॥

के यथेकं दोषसंघातमाह तथेत्यादि इति दूषणांतरमिति इत्याकारकं दूषणांतरमित्यर्थः पूर्वोक्तानामिति निष्कोशां विरिन्त्यादौ क्रांता
 द्यर्थवाचकानां लोपवचनमित्यादिकानामित्यर्थः एतद्दूषणोद्धारस्यैव माणत्वादाह दूषणांतरमिति व्युत्पत्तिभंगमा विच्छेत्तुं मा
 ह अयं भावइति लक्षणेति वाक्ये इति शेषः चित्रगुरित्यादौ वाक्यस्य गोस्वामिलक्षकत्वेऽभीप्सितबोधलाभसंभवादाह प्राप्नो

तथा धवस्वदिरो निष्कोशां विर्गोरशो घृतघदोगुडधानाः केशचूडः सुवर्णलंकारे हि दशाः सप्तपर्ण इत्यादावितरेतर
 योगादिक्रान्तयुक्तपूर्णमिश्रसंघातविकारसुचप्रत्ययलोपो वीष्माद्यर्थो वाचनिको वाच्य इत्यतिगौरवं स्यादिति दूषणा
 न्तरमाह चकारादितिषेथेथवहुव्युत्पत्तिभजनम् कर्त्तव्यं तेन्यायसिद्धं त्वस्माकं तदिति स्थितिः आदिनाष न प्र्यामहं
 सगमने इत्यादाविविवादीनां पूर्वोक्तानाञ्च संग्रहः दूषणान्तरमाह बहुव्युत्पत्तिभजनमिति अयमाशयः चित्रगुरित्
 त्रस्वाम्यादिप्रतीतिरनुभवसिद्धा नत्तत्रलक्षणाप्राप्नोदको ग्राम इत्यादौ तदसंभवात् प्राप्तिकर्त्तृभिन्नमुदकमित्यादि
 बोधोत्तरंतत्सम्बन्धिग्रामलक्षणायामप्युदककर्त्तृकप्राप्तिकर्मग्राम इत्यर्थो लाभात् ॥

चमीमांसकमनेन स्वबोधसंबंधस्यैव तैर्लक्षणात्वाभ्युपगमात् बोधोत्तरमित्यस्यानुपपत्तिप्रतिसंधाने सतीति शेषः लक्षणायाम
 पीत्यपिनानत्रलक्षणाया अत्र संभवं सूचयति अर्थो लाभादिति प्राप्तिकर्त्तृभिन्नोदकसंबन्धिनीलाभेष्यनुभूयमानोक्तार्थो लाभादित्यर्थः
 ११ दकादाविति लक्षणायामपीति इदं

नहिंसमानाधिकरणेति सामानाधिकरण्यत्वात्प्रसमानविभक्तिकत्वम् अन्यथा कर्मलाक्षणिकत्वात्तार्थोदकपदार्थयोर्भेदान्वयानस्य
 पगभेदत्पर्य भगापत्तेरिति तादृशव्युत्पत्तेरत्रैवव्यभिचारिदिति भावः मनुनस्य नौसामानाधिकरणस्यैकार्थोभिधायित्वस्यैवनि
 वेग्रेननेदत्तद्विषयोऽत आह प्राप्तेरिति अन्यथासम्भवारिति नामार्थधात्वर्थयोः साक्षाद्देवान्वयस्यव्युत्पन्नत्वादिति भावः अन्य

प्राप्तेति क्तप्रत्ययस्यैवकर्त्रर्थकस्य कर्मणि लक्षणेति चेन्नहिंसमानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोर्भेदान्वयव्युत्पत्तेरुदका
 भिन्नप्राप्तिकर्मति स्यात् अन्यथासमानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोर्भेदान्वयव्युत्पत्तिभगापत्तिः प्राप्तेर्धोत्वर्थतया कर्त्तृता
 सत्वन्धेनभेदेनोदकस्यतन्नान्वयासम्भावच्च अन्यथादेवदत्तपच्यतद्व्युत्पन्नकर्त्तृतासत्वन्धेनदेवदत्तस्यान्वयसम्भवेना
 नत्वपानापत्तिः अथोदकाभिनन्कर्त्तृकाप्राप्तिरितिवोचोत्तरात्तत्सत्वन्धिप्रामोलक्ष्यतद्वित्तेलप्राप्तेर्धोत्वर्थतया कर्त्तृकत्वे
 रिविशेष्यताया असम्भवात् प्रकृतिप्रत्ययार्थयो प्रत्ययार्थस्यैवप्राधान्यमिति व्युत्पत्तेः प्राप्तपदे प्राप्तेर्विशेष्यत्वेतस्याए
 वनामार्थत्वेनोदकेनसमभेदान्वयापत्तेश्च ॥ एादेवदत्तद्विति अन्यथा उक्तव्युत्पत्त्यनस्य पगमद्वत्पर्य प्रामोलक्ष्यतद्व
 तिवाक्येनेतिशेषः उक्तबोधस्यसम्भवदुक्तिकत्वेकथञ्चिद्वृत्तव्युत्पत्तिव्युत्पत्तिव्युत्पत्तौति विशेष्यस्यैवनामार्थत्वादिति
 नेरिति न्यायस्यस एवादीव्यभिचरितत्वं संभाव्याह प्राप्तपदेइति नामार्थतयेति नामजन्यप्रतीति विशेष्यस्यैवनामार्थत्वादिति
 त्वाः अभेदान्वयापत्तेश्चेति समानविभक्तिकनामार्थयो रिति व्युत्पत्तेरिति भावः ॥

द्रष्टव्यमिति भवन्मतेवहनकर्माभिनोत्तरेथद्रुतिबोधोचरं संबंधिनिलक्षणायामपिरक्कर्मकवहनकर्ता नड्डानिनीश्रिताथस्याला
भएवकर्माथककप्रत्ययस्यकर्त्तरिलक्षणायानुधात्वर्थवहनेरथस्यकर्मतयाभेदसंबंधेनान्वयोदुर्लभद्रवोक्तव्युत्पत्तिविरोधादि
तिपूर्वोक्तदिशावसेयमित्यर्थः अत्रहीति बोधाभ्युपगमादित्यनेनान्वयिअत्रऊठरथद्रत्यादिसमासे विशिष्टशक्त्यभ्युपगममेतुन
कस्याप्यिव्युत्पत्तेर्विरोधद्रत्याहातिरिक्तैति षष्ठ्यर्थबहुव्रीहियुदासेबीजंप्रदर्शयति अयंभावद्रुति विनाशक्तिमिति समुदाय
शक्तिमित्यर्थः नचतत्रेति तादृशसमुदायघटकपूर्वोत्तरपदयोरित्यर्थः चित्रस्वामीत्यादि समानाधिकरणनामार्थयोरिति व्युत्प

एवमूढरथःउपहृतपशुःउद्धृतौदनावहुपाचिकेत्यादावपिद्रष्टव्यम् अत्रहिरथकर्मकवहनकर्ता पशुकर्मकोपह
रणोद्देश्यः ओदनकर्मकोडुरणावधिःबहुपाककर्मधिकरणमिनिबोधाभ्युपगमान्प्रतिरिक्तवृत्तिपक्षेचघटत्वविशि
ष्टेघटपदस्येवोदककर्त्तकप्राप्तिकर्मत्वविशिष्टेप्राप्तोदकद्रत्यादिसमुदायशक्तौवनिर्वोहद्रुतिभावः ३२ साधकांतरमा
ह अपष्ठ्यर्थबहुव्रीहौव्युत्पत्त्यंतरकल्पना ल्हेत्प्रत्यागश्चास्तिनचतत्किंशक्तिंनकल्पयेः ३३ अयंभावः चित्रगुरित्या
दियुचित्रगवीणास्वाम्यादिप्रतीतिर्नविनाशक्तिसुपपद्यते नचनत्रलक्षणासाहिनचित्रपदेचित्रस्वामीगौरितिबोधा
पत्तेः नापिगोपदेगोस्वामीचित्रद्रुत्यन्वयबोधापत्तेः चित्रादिमात्रस्यलक्ष्यैकदेशत्वेनतत्रगवादेरन्वयायोगात् ॥

नेरितिभावः ननुगोपदस्यगोमति लक्षणगविचित्रस्याभेदान्वयेचित्रामिन्नगोस्वामीनिबोधो नानुपपन्नोऽतआह चित्रादिमात्रसे
ति आदिनागवादिपरिग्रहः प्राथम्यात्पूर्वपदेलक्षणेन्याश्रयेनचित्रपदोपादानं लक्ष्यैकदेशत्वेनेति लक्ष्यगोस्वामिरूपप
दार्थैकदेशत्वेनेत्यर्थः अन्वयायोगादिति एकपदार्थप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेनशाब्दबुद्धिप्रतिविशेष्यतासंबंधे

कस्य चिन्मनाशक्यनिणचये नचेति छाष्टादिति गर्वार्थक इत्यर्थः तथाच पृथ्वर्यथहुती हीनव्युत्पत्त्यतरकल्यनमिति भावः पदद्वय
 इति विनिगमकावादिभिर्भावः शैश्वयिकेति एकदेशान्वयपक्षे हि तैरित्यसुक्तम् बोधावतीति बोध्यमानस्यस्त्वामिनो द्वे धामाना
 पन्नैरित्यर्थः विनिगमनं विरेति चित्रपवंतात्यर्थ्यमाह कमुतगोपदमित्येकतरपक्षपातिसुक्तिविरहतादवस्येनेत्यर्थः असंभ

नच'श्चिन्माभिन्योरीति शक्त्युपस्थापयोरत्वंयबोधो नरतादशगोस्वामीगोपदेनलक्ष्यनदृतिवाच्यम् गोपद
 स्यचित्रपदस्यचाविनिगमनाविरहेणलक्षकत्वासुभवात् नचगोपदेशासासंबंध एवविनिगमकद्रुतिवाच्य
 म् एवमपि प्राप्नोदकं कृतविश्वद्रुत्याद्यः पृथ्वर्यवद्दुत्री हीविनिगमकाप्राप्तेः यौगिकानाकं अद्यथकतया
 साक्षात्सुबन्धाविशेषात् नचपदद्वयेलक्षणेति शैश्वयिकोक्तसुक्तम् बोधावृत्तिप्रसङ्गात् नचपरस्परत्वात्
 र्थ्यमाहकत्वादेकस्यैवैकदालक्षणादह्योरिति नबोधावृत्तिरितिवाच्यम् एवमपि विनिगमकाविरहेतादव
 स्थ्येनलक्षणायाअसम्भवात् नचचरमपदे एवसाभत्यपार्थान्वयानुरेधात् प्रत्यफनांसनिहितपदार्थगतत्वा
 र्थं बौधक्युत्पत्तेरितिवाच्यम् एवं हि वद्दुत्री ह्यसम्भावयते ॥१॥ वादिति एकतरपदे लक्षणायाअसम्भवादित्यर्थं पद

द्वयलक्षणायां नुक्तयो पद्वृत्तिमाधः मृत्युपार्थानुपपत्तिरेवउत्तरपदे लक्षणायाविनिगमिकाभविष्यतीत्याशक्यनिएवचेनेने
 ति एवंहीति उत्तरपदसैवान्वयपदार्थलक्षकत्वे इत्यर्थः ॥

बहुव्रीह्यासंभवे हेतुमाह अनेकमिति तद्विधानादि बहुव्रीहि विधानादित्यर्थः अयं भावः वृत्तेर्विशिष्टार्थकत्वं न शास्त्रैकगम्य
 म् अचतुरेत्यादावर्थानादेशानात् किंतु लौकिकव्यवहारगम्यम् स्वभावत एव तेषां शब्दानामेवार्थे स्वभिनिविष्टानामिति त्वेनात्वा
 ख्यानं क्रियंत इति समर्थसूत्रभाष्यात् अनेकमन्यपदार्थे चार्थे द्वंद्वत्वादीनामनेकं प्रथमांतमन्यार्थे प्रतिपादकं बहुव्रीहिसंज्ञकं
 भवति चार्थवर्ततेयः प्रथमांतसमुदायः स द्वंद्वसंज्ञको भवतीति क्रमेण लोकासिद्धार्थानुवादेन बहुव्रीह्यादिसंज्ञाविधायकत्वमा

अनेकमन्यपदार्थे इत्यनेनानेकसुबंतानामन्यपदार्थे प्रतिपादकत्वेन तद्विधानात् किंचैवं सति घटादिपदे स्वपि चरम
 वर्ण एव वाचकताकल्पना स्यात् पूर्वपूर्ववर्णानां तात्पर्यं ग्राहकत्वेनोपयोगसंभवात् एवं सति चरमवर्णमात्रप्रवणे
 ऽर्थबोधापत्तिरिति चेदत्राप्युदकपदमात्रप्रवणादर्थे प्रत्ययापत्तिस्तु ल्येत्यन्यत्र विस्तरः एवं चाषष्ठ्यर्थबहुव्रीहौ व्यु
 त्यन्तरकल्पना उक्तयुक्तेः अगत्याशक्त्यंतरकल्पना लृप्तत्वागः लृप्तशक्त्योपपत्तिरिति व्युत्पत्तिस्तन्यागश्च तवा
 स्ति तत्किं सर्वत्र समासे शक्तिं न कल्पयेरिति वाक्यार्थः यजुर्व्यपेक्षावादिनो नैयायिकमीमांसकादयः न समासे प्रा
 किः राजपुरुष इत्यादौ राजपदादेः संबन्धिलक्षणयेव राजसंबन्ध्यभिन्नः पुरुष इति बोधोपपत्तेः ॥ अत्र अर्थस्यापि विधा

नेवाक्यभेदापत्तेः स्वसमानार्थकवाक्यानि वृत्तये विभाषाधिकारोपि विधेयः स्यात् एवं च सुबंतसमुदायस्यान्यार्थे प्रतिपादकत्वं
 कथं बहुव्रीहिः स्यादिति नन्वेकपदस्यान्यार्थे प्रतिपादकत्वेनात्पर्यं ग्राहकतापापदस्याप्युपयोगित्वेन समुदायस्य विशिष्टार्थप्रति
 पादकत्वमविकल्प्यमन आह किंचैवमिति समासस्य चरमपदस्यैवलक्षकत्वे सतीत्यर्थः इत्यपत्तावाह एवं सतीति चरमवर्ण

स्याच्चकत्वेसतीत्यर्थः अत्रापि प्राप्नोदक्त्वादावपीत्यर्थः आपन्निरिति आपाद्यव्यतिरेकनिर्णयकालिकापाद्यव्याप्तासदकताज्ञानस
 न्नादितिभाव ननुद्वयपदमात्रअवधानत्वस्यार्थबोधः नदानींलक्षणकल्पिकायास्तात्पर्यग्राहकपूर्वपदोपस्थितेरभावात्
 अत्रग्राह अन्येतिभूषणैर्द्रत्यर्थः विसरद्वितिउत्तरपदलक्ष्यार्थप्रकृत्यर्थत्वाभावेन तत्रप्रत्ययार्थानन्वयापन्निरित्यादितन्नै
 कंयुत्पत्तीतिव्युत्पत्तिन्यागः प्रकृतेप्रतिज्ञाहानिरेवव्यपेक्षावादिनद्विति समर्थस्तत्रैपरस्यगन्त्वययोग्यत्वरूपसामर्थ्यमेवव्यपे
 क्षेतिवादिनद्रत्यर्थः नसमासेप्रकृतिरिति समोसेराजपुरुषादिसमुदायेविशिष्टशक्तिर्नेत्यर्थः समाससंज्ञाप्रयोजकत्वंकुरुप्रप्रत्ये
 कपदस्यतिरिक्तेनास्त्वितियावात्सस्यशार्थमितिन्यायकारेणैः संसर्गस्यपृथगुपस्थितिनिबन्धनत्वात्परव्ययेक्षेवसामर्थ्य
 द्रसुसौःसमर्थेद्रत्यत्रसमर्थपदस्यतादृशार्थकत्वस्यसर्वैरेवांगीकारात् परंगवद्वावात्रोधाच्च अन्यथासमासादावेकार्थ
 भाव परंगवद्वावादीव्यपेक्षेतिवाक्यभेदापत्तेः तत्रव्यपेक्षानादरेतुक्तेनमिवावरुणादृतेस्यशवित्यादादृतेसमर्थपरि
 भाषानेत्यादेः परंगवद्वावेसतिआमत्रिनस्यचेत्प्रांशुदत्ततापत्तिः नचनल्लिभिन्नग्रहणकर्तव्यमिति कार्तिकेकमत्रिणार्थस्यपल्लिभि
 त्तद्वचकमेवपरंगवदित्यर्थेकेननियमितत्वात्परंगवद्वाचकप्रसक्तिरितिवाच्यमसमर्थपरिभाषात्प्रित्यतत्प्रत्याख्यानस्यैवत्वात्प्रकृतेनमि
 आवठणावित्येतयोः समभिव्यक्तद्वतन्त्रियान्वयित्वेनपरस्परसमासार्थोत्पत्तिश्चात्रैवनेसुपार्थिकान्वयबोध
 सत्कदस्त्वैवसामर्थ्यं स्पष्टंयेदंवेदभावे अतएवानंतरपाठोपिचरितार्थः पुंशोःपुंशोदेवदत्तस्येत्यादीनिरुक्तम्
 व्यपेक्षारूपसामर्थ्याभावादेवसमासाप्रसक्तैः समर्थस्तथार्थसुपदसंबंधीसमासादिविधिः साक्षात्परयावास्वप्रयोज
 विषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकत्वरूपव्यपेक्षापरनामकसामर्थ्यवत्पदाधिनोबोध्यइतिबहुव्रीहौविधादिविषय

किंच वृत्तित्वावच्छेदेनैकार्थीभाववादि मते स्वावयवार्थानि रिक्तार्थानि प्रायकत्व रूप
प्रवार्थानि रिक्तार्थवत्त्वाभावान् वृत्तिवत्त्वामानाधिकारण्येनतुरथंतरादि शुद्धरूपेपंकजा
शक्तेरस्मान्निरूप्यभ्युपगमेनासिद्धसाधनात् शुद्धयोगिकचित्रगवादिसमुदायेशक्त्यभ्यु
क्तपदवृत्त्यैवोपपत्तेश्च हेयद्रुतितदभि संधिः शक्तिकल्पनानुपपत्त्य भावंप्रयोजनया
धएवलक्ष्योस्त्वेवं च व्याससमासयोः समानाकारबोधजनकत्वप्रवादोप्युपपत्स्यते राजा
पनयान्वयेनैवोपपत्तौसंबंधिनिलक्षणाभ्युपगमेप्रयोजनाभावश्चेतिवाच्यम् एजापुरु
गावसंबंधेनपुरुषादावन्वयवारणायनिपातानि रिक्तनामार्थनिष्ठाभेदानि रिक्तसंबंधा
रेनशाब्दबुद्धिप्रतिविशेष्यतासंबंधेनप्रत्ययनिपातान्यतरजन्योपस्थितेहेतुत्वस्या
स्यप्रत्ययनिपातान्यतरानुपस्थितेपुरुषादावत्ययासंभवात् निपातिरिक्तत्वविशे
दस्यस्यनामार्थस्यप्रत्ययजन्योपस्थित्यविषयसुखेनिपातानि रिक्तनामार्थचंद्रस्य
निरूप्यभेदा निरिक्तसंबंधावच्छिन्नत्वस्यप्रकारतार्यानिवेशाच्च एजापुरुषद्रूप्या
निरूप्यभेदापिनान्मोविशेषणीयत्वान्नप्रकृतेनुपपत्तिरितिवाच्यम् गौरवान् क्वचिद
पपेभ्योपपत्तौनिलक्षणाभ्युपगमः रूपसतिसत्त्वात् निपातानांद्योतकत्वनेयेघ
निरिक्तत्वस्यप्रवेशश्चेतिभावः ॥ ६ ॥

अनस्वेति पूर्वपदस्वसंभङ्गिस्तस्मादेवेत्यर्थः विशेषणत्वपदप्रतिपत्त्यर्थः प्रसवेति शब्दोऽस्ति तन्नेरिति भावः मनुगभीरार्थनशोषे प
 इत्यादीनदी प दलक्ष्यनदीनी एर्येकदेशे नद्यादीगभीराद्यन्यनदभाष्येकदेशे शान्त्योदुर्की र इति चेन्न दृशंतासिद्धेः तत्राप्येतन्मते
 नदीपदस्वगभीरनदीनी एलक्षकतायागभीरान्त्यर्प्यं प्राह तायाश्चक्ष्यमाणतयाऽद्योवात् तादृशव्युत्पत्तेः ससंभङ्गिभ्यनिरिकवि
 षयतयाचैत्रस्पननेत्यादावेकदेशे शान्त्येपि सतिविरहादिति उक्तार्थनयेति मन्निरादीगांघोतकतयाकोशंभ्यादिपदस्यैवकीर्ण

अनएवएशः पदार्थैकदेशे शतया नतत्रशोतनसेत्यादिविशेषणत्वर्थः मवाचनप्रसंगो निष्कीर्णविगोरयइत्यादाविकारि
 प्रयोगापनिःशुक्तार्थनयाइवर्कतादिपदप्रयोगासंभवात् नयाविभेदेनिसूत्रावश्यकत्वम् सक्षणाप्रएजसंभङ्ग्यभिन्नापुर
 षड्तिबुबोभयि पार्थासमासस्यएजसबध्वा नितिबुबोधयिषायांविमहस्येत्यादिप्रयोगनियमसंभवात् सापिपंकजपदप्र
 तिबन्दी शक्तिसाधिकान्भावयवशक्तिमजानतोपिबोधान्॥

भोपपत्तीक्तातादिशब्दानामुपादानासंभवादित्यर्थः आवश्यकत्वमिति तत्रपरापणात्पदार्थकतयास्वरप्रतिपत्त्यर्थकतया
 तदुपयोगेपिनसतिरिति भावः प्रतिबन्दीनिपंकजादिपदपदात्वादितिपदपदात्वादितिपदपदात्वादितिपदपदात्वादिति
 त्यपिनादृशतदार्थोक्तिकयोर्विषयसूच्येतेन

शक्त्यग्रहे अवयवशक्तिग्रहाभावेनेभ्यः पंकजादिपदघटकावयवैभ्यः विशिष्टार्थबोधद्रुतिपदत्वादिरूपेणपदादिवोधद्रुत्यर्थः लक्षणार्था
 शक्तिघटकादिति भावः अतएवेति तस्यदीयलक्षणाग्रहे तस्यदशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वादेवेत्यर्थः उत्तरपदलक्षणार्था विनिगमन
 माह यौगिकत्वेनेति विलंबितत्वादित्यनेन शीघ्रोपस्थितिकत्वसुत्तरपदलक्षणार्था विनिगमकमिति सूचितं ननु व्युत्पत्तिपक्षे यौगिकत्व

नच शक्त्यग्रहे लक्षणार्थातेभ्यो विशिष्टार्थप्रत्ययः संभवति अतएव एजादिपदशक्त्यग्रहे राजपुरुषः चि
 त्तगुरित्यादीनबोधः न चिच्चित्रगुरित्यादीलक्षणासंभवेपि अषक्यर्थबहुव्रीहौ लक्षणाया असंभवे बहुव्युत्प
 त्तिभंजनापत्तेरिति वाच्यम् प्राप्नोदकइत्यादावुदकपदएवलक्षणस्वीकारेत् पूर्वपदस्य यौगिकत्वेन तल्ल
 क्षणाया धातुप्रत्ययनदर्थज्ञानसाध्यतया विलंबितत्वात् प्रत्ययानां सन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्यु
 त्पत्त्यनुपेधाच्च घटादिपदे चातिरिक्ताशक्तिः कल्पमाना विशिष्टे कल्प्यते विशिष्टस्यैव संकेतित्वात् ॥ ६ ॥

सुदकादिपदानामपिसुममत्तआह प्रत्ययानानिति यथाश्रुतप्रकृत्यर्थत्वस्योदकादौ बाधान्प्रकृत्यर्थपदमन्यथाव्याचष्टे सन्निहिते
 तिनथाचाणुरपि विशेषोप्यवसायकरइति न्यायेनोत्तरपदएवलक्षणेति नबोधावृत्तिरूपदूषणमपीति भावः पूर्वोक्तदूषणान्तरसु
 दूरतिघटादिपदे चैतिकल्पमानेत्तुक्त्याः लक्षित्वं सूचयति विशिष्टस्यैवेति व्यवहारादिना नत्रैव न लिङ्गारणादिति भावः ॥ ६ ॥

असत्त्वादित्यस्येनतत्रापि विनिगमकगवैषणस्यादितिशेष उन्नरुमदइति आत्रोदकादिघटकोस्कादिपदे इत्यर्थे सालक्षण विशेषो
 यइति घटादिपदात्समासस्यलक्षणायवैषम्यमित्यर्थः अत्रेदबोध्यम् उक्तयुक्त्यापकुंभमित्याद्यावुत्तरपदस्यैवसमीपाद्यर्थे लक्षण
 णा पूर्वपदंमात्पर्यग्राहकम् तत्पुरुषेष्विक्त्विदृष्टेपि षष्ठीत्याद्येकदेशिनिचरमपदस्यैव सापि षष्पस्यर्थाद्यर्थे इतरद्योतकम् नीलो
 त्तलमिन्मादिकर्मधारयेतुनकापिसा प्रत्येकपदशक्त्युपस्थितयो रभेदान्वयसौलभ्यात्तदुश्रीशैशूत्तरपदस्येति सारएवव्य
 क्तम् पाणिपादमिति इंदेसुत्तरपदस्ययाणिपादसमासोरेलक्षण पदांतरयो तर्कं तत्रैवपरंपरयावादनकर्मत्वान्वय एवमिति
 रेतारयोगदृष्टेसाहित्यायन्नप्रत्येकपदार्थेको हत्तरपदस्यैवसा अतएवद्विवचनाद्यर्थे द्वित्वाद्यन्वयस्तत्रसमाहारदृष्टे साहित्यं

बोधकत्वस्यापि प्रत्येकवर्णेष्वसत्त्वात् मूकते चात्यंतसन्निधानेन प्रत्ययार्थान्वयसौलभ्यायोत्तरपदे एवसाकार्थ्येनेइति
 विशेष. स्त्रीकृतचघटादिपदेष्वपि चरमवर्णस्यैववाचकत्वमीमांसकान्त्वैरित्याहुः अत्रोच्यते ॥३॥ विशेष्यमत्रतु विशेषो
 पणमिति भेदः पदसमाहारदृष्टेपिसाहित्याप्रतीतेर्नतत्रलक्षणं किंतु प्रत्येकपदशक्त्युपस्थाप्ययोरेवसाक्षाद्वादनकर्मत्वान्वयः
 इह अत्र प्राणीतिप्रकारणविनिर्णयकत्वसमाहारपदव्यपदेशप्रत्ययम् कृतइतरैतरयोरेतत्प्रसंगः स्वामितरेतरयोगे
 यिनलक्षण एकस्थानाल्लूपदद्वयात्प्रत्येकशक्त्युपस्थितार्थयोर्द्वित्वान्वयसंभवात् एककिपात्वयित्वरूपस्यैकबुद्ध्यवच्छि
 नत्वरूपस्यवासाहित्यस्यपश्चादेवावगमेन पूर्वैतच्चलक्षणप्रहासभवाच्च चार्थेदृष्टइत्यस्य चार्थान्वययोग्यइत्यर्थोन्ततद्विरो
 धोपि युक्तचैतत्तद्वद्वत्वावच्छिन्नस्यप्रधानीभूतार्थेद्वयप्रतिपादकत्वएवदृष्टे सामासिकस्य चेत्यनेन समाससप्तसूत्रमप्येकैक
 स्यविभूतितयापरिगणनस्य भगवत्कृतस्यासंगतेः विशिष्टशक्त्यालक्षणपाठानस्यप्रधानीभूतसमाहारप्रानिपादकत्वैवतुस

सांत्तराहं हस्याविशेषात्तदसंगतिः स्यैव यत् ॥ भारतभावदीपे सममेकत्रासनं समासो विदुषां गुरुशिष्याणां चामंत्रार्थकथा
 र्थवैकत्रावस्थानेन तत्र विदितं मर्थं जानं समासिकं चानुरर्थिकं शृक् तस्य ठस्येकद्वीकादेशः यस्येति चेत्यलोपः तस्य मध्ये हं द्वोर
 हस्यो हस् हं हं रहस्येति सूत्रे हं हं शब्दस्य रहस्यवाचित्वम् शाब्दिकप्रसिद्धमिति व्याख्यातं तत्रु विदितार्थस्य चतुरर्थ्यो मदर्शना
 द्रथं तराधिकारणन्यायेन संकेतितं समासशब्दात्समासरूपार्थस्यैवोपस्थिते रुचितत्वेन प्राप्तस्य सामूहिकठकः समासशब्दान्त
 नभिधानात् हं हं रहस्येत्यनेन रहस्ये व्युत्पादितं हं हं ह्यनित्यनपुंसकत्वेन पुल्लिङ्गस्य तद्वाचित्वा संभवात् समासवाचिनश्च तस्य
 पुल्लिङ्गतायाश्चार्थे हं हं इत्यादौ दृष्टत्वात्पारिभाषिकत्वाच्च तेन समासस्यैव ग्रहणस्योचितत्वाच्च त्वित्यम् न च साहित्याभावेऽन्यात्
 रस्य क्रियान्वयविवक्षायां यश्यधवं खदिरं च्छिधीति वाक्यव्यतिरिक्तप्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् प्रत्ययार्थे हित्वा
 वच्छिन्नधर्मिकस्यैव पदार्थांतरान्वयबोधस्यान्यत्र दर्शनेनात्रापितदवच्छेदेनान्वयस्यैवोचितत्वात् न च हित्वान्वययोग्यताव
 च्छेदकसाहित्यसंतरेण हित्वान्वयएव कथमिति वाच्यम् योग्यतावच्छेदकोपस्थिते रनेन ये क्षणात् उपस्थिते योग्य एव तदन्व
 यात् अतएव घटेन जलमानयेत्यत्र च्छिद्रेतरस्यैव योग्यताबलेनान्वयः ननु च्छिद्रेतरत्वप्रकारकः शाब्दबोधस्तत्राप्रकृत्यर्थ
 तावच्छेदकस्यैव हित्वान्वययोग्यतावच्छेदकत्वेषि क्षिति विरहाच्च विवेचितं चेदमधिकमत्यत्र न च क्षौमवसानावग्रिमादधीया
 तामित्यत्र समुच्चयलाभेन स्यादिति वाच्यम् यत्कर्तव्यं तदनया सहैव निवचनांतरात्सिद्धेः यद्यपि हं हं परस्य एव यित्वरूपव्यये
 श्चादुर्घया तथापि चार्थे हं हं इति विधि सामर्थ्यादेव तत्र समासस्तदर्थस्तूक्तः समुच्चयान्वाचययोस्त्वनभिधानादेवन हं हं इति स्य

यत्किं कस्यापि क्रियायां कस्त्वेषिणान्वयित्वमेव तत्र सामर्थ्यमिति तत्त्वकचिदेतस्य क्वचित्पूर्वोक्तस्य सामर्थ्यस्याप्रयत्ने समर्थसूत्रे वाक्यमे
 दापत्तेरिति पूर्वोक्तापत्तिमिश्रत्वेनापि परिहरति स्वीकृतमिति चरमवर्णस्यैवेति पूर्वपूर्ववर्णोत्तु भवजन्योद्भूतसंस्कारसहितानि
 मवर्णस्यैत्यर्थः ताताकेवसुचरमवर्णार्थेकोऽप्यपिः अधिकमग्रेवस्थते व्यपेक्षायां सामर्थ्ये समास एकोसृष्टीतो भवतीति भाष्या
 शय प्रकाशयन्नेयाधिकमनंदुषयंत्यत्रोच्यते इति ॥४॥ संज्ञादीत्यादिनापत्त्वादपि ग्रहः भाष्यसिद्धपाद इति समासग्रहणमर्थे
 वत्समुदायानानियमार्थमिति भाष्यसिद्धयोऽनुपूर्यः सृष्टमिति वाक्यस्याप्यर्थवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वप्रसक्तौ तद्वाच्ये च चनारं
 मभाष्यक्यनियमार्थेन समासग्रहणेन समाहितम् समासे शक्यतस्य पगमेतु तस्य रत्नरूपार्थवत्त्वाभावेनाप्राप्तं संज्ञा

समासे शक्यस्वीकारे तस्य प्रातिपदिकसंज्ञादिकं न स्यात् अर्थवत्त्वाभावेनार्थवत्त्वात् प्रातिपदिकमित्यस्याप्र
 वृत्तेः न च कृतं चित्तसमासाश्चेत्पत्रसमासग्रहणत्वात्तस्य नियमार्थतायाभास्यसिद्धयाः वैयाकरणभूषणेऽसृष्टप्रतिपादि ।

विपयेतस्यावश्यकतमानियमार्थत्वव्यघातः स्यष्टएव तस्मादेतद्वाच्यमपि समासे विशिष्टशक्तौ मानमिति तत्रोक्तत्वं
 दित्यर्थं न चोर्थवत्त्वत्सामर्थ्येत्पर्थेवाश्वक्वपदबद्धितेऽपि प्रातिपदिकसंज्ञासिद्धिरुत्पथाधात्वादिपर्युदासेनेवार्थवत्त्वेऽसृष्टेन दुपादान
 वैपर्यस्यष्टमेऽदशदीष्टिगानीत्याद्यनर्थकसमुदायस्य तु नियमेन वारणीयत्वादिनिषाध्यम् अर्थवत्त्वग्रहणस्योत्पत्त्यर्थतायाः सि। श्म-
 द्यंतसिद्धत्वेन तस्सामर्थ्यभावात् अर्थवत्त्वग्रहणं सुच्चिन्त्यपदे शार्थमिति भाष्येणार्थवत्त्वेन सादृश्यवोधनार्थं तदुपयोगदर्शनाच्चे
 ॥५॥ इति विशिष्टशक्यभ्युपगमनतरेण समासे प्रातिपदिकसंज्ञादींश्चिन्त्यमेवेति श्रवणः ॥

ननु चित्रगुरित्यादौ विशिष्टे शक्य स्वीकारे पितृत्वनिबंधनप्रातिपदिकसंज्ञानुपपत्तिः तथाहि नशक्यसंबंधोलक्षणगभीरायान्
 द्यौषोषइत्यादावसंभवान् तत्रतात्रलगभीरपदंतीरलक्षकंनद्यामित्यस्यानन्वयापत्तेः नहितीरंनदीपदमपिनतथा गभीरपदार्थस्या
 नन्वयापत्तेः नचप्रदह्येप्रत्येकंसाविशिष्टुनदीतीरा भावप्रसंगान् नचनदीपदेनैवगभीरनदीतीरंलक्ष्यते गभीरएदियदंतात्पर्यं
 ग्राहकमितिवाच्यम् गभीरपदस्यतात्पर्यग्राहकत्वमुननदीपदस्येतिविनिगमनाविरहात् नचनदीपदस्यद्रव्यवाचकतयासाक्षा
 त्संबंधएवलक्षणार्थोविनिगमकइतिवाच्यम् गभीरपदस्यापिनित्यंगुणिवाचकतयातदर्थस्यापिसाक्षात्संबंधाविशेषान् तस्मा
 त्प्रदह्यलक्षणार्थो गौरवात्समुदाय एवसंगीकार्यो अत्रएवार्थवादवाक्यानां प्राशस्त्ये लक्षणोति संगच्छते किंतु स्वबोध्यरूपेवसा

समासवाक्ये शक्यभावेन शक्यसंबंधरूपलक्षणाया अयि असंभवेन लक्षणिकार्थवत्त्वस्याप्यसंभवात् ॥ ५ ॥

अस्ति च गभीरायान्द्यौमित्यत्र वाक्यज्ञाया गभीरा भिन्ननदीतत्संबंधस्तीरे इति एवं च चित्रगुरित्यादिसमुदायस्य लक्षणया चित्राभि
 न्नगो स्वामिरूपार्थबोधकत्वरूपार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकसंज्ञानुपपत्तेर्यत्र आह समासवाक्यइति वाक्यइत्युक्त्या क्वचिन्नत्संभवेपि
 सर्वत्र राजगुरुषोदिसमासेतदसंभवं ह्येव यति अयमाशयः स्वज्ञाप्यसंबंधस्य नलक्षणात्वमपभ्रंशेपितत्रसंगात् किंच स्वज्ञाप्य
 इत्यस्य स्वनिष्ठज्ञापकतानिरूपकज्ञाप्यतावदर्थसंबंधइत्यर्थो वाच्यः तत्रज्ञापकत्ववृत्त्या बोधकत्वमुत्तजानजनकज्ञानविषयत्वमा
 त्रं नाद्यः वाक्ये लक्षणाभावप्रसंगान् तदर्थस्य गभीरस्य वृत्त्यबोधात्वात् नांत्यः प्रत्येकं वर्णनामर्थवत्त्वापत्त्या विभक्त्यापत्तेरिति स्वशा
 क्यसंबंधोलक्षणेत्येवांगीकर्णीयम् तथा च समासेतदसंभवेन प्रातिपदिकसंज्ञानुपपत्तिस्तदवस्थेति तदर्थं विशिष्टशक्तिस्वीकार

तस्य सिद्ध इति त्रिवेकादेशे प्रतिषेधो न वत्वावित्कारे संज्ञाभिधानादिति भावात् सूत्र्यतामिति अति समासश्च प्रातिपदिकमित्येव सू-
 यतामित्यर्थं तथा च तिङ् सुबन्तमित्यत्र न समासस्य प्रातिपदिकत्वलाभादतिरिच्यमानम् समासग्रहणा-
 ने पुनार्यं सत्वित्यर्थं प्रत्येकवर्णोद्धिति वर्णानामानर्थक्यपक्षे प्रातिपदिकसंज्ञार्याप्रकाशनीयार्थो भावादविशेषेण प्रतिवर्णवि-
 किर्षं भवादेव्यादिवेति भावः अर्थवत्त्वेनेति अर्थवद्ग्रहणस्यावश्यकत्वेनेत्यर्थः न चार्थवत्त्वमुदायघटकवर्णानामर्थव-

अथ प्रतिपत्सु किङ्कारभ्यङ्गोऽसु विनितिप्रप्रत्याहारो माध्यसिद्धः तस्मादायानिप्रप्रातिपदिकमित्येव सू-
 अतोलुतमर्थवदादि सूत्रद्वयेन समासग्रहणच निषेधार्थं मसु तथा कतिप्रतिवन्तभिन्नं प्रातिपदिकमि-
 त्यर्थोत्समासस्यापि सास्यादिति चेत् तथापि प्रत्येकवर्णेषु संज्ञावारणापार्थवत्त्वावश्यकत्वेन समासाच्चा-
 त्रितादवस्यमेव तथा च प्रातिपदिकसंज्ञारूपकार्यमेवार्थवत्त्वमसु मापयति धूम इव वद्वि म् ॥

पक्षस्यापि भाग्येदर्थानात्तद्ग्रहणेपि विभक्तिर्दुर्वारतिवाच्यम् न तु संक्षेपिसंघानस्यैकार्योत्सुनभावोवर्णोदिति प्राच्यानत्रिभेकेव ।
 त्रिभक्तिः समुदायावयवार्थगतमेकत्वबोधयेत् एकमेवपदेकत्वत्वैकेनमुपप्रकृत्यमितिनिकोपनीयाभावादिभक्ते प्रत्येक-
 वर्णद्वयत्यनेरिति भावः

ननु समासवाक्यस्यार्थवत्त्वाभावेऽपि न प्रातिपदिकसंज्ञानुपपत्तिः क्वचिदिति सूत्रेणैव तत्संभवात् संभवति विधित्वेऽपि मकल्पना
 या अन्याय्यत्वात् समासग्रहणमेव च समासएकार्थीभावेऽपि न पूर्वसूत्रेण तत्र सक्तिरर्थवत्त्वाभावात् संसर्गस्याश
 क्यत्वेऽप्याकांक्षादिवशादेव तद्ज्ञानस्य रूपपादत्वात् एवं प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्याप्यनर्थकत्वेनाप्राप्तसंज्ञाविधानार्थं क्वचिदिति प्र
 हणमिति समासस्यैव सूत्रस्य विधायकत्वम् आद्यसूत्रस्य नुशब्दस्वरूपमेव ननु बहुपदुरित्यादिसमुदायोऽस्य
 नरपदलाक्षणिकतादृशसमुदायस्यार्थवत्त्वाभावात् क्वदंतानां केषां चिदर्थवत्त्वेऽपि धातुत्वादेवं तद्धितानामपीयानित्यादीनां

किंचैवं चित्रगुमानयेत्यादीकर्मत्वाद्यनन्वयापत्तिः प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थोचितस्वार्थबोधजनकत्वव्युत्पत्तैः विशिष्टो नर
 मेव प्रत्ययोन्यतेर्विशिष्टस्यैव प्रकृतित्वात् यजुसत्तिहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिरेव कल्प्यते इति तन्न ॥

प्रत्ययत्वेन तादृशसमुदायस्य त्वनर्थकत्वेन पूर्वसूत्राविषयत्वेन तत्र तत्र प्रातिपदिकत्वविधानार्थं सूत्रकारेण द्वितीयं सूत्रं प्रणी
 तम् अतएवात्रार्थवदिति नानुवर्ततेऽसंभवात्प्रयोजनाभावाच्च तन्नच्छब्देन प्रत्ययपरिभाषयानन्दनप्रद्वर्णसंज्ञाविधावित्यस्य
 प्राधिकत्वादुत्तरादिवत्केवलकृतामप्रयोगेण तदुपादानवैयर्थ्याच्च यद्यस्य कस्युक्त्या तद्धितपदस्यापि तद्धितानुपरतैवलभ्यते त
 थापि बहुपदादिसंग्रहाय तत्स्वाव्यवहितोत्तरत्वसंबंधेन तद्धितविशिष्टप्रकृतिघटितसमुदायतद्धितानुत्तरपरता
 या व्याख्येयम् प्रकृतिवत्त्वप्रत्ययविधानावधित्वम् इयानित्यादीनुप्रत्ययस्यैव तदंतत्त्वान्न दोषः पचतक्यादिसमुदायांतर्ग
 नतद्धितप्रकृतेर्निरुक्तनद्धितवैशिष्ट्याभावात्तत्रातिप्रसंगः

कद्रुहणपरिभाषाअनतरग्रहणशापितायाअसर्वत्रिकत्वाच्चनमूलकेनोपदेशमित्याद्यवतिप्रसक्तिरेवसमासग्रहणेनाप्यप्राप्रभा
 निपदिकसजाविधानाद्राजपुरुषइत्यादिसमुदायात्स्वाद्युत्यन्ति सुल्लभेति तत्रविशिष्टशक्यभ्युपगमोनिष्प्रमाणकः वाक्यस्यसाने
 तुक्तमेवतत्रकोशादिनाशक्यपरिच्छेदान् यत्रतुकोशादिकंपरिच्छेद्वक्तव्यसमासेयकजादौताननिवारयामः एवंचवाक्यस्या
 र्यवत्त्वाभावेनप्रातिपदिकसजाः प्रसक्तैस्तद्वृत्तिरूपफलाभावेनसमासग्रहणस्यनियमार्थत्ववर्णनंमसाप्रतम् माख्यतस्यनि
 यमपरतयावर्णनंतुससर्गं स्यशक्यत्वमित्येकदेशिमतमनुसृत्यैवेत्यहवे एह किञ्चैवमिति एवंसमासेविशिष्टशक्यस्त्री
 कारिकर्मत्वाद्यनैत्वयापनिरित्यस्यगवादिप्रदर्थेइतिशेष तत्रहेतुमाह प्रत्ययानामिति तथाचप्रकृतित्वंप्रत्ययविधाना
 वधित्वम् ननुप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वम् बहुपदुरित्वादीपद्वादिशब्देऽव्याप्तेः नचतावेवषष्ठप्रतिक्षेपीततः परेसेवचप्रकृतिर्गृहे
 तिभाष्यात्प्रत्ययाव्यवहितपूर्वस्यैवप्रकृतित्वलाभइतिवाच्यमन्तदर्थानवबोधात् यीततोविधानाचधेरसतिविशेषानुशासने
 परीतावेवसुप्रिडावित्तुपलक्षणंप्रत्ययानरस्यापियतोविहितौसेवप्रकृतिरितिदर्थान् आद्येत्यभ्यासानिप्रायेण तथाचसमा
 सौत्तरपदस्यविधानवधित्वरूपप्रकृतित्वाभावेनतदर्थेनकर्मत्वाद्यन्वयः समवत्युक्तंश्रुत्यपि विरोधादितिभावः प्रत्ययानामि
 तिभ्रुत्यनिर्दिष्टिनमानयेत्यादौ दुंडादीकर्मत्वान्वयकारणायस्त्रीक्रियते तदर्थेएवंप्रकृत्यर्थनियुविषयतानिरूपितविषय
 तासत्रंधेनशाब्दबुद्धिमनिविशेष्यतासंबंधेनप्रत्ययजन्योपस्थितित्वेनहेतुनेतितत्रप्रकृतेसन्नित्तेमे निवेशलावर्तके
 कस्यलेव्यभिचारवाएणानुप्रकृतित्विनगौरवादिमित्तंरूपयित् सुपन्यस्य यन्विति सन्निहितिसन्नि
 त्तपूर्वत्वेनानुसंधीयमानत्वं मस्यव्यभिचयत्वादिपदेगच्छेत्सु

उपकुं भादौ व्यभिचारे ज्ञावनंतु प्राचीनमते नव्यनयेतत्रोत्तरपदे लक्षणासु पगमेन तदप्रसक्तेः तत्रापि उपकुं भादिसमासेपीत्यर्थः
 आनुशासनिकेति सन्निहितत्वं नाव्यवहितपूर्वत्वम् तच्चेन्नानुसंधीयमानत्वं वा धवखदिगवित्यादौ धवादिपदार्थे विभक्त्यर्थान
 त्वयंप्रसंगात् किं नु सन्निहितत्वेनानुशासनबोधितत्वं तच्च धवादिपदार्थानामस्तीत्याशयवानाह तथाचे
 ति समस्यमानपदोत्तरमिति समासस्यानेकपदसमुदायात्मकतयासमुदायस्यप्रत्येकानतिरिक्ततयासमासरूपप्रातिपदिका

उपकुं भमद्धृपिप्यलीत्यादौ पूर्वपदार्थे विभक्त्यर्थान्वयेन व्यभिचारेत् न च तत्रापि सन्निधानमेव आनुशासनिकसन्नि
 धेर्विवक्षितत्वात् तथाच यत्पदोत्तरं यानुशिश्यासातदर्थगतं स्वार्थबोधयति समासे च समस्यमानपदोत्तरमेवानुशा
 सनमिति ज्ञाच्यम् अर्थवत्सूत्रेण विशिष्टस्यैव प्रातिपदिकत्वेन विशिष्टोत्तरं विभक्त्यनुशासनात् अथ प्रकृतित्वात्
 ये विभक्त्यर्थान्वय इत्येवकल्प्यते इति चेत्तर्हि पंचजमानयदंडिनंपश्यशूलिनंपूजनयैत्यादौ पंचकौदण्डशूलेष्वानयन
 ॥ दर्शनपूजादेरत्वयप्रसंगाः

द्विहितविभक्तेस्तनत्पदसन्निहितत्वादिति भावः संभवे देवं यदिसमासग्रहणनिबंधनाप्रातिपदिक

संज्ञा किंतु तस्य नियामकतया पूर्वसूत्रेणैव सावाच्याऽ तथाचोक्तप्रकारसंभव इत्याशयेनाहार्थवत्सूत्रेणेति तथाच शास्त्रबोधि
 तसन्निहितत्वमपि विशिष्टस्यैव न केवलपूर्वपदस्येत्युक्तस्थले व्यभिचारेणोदुहृद् इति भावः प्रकृतित्वस्य पर्याप्तव्यविलक्षण
 संबंधेन समुदायमात्रविश्रांतत्वेपि केवलाश्रयतया तद्धत्वस्य प्रत्येकदेशेपि संभवादुक्तव्युत्पत्तिशरीरे आश्रयत्वेन विवेशनीये
 त्याशयेन शंकते अथेति प्रकृतित्वाश्रये प्रकृतित्वाश्रयार्थे ॥

कद्रुहणपरिभाषायाअनतरग्रहणशायितायासार्धविकत्वाच्चनमूलकना ५२ शमित्यादावतिप्रसक्तिरेवसमासप्रहणेनाप्यभाप्रत्रा
 नियदिकसंज्ञाविधानाद्राज्युसुषइत्यादिसमुदायात्त्वद्युत्पत्तिः सुलभेति मत्रविशिष्टशुच्यभ्युपगमोनिष्प्रमाणक वाक्यस्य साने
 तु कमेवतत्रकोशादिनाशक्त्यपरिच्छेदात् पथतुकोशादिकंपरिच्छेदकं तत्र समासेपकजादौ ताननिवारयामः एवंचवाक्यस्या
 र्यवत्वात्तवेनप्रानिपेदिकसुत्राऽप्रसंकेलादृत्तिरूपफलाभावेन समासग्रहणस्य नियमार्थत्ववर्णनमसाप्रतम साख्येनस्यनि
 यमपरितोकावर्णनेनुसंसर्गस्यशक्यत्वमित्येकदेशिमनमनुसृत्यैवेत्यसर्वे एह किंचैवमिति एवंच समासे विशिष्टशुच्यस्त्री
 कोरेकमेत्वाद्येनन्वयापन्निरित्यस्य गवादिपद्यर्थे इतिशेष तत्रहेतुमाह प्रत्ययानामिति तत्राचप्रकृतित्वंप्रत्ययविभ्राना
 र्थधित्वम् ननुप्रत्ययाच्यवहितपूर्वत्वम् बहुपदरित्यादौपद्वादिशब्दऽव्याप्तेः नन्यतावेवमुपनिर्दिष्टीततः परेसेवचप्रकृतिराद्ये
 तिमाख्यात्यन्यथाच्यवहितपूर्वस्येधप्रकृतित्वलाभइतिवाच्यमनदर्यानवबोधान्न योनोविधानवचेरसतिविशेषानुशासने
 परेतावेवसुप्तिह्यचित्युपलक्षणाप्रत्ययोतरस्यापि यन्नो विहितैसेवप्रकृतिरिति नदर्योत् आद्येत्यम्यासानि प्रायेण तथाच समा
 सोत्तरपरस्यविधानवधित्वरूपप्रकृतित्याभावेन तदर्थेनकमेत्वाद्यन्वयः संभवत्युक्त्युत्पत्तिनिरोधादिति माधः प्रत्ययानामि
 तिभ्युत्पत्तिर्हिद्विर्नमानुयेत्यादौ दृष्ट्यादौ कर्मत्वान्नपचारणायस्त्विक्रियते तदर्थे एवप्रकृत्यर्थनिसुविषयतानि रूपित विषय
 तासंबंधेनशाब्दबुद्धिप्रतिविशेष्यतांसंबंधेनप्रत्ययपजन्योपस्थितित्वेन हेतुनेति तत्र प्रकृते सन्निहितत्वेनैव निवेशस्तावन्नैवो
 क्तस्यैव्यभित्चारथारण्यन्नमुप्रकृतित्वेन गौरवादिमितं दूषयितुमुपन्यस्यति यत्त्विति सन्निहितेति सन्निहितत्वं चाव्यच
 नेप्रवृत्तेनानुसंधीयमानत्वं तस्यच चिन्मकादिपदेगवादेशे संज्ञेनोक्तानुपपत्तिरिति भावः व्युत्पत्तिरेवैत्येवकारेण पूर्वोक्तप्रकृतित्व

उपकुं भादौ व्यभिचारे द्वाव नंतु प्राचीनमते नव्यनयेन त्रीनरपदे लक्षणाभ्युपगमेन तदप्रसक्तैः तत्रापि उपकुं भादिसमासे पीत्यर्थः
 आनुशासनिकेति सन्निहितत्वं नो व्यचहितपूर्वत्वम् तच्चेनानुसंधीयमानत्वं वा धवस्वदिरावित्यादौ धवादिपदार्थे विभक्त्यर्थो न
 न्वयप्रसंगात् किंतु सन्निहितत्वेनानुशासनबोधितत्वं तच्च धवादिपदार्थानामस्तीत्याशयवानाह तथा चै
 नि समस्यमानपदोत्तरमिति समासस्यानेकपदसमुदायात्मकतया समुदायस्य प्रत्येकानतिरिक्ततया समासरूपप्रातिपदिका

उपकुं भमर्द्धपिप्यलीत्यादौ पूर्वपदार्थे विभक्त्यर्थत्वयेन व्यभिचारेत् न च तत्रापि सन्निधानमेव आनुशासनिकसन्नि
 धेर्विवक्षितत्वात् तथा च यत्पदोत्तरं यानुशिश्रसातदर्थगतं स्वार्थबोधयति समासे च समस्य मानपदोत्तरमेवानुशा
 सनमिति वाच्यम् अर्थवत्सूत्रेण विशिष्टस्यैव प्रातिपदिकत्वेन विशिष्टोत्तरं विभक्त्यनुशासनात् अथ प्रकृतित्वात्
 ये विभक्त्यर्थो न्वय इत्येव कल्प्यते इति चेत्तर्हि पंचकजमानपदं डि नं पश्य शूलिनं पूजयेत्यादौ पंक्तौ दण्डशूलेष्वानयन

॥ दर्शनपूजादेरत्वयप्रसंगाः

द्विहितविभक्तेस्तनपदसन्निहितत्वादिति भावः संभवे देवं यदि समासग्रहणनिबंधना प्रातिपदिक

संज्ञा किंतु तस्य नियामकतया पूर्वसूत्रेणैव सावाच्याऽ तथा चोक्तप्रकारे संभव इत्याशयेनाहार्थवत्सूत्रेणेति तथा च शास्त्रबोधिर
 तसन्निहितत्वमपि विशिष्टस्यैव न केवलपूर्वपदस्येत्युक्तस्यैव्यभिचारेणोदुत्तर इति भावः प्रकृतित्वस्य पर्याप्त्यैव्यविलक्षण
 संबन्धेन समुदायमात्रविश्रांतत्वेपिकेवलाश्रयतया तद्धत्वस्य प्रत्येकदेशेपि संभवादुक्तव्युत्पत्तिशरीरे आश्रयत्वेन विवेशनीये
 त्याश्रयेन शंकते अथेति प्रकृतित्वाश्रयप्रकृतित्वाश्रयार्थे ॥

असन्नितप्रकृत्यर्थेषु षण्णान्वसन्विहिते पितदाहृ अघटासात इत्तु धार्थे प्राधान्यमत्रेत्याशयेन दूषणोद्घाचननत्वं ।
 चाधेवक्ष्यते विशेषणनयेति एकत्र विशेषणतयावरुद्धस्य परत्रतदन्वयेने एकांशस्य द्वितीयाकाः यमकापि विशेषणेनापुण्य
 यद्वृत्तिपथाशुतदूषयति पाकान्नीलद्रव्यादिनीलत्वसुखयोः स्वाभाव्ये विशेषणतया स्थितयोः पाकादित्याद्ये तर्गतपचस्यर्थे हेतु
 त्वस्यानन्वयापत्तेरित्यर्थः । तज्जन्यज्ञानविषयत्वमिति तत्सवार्थः प्रकृतिः सन्नपदेन दृत्तिप्रतिपाद्यत्वसम्बन्धेदस्य विप्रग्वो-
 नत्वदं हादीना विशेषणतयानतत्रानपनाद्यन्वयः पाकास्त्रिलः धर्मस्तु
 अघटमानयेत्यत्र घटे प्यातयनान्वयापत्तेषु नत्वदं हादीना विशेषणतयानतत्रानपनाद्यन्वयः पाकास्त्रिलः धर्मस्तु
 रूपसुखादाचनत्वप्रसगात् पचप्रकृत्यर्थत्वं तज्जन्यशून्यविषयत्वमात्रम् तस्या
 खीत्यादीपाकथर्माद्विजन्यतायाः रूपसुखादाचनत्वप्रसगात् पचप्रकृत्यर्थत्वं तज्जन्यशून्यविषयत्वमात्रम् तस्या
 विरुद्धमिति तन्नघटपत्रेत्कत्र घटपदात्समवायेनोपस्थिताकाशवारणापसृक्त्या प्रकृत्यर्थत्वस्यावश्यं कत्वात् । आ-
 यप्रत्ययप्राग्वर्तिपदजन्योपस्थितिर्विशेष्यत्वं प्रकृत्यर्थत्वमिति चेन्न गामानयतिकस्मोद्दुहेनेत्यत्र कृतेनतीयाशो-
 ष्यप्रत्ययप्राग्वर्तिपदजन्योपस्थितिर्विशेष्यत्वं प्रकृत्यर्थत्वमिति चेन्न गामानयतिकस्मोद्दुहेनेत्यत्र कृतेनतीयाशो-

विरुद्धमिति तन्नघटपत्रेत्कत्र घटपदात्समवायेनोपस्थिताकाशवारणापसृक्त्या प्रकृत्यर्थत्वस्यावश्यं कत्वात् । आ-
 यप्रत्ययप्राग्वर्तिपदजन्योपस्थितिर्विशेष्यत्वं प्रकृत्यर्थत्वमिति चेन्न गामानयतिकस्मोद्दुहेनेत्यत्र कृतेनतीयाशो-
 ष्यप्रत्ययप्राग्वर्तिपदजन्योपस्थितिर्विशेष्यत्वं प्रकृत्यर्थत्वमिति चेन्न गामानयतिकस्मोद्दुहेनेत्यत्र कृतेनतीयाशो-
 ष्यप्रत्ययप्राग्वर्तिपदजन्योपस्थितिर्विशेष्यत्वं प्रकृत्यर्थत्वमिति चेन्न गामानयतिकस्मोद्दुहेनेत्यत्र कृतेनतीयाशो-
 ष्यप्रत्ययप्राग्वर्तिपदजन्योपस्थितिर्विशेष्यत्वं प्रकृत्यर्थत्वमिति चेन्न गामानयतिकस्मोद्दुहेनेत्यत्र कृतेनतीयाशो-
 ष्यप्रत्ययप्राग्वर्तिपदजन्योपस्थितिर्विशेष्यत्वं प्रकृत्यर्थत्वमिति चेन्न गामानयतिकस्मोद्दुहेनेत्यत्र कृतेनतीयाशो-
 ष्यप्रत्ययप्राग्वर्तिपदजन्योपस्थितिर्विशेष्यत्वं प्रकृत्यर्थत्वमिति चेन्न गामानयतिकस्मोद्दुहेनेत्यत्र कृतेनतीयाशो-
 ष्यप्रत्ययप्राग्वर्तिपदजन्योपस्थितिर्विशेष्यत्वं प्रकृत्यर्थत्वमिति चेन्न गामानयतिकस्मोद्दुहेनेत्यत्र कृतेनतीयाशो-
 ष्यप्रत्ययप्राग्वर्तिपदजन्योपस्थितिर्विशेष्यत्वं प्रकृत्यर्थत्वमिति चेन्न गामानयतिकस्मोद्दुहेनेत्यत्र कृतेनतीयाशो-
 ष्यप्रत्ययप्राग्वर्तिपदजन्योपस्थितिर्विशेष्यत्वं प्रकृत्यर्थत्वमिति चेन्न गामानयतिकस्मोद्दुहेनेत्यत्र कृतेनतीयाशो-

प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तेरेकार्थीभाववादिमतेसन्वेपिनास्मन्मतेसासर्वत्रिकीसमासएवासंभवान् किंतुप्रकृतैव्युत्पत्त्यंतरमेवकल्प
 येदित्यभिप्रेत्याहाथेति अल्लप्रकल्पनामिति समस्यमानपदार्थविषयानिरूपितविषयतासंबंधेनशब्दप्रतिविशेष्यतासंबंधेनप्र
 त्ययजन्योपस्थितेः कारणत्वांतरकल्पनामित्यर्थः ननुप्रत्ययानांसन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वरूप्याव्याससमाससाधारण्ये
 कैवव्युत्पत्तिः सन्निहितत्वंचप्रकृतिघटकत्वेसन्निप्राग्वर्तित्वमिति नोक्तदूषणमत आह दिगिति तत्राकल्पनेचोक्तव्युत्पत्त्यपेक्ष

अथसमस्यमानपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वंसमासोत्तरविभक्तेः कल्प्यतेइतिचेत्तत्र अल्लप्रकल्पनांल्लप्रव्युत्पत्तित्यागं
 चापेक्ष्यसमुदायशक्तिकल्पनस्यैवयुक्तत्वादितिदिक् अपिचसमासेविशिष्टशक्त्यस्वीकारेराजपुरुषश्चित्रगुनीलो
 त्यलमित्यादौसर्वाननन्वयप्रसंगः राजपदादेः संबंधिनिलक्षणायामपितंडुलः पचतीत्यादौकर्मत्वादिप्रसर्गेणतंडुलादेः पा
 कादावन्वयचाराण्यप्रातिपदिकार्यप्रकारकबोधप्रतिविभक्तिजन्योपस्थितैर्हेतुतायाआवश्यकत्वान्पुरुषादैस्तथात्वाभा

यापदत्वस्यप्रकृतिव्यघटितस्यव्युत्पत्तौनिवेशेगौरवमित्यादिदिगर्थः ननुप्रत्ययानामिव्युत्पत्तेः प्रकृतिप्रत्ययघटिततयातत्रप्रहृ
 तित्वप्रत्ययत्वयोरनुगतयोर्दुर्वचत्वेनतत्रद्व्यक्तिभेदेनकार्यकारणभावोवाच्यस्तथाचसमासस्यलेसमस्यमानपदार्थस्यप्रत्यया
 र्थान्वयाभ्युपगमेबाधकाभावोऽत आहापिचेति अनन्वयप्रसंगइति नामार्थयोरितिव्युत्पत्तेरितिभावः अनन्वयमेवाह राजप
 दादेरिति लक्षणायाःपीत्यपिनासंबंधलक्षणायांनितरणमन्वयाभावः सूच्यते ॥ ६० ॥ ६० ॥

नचोक्तव्युत्पत्तेस्तदुलः शुभद्रत्यादीव्यभिचारोत्प्राह तदुलः शुभद्रति अभेदेनैवान्वयदति सप्याचतदुलान्वयिनिप्रानिपदिकार्थे
 विभक्तिजन्योपस्थितेः सत्त्वान्तत्रव्यभिचार इतिभावः शुभ्रेणतदुलेनेत्यादीव्यभिचारमाशंक्यनिएचकृ अभेदार्थिकेति अथवा
 दद्वनत्समानाधिकरणभीष्मादिभ्योद्वितीयादिविभक्तैरनभिहितसूत्रेभाष्यकृताभिधानात्सामानाधिकरणसामानाधिकरणयो
 शेष्यविशेषणयोर्भावस्याभेदस्यविशेषणपदोत्तरविभक्त्यर्थत्वलाभात्तत्रार्थिशुभ्रेणेतितीयाजन्याभेदोपस्थिति सत्त्वान्नव्यभिः।
 चारइतिभावः नन्वत्रयदिभेदत्वावच्छिन्नाभावस्तदाऽप्रसिद्धिभेदस्यकेवलान्वयित्वात् यद्विभेदप्रतियोगिकाभावस्तदानीलो

तदुलः शुभद्रत्यादौचप्रानिपदिकार्थकप्रथमार्थेतदुलादिसत्त्वचशुक्लेऽभेदेनैवान्वयः शुभ्रेणतदुलेनेत्यादौच
 विशेषणविभक्तिरभेदार्थपाठिकोवान्वय इतिनातिप्रसंगः तंक्वचसमासेपरस्परमन्वयासमवाद्यवश्रियके
 वससुदायस्यतादृशेविशिष्टार्थेशक्तिः किंच एजपुरुषइत्यादे सबन्धिनिबन्धेवालक्षणात्मन्धः ॥ ६ ॥ ॥

वद्विरितिवाक्यस्यप्रामाण्यापत्तिर्द्वित्वदिनानीलभेदाभावस्यवह्नौसत्त्वात् विशेषणविभक्त्यर्थिकदेशेभेदेप्रकृत्यर्थस्यानन्वयापा
 निश्च नन्वभेदेऽभावेचद्वितीयादेः शक्ति भेदेचप्रकृत्यर्थस्यप्रकृत्यर्थतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनान्वयः उक्तसंब
 धेनप्रकृत्यर्थविशिष्टभेदस्यतुतत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनाभावेऽन्वयोपगमान्तोक्तायन्यादिरितिवाच्यम् प्रमेयोघटइत्यादी
 प्रमेयत्वावच्छिन्नभेदप्रसिद्धोक्तप्रकारसम्भवात् नीलघटादिपरनीलपट्टघटितनीलोघटइति वाक्यस्यप्रामाण्यापत्तेश्च

नीलत्वादिना नीलभेदाभावस्य घटेऽवाधात् न च तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभेद एव विभक्त्यर्थः तथा सत्यपूर्वव्यक्तिनिष्ठतद्व्यक्तित्वस्य भाना
संभवेन तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावे शक्तिग्रहासंभवेना पूर्वव्यक्त्यभेदान्वयानुपपत्तौः अत्रावबुद्धेर्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वा
नुपपत्त्या एकैर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावेऽपर्यर्थावच्छिन्नप्रतियोगितायाः संबंधतया भानासंभवाच्चैतिचेन्न अभेदस्तादात्म्यं
तच्च स्वतृप्त्यसाधारणो धर्मः असाधारण्यं च स्वप्रतियोगितृप्तित्वस्य सामानाधिकारण्योभयसंबंधेन भेदविशिष्टं यत्तदन्यत्वमित्येक
मात्रतृप्तिधर्म एव प्रवृत्तेः सः तस्मिन्नाधेयतया प्रकृत्यर्थान्वयः अपूर्वव्यक्तिनिष्ठतद्व्यक्तित्वस्य विशिष्यस्य यत्तु मशक्यत्वेप्येकमा
त्रधर्मत्वेन सामान्यप्रत्यासत्त्यासु ग्रहात्सर्वसुस्थितिपारिजादिति शब्दबोधोत्तरकालिक इत्यर्थः अन्वयइति तद्धोध इत्यर्थः अरु
णाधिकारणीत्यासर्वेषां विभक्त्यर्थानां प्रथमं क्रियायामेवान्वयेन तत्र शुभादिपदार्थान्वये विभक्तिजन्योपस्थिति संत्वात्तत्पक्षेपि
नोक्तव्युत्पत्तेर्व्यभिचारइति भावः ननु नामार्थयोरित्युत्पत्तेराजापुरुषस्तंडुलः पचनीत्यादौ रात्रः स्वस्वामिभावसंबंधेन पुरुषे
तंडुलस्य कर्मतासंबंधेन धात्वर्थपाकेऽन्वयवारणायावश्यकत्वेपि तत्र राजापुरुषस्तोकं पचनीत्यत्राभेदसंबंधेनान्वयाद्यभिचार
वारणायाभेदानिरिक्तसंबंधावच्छिन्नत्वं नामार्थनिष्ठप्रकारतायां निवेशनीयं च विशेषणविभक्तेराभेदार्थकतया निर्वाहः कट एव क
र्मेति भाष्यव्याख्यावसरे भीष्मादीनां स्वयमकर्मकत्वेपि विशेष्यसंबंधि विभक्तौ वैभीष्मादिपदोत्तरं भवितव्यम् तदेकयोगक्षेमत्वात्केव
लानां च प्रातिपदिकानां प्रत्ययः परश्चेति नियमेन प्रयोगानर्हत्वात् यशेश्वरसुहृदः स्वयंनिर्धना अप्रितदीयधनेनैव तत्फलभाज ए
वंगुणाऽप्रीत्यनभिहितहृत्त्रैवदताकैपटेन विशेषणविभक्तेः साधुत्वमात्रार्थकत्वं स्पष्टमेवोक्तं विभक्त्यर्थप्रातिपदिकार्थविशेष्यकपुरु
षादिप्रकारकबोधस्यानुभवाच्च अत्र एव व्युत्पत्तौ भेदेनेति पृथ्यते तथा च तत्पक्षे लक्ष्यार्थराजसंबंधिनः पुरुषादावन्वयो नानुपपन्नो

विवरणविरोधादिति अत्रयदतिविग्रहस्य विनियमाणसमानार्थकत्वनाविनियमाणजन्यबोधेयद्यद्विशेष्यकत्वेसति पद्यत्रकारक-
 त्वतत्तद्विशेष्यकतन्त्रकारकबोधजनकत्वम् प्राप्तमुदकयमित्यादिः प्राप्नोदकादिसमासविग्रहत्वानुपपत्तौ पद्यतिव्याकरणमर्थ-
 नेद्रत्यदीनां पाचकोवैयाकरणद्रत्यादिह्यनविग्रहत्वानापत्तेश्च तत्रविग्रहविग्रहमाणजबोधविषयपदाद्योनाविशेषणविशे-
 य्यभाववैयरीत्यात्तापितजन्यबोधीययावद्विषयकबोधजनकत्वमपुरुपस्यराजेत्यस्यापि एजपुरुषादिविग्रहत्वापत्तेः किंतु विनिय-
 माणजबोधजनकत्वं न च प्राप्तमुदकं यमित्यादेः प्राप्नोदकादिसमासजबोधविषयाः परस्परसंबन्धनात्यर्थविषयीभूताश्च भावंत-
 पदार्थाउदकादयस्तावद्विषयकबोधजनकत्वपदकीयाकर्मनेत्येतावन्नाप्रस्यघटकर्मकानयनकृतिरिति विग्रहत्वधारणापयावदि-

एतत्पुरुषदतिविवरणविरोधान् समाससमानार्थकवाक्यस्यैव विग्रहत्वात् अन्यथा तस्माच्छक्तिनिर्णयो न स्यात्

ति एतत्पुरुषसुंदरद्रत्यधिकावगाहिनो एमपुरुषदतिविग्रहत्वमिष्टमेव वस्तुतस्तु शक्तिग्रहणार्थप्रयुज्यमाने तस्मिन्नाप्य-
 र्थविषयार्थकपदप्रयोगदीर्घभ्यमेवपुरुषस्य एजेत्यादेस्तु विग्रहत्वकारणाय तात्यर्थविषयत्वं विशेषणतत्रपुरुषप्रतियोगोपट-
 कर्मत्वमित्यादिसमुदायस्य घटनयेत्यादिविग्रहत्वकर्मकरोतीत्यादीनां तु कर्तृत्वकारणानामेवकारणानामेव न्यायनयेकुं न
 रादिविग्रहत्वम् प्रकृते च एजपुरुषद्रत्यादित्वस्य एतत्पुरुषदृतिवाक्येऽस्तत्त्वान्तस्य विग्रहत्वानुपपत्तिरिति अन्यथेति समागर्थ-
 कत्वाभावे द्रत्यर्थः न स्मान् विग्रहवाक्यात् न स्यादिति तत्समानार्थकवाक्यस्यैव तच्छक्तिनिर्णयकत्वादिति भावः ॥ ८५ ॥ ॥

संबंधलक्षणकल्पदूषयति नांत्यइति नीलोत्पलादिसमाससंग्रहायसमानविभक्तिकेत्यपहायोक्तम् विरुद्धविभक्तिरहितेति विरुद्ध
 विभक्तिकथातुप्रातिपदिकार्थयोः स्तोकंपचनीत्यादावभेदान्वयदर्शनादाह प्रातिपदिकार्थेति नयाचाभेदसंसर्गवच्छिन्नप्रातिपदि
 कार्यनिष्ठप्रकारानिरूप्यितविशेष्यतासंबंधेनशाब्दबुद्धिंप्रतिविरुद्धविभक्तिरहितपदजन्योपस्थितेहेतुतयातस्याएजपुरुषइत्या
 दिसमासोत्तरपदार्थेपुरुषादौसन्वादाभेदान्वयोदुर्वीरइतिभावः ननुविरुद्धविभक्तिएहित्यंव्याससमाससाधारणंतविशेष्यवाचक

नाज्यः राजसंबंधरूपः पुरुषइतिबोधप्रसंगान् विरुद्धविभक्तिरहि
 तप्रातिपदिकार्थयोरेभेदान्वयव्युत्पत्तेरित्यादिप्रपंचितंभूषणे ॥ ६ ॥

पदस्यविशेषणवाचकपदाप्रकृतिकविभक्त्यप्रकृतित्वंनीलघटमानयेत्यादावभावान् नापिविशेषणवाचकपदस्यविशेष्यवा
 चकपदाप्रकृतिकविभक्तिप्रकृतित्वंविशेष्यपदाप्रकृतिकत्वस्यतदनुत्तरत्वस्यतदुत्तरत्वेनाप्रतिसंधीयमानत्वस्यवानीलोचट
 इत्यादौनीलपदोत्तरविभक्तैवघटादिपदोत्तरविभक्तिभिन्नायांसत्वेनतत्राभेदान्वयाशुपपत्तेरितिचेत् अत्रकेचित् विशेषण

पदे विशेष्यवाचकपदप्रकृतिकविभक्त्यसजातीयविभक्त्यप्रकृतिकत्वमेव विरुद्धविभक्तिराहित्यम् साक्षात्पचसुत्वादिनाप्रथमा-
 त्वाद्विनाथा नीनोपट इत्यादी विशेषणविभक्त्येर्विशेष्यविभक्तिभिल्लत्वेपिनत्वाजातीयभिल्लत्वाभावेनोक्तविरुद्धविभक्तिराहित्यस्य
 भाक्षतत्वादिति चसुतस्तु विशेषणविभक्त्ये साधुत्वमिति मते विरुद्धत्वस्वार्थभिल्लत्वं विशेष्यविभक्तिराहित्यस्य
 र्येकतया तत्र विशेष्यविभक्तिविरुद्धार्थकविभक्तिर्द्वितीयादिरूपैव तदप्रकृतित्वस्य विशेषणवाचकपदे सत्त्वनतदसग्रह एव
 नीलपटमानयेत्यादिसमस्तस्य विशेषणविभक्त्येरेवाभावेन तद्विभक्त्यप्रकृतित्वं विशेषणवाचकपदस्य व्याहृतम् अतएव
 चित्रस्य सुतस्य धनमित्यादीनाभेदात्पयाकाक्षात्तत्र विशेषणविभक्त्येरेव विभक्त्येर्विभिल्लत्वं विशेष्यविभक्तिराहित्यस्य
 ह पूर्वकस्तेषु विशेषणवाचकविभक्त्येरेव विभक्त्येरेव विभक्त्येरेव विभक्त्येरेव विभक्त्येरेव विभक्त्येरेव विभक्त्येरेव विभक्त्येरेव
 रिति प्रकृताभिप्रायेणैव तयाच विरुद्धविभक्त्यप्रकृतिप्राप्तिपदिकाकार्यासाक्षात्सत्त्वेन तदसग्रह स्पष्ट एव सांरे प्रातिपदिकार्थयो
 धेन एतद्व्योपेधात् प्रातिपदिकान्यतरजन्योपस्थिति कारणमित्यर्थे फलित इति मनुसूत्रं निरुक्तविरुद्धविभक्तिराहित्यस्याभे-
 दान्वयनोपाकाशात्वेच्चित्रस्य सुतस्य धनमित्यादीनापत्तिरत आह प्रपञ्चितमिति विभक्त्यर्थे मतर्भोव्यं नो मार्षान्वय एवोक्तस्य
 त्यनिरिति तत्रोक्तम् तस्यापि सार्थकविभक्त्यप्रकृतित्वमपि विशेषणवाचकपदे निवेशनीयमभ्यन्तगत्यर्थम् ॥ ६ ॥

मीमांसकैरपि विशिष्टशक्तिपक्षोभ्युपेयद्रत्याह अतएवेति समासे एकार्थीभावस्य सर्वसंमतत्वादेवेत्यर्थः सक्षमुद्दिश्येति अहत्विजोह
 विः शेषान्भक्षयंतीति विहितभक्षणमनूद्येत्यर्थः एकप्रसरताभंगापत्तेरिति उद्देश्यविधेयभावेनान्वये पृथगुपस्थितेर्नियामकत्वे
 ननदनुरोधेन तदभ्युपगमे विशिष्टशक्त्यनभ्युपगमे यि विशिष्टलक्ष
 णाया अभ्युपगमेनैकप्रसरतायास्तन्मतसिद्धत्वात् ननु चोद्देश्यतया त्वये यच्छब्दयोगप्राप्त्या दीनां विधेयतया त्वये च तच्छब्दयोगादीनां

अतएव वषट्कर्तुः प्रथमभक्षद्रत्यत्र नभक्ष्यमुद्दिश्य प्राथम्यविधानं युक्तम् एकप्रसरताभंगापत्तेरिति तृतीये ऋगीः सि
 द्धकृतं यजनीत्यत्रांगानुवादे न नतन्नित्वविधानं युक्तम् एकप्रसरताभंगापत्तेरिति दशमे च निरूपितं संगच्छते संगच्छते चारु
 णाधिकरणरंभः अन्यथाऽरुणया एकहृद्यन्यापि गक्ष्यासोमं क्रीणातीत्यत्रारुण्यपदवदितरथोरपि एकादत्त्वादियुगमा
 त्रवाचकनयाः सूत्रेत्वात्क्रीणातीकरणत्वासम्बन्धस्य तुल्यत्वादारुण्यस्यैव वाक्याद्देदशब्दकाया असम्भवादिति प्रप
 त्तित्तं भूषणे तस्मात्समासशक्तिपक्षोजिमिनीयेरवश्यासुपेपद्रत्यास्ता त्विसारः ३३॥

निवाच्यम् सति नात्यर्थे प्रथमो भक्षः पंडितो ब्राह्मण इत्यादावुद्देश्यविधेयभावेन बुद्धेरावुभ विकतया पच्छब्दयोगादीनां प्राथिकत्वा
 त् तादृशं शाब्दबोधेऽसमस्तपदजन्योपस्थिते हेतुतातुन दामोदरः पूज्यो राजपुरुषः सुदर इत्यादितस्तथा बोधानुपपत्तेस्तत्र च प्रा
 थम्यविशिष्टं भक्षणान्तरमेव विधीयते शब्दवृत्त्या तत्र च प्राप्ता प्राप्ता विवेके न प्राथम्यविधिः पर्यवस्यतीति सिद्धं तादिति भावः अ
 न्नैरिति तत्र हीज्याशेषभूतत्रित्वविशिष्टयत्किंचिदंगविधानं किंवा त्रित्वविशिष्टाशेषांगविधानमिति संशये प्रकृता विज्याशेषेण

पुरोडाशेन सिष्टकृते हुतत्वाद्वापिशेषभूतचित्तक्रियेशुभैरेव सिष्टकृत्त्वनंयुक्तमिति पूर्वपक्षे शेषभूतानि चानिचिदंगान्यनूद्यत्रित्ववि
 धाने एकप्रसाराभणपत्तिसंस्मात्कस्यसूत्रोक्तचित्तविशिष्टांगान्तरविधानमिति निर्णयत्तृतीये षडेद्रूप्यर्थ कल्पसूत्रोक्त
 निहृदयाद्येकादशांगानि तु हृदय १ जिह्वा २ वक्षो ३ यक्ष ४ हृत्को ५ सुव्यथो ६ दक्षिणाश्रोणी ७ गुद ८ ११ मितितत्रश्रीणिद
 क्षिणासं सव्याश्रोणी गुद तृतीयमिति नन्वेकप्रसरत्वं नविशिष्टार्थोपस्थितिजनकत्वम् किंतु समासघटकपदयोर्हृदयविधेयभावे
 नान्यान्वोधकत्वमिति व्युत्पत्तिसद्गणपत्तेरिति तदर्थं नतु विशिष्टार्थोपस्थितिजनकत्वं भंगापत्तेरिति तादृशव्युत्पत्तिशरीरंतु समा
 सघटकपदार्थेनिसुविधेयत्वनिरूपितो देस्यत्संबंधेन शब्दबुद्धिप्रतिसमासघटकपदजन्योपस्थितिप्रतिबंधिकेति नच तादृश
 प्रतिबंधप्रतिबंधकभावकल्पने गौरवमिति वाच्यम् सर्वत्र विशिष्टशक्ति कल्पनायेक्षयाक्तचित्तमव्यमप्रतिबंधकभावकल्पने
 एवलाघवात् वस्तुतस्तु यत्रोद्देश्यविधेयभावेनान्वयो बोध्यस्तदाशौचस्थिति समकालमेव हि सत्तदाशुपूर्वाविरहादेव तथान्वयासभ
 वान्नोक्तप्रतिबंधककल्पनापि एकप्रसरता तु प्रथमपदार्थान्वितमस्य विशेष्यकवोधानुभव एवेति नोक्तयुक्त्या नोक्तस्यै
 शिष्टशक्तिरभ्युपेयेत्यत आह संगच्छते चेति वाक्यद्वेदेति नच तस्य वाक्यभेदेन प्रकारेण निवेशे पिसभवति अस्मत्त्वेन क्रियाभिः कार
 कत्वेन द्रव्यैः सममपिसवधासभवात् नच द्वितीययाज्योतिर्योमकारणीभूत प्राकारणिकद्रव्या एयनूद्यत्कर्त्तव्यं तस्य हृदयगणकेनेति
 परिच्छेदकत्वेन तदंत्वयोनासंभावितद्रतिवाच्यमृतयासतिशक्ति कारकमिति सिद्धं तभगापत्तेरित्यपि बोध्यम् उपसंहरति न
 स्मदिति जैमिनीयैरिति वदता नैपाथिकमतस्य सयुक्तिकत्वं ध्वन्यते ॥

समानार्थत्वानुरोधादिति समानार्थत्वं च व्यास समासयोः समानविशेष्यप्रकारकबोधजनकत्वं तदनुरोधादित्यर्थः उक्तविग्रह
 वाक्योत्तरेण राजशब्दस्य संबन्धिनिर्लाक्षणिकत्वान्नविग्रहत्वक्षान्तिः संबन्धार्थकषष्ठ्य तस्य तु संबन्धप्रकारकबोधजनकत्वान्न
 विग्रहत्वमेवं चिन्नागावोयस्येत्यादेरपीत्याशयं प्रकाशयति यद्यपीत्यादिमीमांसकादृत्यंतेन सूत्राद्यभ्यतद्गति तेन हि शे

एजपुरुषदृत्यादौ राजाचासौ पुरुष इत्येव विग्रहः चित्रगुरित्यादौ चिन्नाणां गवा मय
 मित्येव समानार्थत्वानुरोधात् यद्यपि प्रथमां तानामेव बहुव्रीहिरिति शेषो बहुव्रीहिरि
 ति सूत्राद्यभ्यन्ते प्रथमांत पक्षे वाक्यं चिन्नागावोयस्येत्येव संभवत्येव षष्ठी निसमास
 विधानात् एतः पुरुष इति च पक्षे वाक्यम् तथापि तस्य न विग्रहत्वम् भिन्नार्थत्वात्
 किंतूक्तस्यैवेति मीमांसकास्तान् प्रसङ्गान्निरस्यति ॥

बो बहुव्रीहिरित्यधिकारात्प्रथमान्निकस्य हि नीयाञ्जितेत्यादितानुक्तस्य समासो विधीयते यद्यपि विशेषणं विशेष्येणेत्यादिना तस्या
 पिसमास उक्त एव तथापि नासौ प्रथमाशब्देनोच्चिस्वितद्गति तत्रि कस्य शेषत्वमविकलमिति भावः उक्तस्यैवेति चिन्ना
 णां गवा मयमित्यादेरेवेत्यर्थः एवकारेण प्रथमांत चिन्नादिपदघटितस्य व्यवच्छेदः ॥

उपदर्शकपदस्यविवरणमर्थबोधकमिति आख्यातंतिष्ठं ततश्चतिष्ठं तच्चदित्तेविवरणेद्रूपार्थो व्यत्यासमेवाह तथाहीत्यादि ननुतत्रापि
य कर्षलक्षकतयाऽक्षकारणव्यापारथ्यपट्टिबोधान्नसमानार्थकत्वभगोऽतश्चाह कृत्प्रत्ययेद्रुति कारकाणंकार्थोदीन्य प्राधान्य

आख्याततद्धितकृतोर्येत्किंचिदुपदर्शकम् गुणप्रधानमावादीतन्नदृष्टोवियर्येयः ३४ तद्धितकृ
तोर्येत्किंचिदर्थबोधकविवरणमाख्याततन्नविपर्ययोदष्टु तश्चाहि आक्षिकःकुम्भकारद्रुत्यत्रअ
क्षकारणकव्यापाराश्रय कुम्भानुकूलव्यापारश्रयद्रुतिबोध अर्षेदीव्यतिकुंमकारेतीत्यत्राक्षकार
णकदेवनानुकूलभावना कुम्भोत्पन्न्यनुकूलभावनेतिबोधः कृत्प्रत्ययेकारकाणामाख्यातेभावना
या प्राधान्यवदतोमीमांसकस्यापिगुणप्रधानभावाप्रव्यत्यसो नविवरणत्वबाधकद्रुतिनात्रा
याक्षिकस्यचिआगावोयस्येत्यादेर्विग्रहत्वेबाधकमस्तीतिभावः ॥ ३४ ॥ ६ ॥ ६० ॥

मुख्यविशेषोव्यत्नम् कारकाणाप्रधान्यप्रकृतिप्रत्ययार्थयोरिति न्यायेनभावनायास्तुभावप्राधानमाख्यातमितिनिहृक्ता दितिभ

शक्तिमत्त्वाविशेषादिति शक्तिमत्त्वमेकार्थीभावः सिद्धांतसिद्धिरिति सिद्धांतस्य मीमांसितार्थस्य सिद्धिरनुष्ठानोपयोगार्हत्वमि
 त्यर्थः तथाहि निषादस्य प्रतिपादयति श्रूयते तत्र निषादस्य पतिशब्दः किं षष्ठीतत्पुरुषो बहुव्रीहिविर्वोतकर्मधारयद्र
 तिसंशये कर्मधारयेऽपूर्वविद्याध्ययनकल्पनागौरवाद्बहुव्रीहौ वाक्यलक्षणयांगौरवाद्वाघवावात् षष्ठीतत्पुरुषस्येति

नन्वसूक्तरीत्या सर्वत्र समासे शक्तिरनुचतथाविग्रहस्तथापि षष्ठीतत्पुरुषकर्मधारययोः शक्तिमत्त्वाविशे
 षान्निषादस्य पतीत्यधिकरणसिद्धांतसिद्धिर्नेत्यादित्यत आह पर्यवस्यच्छब्दबोधाविद्गुरप्राक्क्षणास्थि
 ते शक्तिग्रहेत्तरंगत्ववहिरंगत्वचित्तनम् ३५ पर्यवस्यंश्चासीत् शब्दबोधश्च तस्मादविद्गुरश्चासीत् प्राक्
 क्षणश्च तदानीं तनलाघवमादायाधिकरणविरोध इत्यर्थः अयं भावः ॥

पूर्वपक्षेतत्पुरुषस्यापि पूर्वपदलाक्षणिकतया कर्मधारयापेक्षया गौरवाद्वाघवात्कर्मधारय एवापूर्वविद्याध्ययनस्योत्तर
 कालकल्पत्वेन तादृशगौरवस्य फलसुखतयाऽदोषत्वादिति सिद्धांतितम् तद्विरुध्येत भवन्मते तत्पुरुषस्वीकारे पि गौरवान
 वकाशादिति भावः तदानीं तेनेति तादृशवाक्यजन्यशब्दबोधाव्यवहितप्राक्क्षणावृत्तिशक्तिग्रहनिष्ठांतरंगवहिरङ्गभाव
 चित्तनप्रयुक्तलाघवमादायेत्यर्थः तदेव विशदयति अयं भाव इति ॥ ४ ॥

निपादरूपइति स्यपत्नवित्पनेनान्वितम् निषादानामिति निषादसंबंधिस्थपत्नवित्पनेनान्वितम् निषादसंबंधिस्थपत्नवित्पनेनान्वितम् निषादसंबंधिस्थपत्नवित्पनेनान्वितम्
 भात् निपादस्वामिकइति स्यपत्नवित्पनेनान्वितम् निषादसंबंधिस्थपत्नवित्पनेनान्वितम् निषादसंबंधिस्थपत्नवित्पनेनान्वितम् निषादसंबंधिस्थपत्नवित्पनेनान्वितम्
 काएतनानार्थेइत्यस्यचन्यनेकार्थोपस्थितौजातायामितिशेषः न्ययेनेत्यस्यक्तानात्पर्यमिनिसंदेहेसतितत्कल्पनायांतात्पर्य्यकल्प
 नायापूर्वोपस्थितएवेतिसमासघटकप्रत्येकपदशक्त्युपस्थापितार्थमात्रविषयककर्मधारयीयशक्तिग्रहस्योत्तरंगत्वेनप्रथमोप

निपादस्यपत्नपदस्यसमासशक्तिपक्षेनिपादरूपेनिषादानाचस्यपत्नौनिषादस्वामिकेपुरुषातरेचेत्येवंसर्वत्रशक्त
 त्यान्नानार्थत्वम् तथाचनानार्थेनात्पर्योद्धिश्रेयावुगतिरिति न्यायेनतत्कल्पनायांपदद्वयेनपूर्वोपस्थितार्थेएवोपस्थि
 त्यादिलाघवान्कल्पतइतिपरेयामपिसतितात्पर्य्येयथीः प्रवेग्ययेतिचञ्क्षणायादुर्वीरत्वात् तात्पर्यमेवकल्प्य
 कौटाववशियतइतिदिक् ३५ ॥ ६॥ इतिश्रीवैयाकरणभ्रषणसारेसमासशक्तिनिरूपणम् ॥

॥ स्थितार्थेऽवोप

स्थितिलघिवा निपादस्यपत्नियदस्यतात्पर्यमर्थसीयतेनेन विशेषावगतिः ननुवह्निर्भूतपदार्थविषयकशक्तिग्रहोपस्थ
 पिते तदुपस्थितेर्विलक्षितत्वादित्यस्वहस्यार्थो निरुक्त्यप्रेषसामर्थ्यमूलरूपमिमेतमित्यर्थेइदमपिप्रमाणम् अन्य
 याजहत्सार्थचपिपक्षेपदानामानर्थक्यात् प्रत्येकपददृष्ट्यार्थोपस्थितेरेसंभवेनक्तनन्मूलकशक्तिग्रहइतितस्यातरंगत्वक

यनमसंगनमेवस्यादितिबोधम् तन् तात्पर्यं कल्प्यते अवधार्यते ननुसंयोगोविप्रयोगश्चेत्यादिनाह हरिणासंयोगादीनांविशेषाव
 गतिहेतुत्वबोध्यतेनत्कथंतात्पर्यंविशेषावगतिहेतुत्वमितिचेन्न नानाशक्त्यपस्थितानेकेषुसंयोगादनैकस्मिन्नवधारितेतात्पर्ये
 विशेषावगतिरितिशब्दार्थस्यानवच्छेदइति भावार्थस्यवक्ष्यमाणत्वात्संयोगादीनांतात्पर्यंग्राहकतायामेवोपयोगेनतात्पर्यस्यविशे
 षावगतिहेतुत्वंसर्वसमतमेवेतिभावः ननुप्रत्येकपदवृत्तिपक्षेऽनापासेनैवाधिकरणसिद्धांतोपपत्तौविशिष्टशक्तिपक्षेतादृशसि
 द्धान्तसमर्थनेल्लेशोदुष्यरिहरएवेत्यतआह परेषामपीति प्रवेशयेतिवदिति तात्पर्यंयेवलक्षणानियामकतयातत्सत्त्वेवाक्यलक्ष
 णयासमासांतरबोधस्यदुर्वोरनयातात्पर्य्योभावेनैवतदवगतेर्वारणीयत्वादित्यर्थः ननुनिषादस्यपतिं याजयेदित्यत्रस्यपतिश्र
 ब्दः स्वामिपर्थीयः श्रेष्ठपर्थीयोवा उभयथाप्यसौगुणवचनः तस्यचजातिवचननिषादपदेनकर्मधारयेतत्रगुणवचनस्यैवपूर्वनि
 पातनियमेनस्थपतिनिषादमिति प्रसज्येतननुनिषादस्यपतिमिति स्यात् किञ्चोभयथापिस्थपतिशब्दार्थस्यनित्यसंबंधिसापे
 क्षत्वेनषष्ठीसमासएवत्य्योनतु कर्मधारयइतिकथमुक्तसिद्धांतसंगतिः प्रकृतेपीत्यत्रआह दिति नित्यस्त्वतएवास्वरसास्त्रिं
 गदर्शनाच्चेतिसूत्रंहेत्वंतरोपसंग्राहकंप्रणीतंमहर्षिणा तच्चशवरस्वामिनाकूटंहिनिषादानामेवोपकारकंनार्थीसंगमनमेवंचत
 त्तिषादानामेव स्वामिति भाष्येव्याख्यातं तथाचकूटदक्षिणालिंगात्कर्मधारयत्वेनिर्णयस्यपतिशब्दस्यएजदंतादित्वात्परनिपा
 तोबोध्यः संबंधाकांक्षानित्तिरप्यर्थतोनिषादानांस्वत्वलाभादुपपद्यते एवंलाघवादिविचारस्तु कथंचित्संबधमात्रेणेति सर्वमन
 वयम् इतिभूषणसारदर्पणेसमासशक्तिनिरूपणम् ॥

मसगदिति समासे खलु भिन्नेव शक्तिरिति ग्रंथेन सूत्रायाः शक्तेरनुपेक्षणीयत्वादिति भावः अगृहीतवृत्तिकात्मशास्त्रदार्थीपस्थिते शा
 ब्दबोधस्य चार्थनामद्वर्मीवच्छिन्नविषयकशब्दबुद्धिप्रतितद्वृत्तिप्रतिबन्धनार्थनिरूपितवृत्तिविषयकपदज्ञानकारणं च त्वापदञ्ज
 न्यपदार्थीपस्थितिव्यापारतां विना तदनुत्पत्तेः ननु वृत्तिमत्त्वेन चातपदम् अतीतानागतशब्दानुसंधानाच्छब्दबोधो धानुदयप्रसं
 गात् वृत्तिश्च शक्तिरक्षणाभेदाद्विधातव्येयत्वं सक्तेशक्तिः सचेदपदमिममर्थे बोधयतु इति पदविशेष्यकेच्छात्मकः अस्मा
 त्पदार्थमर्थबोधयत्वाकारणैदार्थविशेष्यकेच्छारूपे चाविति गमकाभावात् तया चार्थबोधकं पदवाचकमिति व्यवह्रियते शा

शक्तिप्रसंगानस्याः स्वरूपमाह इन्द्रियाणां स्वविषयेष्वनादिर्योग्यतायथा अनादिरर्थे शब्दानां सवधो योऽय
 तातथो इह इन्द्रियाणां चक्षुरादीनास्वविषयेषु चाक्षुषेषु च वादिसु यथा नादिर्योग्यतानदीपु चाक्षुषादिकारण
 तातया शब्दानामप्यर्थः सह तद्वोधकारणैव योग्यतासिद्धिरित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७

ह्यकारदिसंकेतः परिभाषातया चार्थबोधकपारिभाषिकमिति व्यवह्रियते नदीशब्दादिपदम् अक्षयानुशक्यसंबन्धः तत्कल्पि
 कानुसुख्यार्थबाधो लीततात्पर्यानुपपत्तिः तथा हि गंगयां चेष इत्यत्र गंगापदस्य चोषाभावात्प्रवाहार्थकत्वेन नीरतात्पर्यकत्वेव
 लीतेतात्पर्यविषयतीरसूत्रित्विनानुपपद्यमाने नतीरशब्दकोधेन तत्सूत्रित्वात् एष्यते सा च गंगापदवृत्तिविना नुपपद्यमाना तद्वृत्त
 ताक्षिपति तद्विषयागगापदनिरूपिता वृत्तिर्न शक्तिस्तस्यास्य भाववदतस्तीरस्मात्कवाचिदर्थैव वृत्तिः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७

कल्पते सा च गंगा पदशक्यसा मीषरूपैव ते न रूपेण गृह्यमाणा तीरं स्मारयत्यनु भावयति च शक्यादशक्योपस्थितिस्तु न लक्षण उ प
 स्थिति हेतोस्तस्यास्तत्त्वा संभवात् नापि स्वबोधसंबंधः समासशक्ति निरूपणोक्तयुक्तेः नन्वीश्वरेच्छायाः शक्तित्वासंभवात् घटपदस्या
 पिपटे शक्यत्वप्रसंगात् घटपदात् पदो बोद्धव्य इतीच्छायाविषयतया पटेपिसत्त्वात् यदि चेश्वरेच्छीयघटपदजन्मबोधविषयत्वप्रका
 रानि रूपापि विशेष्यत्वशक्तिरिति न पदं पदेऽतिप्रसंगः तद्विषयत्वेपि तादृशविषयत्वनिष्ठप्रकारतानि रूपापि विशेष्यत्वस्य तत्रानभ्यु
 पगमादित्युच्यते तदापि गंगापदा नीरबोधस्यापि जायमानत्वे न संस्मात्त्रविषयके श्वरेच्छीयगंगापदजन्मबोधविषयत्वप्रकारतानि
 रूपित विशेष्यत्वस्य तीरे सत्त्वाच्छक्यैव निर्वाहे कृतं लक्षणयेति चेन्न गंगापदवाच्यत्वव्यवहारस्य तीरादावसत्त्वेन गंगापदजन्मबोध
 विषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानि रूपापि विशेष्यत्वसंबंधे न ईश्वरेच्छीयगंगादिपदानां प्रवाहादौ शक्तिस्तीरनिष्ठविशेष्यतायाश्च गंगा
 दिपदजन्मबोधविषयत्वप्रकारतानि रूपापि तस्मान्नादृशविषयतात्वेन तादृशप्रकारतानि रूपापि तत्त्वमपि तु शुद्धविषयतात्वेनै
 वेत्यस्युपगमान्न तया लक्षणान्यथा सिद्धिर्नोपि विषयत्वलक्षणसंबंधस्य पदे जन्मजनकभावे च सत्त्वेपि तत्रातिप्रसंगः तत्र लक्ष्योप
 स्थितिनि यामकः सादृश्यात्मकः संबोधो गौणी तदतिरिक्तसुसुद्धलक्षणेति व्यवह्रियते शुद्धापुपादानलक्षणभेदेन द्विविधा तत्र सु
 ख्यसंस्तृष्टान्यार्थोपस्थापकत्वसुपादानत्वम् शक्योविषयकलक्ष्यार्थोपस्थितिजनकत्वलक्षणत्वम् यक्षीः प्रवेशयगंगायां घोषद्
 त्यादिके यथायमुदाहरणे तत्राप्याद्याऽजह स्वार्थोत्पाच्च जह स्वार्थोत्पद्यते तद्देवांतराणि त्वन्यतोऽवधार्योपीति नैयायिका आहुः
 मीमांसकानु उक्तयुक्त्या लक्षणिकपदस्य वाचकत्वपरिहारेपि नेश्वरेच्छायाः शक्तित्वम् ॥

श्वरस्यैवानभ्युपगमात् नन्विच्छयाद्दृश्वरियत्वमनुपादेयमेवचाधुनिकसुकेतज्ञानादपिशब्दबोधोदयेनतादृशसंकेतस्यदृ-
 नेतानिर्वाह आधुनिकसुकेतत्वेनतात्पर्यस्यापिचक्षित्वप्रसंगान्नपदार्थोपस्थितिनियामकसुकेतस्यैववृत्तिस्त्वेनतस्यातत्त्वान्
 ज्ञानस्यसाक्षाद्देशजनकतयापदार्थोपस्थित्यात्मकव्यापारनेपेक्षणात् चक्षुपस्थापितार्थेएवप्रकरणदिनातद्वधारणा
 त् आधुनिकसुकेतितद्विद्यदिपदेषुत्वाधुनिकसुकेतस्यप्रागवधारितस्यद्विद्यद्विद्यक्तिशब्दधीजनकपदार्थोपस्थितौनियामक
 चेनतद्वनित्वस्यसौलभ्यादितिचेदेवमपिसुकेतस्यनिश्चिन्नियोगिकतयातदीयोकविषयत्वस्यप्यप्यतारमणीयतयासुबंधि
 चासभवेनपदार्थानुपस्थापकत्वा निर्वाहान् तस्मात्पदपदार्थयोर्वाच्यवाचकभाव नियामकसुबंधः पदार्थोतरमेव न्यय-
 सोसमवेतोऽभावादावपिसत्त्वान् किंतुवैशिष्ट्याल्येनसुबंधांतरेणवर्ततद्रत्याहुः वाच्यत्वयथानसमवायितयावक्ष्यत-
 इतिवदतादीधितिकृतापितन्मतमेवानुसृतम् तदेतन्नानाम नानिगिराकर्तुमादौतत्स्वरूपप्रदर्शनमित्याशयेनमूलसमव-
 तारयति तस्या स्वरूपमिति तस्या शक्तैर्निर्विषयाणानेर्षाकथयद्यदितिषयोऽत आह चाशुषेति तथाचौपचारिकविष-
 यत्वनविरुद्धमितिभावः चाशुषपदंत्वाच्चादिप्रत्यक्षस्यपुपलक्षणम् इन्द्रियनिष्ठत्वाक्षुषादिकारणतायामनादित्त्वं इन्द्रियजन्य
 पूर्वपूर्वबोधध्वंसकाल्पित्वनत्वजन्यत्वमव्यावर्तकत्वात् शब्दनिष्ठबोधकारणतायानुत्सजन्यबोधसुमानाकारपूर्वपूर्वबोधध्वं
 सबन्धम् तद्वेधकारणताप्रत्येबोधकत्वम् शायमानपदकारणमभिप्रेत्येदम् अन्यथाविषयतायांतादृशहेतुतावच्छेदकतेतस्य
 र्थो बोध्य ॥

संकेतज्ञानं विनोक्तशक्तिग्रहासंभवे नावश्यापेक्षणीयतया तस्यैव शक्तित्वमस्तु तद्धेतोरेवेति न्यायादित्याशं कते नन्विनि तस्याशक्तिर्वेहे
 तु एधुनिकेत्यादि आधुनिके एतत्कालिकसंकेतविशिष्टे तदभावात् निरुक्तानादित्वविशेषणविशिष्टबोधकारणत्वाभावादित्यर्थः
 विशेष्यसत्त्वेपि प्रकृते विशेषणभावप्रयुक्तविशिष्टाभावसत्त्वेन तदप्रतियोगित्वरूपकारणत्वत्वेनैव प्रकृतेतेन रूपेण तज्ज्ञानेनैवा

ननु नबोधकारणत्वमनादिभूतं शक्तिः आधुनिकदेवदत्तादिपदे तदभावात् अन्य
 शक्तिनां संकेतज्ञानेनैव न्ययबोधप्रसंगः लाक्षणिकातिव्याप्तेश्चेति संकेतज्ञानम
 पि हेतुर्वाच्यम् तथा चावश्यकत्वात्स एव शक्तिरस्तु स चाधुनिकेपि त्रैलोक्ये वा दैवैश्चर
 ॥स्यचेति चेत् ॥

धका भावइति चेदंयदिसंकेतग्रहमंतरैणैव तद्गोभवेन्ननु तत्संभवतीत्याह अन्यथेति संकेतनिरपेक्षस्यैव तस्य शब्दबोधहे
 तुत्वे इत्यर्थः लाक्षणिकेति तत्राप्यनादिभूतबोधजनकत्वव्यवहारादिति भावः आवश्यकत्वादिति अवश्यापेक्षणीयज्ञानविषय
 त्वादित्यर्थः स एव संकेत एव एवकारेण बोधकत्वव्यवच्छेदः ॥

संकेतस्वरूपतः सामान्यतो विशेषरूपेण वा हेतुत्वमभिमतिविकल्पदूषयति उच्यते इति स्वरूपेणेति स्वल्पद्रूपमिति श्रु-
 त्त्यास्वासाधारणधर्मेण संकेतत्वेनेत्यर्थः दण्डत्वेन घटे दण्डत्वज्ञानाविषय एव संकेतत्वेन हेतुरिति यावत् अष्टहीतशक्ति
 कादिति अज्ञातसंकेतादित्यर्थः अर्थबोधप्रसंगादिति संकेतस्य तत्र विद्यमानत्वादिति भावः सामान्यत इति जनकाजनक
 साधारणरूपेणैत्यर्थं संकेतत्वेनेति ईश्वरीयसंकेतत्वादिना विशेषधर्मेणैत्यर्थः तज्ज्ञानशून्यानामिति संकेत ईश्वरीयत्व
 विदुषामित्यर्थः बोधोदयेनेति संकेतत्वेन तज्ज्ञानमात्राद्बोध्यर्थबोधोदयेनेत्यर्थः यद्यपि संकेतत्वेन संकेतज्ञानकारण

अत्रोच्यते संकेतो न स्वरूपेण हेतुः अष्टहीतशक्तिकादर्थबोधप्रसंगात् नापि सामान्यतो ज्ञातः प्रमेयत्वादिना
 तज्ज्ञानेपि बोधप्रसंगात् नापि संकेतत्वेन तज्ज्ञानहेतुः गवादिपदेष्वपीश्वरादेः संकेतत्वेन तज्ज्ञानशून्यानां लो-
 किकमीमांसाकादीना तत्र दर्शबोधजनकत्वप्रहवतामेव बोधेन व्यभिचारात् ॥

स्तयापि गवाद्यव्यस्येति तद्गयालोचनयेश्वरीयत्वादेर्निवेशसादभिमतद्रूपमिप्रेत्यद्रूपितमिति ध्येयमूलौकिकमीमा
 सकानामिति वैदिकानां तेषां कथं चिद्विश्वरवो धसंभवादुक्तं लौकिकेति अथवा लौकिकानां व्यावहारिकपदार्थमात्रविषयक
 ज्ञानवतापामरणमिति यावत् मीमांसकानां चैत्यर्थं तत्र दर्शबोधेन जनकत्वप्रहवतामेवेत्येवकारेण निरुक्तं संकेतज्ञानवत्त्वन्व
 वच्छेदः सच तज्ज्ञानशून्यानामित्यस्यैवानुवादः एव शून्यपाठस्तु सुगम इदं च शक्तिग्रह रूपकारणप्रदर्शकम् ॥ ६ ॥

तज्ज्ञानं संकेतज्ञानं तथा हेतुः तन्नोपीति अर्थधीजनकतानिरूपितविषयतासंबंधावच्छिन्नावच्छेदकत्वस्यावच्छेदकत्वापेक्षया
 र्थधीजनकतात्वेन हेतुतायाश्चोचित्येन वैयाकरणे ष्टसिद्धेरित्यर्थः संकेतज्ञानस्येदं पदमर्थधीजनकतावच्छेदकवदित्याकारक
 स्यार्थधीजनकतावच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रकारताकज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति सूचितं लाघवादिति भावः वस्तुतस्तु तन्मते संकेतत्वेनै

न चार्थधीजनकतावच्छेदकत्वेन तज्ज्ञानं हेतुः तन्नोपिलाघवेनार्थधीजनकतात्वेनैव हेतु
 तायामस्मत्पक्षसिद्धेः न चाधुनिकदेवदत्तादौ संकेतज्ञानादेव बोधेनास्यव्यभिचारः तत्रा
 पीदं पदमेतन्मर्थबोधयतितीच्छाग्रहेपदेतदर्थबोधकत्वस्यावगाहनेनव्यभिचारिभावात्

व हेतुतेति नोक्तविकल्पावसरद्विबोधमसंकेतज्ञानादेवेत्येवेनार्थधीजनकत्वग्रहव्युदासः अस्य बोधकत्वग्रहस्य व्यभि
 चारः व्यतिरेके तत्रापि संकेतमात्रादर्थबोधस्य लेधीत्यर्थः इच्छाग्रहद्विति इदं पदविशेष्यकेतदर्थबोधकत्वप्रकारकेच्छाग्रहेद
 त्यर्थः अवगाहनेनेति विषयीकरणेनेत्यर्थः ज्ञानेच्छादिविषयकज्ञानस्य तद्विषयविषयकत्वनियमादिति भावः ॥ ६ ॥

स्वातन्त्र्येति इतर विशेषणत्वेनेत्यर्थः प्रकृते चैच्छंशे विषयितया विशेषणीभूतबोधकत्वस्यैव तच्चात्नेन विषयीकारणादिति भावः अन्यथेति पार
 तन्त्र्येणपिबोधकताज्ञानस्यशाब्दधीहेतुत्वइत्यर्थः इत्यपत्तिनिरासायाह नैदंतद्दीजनकमितीति अस्माच्छब्दादिति एतच्छब्दजन्येतदा
 श्यकबोधविषयोपमर्थदृत्याकारकवर्तमानप्रह्वतइत्यर्थः पदविशेष्यकार्यधीजनकत्वबोधग्रहेविद्यमानेतदशेः श्यधीजनकत्वाव
 गाहिनइदंपदमेतदर्थधीजनकत्वेनबुद्धमनेनेतिग्रहस्यासमवातादपहायास्मादित्थाकारकबोधप्रह्वतकः एतस्मिंस्तुननस्यप्रतिबध
 कताग्राह्याः भावानवगाहित्वादितिभावः तद्ग्राह्यपत्तेरिति घटादिशब्दबोधोपापत्तेरित्यर्थः उक्तज्ञानस्यविषयकत्वेपिनतेनपदाशेः श्यबो
 धकत्वंविषयीक्रियतेयेनतस्यशक्तिग्रहत्वस्यात् किञ्चुबोधोपाशेतादशबोधविषयत्वमेवतथा तेनतुल्यमितिबेद्य

नचस्वातंत्र्येणबोधकताज्ञानंकारणवाच्यम् अन्यथानैदंतद्दीजनकमितिज्ञानवतोऽस्माच्छब्दादयमर्थेषुबुद्धोऽनेनेति
 जानतस्तद्ग्राह्यपत्तेरितिवाच्यम् नैदंतद्दीजनकमितिवाच्यम् नैदंतद्दीजनकमितिज्ञानवतोऽस्माच्छब्दादयमर्थेषुबुद्धोऽनेनेति

तयापदाशेऽर्थबोधकत्वमप्यवगाह्यातइत्तिमुदुर्वचतुल्यमितिबेद्यत्वेमानाभावान्प्रतिबंधकस्यग्राह्याभावावगाहिनोनेदंतद्दीजनकमिति
 ज्ञानस्यजागरूकत्वाच्च नचपदनिष्ठार्यपदजन्यबोधविषयत्वमपिशक्तिर्विनिगमनाविरहादुभयविधज्ञानाच्छब्दबोधस्वसर्वानु
 भवसिद्धत्वाच्च कार्यतावच्छेदककीटावव्यवहितोनैतत्त्वनिवेशाच्च नपरस्याजन्यशाब्दबोधेव्यभिचार एवचद्वितीयशक्तिग्रहरूपा
 नस्माच्छब्दबोधोपापत्तिः सुकरैतिवाच्यम् तथासतिनेदमर्थधीजनकमिति ग्राह्याभावानवगाहिनोऽप्रतिबंधकग्रहस्योपन्यासवैय्य
 र्यत् ग्राह्याभावानवगाहित्वस्यापुमयविधशक्तिप्रत्यन्वयतिरेकभ्युत्पत्तिबधकत्वोपगमेनतदुपन्यासस्यस्मर्थकसंपादनेनूक्तग्रा
 नस्यासंभवत्वेत्याशयेनदृष्यपत्तिनेदंतद्दीजनकमितिबाधेन अप्रमा एष्यच्छानास्तद्वितनिरुक्तनिर्णयात्मकप्रतिबंधकसद्भावनेत्य

अन्यथेति बाधग्रहे विजायमानस्य जन्तुबुद्धमनेनेति ग्रहस्य द्रुदं विशेष्यकारजत प्रकारकग्रहत्वे भांति ज्ञस्येत्यनेन दोषाभाववत्त्व
मपि सूच्यते भांतत्वापत्तेरिति तदभाववतितदवगाहिज्ञानवतएवतत्त्वादिति भावः अत्रेदं चिन्त्यम् यत्रेदं पदमेतदर्थे बोधयत्विति सं
केतमात्राच्छब्दबोधस्तत्रबोधकताशक्तिज्ञानस्य हेतुतावादिमते व्यभिचारोदुरूद्धरएव न च तत्र संकेतज्ञानमेव बोधकताज्ञानमि
त्युक्तमेवेति वाच्यम् सविषयकज्ञानस्य तद्विषयविषयकत्वे पितद्विशेष्यो शेतत्प्रकारेनेन विषयीक्रियते घटमहं जानामीत्या

अन्यथा भांति ज्ञस्यापि भानात्वापत्तेरिति द्रुदं चार्थधीजनकत्वं पित्रादि
संकेतज्ञानाद्बुद्ध्यते अतस्तज्ज्ञानात्पूर्वं न बोधः ॥ ६ ॥ ६ ॥

बुद्ध्यवसायेन ज्ञानांशे घटत्वप्रकारकत्वघटविशेष्यकत्वयोरेव विशेष्यकत्वोरेव विषयीकरणत्वात् अन्यथा भांतस्य भांतत्वापत्तिरनिवार्थ्यवस्यात् अतएव श
ब्दचिंतामणौ तात्पर्यविषयसंसर्गज्ञानपूर्वकत्वस्य पदपक्षकानुमानेन सिद्धावपि नेतरपदार्थः भिमतापरपदार्थसंसर्गसिद्धिस्तादृशसं
सर्गज्ञानपूर्वकत्वानुमानेन तत्तत्पदार्थतात्पर्यविषयसंसर्गस्याविषयीकरणदित्यस्वरसात्पदार्थपक्षकानुमानमवतारितं पक्षधरमि
श्रिति शक्तित्वग्रहमाह द्रुदंचैति शक्तित्वेनास्त्युपेतंबोधकत्वं चेत्यर्थः पित्रादीत्यादिनाः सपरिग्रहः ॥ ६ ॥ ६ ॥

पूर्वोक्ताक्षणिकोच्छेदापनिमित्तत्वेन परिहरति नापीति शक्तिग्राहकेति शक्ये इव शक्तिग्राहकव्यवहारादेवं श्ये पितृत्वत्वादित्यर्थः ननु श
 क्यत्वस्य व्यवहारानुपपन्न्यालक्ष्यव्यावृत्तैव सावाच्या तथा च लक्ष्योपस्थितये लक्षणानुचारेणैव प्रयुक्तत्वेन कथमुक्तापत्तेरिष्टत्वमन्याह कि
 चेति शाब्दबोधानगत्वादिति घटादिपदेऽगृहीत शक्तिकस्य प्रत्यक्षाद्युपस्थितघटादेर्घटदिपदाच्छब्दबोधानुदयादन्वयव्यभिचारेण प्रत्य
 क्षाद्युपस्थिते शाब्दबोधानजनकत्वादित्यर्थं न त्वेनापन्नानादृशगौरवं सोढव्यमत आह अपिचेति व्यभिचारे व्यतिरेके बोध्यः तमेवोपपा
 दयति शक्तिजन्योपस्थितिमिति अयमवहितोत्तरत्वेति तच्च स्वध्वसाधिकरणक्षणानुत्पन्निकत्वे सति स्वाधिधिकरणध्वसाधिकरणक्ष
 नापिलाक्षणिकोच्छेदापत्तेरिष्टत्वाच्छक्तिग्राहकव्यवहारस्य मुख्यलक्ष्यसाधारणान् किंचिप्रत्यक्षादिजन्योपस्थिते शाब्दबो
 धानगत्वान् शाब्दबोधप्रतिशक्तिजन्योपस्थितेर्लक्षणानुत्पन्निकत्वाच्चाम् तथा च कार्यकारणभावद्वयस्य कार
 स्यने गौरवस्यात् अस्माकंपुनः शक्तिजन्योपस्थितित्वेनैव हेतुनेति लाघवम् अपिच तत्क्षणानुत्पन्निकत्वात् कार्यकारणभाव
 स्य प्रत्येकव्यभिचारः शक्तिजन्योपस्थिति विनापिलक्षणानुत्पन्निकत्वात् अत्र सपदं शक्तिज्ञान
 जन्योपस्थितिपरमूलक्षणज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितिः शक्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितिजन्यशाब्दबोधे व्यभिचारवारणाशानजन्योपस्थि
 ख्यम् शक्यशाब्दबोधाननरभाविलक्षणाज्ञानजन्योपस्थितिजन्यशाब्दबोधे व्यभिचारवारणापसत्येन प्रकृतैलक्षणानुत्पन्निकत्वात् अतएव ति
 तिजन्यशाब्दबोधे उक्तसवधेन शक्तिज्ञानजोपस्थितिद्वेषिष्ठ्याभावेन तत्कार्यतावच्छेदकात् ज्ञानत्वान्वयव्यभिचार इति भावः अतएव ति
 सूत्रस्य तच्छक्तिविश्रुतत्वेनाननुगततया तदघटिताव्यवहितोत्तरत्वसंबधेनोपस्थितिमन्त्वस्य कार्यतावच्छेदककोटौ निवेशे कार्य

न्यायसाम्यादाह किञ्चेति प्राग्वदेवेति शक्तिज्ञानं विनापि लक्षणाज्ञानात्पदार्थोपस्थितेरेवं लक्षणाज्ञानं विनापि शक्तिज्ञानात्पदार्थोपस्थि-
ते स योरुपस्थितिहेतुतायां परस्परव्यभिचारः अव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धेन न त्कारणवैशिष्ट्यस्य कार्यतावच्छेदककोटौ निवेशे च गौरवंतद-
देवेत्यर्थः ननु बोधकत्वशक्तिवादिनोपि गंगापदं प्रवाहबोधकमिति शक्तिग्रहाद्यक्ष्यार्थोपस्थितिशब्दबोधश्लोरोपनिवारणाय कारणताव-

नचाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन न तदुपस्थिति मत्वं कार्यतावच्छेदकं तदुपस्थितित्वञ्च कारणतावच्छेदकम् अ-
नन् कार्यकारणभावप्रसङ्गात् किंचपदार्थोपस्थितिप्रत्ययि शक्तिज्ञानत्वेन लक्षणाज्ञानत्वेन च हेतुते निव्यभिचारो गौ-
रवं च प्राग्वदेव बोध्यम् न चैदंपदमेतदर्थे बोधकमिति शक्तिज्ञानेन कार्यकारणभावकल्पनेपि पदतदर्थभेदेना-
नेककार्यकारणभावकल्पने गौरवंतवापिसमम् परस्परव्यभिचारवारणाय अव्यवहितोत्तरत्वघटितत्वे च सुत-
रामिति वाच्यम् शक्तिअमानुरोधेन तत्तत्पदतज्जदर्थभेदेन कार्यकारणभावानंत्यस्य तवापिसाम्यात् लक्षणाकार्यका-

रणभावकल्पना गौरवं परंतवातिरिच्यते ॥ छेदककुक्षौ न तदर्थनिवेशे श्रावश्यकसत्त्वाच्च लक्षणावादि मते च गौरवमित्या-
शंक्यनिर्वाचने परस्येति गंगापदनिष्पत्तीरबोधकत्वग्रहं विनापि तीरादिपदनिष्पत्तादशशक्तिग्रहेण तीरबोधात्तयोः पर-
रस्यस्यैव बोधे व्यभिचारप्रतिरोधायेत्यर्थः शक्तिअमानुरोधेनेति गंगापदस्य तीरे शक्तिअमदशायंतीरोपस्थित्यादेः सर्वमत-
सिद्धतया तवापितत्कारणतावच्छेदकोटौ तत्तत्पदतज्जदर्थनिवेशे श्रावश्यकत्वादित्यर्थः तवेति लक्षणास्वीकर्तुरित्यर्थः ॥ ५ ॥

समाधीति लक्षणं गीकर्तुरीत्यर्थः प्रवेशादिति तथाचलक्षणाज्ञानस्यापिशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वेन लक्षणाज्ञानजन्यलक्ष्यार्थोपस्थित्यादौ
 शक्तिज्ञानस्य हेतुतायां व्यभिचार इत्यर्थः विषयमनिवेशे श्रेयवयदि शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थित्योः कार्यकारणभावः संभवेन दास्यादस्य
 कप्रकारः स एव न संभवतीत्याह शक्तिज्ञानेति आवश्यकत्वादिति तदर्थं विषयकोपस्थितिं प्रतिनदर्थनिरूपिततत्पदनिष्ठशक्तिज्ञा
 नत्वेन हेतुताया अवश्यकल्पत्वादित्यर्थः आवश्यकत्वमेवाह अन्यथेति शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थित्योः कार्यकारणभावे समानविषय

अथ समापिशक्तिज्ञानत्वेन हेतुताशक्यसंबंधज्ञानरूपलक्षणायां शक्तेरपि प्रवेशादिति चेन्न शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थि
 त्योः कार्यकारणभावे समानविषयत्वस्यावश्यकत्वान् अन्यथा गङ्गातीरयोः सखत्वाग्रहवतो गंगापदशक्तिज्ञानतो
 यि गंगायां घोष इति वाक्यातीरबोधप्रसङ्गः शक्तिज्ञानस्य हेतोः सत्त्वान् अपि च घटमानयेति वाक्यं हस्तिवत्त्वात्सर
 तो घटपदादिभ्यो घटादेः गजाद्धस्तिपकस्य च समूहालम्बनस्मरणवतो घटानयनवद्धस्तिपकस्यापिशब्दबोधाय
 तिः समूहालम्बनरूपायाम्यदार्थोपस्थितौ पदवृत्तिजन्यत्वसत्त्वान् ॥ ३३ त्वानिवेशे इत्यर्थः संबंधाग्रहवतः इत्युक्त्या लक्ष

णाज्ञानासत्त्वं बोधितम् गंगापदइति प्रवाहरूपार्थनिरूपितबोधकत्वशक्तिगंगापदे जानत इत्यर्थः तीरबोधप्रसंगइति तीरोपस्थि
 ते लद्द्वारकशब्दबोधस्य चापत्तिरित्यर्थः नतूकापत्तिवारणाय वृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिशब्दबोधयोरेव कार्यकारणभावे समा
 नविषयकत्वं निवेश्यतां कृतं वृत्तिज्ञानपदार्थोपस्थित्योः कार्यकारणभावेन तन्निवेशेनेत्यत आह अपि चेति हस्तिपकस्य हेतु
 तिज्ञानजन्यत्वसंयत्तये हस्तिनोपि वाक्यादस्य निविषयतादर्थिता समूहालंबनेनेत्यत्रालंबनपदं विषयपरम् ॥ ६ ॥

वृत्तिजन्योपस्थितिरिति तद्विषयकत्वावच्छित्त्वद्युत्तिज्ञाननिष्ठकारणत्वनिरूपितजनन्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नोपस्थितिरित्यर्थः उक्तस्य
 छेदस्तिपक्षोपस्थितेरुत्तिज्ञानजन्यत्वेपिनतस्मिन्मिच्छजन्यतावच्छिद्यते तापिच्छनिज्ञाननिष्ठजनकतायाहस्तीविष
 यत्वेनावच्छेदकोत्तिज्ञानेधर्मित्वेनाभावाद्वृत्तिनोक्तापत्तिरेवचवृत्तिज्ञानोपस्थितिशाब्दबोधानासमानविषयकत्वेनहेतुहेतुमद्भावाःफ
 नतीतिभाव एतेनेति द्विविधवृत्तिज्ञानस्यैकरूपेणहेतुत्वासंभवेनवक्ष्यमाणदूषणेनवेत्यर्थः शक्तिप्रयोज्येति लक्षणाज्ञानस्यशक्तिज्ञान
 धीनत्वेननक्तान्योपस्थितौशक्तिप्रयोज्यत्वसत्त्वात्सत्त्वसत्त्वत्वादिमतेहेत्वंतरकस्यनेत्यर्थः अनतिप्रसक्तस्येतिजन्यजन्यत्वस्यलक्षणा

तयाचविषयतयाशाब्दबोधंप्रतिनदंशविषयकवृत्तिजन्योपस्थितिहेतुरित्तिवाच्यम् एवंचलक्षणायाश्रयिप्रशक्तिज्ञानत्वेन
 हेतुत्वमसंभवदुक्तिकमिति एतेनशक्तिप्रयोज्येवोपस्थितिहेतुरितिनसत्त्वसत्त्वत्वात्कारणभावात्तस्मिन्मयापीत्यपास्तंप्र
 योज्यत्वस्यानतिप्रसक्तस्यदुर्बत्वाच्चैत्यादिविसरेणप्रपंचितंभूषणे॥ ३६॥

३६ ज्ञानजन्योपस्थिताविविशेषणत्वावच्छेदकप्र
 कारकनिर्णयविधयाशक्तिज्ञानजन्यशक्त्यवानित्याकारकविशिष्टवैशिष्ट्यवशात्तुव्यवसायात्मकोपस्थितावपिसत्त्वात्तद्विषयस्य
 शाब्दबोधापत्तिसाध्मजन्यत्वस्यतत्त्वस्यैकरूपेणान्योपस्थित्यसंप्रसक्तमयसत्त्वात्तद्विषयस्यैकरूपस्यैकरूपस्य
 तस्येभयसाधारण्यतुस्तएवमायितमिति शक्यः अन्यथासिद्धिनिरूपकतागवच्छेदकशक्तिज्ञानोत्तरवृत्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वात्
 यशक्तिप्रयोज्यत्वसुमयसाधारणसुषुभमिन्त्ये अधिकमत्रेषस्येति अर्थकोषजमकत्वस्यचक्षुतापदनिष्ठस्यवाच्यवाप
 कथ्यवशादनियामकशक्तित्वसंभवएकैककार्यकारणभावयोगेरेव स्वयच्छिष्यको गतुतस्यतद्वृत्तात्समवः तच्छदिशब्दबोधंप्रति

निश्चयहेतुतेतिनिर्विवादम् साचभवदुक्तार्थधीजनकत्वस्यवृत्तित्वेनसंभवति तद्रूपायास्तस्याः शाब्धीजनकतायामनवच्छेदक
कत्वान्

आत्माश्रयेणस्वस्यैवस्वावच्छेदकत्वासंभवान् किञ्च प्रयोज्यप्रयोजकव्यवहारद्रष्टाप्रयोज्यप्रचयन्यनुमिते
प्रयोज्यघटानयनादिज्ञानेउपस्थितत्वाच्छाब्दस्यैवहेतुतायामवधार्यमाणायामसंबद्धस्यकारणत्वात्प्रयोज्याकल्प्यमानसंबंधस्य
जनकत्वात्मकत्वासंभवः स्वयमनुपपद्यमानत्वेनगृहीतस्यगृहीतमशक्यत्वात्तस्मान्नबोधकत्वंशक्तिः एवंन्यायमताभ्युपेतास्मान्पदा
देतदर्थंविशेष्यकबोधोभवत्तित्याकारकेष्वरेच्छाविषयत्वस्यापिसंकेतीयगंगांपदजन्यत्वप्रकारतानिरूपितबोधत्वावच्छिन्नोद्देश्य
कतानिरूपितविशेष्यत्ववृत्त्यवच्छेदकताधेयतासंबंधावच्छिन्नावच्छेदकत्वपर्यवसितसनशक्तित्वंलक्षणोच्छेदापत्तेः

पदाचीरबोधो भवत्वितिच्छायाश्रयिभगवतः संभवात् तादृशेच्छेयनिरुक्तावच्छेदकतायालक्ष्येतीरेपिसंभवान् तादृशा
वच्छेदकतान्तेनशाब्देःशक्तिज्ञानस्यकारणताकल्पनेगौरवाच्च तीरेदिनिष्ठावच्छेदकतायाः पूर्वोक्तविशेष्यत्ववृत्त्यवच्छेदकतानिरूपितत्वेपि
नविशेष्यवृत्त्यवच्छेदकतान्तेनतन्निरूप्यत्वम् किंनुशुद्धावच्छेदकतामात्रेणेतिनतादृशशक्तिस्तीरेद्रितुशिव्यप्रतारणामात्रम् इच्छा
विषयत्वंज्ञानविषयत्वंवाशक्तिरिति विनिगमनाविरहाच्च तस्मात्पदपदार्थयोर्वाच्यवाचकभावव्यवहारनियामकः संबंधः पदार्था
तरमेव तस्यचलक्षणंआवृत्तस्यैवधर्मिग्राहकमानसिद्धत्वाच्चक्ष्यबोधार्थेशक्यसंबंधरूपलक्षणवृत्तेरपिसीकारआवश्यकः तज्ज्ञान
स्यशाब्दबोधेहेतुत्वांतरकल्पनप्रयुक्तगौरवंतुफलमुत्पत्त्वान्नदोषावहम् अन्यथातुपपत्तेश्च अतएवशक्यलक्ष्यव्यवहारः स्वरसतः सं
गच्छते अथवाशक्तिलक्षणाज्ञानयोः शाब्दरूपंप्रत्येकरूपेणैवहेतुता तथाहितच्छाब्दंप्रतिशक्तित्वावच्छिन्नसंसर्गिकविषयतानि
रूपितपदनिष्ठप्रकारतानिरूपिततदर्थंविशेष्यताकज्ञानत्वेनहेतुताशक्तिसंबंधेनशक्यसंबंधेनवापदप्रकारकज्ञानेशक्तेःसंसर्ग

त्वात् शक्तित्वनिष्ठावच्छेदकतायां पथ्योत्तरे निवेशेन शक्यसंबंधससर्गकज्ञानस्यापितेन कोडीकरणत् परं तु पदनिष्ठप्रकारतानि
रूपिततादृशसंसर्गिकविषयतायामर्थविशेष्यतानिरूपितत्वानभ्युपगमान् शक्तिसंबंधेन पदभावप्रकारकशुद्धिप्रतिबन्धत्वसंक्ष
णज्ञानस्येद्वियाणमित्यादिहरिपद्यस्यत्वयमर्थः इन्द्रियाणाञ्चाक्षुषादिविषयेषु घटादियुषु पुरुषप्रयत्नानयेक्ष्य यथायोग्यतानदी
यचाक्षुषादिकारणतावच्छेदकरूपान्ति तथार्थः साकमपि पदानां संबन्धो योग्यतातच्छब्दबोधजनकतावच्छेदकधर्माननुजनक
त्वमेवोक्तयुक्तेरिति न तद्विरोधोपीति सर्वमनवद्यमिति तद्वाहकं च व्याकरणसृत्यादि तदुक्तं शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशा
प्रवाक्याद्यवहारतश्च वाक्यस्य श्रेयाद्विदुतेर्वदंति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य दृष्ट्यादिति तत्र व्याकरणदिकं लाघवसहकृतमेव श
क्तिग्राहकमिति नैयायिकमतम् यतो लाघवसहकृतेन लक्ष्मणीति सूत्रेण कृतावेव शक्तिः परिच्छिद्यते न तु कर्तरीति यथेतत्ता
थोक्तम् एवगुणे शुक्लादय इति कोशेनापिलाघवसहकृतेन गुण एव शक्तिर्निर्द्धार्यते न तु गुणिनिर्गौरवात् गुणिबोधस्तु शुक्लरूप
देभ्यो निरूढलक्षणयैवेति च तदुक्तेः निरूढत्वचप्राद् निरुक्तं चपमानस्य तु सादृश्यं ज्ञानात्मकस्यातिदेशवाक्यार्थस्य निष्पत्त्या गव
यादिर्गवयादिपदवाच्य इति शक्तिपरिच्छेदकत्वम् इदमेतद्वचकमित्याकारकात्प्रवाक्यदपि तद्गृह आत्प्रत्वत्त्वत्तदर्थविषयक
यथार्थज्ञानवत्त्वम् व्यवहारराद्यथा प्रयोजकदृष्टेन पटमानयेत्युक्ते प्रयोज्यदृष्टेनानीतेषु देवार्थस्य पटकर्मकानयनादिका य
द्यटकर्मकानयनादिज्ञानसाध्यमित्यनुमिमीते व्यवहारे व्यसहर्तव्यज्ञानस्य हेतुत्वात् अन्नं त एतद्हेतुजिज्ञासायासुपस्थितं तद्वा
क्यमेव तद्हेतुत्वेनावधारयति तस्य चार्थो सबद्धस्य तद्हेतुत्वानुपपन्नार्थेन साकपश्चाद्यक्यस्य संबन्धमवधारयति सिवशक्तिरि
तिव्यवहियत यद्यपि प्रथमं तेन वाक्यस्यैव वाक्यार्थोऽवधारितः सोऽतथापि घटनयगा मानयेत्वासापोऽप्याभ्यापश्चाज्ज्ञानप्रत्ये

कपदशक्तिग्रहेणप्राज्ञानवाक्यशक्तिग्रहेचंद्रशदेर्च्योतिः शास्त्राध्ययनजन्यशतयोजनादिपरिमाणग्रहेणपाश्चात्येनप्राथमिकात्परि
 माणग्रहद्वामात्राण्यगृह्यतेइतिनैयायिकाः प्रत्येकपदशक्तिग्रहेणैवाकांक्षादिसहकृतेनवाक्यार्थबोधोपपन्नैरिति तदाशयः अन्येतु
 वाक्यार्थशक्तिग्रहस्यप्रत्येकपदशक्त्युपजीव्यत्वात्तैतद्वाधासंभवेनप्राज्ञानशक्तिग्रहस्यैवबलवत्त्वमित्याहुः वाक्यशेषानुयवैर्जुहो
 तीत्यत्रयवपदस्यदीर्घश्रृंक्षकविशिष्टेऽप्यार्याणांप्रयोगात्कंगौम्लेच्छानांप्रयोगात्कशक्तिरिति संदेहेपत्रान्याऽषधयोम्लायते अथैते
 मोदमानाद्बोक्षिसृंतीतिवाक्यशेषेणदीर्घश्रृंक्षकविशिष्टेनल्लिर्णयः विवरणस्यपद्याशक्तिग्राहकत्वम् तथाधात्वर्थनिरूपणउक्त
 म् इहसहकारतरोमधुरंपिकोरोती त्यादीप्रसिद्धसहकारादिएदसन्निधानापिकादिपदानांकीकिलादौशक्तिपरिष्ठितिरि
 ति सैषाशक्तिर्नानार्थेषुसंयोगादिनानियम्यते तदुक्तंवाक्यप्रकाशे संयोगोविप्रयोगश्चसाहचर्यंविरोधता अर्थः प्रकरणंलिंगं
 शब्दस्यान्यस्यसल्लिधिः सामर्थ्यमौचित्यदेशः कालोव्यक्तिः स्वरादयः शब्दर्थस्यानवच्छेदेविशेषस्त्वितिहेतवइतिः शब्दार्थस्यान
 वच्छेदेसंदेहेतल्लिएसद्द्वाराविशेषनिर्णयस्यजनकाः संयोगादयद्वुतितदर्थः शक्त्योपस्थितानामनेकेषामेकतरमात्रार्थतात्पर्यनि
 र्णयद्वारातत्तदर्थबोधजनकत्वंतेषामितिभावः तत्रसवत्साधेनुरवत्साधेनुरिति क्रमेणसंयोगविप्रयोगयोर्हृदाहरे साहचर्यंसा
 दृश्यम् सदृशयोरेवप्रायशः सहप्रयोगादेवंच एमलक्ष्मणावित्यादाबुभयोर्नानार्थयोर्गुणपदेवसाहचर्यंग्रहाधीनतात्पर्यंप्र
 हेणदिशिधावगतिरितिनात्यो न्याश्रयः एमार्जुनगतिस्तयोरित्यादौविरोधेनसा अञ्जलिनाजुहोत्यंजलिनादित्यमुपनिष्ठनेइ
 त्यादीधात्वर्थवशात्तदाकारंजलिपरत्वम् सैन्धवमानयेत्यादौतुभोजनादिरूपप्रकरणेनसा अक्ताः ॥

यर्क्षेणपदधातीत्यादौनेजोवैचृतमित्यादिसुतिरूपाधिङ्गादकपदस्यष्टतसाधनाजनेनात्यर्योवगतिः एमोजामदस्यदुत्यादौजामद
 ग्यपदसन्निधानेनएमपदस्युपरसुएमपत्ता एवमभिरूपापकन्यादेयेत्यत्रातिरूपतरायेतिसामर्थ्येद्वगगम्यते यच्चनिचपरशुनेत्यत्रो
 वित्पत्परसुपदस्यच्छेदनायत्वत्भात्यत्रपरमेश्वरद्वत्यत्रएजघानीरूपदेशात्यरमेश्वरपदस्यराजपरत्वम् चित्रभातुर्भातीत्यत्र
 चित्रभाउपदराश्रीवहैर्दिवासूर्य्यस्यबोधकम् मित्रंमातिमित्रोभातीत्यदौव्यक्तैर्लिङ्गादौसुहृदोऽन्येसूर्य्यस्यबोधकम् मित्रपद
 म् स्पूलपृपतीमनङ्गुहीमित्यत्रस्वरात्तुषपबहुव्रीह्यर्थेनिर्णयः आदिपदात्त्वणत्वादि यथासुसिक्तमित्यत्रसुशब्दस्यकर्मप्रव
 चनीपस्यपूजार्थकत्वम् सुयिक्तमित्यत्रोपसर्गस्यन्यासार्थकत्वमेवं प्रणयकद्रुत्यत्रणत्वात्प्रणयनकर्त्तृबोधः प्रनायकद्रुत्यत्रत
 दभावात्प्रगतनायकबोधद्रुत्याद्यूह्यम् यत्तुपदपदार्थयोर्पर्ययः सशब्दोयः शब्दः सौर्थेद्रुतीतरेतराध्यासमूलकतादात्म्यभेदव्यापृ
 क्तमस्तिनस्यवाचकः प्रणवादि आभित्येकाक्षरत्रहोतिभेदाभेदयोर्दर्शनात् आद्येभेदस्येद्रुतत्वविषयक्षयाषष्ठी-अभेदस्येद्रुतत्ववि
 वक्ष्यात्वन्नेप्रातिपदिकार्थेप्रथमासएवसबधःपदतदर्थयोर्बोध्यवाचकभावव्यवहारनिर्णयामकः शक्तिस्तुसंकेतः पदार्थोत्तरा
 वेतिभट्टानुयायिमंतंतनुनसाधीयः अध्यासमूलकस्यासतस्तस्यसंबंधत्वासंभवात् भेदाभेदयोः परस्यएभावरूपतयाविरुद्ध
 त्वेनेकश्रासभवाच्च कस्यचित्तयाध्याससंभवेपिसर्वेषानयाध्यासेमानाभावात् घटपदनाशेपिघटस्योपसभ्यमानतथातय्यत्वा
 दात्म्यस्यासभवदुक्तिकत्वञ्च नचपक्षरक्तेप्राकृश्यमेपिपाक्षेभरमयनिर्दानीनश्लामद्रुतिप्रतीतेर्भेदावभेदीनविरुद्धवितिवाच्य
 म् अत्रव्याप्यवृत्तीनेत्येकावच्छेदेनविरोध्यानपयात् अतएवतत्रभेदशकालावच्छेदकभेदेनैवायमि॥ ५ ॥

दानीं न प्रया मोचक्षो मूलैतकपिसंयोगीति प्रतीतिः किंत्वभेदवादे घटपद
नाशे घटनाशपत्तिरेव शब्दवदर्थस्यापि श्रोत्रे द्रियग्राह्यतायाश्चापत्तिरिति बहुव्याकोपः शब्द
स्य यथाननित्यत्वं तथावश्यते तच्चात्यंतभेदे घटः पदोत्यंताभेदे घटो घट इति सामानाधिकारण्यादर्शनाद्देवाभेदवादे यपत्तिरिति
प्रंक्वम् शब्दे घट इत्याद्यननुभवाद् घटोनशब्दो घटोनघट इत्याद्यनुभवाच्च भेदस्यैव सिद्धेः श्रोमित्येकाक्षरमित्यादौ त्वक्षर
पदस्य तत्रापि पाद्येनिरूढलक्षणयाः सामानाधिकारण्योपपत्तेस्तद्वक्तव्यस्योपासनाकांडस्थतयाभेदेप्यभेदोपासनपरंतयोप
पत्तेश्चेत्यन्यत्र विसारः साच्चशक्तिस्त्रिधायोगेरूढिर्योगरूढिश्चेति प्रकृतिप्रत्ययनिरूढिपितान्तदर्शेयाशक्तिः संयोगः तन्मात्रेणा
र्थबोधकंपदंयोगिकमिति व्यवह्रियते यथायाचकादिपदम् न घटकधातुप्रत्यययोः पाकादौ कर्त्रादिकारके च व्युत्पन्नत्वात् अ
वयवार्थाप्रतीतौ केवलसमुदायस्य तन्दर्शेयाशक्तिः सारूढिस्तपार्थबोधकंपदंरूढम् यथामणिनूपुरादि अश्वगंधादिपदा
नुकदाचिदेषधिनिष्ठसमुदायनिरूढिप्रशक्वौषधिबोधः कदाचित्तु अश्वस्यगंधोस्यामितिव्युत्पन्न्यावाजिशालादिबोधोवयव
शक्त्येति योगिकरूढिः पृथङ् नोक्तोक्तयोरेवांतर्भावात् रूढिर्योगपहारिणीतितुप्रकारणाद्यभावेलाक्षणिकंतद्वाजिशाला इत्य
पर्येयभावयवार्थसहकृतासमुदायशक्तिरर्थबोधिकासायोगरूढिस्तपार्थबोधकंपदंयोगरूढम् यथापंकजादिपदम् तत्र
पंकाधिकरणकोत्पत्त्याश्रयपद्मत्वविशिशृत्वोधात् अत्रपत्तिप्रतिबंधानं विनापि पद्मबोधान्तत्रलक्षणवसर इत्यादिप्रपंचि
तंपूर्वमेव गंगायां घोष इत्यादौ गंगापदस्य तीरे शक्यसामीप्यरूपलक्षणाग्रहेतदाहितसंस्कारजन्यतीरादिस्मृत्यातीराधिकार

णकघोषशब्दबुद्धिः सक्षयव्यवहारान्ययानुपपत्तिसप्तसप्तपञ्चमस्युपेयत्वात् अन्यथानुपपत्तिप्रतिसृष्टान चतत्कल्पनेवी
 जं यथोक्तैकचिन्निर्णयकांक्षत्वमपितद्विजं मयावर्द्धनं तस्यवर्द्धनं सुखिमसुखं भाति चान्यासामित्यत्र तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नत्ववर्द्धन
 त्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितवर्द्धनत्वावच्छिन्नत्वविशेष्यताकोबोधो नसुभवति तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नतादृशतादृशप्रकारता
 निरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासंबंधे नशब्दबुद्धीविधेयतावच्छेदकभेदस्य तंत्रत्वादिति वस्तुनत्वावच्छिन्नार्थकवर्द्धनपदनि
 रूपिताकांक्षानवर्द्धनपदे तस्मान्नवर्द्धनपदं सप्तपञ्चमहादकपरंतदुपस्थिताहादकत्वावच्छिन्नस्य मेदात्त्वयैवर्द्धने अनुशासन
 बोधितनैराकांक्ष्यमपियुवितथा यथाकृतसीतापरित्यागः सरलाकरमेखलाम् बुभुजेपृथिवीपालपृथिवीभेवकेवस्तानित्यत्र बुद्धि
 भातोरवनत्वाच्चकायात्मनेपदनिर्णयको भूतयाथाचार्य्यसुद्धेप्रतिवर्द्धयान्तद्दानुक्तार्थपालनसवधिशासनम् लक्ष्यते आत्मने
 पदंसमभिव्याहृतमुजित्वावच्छेदे नात्कान्तबोध्मकत्रंत्विनपालनबोधस्वरूपयोर्यत्वरूपनैराकांक्ष्यस्य बुभुजे नवनवदुति सूत्रे
 णबोधनात् तत्रकेवलपदे नतात्कालिकरणमभिलपृथयवीपलकचैकमोगकर्मनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्व
 योगिनीव्यक्तिरभिधीयते एवकारेण पृथिव्यन्ययोगव्यवच्छेदः एवं च तत्कालिकरणमभिलपृथिवीपालकचैकमोगकर्मनि
 न्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वविशिष्टाभिलपृथिवीकर्मकमोगकर्त्ता पृथिव्यन्यस्त्रीकर्मकमोगकर्त्ता एवामभिलपृ
 थिवीपालप्रतिज्ञस्युनयेवाकार्यबोधः द्विरेकोमधुरैरिति द्विकः कूजतिक्वाननदत्तादीतुसुख्यर्थेवाधस्यलक्षणबीजम् किं
 तुसुखलितलुक्षुणेनुच्यते लक्ष्यसमासार्थरेफद्वयविशिष्टवटितत्वात्तस्याः मयाहियेनप्ररुषेणद्विरेफादिपदस्यप्रतिविशि

पपत्तेर्न शक्यादशक्योपस्थितिर्लक्षणेत्यभ्युपगच्छन्नामतेस्वजन्योपस्थितिर्सर्वधेनेवपदस्यानुभावकतयातस्याध्वनीरादावभावान्तस्या
 ननुभावकत्वमितितन्मूलं न चतत्संभवति शक्योपस्थितिर्लक्षणेत्यभ्युपगच्छन्नामतेस्वजन्योपस्थितिर्सर्वधेनेवपदस्यानुभावकतयातस्याध्वनीरादावभावान्तस्या
 पदमुद्देश्यविधेयभावेनान्वयाजनकमित्येवतदर्थः सहेत्स्यविधेयभावेनान्वयेशक्तिमत्त्वस्यैवतत्रत्वात् अतएव न विधीपरः श
 ब्दार्थइति स गच्छते किंच तन्नुसयोगहेतुत्वतात्पर्यकं तं तुः पटंजनयतीति सर्वसाक्षानिकवाक्येऽन्वयानुभावापल्लपापत्ते २२ २३
 निवेष्टव्यम् ननुस्वायत्तेशब्दप्रयोगे किमित्यवाचकं पदं प्रयोक्ष्यमह इति न्यायात्तीरादध्वनीरादावभावान्तस्याध्वनीरादावभावान्तस्या
 जिज्ञासायां पाषाणात्वादिप्रतिपत्तये तदिति यदिति हि संविन्विना तस्य शब्दे आनासंभवात्तदर्थे अनात्तत्त्विरपि तृतीयां गीकरणीया अतए
 वावलानाश्रियत्पहत्वचारिवाहेः सहा निशं तिष्ठति चपस्त्रयत्रसकसाः समुपागता इत्यत्राशक्त्वानाश्रियमपहृत्यपुंस्वत्वे जलबाह्वैः
 साकमरमत्तइत्यतात्पर्यं विषयं रूढ्यर्थेनालिं गितार्थान्तरस्यापि प्रतीतिः साचार्यं द्वारिकापि भ्रमधर्मिकविप्रध्वसोयस्वमीरितस्ते
 नगोदातीरनिकुंजप्रतिष्ठितनिसर्गादध्वसिहेनेत्यादीप्रतिभाजुषासहृदयानां वक्तृत्वोपव्यये शिष्यसूक्तोसिंहप्रतीत्यननरंगोदातीरे
 खश्चभीरुभ्रमणीयोग्यत्वप्रत्ययादिति चेन्न रूढ्यर्थेनालिं गितार्थसंबन्धेन प्रतीत्यसंभवेपिलक्षणकारणस्यास्यपादत्वात् पावन
 त्वादिप्रतीतिविशिष्टलक्षणयापिशुद्धलक्षणयेकानुपपत्तिपरिहारे विशिष्टे तदभ्युपगमे वीजाभाव इति तु नः पृथीः प्रवेशयेत्यत्रापि त
 दनापत्तेः बाव्यार्थेयजनि कुंजरेतुं मानेनापि गतार्थत्वाच्च यस्मत्तल्लुगासिप्रदानादेरिवेनोपितथातात्पर्यमेवोक्तीयते नत्वन्वयबो
 धोनुमितिर्वाधेभ्यभिचारपक्षधर्मगतयोः संदेहे वातयो रसंभवात्तत्रैव तैर्व्यज्जने आसाभ्युपगमान् इत्यन्वयप्रविलारः ॥ ६ ॥

यदि प्रकरणानुभावि को लोकांस्वरसः वाहीकशब्दादसुमर्थप्रत्येमीति प्रत्ययस्तदाव्यंजनादृत्तिरप्रत्युद्देवेति स्वोक्तनिष्कृष्टमतम्
 वलंब्य मूलमवतारयति नन्विति एवंबोधकत्वस्यैवशक्तिवितेनत्रापिअपभ्रंशत्कभाषायामपिस्यादिति तस्याअपिबोधकत्वात्तद्
 श्वरेच्छादीनांशक्तित्ववादिनांतुनापमनिप्रसंगइतिभावः इष्टापत्तावाह तथाचेति नापभ्रंशितंवेदत्यादिनिषेधविधि विषयत्वा
 नापत्येष्टापत्तेः कर्तुमशक्यत्वादितिभावः द्विधेति अपभ्रंशानासुक्तशक्ति मत्वाभावव्यवस्थापनेनसाधुत्वस्यान्यथा निर्वचनेनचेत्य

नन्वेवंभाषादितीबोधदर्शनाद्बोधकतारूपाशक्तिस्तत्रापिस्यात्तथाचसाधुतापिस्यात् शक्तत्वस्यैवसाधुतायाव्याकरणाधि
 करणेप्रतिपादनादित्याशंक्यद्विधासमाधत्ते असाधुरनुमानेनवाचकः कैश्चिद्विद्यते वाचकत्वाविशेषेवानियमःपुण्य
 पापयोः असाधुः गाव्यादिः अनुमानेनसाधुशब्दमनुमायवाचकः बोधकद्रव्यते तथाचलितिवनेषांसाधुस्सरणए
 वोपयोगीननुसाक्षान्द्वराचकत्वमतोनसाधुत्वमितिभावः ॥

॥ अर्थः मूलेअनुमानेनवाचकमिति अनुमानमत्रस्मृतिः अनु
 पश्चान्मानमिति रित्युत्पत्तेर्ननुव्याप्तिज्ञानम् तच्छून्यानामपिशब्दबोधदर्शनात् गाव्याद्यऽपभ्रंशानां गवादिशब्दविकृतित्वेनो
 द्वेबोधकविधयामुदितिप्रकृतिस्मारकत्वादित्याशयेनव्याचष्टे अनुमानेनसाधुशब्दमिति अनुमायेतिस्मृत्वेत्यर्थः वक्ष्यतिच
 तेषांसाधुस्सरणएवोपयोगइति अपभ्रंशानांसाक्षाद्बोधकतात्तुन शब्दजनकसाधुत्वस्याभावादसाधुत्वज्ञानस्यप्रतिबंधक
 त्वाद्देतिभावः

नत्रहरिसमनिमाह उक्तहीति ते अपभ्रंशः साधु स्थिति विषयसप्तमी साधु विषयकासुरेनेत्यर्थः प्रत्नयेति गवाद्यर्थबोधकारणात्
 त्वर्थः पक्षान्तरमाह तादात्म्यमिति साधुगवादिशब्दतादात्म्यप्रकारकक्षणविषयतासापद्यधेत्यर्थः एवकारे चोर्थे गोपदे उच्चारणीयेक
 रणापादेवेन गावीत्युच्चारितवस्तुत्वे गोपदे मेवेदमिति तादात्म्येन भासमाना गवाद्यादिशब्दगवादि रूपार्थस्य प्रकाशका इत्यर्थे न च व
 क्ष्यमाणकस्याभेदः तत्रापभ्रंशानां च पूर्व्या एव शक्यता च क्त्वात् अत्र साधुगतायां सास्थानत्वमिति भेदादिति भावः यमु
 शब्दार्थयोस्तदात्म्यशक्तिरिति श्लोकार्थे तादात्म्यमित्यादिहरिकारिकाहस्योपष्टमेकतयोपन्यसने ननु धेव तादात्म्यस्य शक्तिवेषिश

उक्त हि वाक्यपदीये ते साधु यत्र माने नु प्रत्ययोन्यति हेतवः तादात्म्यमुपगम्यैवं शब्दार्थस्य प्रकाशकाः न प्रियैरनुगम्य
 ते पर्योयाद्वसाधवः नयत स्मृतिशस्त्रेण तस्मात्साक्षाद्वाचकाः अत्रात्रैति प्रकाशनात् शिष्यमाणः प्रभाषते अथ्यक्त
 न हि दान्तेन व्यक्ते भवति निर्णयः एवं साधी प्रयोक्तव्योऽप्यत्र प्रयुज्यते तेन साधु व्यंघ्रिः हिमः कश्चिदर्थः मिथीयत इति

इति शब्दतादात्म्यज्ञानस्यार्थबोधकत्वेन तस्य शक्तित्वा संभवात् उपपन्नमोपसंसारोपेक्ष्यैव नैवार्थ
 नामर्थबोधजनकत्वमिति पक्षान्तरपरत्वेन च स्वास्वतन्त्र्ये चित्यादिनि अवाचकत्वेऽपि किमाह न प्रि
 र्थोयाद्वशिये स्तत्यादिना न प्रतिपाद्यते तेन वाचका इत्यर्थः ते साधु चित्याद्युक्तमर्थे विशुद्धयति
 क्रियाविशेषणम् तद्धिदा अव्यक्तशब्दबोधकत्वोक्त्युक्तसाधुशब्दे अपस्वत्वेऽपि ति शिष्यैः निर्वच्यं न च
 इत्यमेवेत्यर्थे साधी गवादिशब्दे अपपन्नस्य अथ्यदिः तेन असाधुशब्दस्य वा

उक्तमेवार्थद्रढयिनुमाशं कते नन्विति तेषांसाधुपर्यायाणां एकत्वादिति एकजातीयत्वमित्यर्थः तथा एकजातीयत्वम् येनतथा-
 विविनिगमकाभावाच्छक्तिकल्पनास्यादिति भावः अन्यथेति एकजातीयस्यशक्तिकल्पनायामतंत्रत्वे शक्तिमत्त्वाविशेषात्साधुना
 मिवापभ्रंशानामपिकोशादौप्रतिपादनंप्रसज्येतेत्यर्थः एतन्मतेनैवेति तेषांधुष्वनुमानेनेत्याद्युक्तहरिमतेनैवेत्यर्थः अपभ्रंश
 ह्येधस्योक्तरीत्योपयादितत्त्वाच्चशक्तिकल्पनंग्राहकमूलकमित्याशंकांनिराचिकीर्षुस्तत्रोक्तप्रकारसंभवंदर्शयति अयंभाव

नन्वपभ्रंशानांसाक्षादवाचकत्वेकिंमानंशक्तिकल्पकव्यवहारदेस्तुल्यत्वादितिचेत्सत्यम् तत्रदृशभेदेनभित्तेष्वनं
 तेषुशक्तिकल्पनेगौरवात् नचपर्यायानुल्यताशंक्या तेषांसर्वदेशेष्वेकत्वाद्दिनिगमताविरहेणशक्तिकल्पना नह्यप
 भ्रंशे तथा अन्यथाभाषाणांपर्यायतयागणनापत्तेश्चः एवंचशक्तत्वमेवास्तुसाधुत्वमिति नैयायिकमीमांसकादीनां
 मतंतन्मतेनैवद्रष्टव्यम् इदानींस्वमतमाह वाचकत्वाविशेषेवेति अयंभावः अपभ्रंशानामशक्तत्वततोबोधएव
 नस्यात् नचसाधुस्मरणान्ततोबोधः तानविदुषांपामराणामपिबोधात्तेषांसाधोरबोधाच्च ॥ ६ ॥

इति तानिति साधुशब्दानित्यर्थः अज्ञानहेतुमाह पामराणांमिति बोधादिति व्यवहारेणतेषांबोधानुमानादित्यर्थः तथाचान-
 धीतशास्त्राणांतेषांसाधुत्वप्रकारकशब्दज्ञानासंभवेनतत्रसाधुशब्दतेषांबोधोदयः स्यात्सएवतुनास्तीत्याह तेषांसाधोरिति

नत्रहरिसमतिमाह उक्तहीति ते अपभ्रशाः साधु विषयसप्तमी साधु विषयकसुरणेनेत्यर्थे. प्रत्ययेतिगवाद्यर्थेबोधकारणाती
 त्यर्थः पक्षानरमाह तादात्म्यमिति साधुगवादिशब्दतादात्म्यप्रकारकणनविषयतासापेक्षवेत्यर्थः एवकारोच्यते गोपदेउच्चारणीयेक
 रणापटवेनगावीत्युच्चारितवसुतेगोपदमेवेदमिति तादात्म्येनभासमानागाव्यादिशब्दगुण्यदिरूपार्थेस्यप्रकार्यकादत्यर्थेऽनेचव
 क्ष्यमाणकस्याभेदः नत्रापभ्रशानाननुपूर्व्योएवशक्तताचच्छेदकत्वात्त्रनु साधुगतामालस्यासत्त्वमितिभेदादितिभावः यमु
 शब्दार्थयोस्तदात्म्यशक्तिरितिस्वीकार्येतादात्म्यमित्यादिरुकारिकाहस्योपर्युक्तमेकतयोपत्यसनतन्सुधैव तादात्म्यस्यशक्तित्वेष्वि
 उक्तहिवाक्यपदीये तेसाधुष्वसमानेनुप्रत्ययोत्यनिहेतवः तादात्म्यसुपुंगस्यैवंशब्दार्थेस्यप्रकार्यकाः नश्चित्तरत्नगम्य
 तेपर्यायाद्वसाधव नयत स्मृतिशाल्विणतस्मान्साक्षादवाचकाः अंकारेतिशब्दाबालः शिष्यमाणप्रभाषते अव्यक्त
 न्नाद्विदानेनव्यक्तैर्भवतिनिर्णयः एवसाधीप्रयोक्तव्येयोऽप्यत्रश प्रसुज्यतेतेनसाधुष्वेवहिमः कश्चिदर्थोऽभिधीयतइति

इतिपुशब्दतादात्म्यशानस्यार्थोच्येधकत्वेनतस्यशक्तित्वासंभवात् उक्तंमोपसहोपसहोर्पेय्येत्त्वेनेत्यर्थेसाधुशब्दतादात्म्यभात्यापभ्रश
 नामर्थेनोपजनकत्वमितिपक्षानरपरतयेवतद्यात्म्यनस्त्वैवित्यादितिअवाचकत्वेसुपुक्तिमाह नश्चित्तरिति यगसोपभ्रशः साधवाप
 र्थोयाद्वयशित्ते स्मृत्यादिनानप्रतिपाद्यतेऽतो नवाचकादत्यर्थः तेसाधुष्वित्यासुक्तमर्थेविशुद्ध्यतिः अंकारेत्सादि अव्यक्तमितिभाषण
 क्रियाविशेषणम् तद्विदा अव्यक्तशब्दोवृण्व्यक्तेसाधुशब्देअस्यस्मृतेसतीतिशेषः निर्णयः तदर्थेसाधुष्वेवहिमः कश्चिदर्थोऽभिधीयतइति
 इत्यमेवेत्यर्थे साधी गवादिशब्दे अपभ्रशः गाव्यादिः तेन असाधुशब्देन साधुष्वेवहितः साधुस्मृतिहरकः कश्चिदर्थोऽभिधीयतइति

यदि प्रकरणानुभावि को लोकानां स्वरसः वाहीकशब्दादसुमर्थे प्रवेमीति प्रत्ययस्तदाव्यञ्जनाद्यन्तिरप्रत्युद्भवति स्वोक्तनिष्कृष्टमत्तम
 वलंब्य मूलमवतारयति नन्विनि एवं बोधकत्वस्यैव शक्तिवित्तनापि अपभ्रंशमकनायायामपि स्यादिति तस्या अपि बोधकत्वात् इ
 श्वरेच्छादीनां शक्तिववादिनां तु नापमनि प्रसंग इति भावः इष्टापत्तावाद् तथा चेति नापभ्रंशितं वैदृत्यादिनिषेधविधि विषयत्वा
 नापत्येष्टापत्तेः कर्तुमशक्यत्वादिति भावः द्विधेति अपभ्रंशानामुक्तशक्ति मन्वाभावव्यवस्थापनेन साधुत्वस्याप्यानिर्वचनेन चेत्य

नत्वेवं भाषादितो बोधदर्शनाद्बोधकता रूपा शक्तिस्तत्रापि स्यात्तथा च साधुतापि स्यात् शक्तत्वस्यैव साधुताया व्याकरणाधि
 करणे प्रतिपादनादित्याशंक्य द्विधा समाधत्ते असाधुरनुमानेन वाचकः कैश्चिद्विद्यते वाचकत्वाविशेषेवानियमः पुण्य
 योपयोगो न तु साक्षात्तद्वाचकत्वमतो न साधुत्वमिति भावः ॥ ५५॥ मूले अनुमानेन वाचकमिति अनुमानमत्र स्मृतिः अनु

पश्चान्मानं मिति रित्युत्पत्तेर्न तु व्याप्तिज्ञानम् तच्छून्यानामपि शब्दबोधदर्शनात् गाव्याद्यप्यभ्रंशानां गवादिशब्दविकृतिवित्तो
 द्वेधकविधयानुदिति प्रकृतिस्मारकत्वादित्याशयेन व्याचष्टे अनुमानेन साधुशब्दमिति अनुमायेति स्मृत्वैत्यर्थः वक्ष्यति च
 तेषां साधुस्मरण एवोपयोग इति अपभ्रंशानां साक्षाद्बोधकता तु न शब्दजनकसाधुत्वस्याभावात् साधुत्वज्ञानस्य प्रतिबंधक

त्वाद्द्वेति भावः
 तथासाधारितं

पपत्तेर्न शक्याद् शक्योपस्थितिर्लक्षणेत्यभ्युपगच्छतामते स्वजन्योपस्थितिसंबन्धेनैवपदस्यानुभाषकतया तस्याश्चतीरादावभावान्तस्य
 तनुभावकत्वमितितन्मूलं न च तत्संभवति शक्योपस्थिति तागीएदेरप्रकृत्यर्थतया तत्र प्रत्ययार्थत्वयासंभवात् त्वस्युतस्तुलाक्षजिकः
 पदमुद्देश्यविधेयसत्वेनान्वयाजनकमित्येवतदर्थः खट्वेऽप्यविधेयभावेनान्वये शक्तिमत्त्वस्यैवतंत्रत्वात् अतएव न विधीपरः प्र
 द्यर्थइति स गच्छते किंच तनुसयोगहेतुत्वतात्पर्यकं तनुः पटंजनयतीति सर्वसाक्षजिकवाक्येऽन्वयानुभवापल्लपापत्ते
 निवेष्वयम् ननु स्वायमे शब्दप्रयोगे किमित्यवाचकपदं प्रयोक्ष्यमह इति न्यायागीराद्यसाचकगगणदिपदाभिधनमनुचितम् प्रयोजन
 जिहसायां पत्नत्वादिप्रतिपत्तये तदित्यदिति हिं हतिं विना तस्य शब्दे मानासंभवात्तदर्थे व्यञ्जनात् किरपि तृतीयांगीकर्णीया अतए
 वावलानाश्रियहृत्वचारिवाहेः सहानिश तिशुंतिचपत्नयत्रसकलाः समुपागता इत्यन्नाशक्तानाश्रियमपहृत्य पुंश्चस्केजलबाहकैः
 साकमरमतद्रत्यतात्पर्ये विषयं रूढ्यर्थेनालिङ्गितार्थान्तरस्यापि प्रतीति साचार्यं दारिकापि अमधर्मिकविप्रध्वसोप श्रीरितले
 नगोदानीरनि ५ प्रतिष्ठितनिसर्गादश्वसिहने दीप्रतिभा वासहृदयानावक्रुबोधव्यंभे

यदि प्रकरणानुभावि को लोकांस्वरसः वाहीकशब्दाद्सुमर्थे प्रत्येमीति प्रत्ययस्तदा व्यंजनादृत्तिरप्रत्युहैवेति स्वोक्तनिष्कृष्टमतम्
 वलं व्यमूलमवतारयति नन्विति एवं बोधकत्वस्यैव शक्तित्वे तत्रापि अपभ्रंशात्मकभाषायामपि स्यादिति तस्या अपि बोधकत्वात् न इ
 श्वरेच्छादीनां शक्तित्ववादिनां तु नापमनि प्रसंग इति भावः इष्टापत्तावाद् तथा चेति नापभ्रंशितं वैदृत्यादि निषेधविधि विषयत्वात्
 नापत्येष्टापत्तेः कर्तुमशक्यत्वादिति भावः द्विधेति अपभ्रंशानामुक्तशक्ति मत्त्वाभावव्यवस्थापनेन साधुत्वस्यात्यथा निर्वचनेन चेत्य

नन्वेवं भाषादिनो बोधदर्शनाद्दोषकतारूपा शक्तिसत्त्वापिस्यात् तथा च साधुतापिस्यात् शक्तत्वस्यैव साधुताया व्याकरणाधि
 कारणे प्रतिपादनादित्याशंक्य द्विधा समाधत्ते असाधुरनुमानेन वाचकः कैश्चिद्विद्यते वाचकत्वाविशेषेवानियमः पुराण
 पापयोः असाधुः गाव्यादिः अनुमानेन साधुशब्दमनुमाय वाचकः बोधकद्रव्यते तथा च लितिपिवनेषां साधुस्मरणए
 वोपयोगेन तु साक्षात्तद्वाचकत्वमतौ न साधुत्वमिति भावः ॥

॥ अर्थः मूले अनुमानेन वाचकमिति अनुमानमत्र स्मृतिः अनु
 पश्चान्मानंमिति रितिव्युत्पत्तेर्ननुव्याप्तिज्ञानम् तच्छून्यानामपिशब्दबोधदर्शनात् गाव्याद्यपभ्रंशानां गवादिशब्दविकृतिवित्तेनो
 दोषकविधयामिति प्रकृतिस्मारकत्वादित्याशयेन व्याचष्टे अनुमानेन साधुशब्दमिति अनुमायेति स्मृतित्वेत्यर्थः वक्ष्यन्ति च
 तेषां साधुस्मरण एवोपयोग इति अपभ्रंशानां साक्षाद्दोषकतानुन शब्दजनकसाधुत्वस्याभावादसाधुत्वज्ञानस्य प्रतिबंधक
 त्वाद्दिति भावः

पपत्तेर्न शक्याद् शक्योपस्थितिर्लक्षणेत्यभ्युपगच्छतामनेस्वजन्योपस्थितिर्सर्वधेनेवपदस्यानुभावकतया तस्याच्चनीरादावभावान्तस्या
 ननुभावकत्वमितिनमूलं नचतत्संभवति शक्योपस्थिति ताजीरादेरप्रकृत्यर्थतया तत्रप्रत्ययार्थेत्वयार्संभवात् वस्तुतस्तुत्याक्षुभिक
 पदमुद्देश्यविधेयमावेनान्वयजनकमित्येवतदर्थोऽहेश्यविधेयभावेनान्वयेप्रशक्तिमन्वसिचतंत्रत्वात् अतएवमविधौपरः प्र
 द्यार्थइति सगच्छते किंच तनुसयोगहेतुत्वतात्पर्यकंतं तुः पटंजनयतीति सर्वं स्लासजिकवाक्येऽन्वयानुभवापलापापने ॥ २ ॥
 निवेष्टव्यम् ननुस्वायत्नेशब्दप्रयोगे किमित्यवाचकपदंप्रयोक्ष्यमहइति न्यायाजीराद्यवाचकगणदिपदाभिधानमनुचितम् प्रयोजन
 जिह्वासायापावनात्वादिप्रतिपत्तयेतदित्यदि तद्विद्विना तस्यशब्दे मानार्संभवात्तदर्थेर्ष्यजनानाद्यपि द्वितीयागीकरणीया अतए
 वावसानाश्रियहृत्वावारिवाहेः सहानिश्रित्युतिचपल्ययत्रसकलाः समुपागता इत्यन्नाशक्लानाश्रियमपहृत्यपुंस्वलेजलवाहकैः
 साकमरमतइत्यतात्पर्येविषयं रूढ्यर्थेनासिगितार्थोतरस्याधिप्रतीतिः साचार्येद्वारिकापि भ्रमधर्मिकविप्रभवसोयस्वमीरितले
 नगोदातीरनिकुंजप्रतिष्ठितनिसर्गादशसिंहेनेत्यादीप्रतिभाजुर्वासंहरदयानां वक्रुचोपव्यवैशिश्यस्फूर्त्तसिंहप्रतीत्यनंतरगोदातीरे
 स्वशभीरुभ्रमजीयोग्यत्वप्रत्ययादितिचेन्नरूढ्यर्थेनासिगिताथस्वस्वसयोगेनप्रतीत्यसमवेपिलक्षणकारणस्याः रूपपादत्वान्पावन
 त्वादिप्रतीतिर्विशिष्टलक्षणयापिशुद्धलक्षणयेवानुपपत्तिपरिहारेविशिष्टेनदस्युपगमेचीजाभावइति तु नः पथीः प्रवेशयेत्प्रभाषित
 दूनापनेः वाच्यार्थवैयजनिकनुद्धेरनुमानेनापिगकार्यत्वाच्च वस्तुतस्तुगालिप्रदानादेरिवेतोपि तस्यातात्पर्यमेवोन्नीयते नत्वन्वयवो
 भौनुमितिर्वावाधेव्यभिचारपक्षधर्मतयोः संदेहेवाग्योरसंभवात्तत्रैवतैर्व्यंजनेऽस्मात्स्युपगमान् इत्यन्वयप्रवित्तरः ॥ ६ ॥

यदि प्रकरणानुभावि को लोकानां स्वरसः वाहीकशब्दादमुमर्थे प्रत्येमीति प्रत्ययस्तदा व्यंजनादृत्तिरप्रत्यूहेवेति स्वोक्तनिष्कृष्टमतम्
 चलं व्यमूलमवतारयति नन्विति एवं बोधकत्वस्यैव शक्तिवैतत्रापि अपभ्रंशत्माकभाषायामपिस्यादिति तस्या अपि बोधकत्वात् न ई
 श्वरेच्छादीनां शक्तित्ववादिनां तु नापमति प्रसंग इति भावः इष्टापत्तावाह तत्राचेति नापभ्रंशितं वैदृत्यादिनिषेधविधि विषयत्वात्
 नापत्त्येष्टापत्तेः कर्तुमशक्यत्वादिनिभावः द्विधेति अपभ्रंशानामुक्तशक्ति मन्वाभावव्यवस्थापनेन साधुत्वस्यात्यथा निर्वचनेन चैतत्

नन्वेवं भाषादिनो बोधदर्शनाद्बोधकत्वात् रूपशक्तिस्तत्रापिस्यात्तथा च साधुतापिस्यात् शकत्वस्यैव साधुताया व्याकरणाधि
 करणे प्रतिपादनादित्याशंक्य द्विधा समाधत्ते असाधुरनुमानेन वाचकः कैश्चिद्विद्यते वाचकत्वाविशेषे वा निस्यमः पुण्य
 पापयोः असाधुः गाव्यादिः अनुमानेन साधुशब्दमनुमाय वाचकः बोधकद्रव्यते तत्राचलियिवनेषां साधुस्मरण ए

बोपयोगेन तु साक्षात्तद्वाचकत्वमतौ न साधुत्वमिति भावः ॥ ५५॥ मूले अनुमानेन वाचकमिति अनुमानमत्र स्मृतिः अनु
 पश्चान्मानमिति रित्युत्पत्तेर्न तु व्याप्तिज्ञानम् तच्छून्यानामपि शाब्दबोधदर्शनात् गाव्याद्यपभ्रंशानां गवादिशब्दविकृतित्वेनो
 द्बोधकविधयामुदिति प्रकृतिस्मारकत्वादित्याशयेन व्याचष्टे अनुमानेन साधुशब्दमिति अनुमायेति स्मृत्वेत्यर्थः वक्ष्यति च
 तेषां साधुस्मरण एवोपयोग इति अपभ्रंशानां साक्षाद्बोधकता तु न शाब्दजनकसाधुत्वस्याभावात् साधुत्वज्ञानस्य प्रतिबंधक
 त्वाद्दिति भावः

नत्रहरिसंमतिमाह उक्तं ह्यिति ते अपभ्रशाः साधु स्थिति विषयसप्तमी साधु विषयकस्मरणेनेत्यर्थः प्रत्ययेति गवाद्यर्थबोधकारणानी
 त्यर्थः पक्षान्तरमाह तादात्म्यमिति साधु गवादिशब्दतादात्म्यप्रकारकश्चन विषयतामापद्येत्पर्यः एवकारोवार्थे गोपदेउच्चारणीयेक
 रणापाटवेनगावीत्युच्चारितवस्तुतोगोपदमेवेदमिति तादात्म्येन भासमाना गवाद्यादिशब्दगवादिरूपार्थस्य प्रकाशका इत्यर्थः न च ब
 क्ष्यमाणकल्याभेदः नत्रापभ्रंशानानानुपूर्व्या एवशक्तवच्छेदकत्वात्तत्र तु साधु गतायास्तस्यास्तत्त्वमिति भेदादिति भावः यस्तु
 शब्दार्थयोस्तादात्म्यशक्तिरिति स्वोक्तार्थतादात्म्यमित्यादिहरिकारिकाईस्योपष्टमेकतयोपन्यसन्नंतस्यैव तादात्म्यस्यशक्तिवेषिश

उक्तं हि वाक्यपदीये ते साधु स्वतमानेन प्रत्यययोत्पत्तिहेतवः तादात्म्यमुपगम्येव शब्दार्थस्य प्रकाशकाः न शिष्टैरनुगम्य
 नेपर्यायाद्भवसाधवः नयत स्मृतिशालेणतस्मात्साक्षादवाचकाः अत्रावेति यदावास्तः शिष्यभाषणः प्रभाषते अव्यक्त
 तद्विदानेनव्यक्तैभवति निर्णयः एवसाधौ प्रयोक्तव्येयोऽप्यभ्रशः प्रयुज्यते तेन साधुव्यवहितं कश्चिदर्थः भिधीयत इति

बद निष्ठशब्दतादात्म्यमनस्यार्थबोधकत्वेन तस्य शक्तित्वासंभवात् उपभ्रंशोपसंहारपर्यायत्वात् च तयास्तु शब्दतादात्म्यभान्याप्यभ्रश
 नामर्थबोधजनकत्वमिति पक्षान्तरपरतयेवतद्यो स्वतन्त्रे स्थित्यादिति अत्राचकत्वस्युक्तिमाह न शिष्टैरिति यमसोपभ्रशाः साभवः प
 र्यायाद्द्वशिष्टे स्मृत्यादिनानप्रतिपाद्यतेऽतो न बोधक इत्यर्थः ते साधु स्थित्याद्युक्तमर्थे विशुद्धयति अत्रावेत्यादि अव्यक्तमिति साषण
 क्रियाविशेषणम् तद्विदा अव्यक्तशब्दोद्वेष्यक्ते साधुशब्दे अस्य स्मृते सतीति शर्वाः निर्णयः तदर्थशब्दबोधो भवतीत्यर्थः एवमि
 द्रत्यमेवेत्यर्थः साधौ गवादिशब्दे अपभ्रशः गाव्यादिः तेन असाधुशब्देन साधुव्यवहितः साधुस्मृतिद्वारक कश्चित्प्रसिद्धोऽवादि

उक्तमेवार्थद्रढयितुमाशंक्ते नन्विति तेषांसाधुपर्यायाणां एकत्वादिति एकजातीयत्वादित्यर्थः तथा एकजातीयत्वम् येनतथा-
 पिविनिगमकाभावाच्छक्तिकल्पनास्यादिति भावः अन्यथेति एकजातीयस्यशक्तिकल्पनायामतंत्रत्वे शक्तिमत्त्वाविशेषात्साधुना
 मिवापभ्रंशानामपिकोशादौप्रतिपादनंप्रसज्येतेत्यर्थः एतन्मतैनैवेति तेषांसाधुष्वनुमानेनेत्याद्युक्तहरिमत्तनैवेत्यर्थः अपभ्रंशा
 द्वेष्योक्तरीत्योपयादितत्वात्तत्रशक्तिकल्पनं ग्राहकमूलकमित्याशंकांनिराचिकीर्षुस्तत्रोक्तप्रकारसंभवंदर्शयति अयंभाव

नन्वपभ्रंशानांसाक्षाद्वाचकत्वेकिंमानंशक्तिकल्पकव्यवहारादेस्तुल्यत्वादितिचेत्सत्यम् तत्रद्वेष्टाभेदेनभिन्नेष्वनं
 तेषुशक्तिकल्पनेगौरवात् नचंपर्यायतुल्यताशंक्या तेषांसर्वदेशेष्वेकत्वाद्धिनिगमताविरहेणशक्तिकल्पना नह्यप
 भ्रंशे तथा अन्यथाभाषाणांपर्यायतयागणनापनैश्च एवंचशक्तत्वमेवास्तुसाधुत्वमिति नैयायिकमीमांसकादीनां
 मतंनन्मतैनैवद्रष्टव्यम् इदानींस्वमतमाह वाचकत्वाविशेषेवेति अयंभावः अपभ्रंशानामशक्तत्वेततोबोधएव
 नस्यात् नचसाधुस्मरणान्ततोबोधः तानविदुषांपामरणास्यिवोधात्तेषांसाधोरबोधः ॥ ६ ॥

इति तानिति साधुशब्दानित्यर्थः अज्ञानहेतुमाह पामरणास्यिवोधादिति व्यवहारेणतेषांबोधानुमानादित्यर्थः तथाचान
 धीतशब्दानांतेषांसाधुत्वप्रकारकशब्दानांसंभवेनतत्रसाधुशब्दानेषांबोधोदयः स्यात्सएवतुनास्तीत्याह तेषांसाधोरिति

शक्तिभ्रमादिति अर्थनिरूपिताया साधुशब्दनिष्ठायाः शक्तैरपन्नश्रेष्ठमादित्यर्थः ॥ किंबोधकत्वरूपशक्तिभ्रमानत्रबोध उपप
 द्यतउत्तेश्वरेच्छारूपशक्तिभ्रमानत्रनाद्याकल्पद्रत्याह बोधकत्वस्येति द्वितीयेत्वाह ईश्वरेच्छेति सन्मात्रेति मात्रपदकृतत्कार्यक
 म् अप्रभंशद्वेषसर्वानुभवसिद्धत्वेनबोधकत्वेनेश्वरेच्छायाप्रपिनत्राबाधेनतासादायापिनशक्तिज्ञानसभ्रमत्वसपत्तिः
 प्रतीतेभ्रमत्वेविषयबाधस्यैवतत्रत्वादितिभावः ननुलाक्षणिकद्रष्टापभंशेपिवाचकव्यवहा एभावेनतद्द्वारत्तेश्वरेच्छारू

नचशक्तिभ्रमानेभ्योबोधः बोधकत्वस्याबाधेनतद्ग्रहस्याभ्रमत्वात् ईश्वरेच्छाशक्तिरि
 तिमतेपिसन्नात्रविषयिण्यसत्त्वाधामावात्शक्तेः पदपदार्थविशेषघटितायाभ्रमासभवत्त्वे

पशक्तेस्तत्रभ्रमेबाधकाभावोऽतत्राह शक्तेरिति भ्रमासभवत्त्वेति तत्पदविशेष्यकतदर्थबोधजनकत्वप्रकारकेच्छायास्तम
 दविशेष्यकत्वेनगृहीतायाः पदान्तरविशेष्यकत्वासभवेनतद्ग्रमासभवत्त्वादित्यर्थः यथाश्रुताभिप्रायेणेदम् परिष्कृतविशेष्य
 त्वरूपायास्तत्संधावच्छिन्नावच्छेदकत्वरूपायाः पदार्थान्तररूपायावाशक्तैस्तत्रभ्रमेबाधकाभावादितिबोध्यम् तथाचभ्र
 मेणपिबोधस्यदुरुपपादत्वेनभाषायाशक्तिरेवप्रियेकेतिभावः ॥

अस्मिन्नपि पक्षे हरि संमतिमादर्शयति उक्तञ्चेति पारंपर्यादिति स्वार्थेऽप्यत्र विगुणेऽस्त्विति हेतुगर्भे विशेषणं वैगुण्यं च कर्णा पाटव
 रूपम् अभिधात्तु वैगुण्यस्यापभ्रंशनि यामकत्वात् तथा च विगुणेऽप्यत्र मिधात्तु सत्सु परंपर्यायेऽर्थेषु प्रसिद्धिमागता इत्यर्थः हे
 दीति संस्कृतस्येत्यर्थः अशक्तैः कर्णा पाटववद्भिः व्यवकीर्णोऽच्छिन्नानुपूर्वीका कृतेत्यर्थः अनित्यदर्शिनो शब्दानित्यत्ववादि
 नां अस्मिन्वादे शक्तिविवादे इत्यर्थः ननु तेषां साधुरवाचक इत्यनुपपन्नं यस्मिन्नर्थेऽपभ्रंशः प्रयुज्यन्ते तद्वाचकत्वस्य साधु
 षु सर्वसंमतत्वादतो व्याचष्टे अबोधक इति व्यवहितः साधुर्न तत्र बोधकः किं तु साक्षादपभ्रंशा एव न तदनुपूर्वीमत्त्वेन वाचका इति

उक्तं च वाक्यपदीये पारंपर्यादपभ्रंशविगुणेऽप्यत्र मिधात्तु प्रसिद्धिमागतायेषु तेषां साधुरवाचकः देवीवागव्यवकीर्णयमश
 क्तेरभिधात्तुभिः अनित्यदर्शिनो त्वस्मिन्वादे बुद्धिविपर्ययः अवाचकः अबोधकः बुद्धिविपर्ययः एत एव वाचकानान्य
 इति विपर्यय इत्यर्थः किंच विनिगमनाविरहाद्वाषायामपिशक्तिः ॥ ३१ भावः नन्वियं अपभ्रंशरूपावाक् अभिधात्तु वैगुण्येनो

च्छिन्नानुपूर्वीकापि देवी संस्कृतरूपैव नैवाधिकानां त्वस्या अबोधकत्वे भ्रम एव पारंपर्यादित्युपादानात्साधुतादात्म्यभांति मूलक
 शक्तिभ्रमेण बोधकत्वसंभवादित्यर्थकं देवीवागव्यवकीर्णयमित्यपि पूर्वोक्तानि मकल्पस्यैवोपो हूलकं न चैवं तेषां साधुरवाचक इ
 त्यनुपपन्नम् तत्कल्पेऽपि तसाधुत्वकाद्यपभ्रंशानां बोधकत्वेन साधुस्मरणद्वेधान्भुपगमात् तेषां मित्यादेः साधुतादात्म्या
 रोपविषयास्त एव प्रसिद्धार्थानां बोधकाननुत्ततदनुपूर्वीमत्त्वेन बोधका इत्यर्थो न स्मान्नोक्तु कथापभ्रंशानां तत्त्वेन वाचकता सिद्धि

तासा भाषाणां दोषदृति तथाच गौरवान्ततत्र शक्तिरित्यर्थः सकृददेश निष्ठुपरि एहीतत्वमेव विनिगमकमन आह अत्र चैदकेति बो
 धजनकतावच्छेदिकेत्यर्थः तयोरिति साध्वपक्षशयोरित्यर्थः सकलशिशुपरि एहीतत्वमुन विनिगमकम् श्रवतिर्गति कर्मकं बोधेषु प्र
 युज्यते विकार एवै न जाप्याभार्यते इति साव्याचन हे श्रुनियतसंस्कृतेषु शक्ति सिद्धानापने वाचकस्य च्यंजकतायमालंकारिकाण्यप्राकृत
 भाष्योदाहरणस्यासगतत्वापत्तेश्च अतएव तत्र हे श्रियश्रियानां तमद्वाषासु निस्संदिग्धशक्तत्वप्रत्यय संगच्छते न चासीन्नम बोधका
 भावादिति भावः उपसहरति तथाचेति एवमप्यशानामपिशक्तत्वेतेषां अप्यभ्रंशानां साधुतास्यादिति शक्तत्वसैव साधुत्वादिति भावः

नचतेषां नानात्वदोषः संस्कृतवन्महाराष्ट्रभाषायाः सर्वत्रैकत्वेन प्रत्येकं विनिगमना विरुहतादवस्थान् किं चानुपूर्वीपदेऽव
 च्छेदिकासाचपर्योयेष्विवभाषायामप्यन्येत्येवेति कस्योर्षिशेषदृति विभाष्यं सूरिभिः तथाच संस्कृतवद्भाषाशब्दा शक्ता
 एव नचपर्योयतया भाषाणगणनापत्तिः साधुतामेव कोशश्लेषे विभागमिधानात् नन्वेवंसाधुतातेषां स्यादित्यत आह नियमद
 ति पुण्यजननबोधाय साधुत्वंसाधुभिर्भोवितव्यमिति विधिः यपजननबोधनायनासाधुमिति विवेधः तस्यैव पुण्यजननयोग्या
 त्वंसाधुत्वपापजननयोग्यत्वमसाधुत्वंतत्र जनकतावच्छेदिकाजाति ॥

॥साधुमेव प्रयुजीतेत्यादिरूपश्चेत्यर्थः तासाधुभिरिति नाप
 अश्रितं वै न स्तेच्छितं वै इत्यादिति विधिः अश्रितं वै इत्यादिरित्यर्थः शोभ्यत्वंजनकतावच्छेदकधर्मवत्त्वम् तन्नसाधुशब्दे जातिरिति तत्र प्रमाणत्वे
 कः शब्दः सम्यग्ज्ञानः शाल्त्वान्वित सुप्रयुक्त स्वर्गसैकेषु मधुप्रवर्णित्येकः पूर्वपरयोरित्यत्र तत्र भाष्यपठितश्रुतिः सम्यग्ज्ञानत सधुत्वेन
 ज्ञानः यद्विदुपरि निष्ठिततत्त्वधित्यर्थोपनिषत्सभवात्त्वेन अत्रः शाल्त्वान्वितः शाल्त्वान्वितः शाल्त्वान्वितः सुप्रयुक्तः शिशासुक्तम् ॥
 र्णप्रयुक्त इति तर्थात्ते हे लयदृति कुर्वन्त परवभृश्रुतिश्रुतिश्च यद्विषयकत्वादिना संश्लेष्योन्नतस्य जातिव्यगिति विभाष्यते तत्रास्य

तदनुसापकमिति तदभिव्यंजकमित्यर्थः यथेतन्नथोक्तम् व्याकरणादिपदाच्छिष्टप्रयुक्तत्वपरिग्रहः एवमेवेति तत्प्रयुक्तत्वपरिग्रहः
 एतन्नच्छब्दानां साधुत्वपर्यवसानलाभे नैवेत्यर्थः फलजनकत्ववदिति श्रियाधिकारिकृतस्यैव तस्य फलश्रवणादिति भावः साधु
 त्वमिति गवाद्यर्थपुरस्कारेणैव गवादिशब्दानां प्रयोगेऽप्यजनकत्वरूपसाधुत्वमित्यर्थः नन्वाधुनिकदेवदत्ताद्यर्थपुरस्कारेण देवद
 त्तादिशब्दानां शास्त्रेषु व्युत्पादनात्तेषां देवदत्तादी साधुता न स्यादत आह आधुनिकेति द्वाक्षरमिति घोषवदाद्यन्तरनस्थद्व्यक्षरं च
 पुरक्षरवापुरुषस्य नामकं कुर्वन्त नृदिति भाष्यस्य स्मृत्येत्यर्थः तन्न द्वेशभाषानुसारेण क्रियमाणानां नान्तानुशास्त्राव्युत्पन्नत्वा
 तज्जापकंचकोशादिव्याकरणादित् एवमेव च एजस्य देवो ह्यने फलजनकत्ववद्गवादिशब्दानां नान्वाद्यौ साधुत्वमिति सं
 गच्छते आधुनिकदेवदत्तादिनाम्ना मपि द्वाक्षरमित्यादि भाष्येण व्युत्पादितत्वात्साधुत्वम् एवं च यः शब्दो यत्रार्थव्युत्पादितो
 व्याकरणे सतत्र साधुरिति पर्यवसितं गीणानां गुणे व्युत्पादनात्तत्पुरस्कारेण प्रवृत्तौ साधुत्वमेव आधुनिकलाक्षणिकानां
 नुअसाधुत्वमिष्टमेव अतएव ब्राह्मणाय देहीत्यर्थे ब्राह्मणं देहीत्यादिकं लक्षणयाप्यसाधुरित्यादि प्रपंचितं भूषणे ॥
 दसाधुत्वमेवेति भावः गीणानामिति सुक्तादिशब्दानामित्यर्थः गुणेष्वशक्येषुक्तादिरूपे व्युत्पादनादिति गुणवचनेभ्यो ननु पोलुगि
 ते स्मृत्या गुणेषुक्तादयः पुसीत्यादिकोशे नचेत्यर्थः तत्पुरस्कारेण नीलाद्यर्थपुरस्कारेणेत्यर्थः प्रवृत्तौ गुणिनिप्रयोगे शक्यार्थस्य वा
 धे अन्वयानुपपत्तिप्रतिबंधानां नैर्लक्ष्यार्थोपस्थापनेऽपि शक्यार्थमादायनेषां साधुत्वं नानुपपन्नं शक्यार्थपुरस्कारेण तेषां शास्त्रेषु
 सन्नत्वादित्यर्थः गीणपदस्य निरूढलाक्षणिकपदोपलक्षणत्वाच्च न गंगायां घोषद्वयत्वाद्यौ गंगादिपदानामसाधुत्वमिति भावः आधु

मनुशक्तिग्राहकयोः क्रोशुष्याकरणयोर्विद्यमानत्वाच्छक्तिमहोपायकथनव्यर्थमनश्नरु अतिरिक्तेति कोशव्याकरणाभ्यामतिरिक्तोप
शक्तिग्रहोपायलमित्यर्थ, तथाचानधीतव्याकरणानां न शक्तिग्रहासंभवात् नार्थव्यवहाररूपमप्युपायमाहेति पर्यवसानान्तर्वेप
र्थ्यमिति भावः एतेन प्रपञ्चकारिणोः प्रकृतिकारणतद्ग्रहोपायप्रदर्शनव्यर्थमित्याशंकापिसमाहितो विषयपदाध्याहारेण
मूलव्याचष्टे संबन्धो विषय इति तथाचाप्येते तत्संबन्धीति व्यवहारे संबन्धो विषयः योग्यता प्रति इदमत्र योग्यता व्यवहारे
योग्यता विषयो मतोऽतः समानाद्यवहारयोग्यतायावोधकत्वरूपशक्तेः संविन्न ज्ञानभवतीत्यर्थः तत्र दृष्टान्तो मातापुत्रादियो

अतिरिक्तशक्तिग्रहोपायमाह सस्वन्धशब्दे सस्वन्धो योग्यता अतियोग्यतासंविन्नातापुत्रादियोग्यवत् स
स्वन्धो विषयः योग्यता अति योग्यता अत्र प्रत्ययवहा एतत्संविन्नशक्तिग्रहः घट
पदमत्र योग्यमेतत्सस्वन्धोतिव्यवहारत्वात्साध्या इति श्रुतौ व्याकरणशूषणसारे शक्तिनिर्णयः ॥३३॥ ६ ॥

ग्यवदिति यथाप्येते तत्संबन्धीति व्यवहारस्य योर्जनकभावनिष्ठा यकस्तद्दित्यर्थः अन्ये त्विदं रिपद्यमित्यव्यवसृते संबन्धं भ्र
दे अप्येते तत्संबन्धीति व्यवहारे योग्यता प्रति अर्थकोषजनकता च च्छेदकधर्मवत्त्वरूपयोग्यता व्यवहारानिरूपयित्वा यस्मात्वात्मलक्ष
णो येषां संबन्धस्त्वयोग्यता परपर्य्यायविषय इति शेष, सत्त्वानादि सृष्टव्यवहारपरपर्य्यायास्मादादिसमयाभिधीयते ननु
कोषजनकत्वमेव शक्तिरेतद्विधो धजनमेऽर्थयोग्य इति व्यवहारत आत एवैतच्छेदके सति प्रत्ययहेतुत्वं संबन्धेऽपपद्यते शब्दस्यार्थहे
यतस्तस्मात्संबन्धोऽस्तीति गम्यते इत्यनेनोक्तार्थः एषीकृत इति अथिक्कमन्यतेऽप्येतेऽतिशूषणस्य हेतुत्वं अतिशूलप्रतिरुम

समासेखलु भिन्नेवेत्यत्रपंकजशब्दवदिति वदता समासेतद्घटकप्रत्येकशक्तिसहकृतसमुदायशक्तेर्व्यपेक्षात्वमंगीकृतंतच्चानु-
 पपन्नं यत्र समासघटकप्रत्येकपदस्थानर्थकत्वं तत्र प्रत्येकशक्तिसाच्चिव्यासंभवात् यथा नञ् समासघटकनञः द्वयोरर्थो भिधाने हि
 व्यापारो नैव विद्यते इत्युक्तेरेवं च जहत्स्वार्थावाट्टवेदशस्थले उच्यते पदार्थोदि प्राधान्यस्य स्वरसतोनुपपत्तिरपीती माशं कां परिह
 र्त्तुं नञर्थे निरूपणमित्याह नञर्थमिति मूले नञ् समास इति अयं भावः घटो न पदो घटो नालीत्यादावभावशब्दबोधस्य सार्वजनीनप्र
 सिद्धिसिद्धत्वान्नञोऽभावार्थकत्वमावप्रयकम् तत्राचोत्तरपदार्थप्राधान्यादिव्यवस्थामुलभा यद्यपि घटोनेत्यादावभावविशेष्यक

नञर्थमाह नञ् समासे चापरस्य प्राधान्यात्सर्वनामता आरोपितत्वं नञ् द्योत्यं न ह्यसोऽय्यति सर्ववत् नञ् समासेऽ
 परस्य उत्तरपदार्थस्य प्राधान्यात्सर्वनामता सिध्यतीति शेषः अतस्त्वन्मैव नञ्घटोत्यमिति अस्युपेयमि-
 ति शेषः अपं भावः असर्वद्वत्यादावारोपितः सर्वद्वत्यर्थे सर्वशब्दस्य प्राधान्यावाधात्सर्वनामता सिध्यति अन्यथाऽनिस
 एव बोधस्तथाप्यसर्वद्वत्याद्यनुरोधेनारोपितत्वार्यकत्वमपिनञोङीकरणियमिति शेषपूरणेनव्याचष्टे

सिध्यतीति अतएवेति प्राधान्यानुपपत्तेरेवेत्यर्थः ननु नञस्तत्राभावार्थकत्वे कथं प्राधान्यानुपपत्तिरित्यतोऽभावार्थमाह अयं भा
 दिति अन्यथा आरोपितत्वार्यकत्वानभ्युपगमे भेदार्थकत्व इति यावत् सा सर्वनामसंज्ञानस्यादिति असर्वद्वत्यत्र नञो भेदार्थकत्वे तत्र
 नैयोगितया सर्वपदार्थस्योपसर्जनत्वेन संज्ञोपसर्जनानां सर्वादिवहिर्भूतत्वेनातिसर्वद्वत्यादाविवत्तदप्रवृत्तेरिति भावः ॥ ६ ॥

ननु भेदप्रतियोगी सर्वद्वन्द्वितन्त्रबोधाभ्युपगमान्नोचरपदार्थस्य प्राधान्यस्यादत्त आह घटो नास्तीत्याद्यं विनि तस्य नकार्यस्य नञ्
शीभावत्वस्य विशेष्यतायात्तन्त्रत्वादिति भावः ननु तवाप्यघटः पटद्वत्त्वतो घटभिन्नः पटद्वत्त्विसर्वसिद्धप्रतीत्यनुपपन्निरत आह
स्मृतीत्येति सः भेदबोधः आर्षद्वन्द्वित्त्वात्तन्त्रस्थितिविषयादागतद्वन्द्व्यर्थ मानसद्वन्द्वित्त्वात्प्रत्ययस्त्वसिद्ध एवेति भावः
नन्वसर्वशब्दस्य सर्वनामत्वाभावैकाक्षतिरत आह तन्त्रावेति अत्रचेति आरेपितत्वनञ्वाच्यमितिकल्पेचेत्यर्थ निष्कर्ष इ

घटो नास्तीत्यादावभावविषयकबोधेनस्य विशेष्यताया एषदशकत आसद्गीत्याचसत्कार्यो बोधो मानसः तथाचासर्वसि
द्धत्वस्य सिद्धिप्रसङ्ग इति अत्राचारेपितत्त्वकारोपविषयत्वम् आरेपुमान्नमर्यो विषयत्वं संसर्ग इति निष्कर्षः द्योत्क
त्यत्वोक्तिनिपातानाद्यौतकत्वमभिप्रेत्य ३५ घटो नास्ति अत्राह्मणद्वन्द्व्यदाकारोपबोधससर्वानुभवविस्तृतत्वात् ॥

नि विधयत्वस्य संसर्गमपर्यादयैव साभादनस्य सभ्यारेपस्यैव नञ्कार्यत्वं नत्पारोपविषयत्वं स्य गौ एवादि निभावं मैत्रा एव स्य वाच्यं
त्वाभ्युपगमेद्यौतकताप्रतिपादकमूलविरोधोऽत आह द्योत्पत्त्वोक्तिरिति वाच्यस्यैव पितस्य विशेष्यताभाववद्वि शेष्यतेति सिद्ध
चयितुमेव तथोक्तिरिति भावं घटो नास्तीति यद्यपि समासयोग्यनञ् एकारोपकत्वमूलैरुक्तं तस्योपि पदो नास्तीत्युक्तिरत्रैव तत्र
व्यारेपाननुभव इति दशानार्थस्य वधेयम् ॥

नञ्द्योत्यमित्यञ्जनञ्जो विशेषणतयाव्यवधानेनचोपस्थितत्वेपित्यदादीनांबुद्धिस्यपरामर्शकत्वात्तदातत्परामर्शानुचितइत्याह न
दर्शो नञर्थेइति साधारण्येनेति प्रकृतैर्ऽर्थपदस्यतज्जन्यत्वोद्यविषयपरतयापक्षद्वयसंग्रहः तत्रासतिबाधकेवाचकत्वमेवसति
नुतस्मिन्द्योतकतापीतिभावः नञ्वाच्यत्वादिनि यद्यप्युत्तरपदार्थे प्राधान्येननञ्तत्सुरुषस्यब्राह्मणस्यानयनंप्राप्नोति नञः प्रयो
गान्नञर्थे विशिष्टस्यानयनं भविष्यति कः पुनरसौ नञर्थो निवृत्तपदार्थकः ब्राह्मणदृष्टस्यगुणादेर्दर्शनादृष्टोपदेशाद्वा पूर्वमब्राह्म

पक्षांतरमाह अभावोवातदर्शोस्तु भाष्यस्यहितदाशयात् विशेषणं विशेष्योवाच्यायतस्त्ववधार्यताम् ४० तदर्शो नञर्थः
अर्थपदं द्योत्यत्ववाच्यत्वपक्षयोः साधारण्येनकीर्तनाय भाष्यस्येति तथाचनञ्स्त्रे महाभाष्यं निवृत्तपदार्थकइति ।
निवृत्तपदार्थो यस्यनपुंसके भावेकइतिक्तः अभावार्थकइत्यर्थः यत्तु निवृत्तः पदार्थो यस्मिन्नित्यर्थः सादृश्यादिनाध्यारे
पितब्राह्मणयोः क्षत्रियादयोऽर्थो यस्येत्यर्थे इति कैयटस्तन्न आरोपितब्राह्मणस्यक्षत्रियादेर्नञ्वाच्यत्वात् ॥ ६ ॥

स्मणो यमित्यध्यवस्यति ततः पश्चादुपलभते नायं ब्राह्मण इति ततोऽब्राह्मणो यमिति प्रयुंक्ते अतश्च तदृष्टगुणदर्शनात्तदृष्टोपदे
शाद्ब्राह्मणत्वाद्यध्यवसायपूर्वकमेव नायं ब्राह्मण इति ज्ञानम् न ह्ययं कालवर्णमापणे दृष्ट्वाध्यवस्यति ब्राह्मणो यमिति यथा
स्थितं वस्तु तत्त्वं तस्य निर्गतं भवतीति नञ्स्त्रभाष्यपर्यालोचनार्थकै यदोक्तार्थं सेवसाधुत्वं लभ्यते तथापि तद्भाष्यस्याभेदप्रत्य
क्षेकचिद्योग्यानुपलब्धे हेतुत्वप्रदर्शनेन परतयैवोपपत्तेर्नञ्आरोपवाचकत्वेतदुपसृंभकत्वाभावात् अस्यथाऽत्वं तासदृशोऽक्तसु
क्यातदारोपासंभवेन तत्र नञर्थस्तदर्थकत्वासंभवादघटः ॥

घटद्रुत्वनापत्ते प्रतियोग्यभावात्त्वयोनुरूप्ययोगक्षेमावितितांशिकोक्तेर्नीलोघटद्रुत्यादीनादात्म्येनघटांशेनीलपदार्याभानान्स्समभिव्या
हारेतादात्म्यसवधावच्छिन्ननीलाभावबोधस्यसर्वानुभवसिद्धस्य तजोभाचार्यकत्वंविनानुपपत्तेर्नेदरजतमिदरजतमितिवाक्यज
न्यन्नोधयोस्तजदभाधानवगाहितयापरस्परप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावातापत्तेश्चनजोभेदार्थकत्वमावश्यकम् नर्थेनजोभेदार्थक
त्वेऽब्राह्मणमानयेत्यादितोत्राह्मणमिन्नलोकादिरपिबोधायपत्तिः नह्यब्राह्मणमानयेत्युक्तेलोकैस्त्वानीयकृतीभवतीतिना
य्यविरोधादितिवाच्यम् घटत्वेनघटार्थकघटपदात्सन्निहितव्यक्तिकोधवत्प्रकारणादिनास्त्राह्मणभिनन्मार्त्रार्थकाह्मणपदान्
स्तत्रियादेरेवबोधसेभवान् तस्मादघटोनपटद्रुत्याद्यसमस्तेनजोभेदप्रवृत्तिर्भेदत्वस्यात्वद्वोपाधितयातस्यशक्यतावच्छेदक
त्वेलाघवात् समासघटकस्यतस्यतुनञ्प्रपदस्यतद्विलेसक्षणायांतात्यर्थ्यग्राहकत्वमेव नचनब्राह्मणैरेतेहपटुतमित्यादीनजो
भेदार्थकत्वेतत्प्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वातुपपत्तिः सामानाधिकारण्याभावादिनिवाच्यम् प्रतियोग्य
नुयोगिनोरभेदान्वयबोधोपयिकाकांक्षायांसत्प्राप्तेवनजोभेदबोधनेतयोः सामानविभक्तित्वस्यतदुपजीव्यत्वात् एवंचनजा
भेदबोधनप्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदयोः समानविभक्तिवचनत्वनियामकमतएवभूतलेनघटद्रुत्यादीनभेदबोधः दृश्यतेच
यजतिषुयेयजामह करोतिनानुयाजेष्वित्यन्ननप्राप्युद्यसबोध उक्तवाक्येयजतिशब्दोयागस्वरूपवचन तथाचानुयाज
मिन्नेषुयागेषुयेयजामहशब्दवन्मंत्रकरोत्युच्चारयतीत्यर्थः अतरेवात्रानुयाजभिन्नेषुयजतिषुयेयजामहपदवन्मंत्रप्रयोगरू
पिकार्थविधानादेकविधेयार्थकत्वह्यसिकवाक्यत्वमुपपद्यते अन्यथायागेषुयेयजामहपदवन्मंत्रविधानमनुयाजेषुनिषेध

विधानमिति विधेयद्वयार्थकत्वरूपवाक्यभेदापत्तये यजामहपदानुषंगकल्यने गौरवाच्चेति भावः अन्येतु शास्त्रविहितप्रतिबि
द्वत्वात्पौडशिशुग्रहणवद्विकल्पापत्तेर्नानुयाजे खित्यत्र नञः प्रतिषेधार्थकत्वम् तथा हि क्रियायाः कारकसाकांक्षत्वाद्दिनिगमनावि
रहेण सकलकारकविशिष्टां प्रतिशोभितां भावनामुद्दिश्याभावविधिस्तत्र वाच्यः एवं चोद्देश्यस्य प्रतिषेधार्थं तत्राप्तिरप्येक्षिता
प्राप्ति सापेक्षत्वात्प्रतिषेधस्य प्राप्तिश्च क्वचिद्रागतो यथा न कलंजं भक्षयेदिति तत्र कलंजभक्षणादेरागतदुष्टसाधनत्वावगत्या प्रस
क्तायाः कलंजभक्षणभावनाया निषेधशाल्त्रेण निवृत्तिनिश्चयत्वेऽवगतेऽर्थात्तद्विषयकलंजभक्ष्यस्यातिदुष्टसाधनत्वाक्षेपान्ततो
निवृत्तिः प्रकृतेतु ये यजामहं करोतीति शाल्त्रादेवसा एवं च निषेधस्य शाल्त्रविषयत्वेन प्राबल्यवद्विधिशास्त्रस्याप्युपजीव्यत्वेन
प्राबल्यान्निषेधेन विधेरत्यंतवाधायोगाद्विकल्प एव प्राप्नोति विकल्पे च श्रीहि भिर्जुहोति यवैर्वाजुहोतीत्यादौ प्रथमं ब्रीह्यलुष्टा
नेवेदस्य विपर्ययो समितिजनकत्वासंभवाच्च वशस्त्वप्राप्ता प्रामाण्यपरित्यागश्चेति दोषद्वयम् प्र
योगांतरे यवोपादाने यवशाल्त्रस्य स्वीकृता प्रामाण्यपरित्यागः परित्यक्तप्रामाण्योपादानं चेति दोषद्वयमिति च त्वारो दोषाः पु
नस्तृतीये प्रयोगे ब्रीह्युपादाने ब्रीहिशाल्त्रस्य स्वीकृता प्रामाण्यपरित्यागस्य क्तप्रामाण्यस्वीकारश्चेति दोषद्वयं चतुर्थे यवोपादा
ने ब्रीहिशाल्त्रस्यास्वीकृता प्रामाण्यस्वीकारः स्वीकृतं प्रामाण्यत्वागश्चेति दोषद्वयमिति च त्वारोऽन्ये पीत्पृष्टशेषविकल्पान्या न
अनुयाजपदाभ्यामनुयाजभेदो बोध्यते सोयं पर्युदासः अस्मिंश्च पक्षे ये यजामहो न कर्तव्यतया प्रतीयते यजतिषु ये यजा
महं करोतीत्यनेनैव तद्विधानात् किंतु सामान्यशाल्त्रविहितये यजामहमनूद्यतस्यानुयाजव्यतिरिक्तविषयता बोध्यते ॥

तथा च सामान्यशालस्य विशेषविधिसापेक्षत्वात् नानुयाजव्यतिरिक्तविषयसमर्पणदनुयाजव्यतिरिक्तेषु ये यजा
 महर्कनेव्यतया प्रतीयतेऽनुयाजेषु तु न कर्तव्यतया प्राप्तौ नापि प्रतिषिद्धः सदृतिनविकल्पः न च नञानिधेयबोधनेपि पदशाले
 गाहवनीयशालस्येव नानुयाजेष्विनिविशेषशालेण यजतिसु ये यजामहे करोतीति सामान्यशालस्यान्वयान्नविकल्पद्रुतिवाच्य
 म् परस्परनिरपेक्षयोर्हिर्वाध्यवाधकभावात् पदशालेणाहवनीयशालस्यानपेक्षणात्सुष्ठु चित् ॥ २० ॥ २० ॥ २० ॥

॥ २० ॥ नित्येधशालस्यनुप्रति यो गिप्रसिद्धर्थमल्पपेक्षविध्यर्थस्य प्रसक्तं हि प्रतिषिध्यत इति न्यायेन नतद्वाधासम्भवात्किन्तु
 क्तपुक्त्या विकल्प एव तथा च द्विरदृष्टकल्पनाप्रसंगोपि विध्यर्थमेव जायते यदनुयाजेषु ये यजामहेकारणेन कश्च नोपकारो भ
 वति निधेयाच्च तदकारणादनृतवचनाकारणादिव दर्शपूर्णमासयोः सचोपकारो दृष्टरूपस्वेत्यतोपि विकल्पेन युक्त इत्याहुः अत्र
 केचिन्निधेयशालानालोचनेन सामान्यशालोचनमात्रेण भ्रमात्मकप्रतियोगिप्रसिद्धाः भावबोधनसंभवेन विकल्पाप्रसक्तैः वि
 शेषनिधेयेषां सामान्यविधेस्तदितरपरत्वस्य त्राह्येभ्योदधिदानव्यं कौडिन्यापनदातव्यमित्यादौ व्युत्पत्तिरिति सिद्धत्वाच्च न च तत्रापि
 पर्युदास एव न जाबोध्यते न च पर्युदासचोधने विशेष्यविशेषणवाचकपदयोः समानविभक्तिव्येवतयोः समानवचनस्या
 पितत्रत्वान् तस्य प्रकृतौऽभावात् अन्यथानमहेतोरात्तदुत्पादादविवनमहेतोरुत्पादादविवनमहेतोरुत्पादावपिमहेत्तदुत्पादपत्तिरिति
 निवक्तव्यचित्तमर्थनेपि द्वितीयस्य दातव्यमित्यस्यै रर्थक्यप्रसंगश्च त्राह्येभ्योदधितव्यं कौडिन्यापनेत्यादावगम एव कौडि
 न्यभिनन्नाह्यजेदेत्येकदधियानबोधसमवादित्याहुः विकल्पप्रसक्तिरूपदोषाभावेपि वाक्यभेदापनेर्जागरूकतया समान
 विभक्तिकत्वादेस्तद्वेधनिधेयामकससत्त्वेन च नञपर्युदासार्थकत्वमेव नानुयाजेष्वित्यत्रोचितमिति तु परे ॥ ६ ॥

प्रकृतमनुसरामः अन्यथेति लाघवानादरेणोपितत्त्वस्यनञ्वाच्यत्वाभ्युपगमेदृत्यर्थः सादृश्यादेरित्यादिनापतिष्यमाणाल्यत्वादेः
 संग्रहः अत्राह्लाणइत्यादेर्ब्रौह्लाणसदृशः पापाभावोऽश्वभित्तोल्योदरागवाश्वेतरपशवोऽप्रशस्ताधर्मविरुद्धइत्यादिः क्रमेणार्थः न
 नुसादृश्यादेरवाच्यत्वेकयंततस्तद्धोऽतआह तत्त्विति नत्यतनंत्वित्यर्थः अग्नित्रेत्वेति भेदप्रतियोगित्वप्रकारकब्राह्मणादिवोधा
 नंतरभाविमानसबोधमग्नित्रेत्वेत्यर्थः ब्राह्मणादिवोधस्यतत्तदादेवसंभवाद्भेदप्रतियोगित्वेनब्राह्मणादिवोधनाययदब्राह्मणा

अन्यथासादृश्यादेरपिवाच्यतापत्तेः यतु तत्सादृश्यसभावश्चतदन्यत्वंतदल्यता अप्राश
 स्तयंविरोधश्चनजयोः षट्प्रकीर्णता इति पठित्वा अत्राह्लाणः अपायम् अनश्वः अनुद
 राकन्याअपशवो वात्येगोश्वेभ्यः अधर्मेदृत्युदाहरन्ति तजुआर्थिकार्थमग्नित्रेत्वेतिस्यसृ
 मन्यन्न विशेषणमिति प्रतियोगिनीतिशेषः ॥

५६ दिपदोपादानंतत्सादृश्यादिनाक्षत्रियादिवोधनार्थमित्युह
 मूलकक्षत्रियादिवोधस्यभेदप्रतियोगीब्राह्मणइत्यादिशक्यार्थबोधोत्तरमेवसंभवादितिभावः तद्धोशब्दत्वप्रत्ययस्यानुभवाह्न
 क्षणयैवसादृश्यादिनाब्राह्मणादिवोधइतित्वन्ये विशेषणस्यविशेष्यत्वाकांक्षत्वादाह प्रतियोगिनीति एवंचात्राह्लाणइत्यादेः
 प्रतियोगितया भेदविशिष्टोब्राह्मणइत्याद्याकारकोबोधइतिभावः ॥

नानुपपन्नमिति तथा चोक्तव्यवस्थासुलभेति भावः ननु नञर्थभेदस्य प्रति योगितयोत्तरपदार्थान्वयेः घटमानयेत्यत्र स्वभेदप्रति योगित्वस्य
 घटे सत्त्वात्तद्वेदानं तरं घटानयनस्याप्यापत्तिरत आह मूले विशेषणकांक्षाया माह सारि प्रति योगिनीति उत्तरपदार्थरू
 पप्रति योगिनीत्यर्थः निरूपितत्वं सप्तम्यर्थः उत्तरपदार्थरूपप्रति योगिनिष्ठविशेषणतानि रूयितवितिशेष्यताश्रयोनञर्थइति यावत्त
 तदुत्तरपदार्थाप्राधान्ये पूर्वोक्तदूषणगणोद्व्यरिहरेः त आह अयं भावइति गौणत्वेपीति नञ्सासघटकै तदाद्यर्थस्य नञर्थविशेष
 णत्वेपीत्यर्थः ज्ञापकादिति तत्सूत्रस्थानञ्सासग्रहणाज्ज्ञापकादित्यर्थः ज्ञापकतामेव प्रपञ्चयति असः शिवइति एतच्च दोरित्यने

अस्मिन्मते च भेदप्रति योगित्वदभित्ताश्रयिका भवनक्रिया इत्यन्वयात्सामानाधिकरण्यात्तनुपपन्नमिति भावः विशेष्यो
 वेति प्रति योगिनीति शेषः अयं भावः गौणत्वेपिनञ्सासे एतच्च दोः सुलोयोको एतञ्सासे हलीति ज्ञापकात्सर्वनामसंज्ञा
 नानुपपन्ना असः शिव इत्यत्र सुलोपवारणा यानञ्सास इति हि विशेषणम् न च तत्र तच्छब्दस्य सर्वनामतास्ति गौणत्वा
 त् अकोरित्यक्च सहितव्यावृत्त्या सर्वनाम्नोरेव तत्र ग्रहणलाभात्तथा चानञ्सास इति ज्ञापकं सुवचम् ॥ ६ ॥

नपरस्परसाहचर्योत्सर्वनामैतच्चज्ञापारस्यसो हं तिलोपोविधीयते नञ्तंतु रूपांतर्गतै तत्तदो रूपसंज्ञनतया सर्वनामत्वाभावादेवान
 तिप्रसंगे व्यर्थसदनञ्सासग्रहणम् नञ्सासे गुणीभूतार्थस्यापिसर्वादेः सर्वनामताज्ञापनेन चरितार्थमिति भावः साहचर्य्यज्ञापकत्व
 स्यात्सर्वत्रिकत्वं सूचयन्सूत्रे सर्वनाम्नोरेव ग्रहणे मानांतरमाह अकोरिति अस्सर्वनाम्नः सर्वनामविहिताकजसंभवेन तत्पर्युदासात्स
 र्वनाम्नोरेव तयोर्ग्रहणं निश्चीयत इत्यर्थः एतत्कले एतच्चदुत्तरस्य सोहं तिलोपइति सूत्रार्थः अर्थद्वारकसंबंधाश्रयणे नव्याख्याने

विशेष्यानुरोधादिति असति विशेषानुशासने विशेषणवाचकपदस्य विशेषणवाचकपदसमानवचनत्व नियमादिति भावः मनुषि
 शेषणस्य विशेष्यसंख्याविरुद्धसंख्यावच्चैपि विशेषणवाचकपदानां च नमित्यस्य प्रमाणाभावोऽत आह किंचेति नन्वेते कश्चिदो
 पादानादेव द्वयोर्बहुनां वा तत्सिद्धेः प्रकृत्यर्थवृत्तिसंख्यासंख्याप्रतिप्रायकैकवचनस्यपिनैरर्थक्यमेवेत्यत आह औत्सर्गिक
 कचेति एकवचनमुत्सर्गतं करिष्यते इति न केवसेति नियममूलकवचनविहितमित्यर्थः सति तात्पर्यैकचित्सा र्थकमप्येकक

अनेकमन्यपदार्थे इत्यादावेकवचन विशेष्यानुरोधात् सुचामन्त्रिते पण्डिते वत्सरे इत्यतोऽनुवर्तमानं सुबुद्धं हणं विशे
 य्यमेकवचनान्तमेव किञ्चानेकशब्दाद्विवचनोपादाने बहूनां बहुवचनोपादाने इत्येव हि त्वुभयसंभ
 ह्ययैकवचनजान्युभिप्रापकमौत्सर्गिकत्वेति नैकयेत्यत्रापि विशेष्येति विशेष्यानुरोधात् प्रत्येकं सेवनान्वयबोधनस्यै
 कवचननतूनरपदार्थप्राधान्यप्रयुक्तम् अतएव पतन्त्येके जलधेरिवोर्मय इत्यादिकमपि सूपपादम् ॥ ६ ॥

चनमिष्यतएवेत्याह प्रत्येकमिति एकभिन्नत्वेनोपस्थितासु योषासु प्रत्येकसेवनान्वयबोधयेत्यर्थः उपसंहरति नत्विति अतएवेति
 अनेकशब्दस्यैकभिन्नार्थकत्वादेवेत्यर्थः सूपपादमिति भेदप्रतिकोम्येकार्थकत्वे तु दुःपपादस्यादेकशेषेण समर्थनत्वगतिक
 गतिरिति भावः भाष्योदाहृतेनैकसिद्धतीति प्रयोगे जन इत्यभ्यस्यर्थं प्रत्येकं स्थित्यन्वयबो धार्थ्यचतत्रिकवचनम् अनेको जगद्
 तित्वसाध्वेव उतरपदार्थप्राधान्यादिव्यपदेशसु प्रापिक इत्याद्यधिके बोध्यम् ॥

अत्वं भवसीत्यादि नानहं भवामीत्यादिर्गृह्यते युष्मद इत्यस्मदोप्युपलक्षणम् एवंत्वद्विन्नद्रत्यत्रापि लक्षणेति तु नैयायिकाद्यनुसारेण अ-
 त्वं भवसीत्यादावापेयादिबोधस्य सर्वोभवं विहृद्धत्वात् नञ्सासे सर्वत्रोत्तरपदस्य स्वार्थे भिन्नलक्षणिकत्वमेव युक्तमिति भावः प्रसज्यप्रतिषेधा-
 र्थं कनजोव्यवस्थाग्रह एवंनपचसीत्यादि नञर्थे युष्मदर्थान्वयेतु प्रकृतेषु रूषव्यवस्थानसिद्धोदिति सूत्रवियुं पचसीति मध्यमपुरुषनिर्देशः
 अधिकं त्वादावेवोक्तम् अभावविशेष्यकबोधे हेतुमाह असमस्तेति व्याख्या नार्थे नञः तदर्थस्य प्रसज्यप्रतिषेधस्य तादृशनञर्थो भावनि-
 ष्टुविशेष्यतानिरूपयितप्रकारतासंबंधे नबोधो धातुजन्योपस्थितेर्भावनात्वावच्छिन्नविशेष्यतासंबंधेन हेतुत्वस्य पूर्वमुक्तत्वादिति भावः नन्व-

अत्वं भवसीत्यादी युष्मदस्तदभिल्लक्षण नञ्द्योतकः तथाच भिल्ले नपुष्मदस्मदर्थे नतिडः सामानाधिकरण्यात् पुरुष-
 व्यवस्था त्वद्विन्नाभिन्नाश्रयिका भवनक्रियेति शाब्दबोधः एवंत्वं नपचसीत्यत्र त्वदभिल्लाश्रयकपाकानुकूलभावनाभा-
 वः घटोनास्तीत्यत्र घटाभिन्नाश्रयकासित्वाभावदृतिरित्याबोधः क्रियायामेवान्वयात् सत्त्वाभावोऽप्य-
 न्नाभावत्वान्योन्याभावत्वादिरूपेण शक्यः तत्र द्रूपेण बोधादित्यन्यत्र विसरः ॥ इति श्रीवैयाकरणभूषणसारे नञर्थ-

॥ निर्णयः ॥

भावस्यैकरूपेण शक्यता नतावदभावत्वेन चैत्रो नपचतीत्यादावपि भेदबोधापत्तेः प्रसज्यप्रतिषेधत्वेन शक्यत्वेपि
 सरवदोषः भेदस्यापियोग्यानुपलब्धिजन्यप्रत्यक्षविषयत्वात् तदनुपस्थितेतावपिनञोभावबोधश्चैत्यत आह सत्त्विति अभाव-
 श्चेत्यर्थः तथाच नञोऽन्योन्याभावत्वेनात्मताभावत्वेन वाऽभैशक्तिक्त्वानन्देशः अंतं स्वप्रतियोगिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमतिक्रान्ते
 ऽत्यन्तः सत्त्वासावभावश्चेति विग्रहः तस्य भावस्तत्त्वम् स्वप्रतियोगित्वव्यभिचार्य्यऽभावत्वमिति यावत्

न्योजघन्यचरममित्यमरेणान्यशब्दस्यजघनेरुत्तिबोधनाजघन्यत्वचैक्यार्थस्यजघन्यत्वात्घटात्पंताभावस्यस्वप्रतियोगि
निष्ठास्यताभावप्रतियोगित्वाभाववतिघटवृत्तिर्भेसत्त्वात्तत्त्वत्त्राक्षतम्बटान्योन्याभावस्यतु स्वप्रतियोगिनिस्यान्यभाषप्रतियोगि
व्यापाकत्वानद्यावृत्तिव्युत्पत्तिप्रदर्शनचेदलक्षणत्वत्पंताभावस्यतादात्म्येतरसुबधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वम् अन्योन्याभा
ति अन्योन्यसिंसादात्म्येनाभावोऽभवन्नमितिव्युत्पत्त्यातादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वमन्योन्याभावत्वताभ्याशक्य
त्यर्थं वस्तुतस्तु अत्यन्ताभावस्याभावत्वेनैवशक्यतानतूक्तरूपेणगीर्वाणेनरूपेणबोधस्याननुभवाच्च अतएवतत्सादृश्यमभा
क्षेत्यत्राभावत्वेनेवात्यताभावोपादाननन्वनजःसयोगादिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वादिनाभावेशक्त्यनभ्युपगमेभूतले
घटदृतिवाक्यजबोधस्यसयोगसंबन्धेनभूतलविशेष्यकबटविशिष्टबुद्धिविरोधित्वानापनिसात्ससर्गवच्छिन्नतद्विशिष्टबुद्धेर्ज्ञ
सर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावगाहिन्याएवतदभावबुद्धेःप्रतिषेधकत्वदितिचक्ष्म्यनिरुक्त्वाभावत्वेनशक्त्यावपिसयोगादीनांलक्ष
तादात्म्येतरसुबधत्वेनानुगतलूपेणैवनिवेशनीयतयानमृपदशक्त्याप्यभावेविशिष्टसंयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमान्यसंम
त्प्रतिबधकत्वानुपयत्तितादवस्थ्यात्तादृशविशिष्टबुद्धिविरोधित्वानुरोधेनाकाशाबलादेवतादृशप्रतियोगिताकत्वस्यविशिव्यप्रा
योग्यभावयोःसुबन्धविधयामानस्योपगतव्यत्वान्तुन्वन्त्योन्याभावसाधारणाम्भावत्वस्यनन्यदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेऽन्योन्याभावेपृथक्
क्तिकस्यनानर्थक्यजनचान्योन्याभावत्वप्रकारकबोधानुरोधेनामदावश्यकत्वं अन्यथातादात्म्यसंबन्धेनप्रतियोगिप्रकारकेऽयंघटद
बोधेनायंपटदृतिवाक्यजबुद्धेरप्रतिबधकत्वापत्तेः अन्योन्याभावत्ववगाह्यभावबुद्धेरैवतादृशभावबुद्धेरधिवात्घटाभावत्वा
नतिबुद्धेरपितद्विरोधित्वापत्तेश्चेतिवाच्यम् तत्राभावत्वस्यनन्यदशक्त्यातादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यमानविभक्तिक

प्रतिबंधकत्वोपपत्तौ तेन रूपेणशक्तिकल्पनस्याकिंचित्करत्वात् नचनास्त्येवतदवच्छिन्नेशक्तिः पृथगुपादानेत्वभावसामान्यस्यन
अर्थत्वलाभायैवेतिवाच्यमृतणसतिनअर्थः षट्प्रकीर्णताइत्यस्यासंगत्यापन्नैरितिचेत्सादेवंपद्यन्याभावत्वंतादात्म्यसंबंधावच्छिन्न
प्रतियोगिताकाभावत्वरूपंनिर्वर्तुंशक्येत तदेवंन संयोगितादात्म्यसंसंयोगरूपतयासंयोगात्पंताभावेऽतिव्याप्तिःसंबंधत्रिधयातादा
त्म्यनिष्ठावच्छेदकतानिवेशेषिसंयोगसंबंधावच्छिन्नसंयोगधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्पंताभावातिव्याप्तितादवस्थात्किंत्वनु
योगिताविशेषएवः एवंचतादात्म्यस्यान्याभावप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधत्वमपिप्रामाणिकम् इहसंयोगेनघटोनास्तीतिवदयंता
दात्म्येननघटइत्यादिप्रत्ययात् एवंचतादृशानुयोगिताविशेषप्रकारतावत्वमेवाभेदसंबंधेनप्रतियोगिप्रकारकधीविरोधित्वेनंत्र
मिति तदनुरोधेननजः पृथगन्योन्याभावेशक्तिरावशिकिति ननुनजोऽविशेषेणात्पंताभावबोधकत्वमभूतलेनघटइत्यादिवाक्यज
बोधःत्पंताभावभानापत्तिः नचनअदजन्यात्पन्ताभावबोधेऽनुयोगिवाचकपदेनरसप्तमीसमभिव्याहारज्ञानस्यहेतुत्वान्नोक्तोप
त्तिरितिवाच्यं चैत्रो नपचतीत्यादिवाक्यजभावनात्पंताभावबोधे व्यभिचारेणोक्तकार्यकारणभावस्यैवासंभवादितिचेत् अत्रवदं
तिःपचनअसमभिव्याहारेप्रतियोग्यनुयोगिनोराधारधेयभावसंसर्गबोधोपयिकांक्षातत्रैव नजोऽन्यताभावार्यकत्वोपगमेननेकस्थ
लेनद्वोधापत्तिःतत्रनअसमभिव्याहारे तादृशबोधोपयिकांक्षाविरहात् नपचतिचैत्रोनेदंचैत्रस्येत्यादौनअसमभिव्याहारेनिदर्शस्यक
त्यादेः प्रथमांतपदोपस्थायित्तचैत्रादौषष्ठ्यर्थस्वत्वस्येदंपदार्थआधारधेयभावबोधोपयिकप्रथमांतपदादिसमभिव्याहाररूपाकांक्षा
याः सत्त्वेनतत्रनआकृत्याद्यभावबोधनसंभवात् एवंत्वयत्रप्रतियोग्यनुयोगिनोराधारधेयभावः सप्तमीविनानुपप्रत्नस्तेत्राशुयोगि
वाचकपदात्सप्तम्यप्यपेक्ष्यते यथाभूतलेनघटइत्यादौ तदुक्तंदीधितिकृतावस्तुनोनपचतिचैत्रोनेदंचैत्रस्येत्यादौविभक्त्यर्थकृति संव

प्रासङ्गिकं निपातोपसर्गार्थं निरूपयामित्याशयेन मूलमवतारयति प्रादयो द्योतकादिति द्योतकतारूपशक्तिमंतद्रूपार्थः अतएव प्रजयती
त्यादौ मप्रकर्षार्थस्य विशेष्येति भावः सतान्तरितुनात्यर्थ्याह कत्वं द्योतकत्वं द्योतकत्वं शक्यति ॥ तत्र येनेत्यत्र यच्छब्देनोत्तरार्द्धे पठि
तहेतुमात्रपरमर्षकः किन्तु हेतुत्वत्परमर्षकोपीत्याहायभावइति नथात्वर्थइति नतत्प्रयोगान्तर्गतधनुशक्यद्रूपार्थः आपत्तेरिति
अनुभवादिप्रतीत्यापत्तेरित्यर्थः नोपसर्गार्थइति नतद्वानुसमभिव्याहृतप्रादिशक्यद्रूपार्थः अनन्वयापत्तेरिति एतच्चानुभवादिमा

प्रादयो द्योतकाश्चादयो वाचकादिति नैयायिकमतमपुर्तवेषम्येबीजाभावादिति ध्वनयन्ति पातानां द्योतकत्वं समर्थयते द्यो
तकाः प्रादयो येन निपाताश्चादयस्तथा उपास्येते हेरिहरीलकारोदप्रयतेषु या येन हेतुना प्रादयो द्योतकास्तेनैव हेतुना चाद
यो निपातास्तथा द्योतका इत्यर्थः अयं भावः ईश्वरमनुभवतीत्यादावनुभवादिः प्रतीयमानो न धात्वर्थः भवतीत्यत्राप्याप
त्तेः नोपसर्गार्थेस्तथासत्यप्रकृत्यर्थतया तत्राख्यातार्थानन्वयापत्तेः प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थो न्वितस्त्वर्थवोधकत्वव्युत्पत्तेः अ

नुगच्छतीत्यादावनुभवादिप्रत्ययापत्तेश्च न विशिष्टार्थो गौरवान् ॥
॥ तत्र प्रतीतिमभ्युपेत्य वस्तुतस्तथास्वीकारेऽक्रियार्थकत्वे

न अनुभवादेर्धातुत्वानापत्तेरिति बोध्यम् नन्वनुभवार्थकत्वे पितस्य फलस्थानीयत्वेन तद्वयिव्यापारसामान्यार्थकान्वादेर्न धातुत्वा
नुपपत्तिरत आह अनुगच्छतीत्यादाविति अत्रानोरनुभवार्थकत्वे तदनुरोधेन गमेरिव्यापारसामान्यार्थकताया एवाभ्युपेयतया
तथा प्रतीतिर्दुर्वा एसादित्यर्थः वस्तुतस्तु संयोगावरुद्धव्यापारेऽन्वर्थानुभवस्य बाधेनान्वयासंभवात्नानोरनुभवार्थकत्वसंभावेनेति
भावः गौरवादि विविशियानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदत्वे गौरवादित्यर्थः ॥

व्युत्पन्नोत्पत्तिरिति किञ्च विशेषणत्वेऽस्य सापत्निरत आह किञ्चेति इत्यपि स्यादिति अभुञ्चयवादीय चापुपस्थाप्यसमुच्चयस्य नि-
त्यसमुच्चयस्य कार्यस्य सुबुद्धयर्थस्य कपटप्रयोगं विना स्यादिति प्रयोगात्संभवत् शब्दशक्तिस्वाभाव्येन निरूप्य भानुपुरतं श्रोपसर्गं स्वार्थं
स्य धात्वर्थविशेषणतयैकवोधेनेन तदसमाभिव्याहारे तत्र योगस्याप्यसंभवात् अतएव वक्ष्यति तुल्यसमाधेयत्वादिति ननु निपाता
नाकाचकत्वे चार्थे ईदृङ् इत्यादि सूत्रमेव मानं प्रादीनावाचकत्वे तु मानानुपलमाद् द्योतकत्वेति चेत् न किमीषद् सुपुङ्गवः

नामार्थधात्वर्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयासंभवात् नित्यार्थधात्वर्थयोरेत्वयस्यैवासंभवात् अन्यथान्तं दुःखः पंचनीत्यत्रापि क
र्मेतया तदुल्लानां धात्वर्थः न्वयापत्तेरिति किञ्च प्रादीनां वाचकत्वेऽन्यथा न प्रकर्षः कीदृशो निष्पद्यः इति वदुःखान् प्रकीद-
शो निरित्यपि स्यात् अस्मन्मते प्रादेरनर्थकत्वान्न तदन्वय इत्यत एव द्योतकतातेषां स्यादिति साधकाने रमभिप्रेत्या
ह विशेषणेति शोभनं समुच्चयोर्द्रष्टव्य इति वच्चेभनश्च द्रष्टव्य इत्यस्यापत्तेस्तु ससमाधेयत्वादिति भावः अपि च
निपातानावाचकत्वे प्रातिपदिकार्थयोर्विना षष्ठ्यादिकं भेदेनान्वयासंभवः अन्यथा राजापुरुष इत्यस्यापत्तेरित्यभिप्रे
त्याह आदीति धचस्वदिरयोः समुच्चय इति वच्चेवस्यस्यस्यदिरस्यचेत्येव स्यादिति भावः ॥

याणिपिहितमिति विभावय षष्ठ्यादिकमित्यादिपदेन तदर्थं विहित द्वितीयादिपरिग्रहः अभेद इति रिक्तसंबंधावच्छिन्नप्रतिप
दिकार्थप्रकारानि रूपापित विशेष्यतासंबंधेन शब्दत्वावच्छिन्नं प्रति विशेष्यतासंबंधेन शब्दत्वावच्छिन्नं प्रतिप
भेदान्वयासंभव इत्यर्थः अन्यथा उक्तकार्यकारणसंवाचनभुपगभे आपत्तेरिति भेदेनान्वयबोधोपपत्तेरित्यर्थः आदीति भेदान्वयस

भेदान्वयेति प्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयइतिपाठस्तुतादृशान्वयबोधेविभक्तिजन्योपस्थितेहेतुत्वस्यैकेनाप्यनभ्युपगमादप्र कान्तत्वाच्चचित्त्यः निः
 पातारिरिक्तैति तथाचसमुच्चयाद्यर्थस्यनिपातार्थत्वेनतेनसाकंपदार्थान्तरस्यभेदान्वयानुपपत्तिरित्यर्थः सदृक्कशब्दस्यसमानादृगितिब्युत्पन्ना
 स्तोपादानेनन्वयापत्याप्रकृतेतुल्यरूढस्यतमिवेसंपश्यंतिजनाइतिभाष्यकर्तृकर्मव्युत्पन्नस्यवातस्यग्रहणमित्यभिप्रेत्यव्याचष्टे सदृशेनेति तु
 ह्येनेत्यर्थः ननुविरुद्धविभक्तिकार्यकस्यापिनामत्वादिनातुल्यत्वात्तेनाभेदेनान्वयापत्तिरतआह समानाधिकरणेनेति तथाचसमानविभक्तिकप

ननुप्रातिपदिकार्थयोर्भेदान्वयबोधेविभक्तिजन्योपस्थितेहेतुविरितिकार्यकारणभावोनिपातातिरिक्तविषयएवेतिनोक्तो
 षडत्याशङ्क्याह पदार्थःसदृशान्वेति विभागेनकदाचननिपाततरसंकोचेप्रमाणं कंविभावय सदृशासदृशेनसमानाधि
 करणेनेतियावत् अन्वेति अभेदेनेतिशेषः विभागेन असदृशेन असमानाधिकरणेनेतियावत् अयमर्थः समानाधिक
 रणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिर्निपातातिरिक्तविषयेति कल्पनेमानाभावोर्गौरवञ्च अस्माकंनिपातानाद्योतक
 त्वादन्वयएवतास्तीतिनायन्दाषः अतएवघटोनास्तीत्यादौघटंपदत्तस्त्रितियोगिकेलाक्षणिकमितिनैय्याथिकाः ॥ ४३ ॥

दोषस्याप्यत्वेनसादृश्यस्यविवक्षणात्नोक्तदोषइतिभावः एवञ्चमूलेऽन्वेतीत्यनन्तरमभेदेनेतीतिशेषः स्त्रोकस्यचतीत्यादौविभिन्नविभक्तिकपदो
 पस्थाप्यत्व सदृशेनाप्यभेदान्वयाद्वाहासमानाधिकरणेनेति विशेषवाचकपदप्रकृतिकविभक्तिविरुद्धार्थकविभक्तिप्रकृत्यर्थेनेत्यर्थः ननुवाचकतावा
 दिनोक्तव्युत्पत्तेर्निपातातिरिक्तत्वेनसंकोचनीयेत्युक्तैवाक्षेपध्रौव्येमूलेसमानाधिकरणेत्यादिव्युत्पत्तिकथनेऽर्थान्तरमतआहा यंभावइति संचेत्यंवि
 भागेनकदाचनेत्यनेनव्यधिकरणयोरभेदान्वयंव्यवच्छिन्नतानामार्थयोर्भेदान्वयइतिव्युत्पत्तिरेवप्राधान्येनप्रदर्श्यते ॥ ५ ॥

ननुसमानाधिकरणयोरिति व्युत्पत्त्यन्तरं तथा किंजुदृशतविधयेनेति नोक्तदोषः तथाचप्रधानीभूतव्युत्पत्त्यावेवनिपातेतरसकोचोत्कीर्ण
मिति सर्वसुस्थजनुच्यमाथ्योरभेदान्वयबोधेसमानविभक्तिरूपद्वयन्योपस्थितिहेतुतायापदोशोनिपातातिरिक्तत्वं निवेशनीयमिति
नोक्तदोषदृश्यते तच्चतादृशव्युत्पत्तेरप्रक्रान्तत्वात्कथमेतदिति वाच्यम् मूलोक्तादिपदेनैवषक्यादिकमतरेणभे
देनान्वयासम्भवप्रतिपादयतासमानविभक्तिरेवभवेत्येतादयमभेदान्वयापादनस्यापिकक्षीकृतत्वात्तदेवचसामान्यधिकरणपर्यव्युत्प
न्नोनिविवृष्टमिति यथाकृतमूलसंगमनादिति ननुतदन्वयानुपपन्निर्यमानमतश्चाह गौरवश्चेति ननुतवापीदं दूषणंसमानमतश्चा
ह अस्माकमिति द्योतकतावादिनामित्यर्थः द्योतकत्वादिति वादिनासमभिव्याहृतपदसमुच्चिततजदर्थरूपलक्ष्यार्थेतात्पर्यग्रा
हकत्वादित्यर्थः ॥७६॥ नास्तीति ॥ समुच्चयादेः समभिव्याहृतपदेनैवलाभात्तस्यपृथगुपस्थित्यभावेनान्वयस्यैवाभावेनोक्तस्य
सस्यतादृशव्युत्पत्त्यविषयत्वादिति भावः अतएवैति व्युत्पत्तौ निपातातिरिक्तत्वविशेषणभवेद्वेत्यर्थः लाक्ष्णिकमिति व्युत्पत्ते
सद्वृत्तितत्वेतुतत्रसक्षणानुसरणव्यर्थमेवस्यादिति भावः नैयायिकास्तु नओवाचकतायाभास्यसंमतत्वात् घटो नपटश्चैत्रो नप
चतीत्यादौ नत्रार्थाभावस्य विशेषणतया घटश्चैत्रादिसन्वयानुरोधदुक्तव्युत्पत्तौव्यभिचारवारणायनिपातातिरिक्तत्वविशेषणमा
वश्यकम् एवञ्चघटश्चपटश्चेत्यादौ विभक्तिजन्योपस्थितिर्विनापि चार्थस्य घटादिसन्वयः सुसम्भवश्चघटोनेत्यत्रघटस्य नार्थत्वा
द्विभक्तिजन्योपस्थितिर्विनाप्रतियोगितासंसर्गकनजर्यविशेष्यकबोधानुपपत्तिर्दुष्यति हरेवेति वाच्यम् एतद्धियैव घटादिपदानां
त्प्रतियोगिके लक्षणानुपगमान्निर्णयान्तिरिक्तनार्थयोः साक्षाद्देनाम्बयोः व्युत्पन्नद्वयत्रद्वित्वत्वनस्वारस्यननिपातातिरिक्तन
मार्थनिष्ठभेदसंबंधावच्छिन्नप्रकारानि रूपितनिपातार्थोत्पत्तिविशेष्यतासंबन्धेनविभक्तिजन्योपस्थि

उक्तव्युत्पत्तेर्निपातानिरिक्तविषयत्वेन पूर्वोक्तदोषपरिहारेऽपि स्थलान्तरेऽन्वयानुपपत्तिर्दुर्वीरेवेत्याशयेन मूलमवतारयति अ-
 विवेति इत्यर्थे इति इत्यन्वयबोधः सर्वसमत इत्यर्थः अयंचैति उक्तार्थान्वयश्चेत्यर्थः अत्ययेति निपातानावाचकत्वाभ्युपगम इ-
 त्यर्थः व्युत्पत्तिविरोधं व्यक्तीकरोति तथाहीत्यादि नन्विशब्दो नानुपपत्तीयार्थकारणस्यैवावर्णन आह इवशब्दस्येति
 असत्त्वं कथयेति लिंगाद्यनन्वय्यर्थकतयेत्यर्थः एवं चकारकानन्वयितावच्छेदकरूपेणोपस्थिते र्थकारकान्वयासंभवेन तदर्थक

अपि च निपातानां वाचकत्वे काव्यादावन्वयोनस्यादिनि साधकांतरमाह शरैरुहैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसा निवेत्यादा
 वन्वयोन स्यात् सुपाञ्च प्रवणन्ततः अत्रोस्र सदृशैः प्रशरैः रस सदृशानुदीच्यानुद्धरिष्यन्ति त्पर्थः अपञ्चोस्त्रादिशब्दाना
 न्तसदृशपरत्व इवशब्दस्य द्योतकत्वे सत्येवसङ्गच्छते अन्यथाप्रत्ययान्तप्रकृत्यर्थो न्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिविरोधः
 तथाहि उल्लेखे रितिकरणे तृतीया नचोस्त्रोऽत्रकरणम् इवार्थसदृशस्यकरणत्वेऽपि तस्यकरणत्वं नानेन बोधयितुं शक्य
 म् अप्रकृत्यर्थत्वात् इवशब्दस्य वासत्त्वार्यकतया ननु चारतृतीयाऽसंभवात् सम्भवेवाश्रवणप्रसंगान् उल्लपदो न

रतृतीयानन्वयप्रसङ्गश्चैत्याह सुपाञ्चेति रतृतीयाया असंभवादिति भावः संभवेवेति वाकारेऽनास्थायां अव्ययेव शब्दस्य सत्त्वार्थ
 कतायाः केनाप्यनभ्युपगमात् तथावक्तुमशक्यत्वादिति दूषणान्तरमाह उल्लपदो नरेति अनन्वयप्रसंग इति वाचकतावादिमत इ-
 ति शेषः इदं सुपलक्षणं तृतीयानु पत्तेः उल्लपदो नरेति सदृशान्वये उद्धरणकरणत्वस्य तत्राभावात् अस्मन्मते नूत्रसदृशरूपो स्तार्थ
 स्यकरणत्वान्न तदनुपपत्तिरिति भावः ॥

तदुत्तरसुप्यतिरिक्तप्रत्ययश्रवणत्वापाद्यत्वा समवेनसमुच्चेष्यासभवमाशब्धचकारस्यान्यत्रापकर्षद्वयाह सुपाश्रवणञ्चेति चकारस्समुच्चैयदर्थयति
 • उच्चपदोत्तरद्वितीयाबाइति द्वितीयायास्तदर्थस्य अनन्वयमेव स्पष्टयति उच्चसदृशेत्यादि तत्तत्पदार्थानामित्यर्थं भेदानान्चेरिति सामानाधिकरणात्
 नामार्थयो रित्युक्तम्भुत्यन्तेरितिभाव 'ननु तर्थाभेदान्वयस्तन्नस्थादन आह वाधादिति स्रदशस्यभेदघटितत्वादितिभाव अत्रेदस्मैध्वम् वाचकतावादि

सुपांश्रवणचेत्यर्थं चकाराहुस्तपदोत्तरद्वितीयानन्वय-समुच्चैयते इत्यादवित्यादिपदाद्वागर्भाविवसमृक्तोपावर्तीपरमेश्व
 री वदेइत्यत्रवागर्थयोर्विन्दिकर्मत्वाभावात्तदुत्तरद्वितीयाया अनन्वयवृत्तवार्थस्यकर्मत्ववोधकासुभवम्भवस्यस्यते यदिचविशे
 षणचिभक्तिरभेदार्थसोपुत्वमाश्रयावातदोपइवशब्दस्यवाचकत्वेऽनन्वयत्वउत्तसदृशशराणासमानाधिकरणपदोपस्था
 प्यतयाभेदानान्वययोक्तात् बाधाभेदेनपिनसः नत्युत्वाभिन्नसदृशभिन्न-शरइत्यर्थेद्रष्टव्य ॥ ७ ॥ राम ॥

नातुयोगिप्रतिषेधिवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वस्यनिवासकताया अभ्युपगमेनप्रकृतउत्पन्निकृपितसादृशाभ्ययशरकारणकोद्भरणवोध सू
 पसंभः भेदाभेदोर्विकल्पकस्त्वप्युत्सारात्कारणकत्विकल्प्येति ॥ ७ ॥ ॥ ॥
 ५ज्ञासादृशादिबोधनेपर्युद्धसनञ्जिः

उत्तर पदार्थप्राधान्याभावादिति प्राधान्यस्यानिरूपितत्वनियमादिति भावः द्योत्यर्थमिति द्योतकतावृत्त्युपस्थापितार्थमित्यर्थः
 तमेवेति द्योत्यमेवेत्यर्थः अर्थवत्त्वादिति अर्थभावः द्योतकतायाऽप्रिवृत्तित्वेनतयार्थवत्त्वस्यद्योतकेष्यक्षतत्वान्ततन्निबन्धन
 धनप्रातिपदिकसंज्ञानुपपत्तिर्नहि शक्तिलक्षणान्यतरदेवार्थोपस्थापकमिति वचनमस्तीति ननुशब्दादुपस्थितसामान्यस्य
 विशेषेपर्यवसायकत्वंद्योतकत्वम् ननुतदुपस्थापकत्वमेवेति नतदादायार्थवत्त्वसंभवोऽतःआह वस्तुतल्विति श्रापकादिति

ननुत्वन्मतेऽब्राह्मणद्रुत्याद्यौतस्युरुषलक्षणव्याप्तिः पूर्वपदस्यानर्थकत्वेनैवोत्तरपदार्थप्राधान्याभावात् ७८
 पसर्गस्यार्थवत्त्वाभावेनप्रातिपदिकत्वाभावाद्धिभक्तिश्चततो नस्यादित्यतःआह नऽसमासेचापरस्यद्योत्यंप्रत्येव
 मुख्यता द्योत्यमेवार्थमादायजायतेनामतः सुपः नऽसमासादौयौत्तरपदप्रधानतासाद्योन्यमर्थमादायैव तमेवा
 र्थमादायार्थवत्त्वात् प्रातिपदिकत्वमित्यर्थः वस्तुनोऽव्ययादापसुविति श्रापकात्सुबुत्त्यन्तिः निपातस्यानर्थकस्येति
 वार्त्तिकेऽहप्रातिपदिकत्वम् क्वचद्वितसमासाश्चेत्यनुक्तसमुच्चयार्थकचकारेणनिपातानांसंग्रहद्रुतिबोधयम्

द्योतकतावादेतेषामनर्थकत्वादेवसुबभावेऽनुविविधानमनर्थकसदुक्तकार्येऽपि ॥ तस्माद्युक्तंनिपातानाद्योतकत्वम् ॥

कमिति भावः ननुस्वरदीनांसत्त्ववचनानामपिसत्त्वानद्विहितसु सुविविधानेनच रितार्थस्यचनश्रापकत्वमतःआह निपातस्ये
 नितद्वार्त्तिकप्रत्याख्यानेत्वाह क्वचद्वितेति संग्रहद्विति अनर्थकस्यापिनिपातस्यप्रातिपदिकत्वमित्यर्थः उतसंसंहरति तस्मादिति

सतत्कल्पे मीमांसकसमतिमाह उक्तचेति चतुर्विध इति नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदेन चतुःप्रकार इत्यर्थः पदं सुप्तिष्ठत रूपे द्विवि
 धस्य नामाख्यातस्वरूपस्य अर्थनिरूपणे हेतुमाह संशयोत्यनेरिति नामार्थो जातिः किंवाव्यक्तिर्चात्वर्थो व्यापार उतफलम् किंवा
 भयमिति सदेहेतन्निरूपणस्योचित्यापातत्वादिति भावः तयोः नियातोपसर्गयोः व्यापारः शक्तिलक्षणान्यतरूपः तौ उपसर्गनि
 पाती यदर्थद्योतकी यदर्थविषयकतात्यर्थग्रहजनकी स नामाख्यातात्मकशब्दः तत्पञ्चतिष्ठ कृत्तद्धितत्वात्तदर्थोपि

उक्तचोक्त्यधिकरणवर्तिके चतुर्विधेपदेचान्नद्विविधस्योत्पत्तेर्नोपसर्गनिपातयोः तयोर
 र्थभिधाने हि व्यापारेनेव विद्यते यदर्थद्योतकी तौ वाचकस्स विचार्यते इति उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यः प्रती
 यते प्रहाणहारसहारविहारपरिहारवदिति वृद्धेर्नोपसर्गपदं निपातोपलक्षणं धातुपदं पदान्तरस्येति बोध्यम् ॥३॥

विचार्येत इत्यर्थः यद्यपि स्वाद्यतत्त्वनिवधननामत्वमुपसर्गनिपातयोरपीति तयोः पार्यक्येन निर्देशोऽनुचितः तथापि सिंग संख्या
 निष्टप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशस्यार्थकत्वरूपपारिभाषिकनामत्वमाद्युपतथेक्तम् उपसर्गोऽनिपातत्वेपि तदुपादानं तु ब्राह्मण
 वसिष्ठन्यायेनेति बोध्यम् ननूपसर्गेण धात्वर्थ इत्यत्र निर्यतत्वव्याथोपसर्गत्वेन प्रादीनामुपादानात्कथतच्चादीनां द्योतकत्वे उपसर्ग
 क्रमत आहोपसर्गपदमिति पदान्तरेपेति चंद्र इव सुखमित्याद्यवर्थवत्त्वेन चन्द्रादिनामोपलभ्यक्तमित्यर्थः एवञ्च नतद्दृशान्तिपा

दद्यानीवाचकतापक्षपरिष्करोति नन्विति अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति चंद्रइवमुखमित्यादाविवादिनिपातसत्त्वेसादृश्याद्यर्थप्रतीतेस्त
 दसत्त्वेतदप्रतीतिश्च निपातानां घटादिपदवद्वाचकत्वमेवयुक्तमित्यर्थः नन्विच्छादिरूपशक्तेरभावात्कथंतेषांवाचकत्वमतआह
 बोधकतासूयेति तथाचतदर्थबोधकत्वमेवतद्वाचकत्वमितितेषांमपिघटादिपदवद्वाचकत्वमेवेत्यर्थः नन्वन्वयव्यतिरेकयोस्तद

नन्वन्वयव्यतिरेकाभ्यांनिपातानांतत्तदर्थवाचकत्वमेवयुक्तंबोधकतारूपशक्तेरवाधाच्च किं ।
 चोक्तरीत्यापचतीत्यादौधातोरेवकच्चेविशिष्टृभावनायांलक्षणस्तुतात्यर्थग्राहकत्वमात्रंतिडादेः

र्थस्तात्यर्थग्रहेउपयोगस्य प्रागभिहितत्वान्ततयोर्वाचकताप्रयोजकत्वमतआह किञ्चेतिउक्तरीत्येति अनन्वयलभ्यस्यैवशब्दार्थ
 तथाप्रजयतीत्यादौप्रकृतृजयस्यलक्षणयाजिधातोरेवोपस्थितौनप्रादीनांप्रकर्षाद्यर्थकत्वं तेषांतात्यर्थ्यग्राहकतयैवोपयोगादि
 युक्तरीत्येत्यर्थः तिडादेः स्यादिति तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यांकर्त्रादिवाचकत्वावधारणेनुप्रादीनामपिवाचकत्वावधृतिरितिभावः

परं तजर्धी अचकादित्याद्यैर्धोनु मात्रात्कर्त्तव्येन तिष्ठत्यद्योतकत्वदृष्टेवापत्तिः न च तत्र सुप्त विभक्तिस्मरणद्वेषः श्लोपमजानतोपि
बोधत् मत्पयसक्षणस्य लोपफलत्ववर्त्तनाभाष्यकृतानुसुप्तविभक्तिस्मरणद्वेषस्यानसुप्तगमाच्च यत्र प्रत्ययस्य वाचकता तत्रैव प्र
कृतिप्रत्ययार्थे पोरिति नियमावकाशो यथा पाचकदृष्ट्यादिकृद्नेत्रैः कर्मणि शिशुकर्त्तृविषयाद्वा तौरित्यर्थान्त्वत्तद्वि
रोधाभावेदृत्यसर्वसुप्तशेषे वयास्थानात् न च सर्वत्रैव धातोर्भावना विषयत्वान्नैव लकारः स्यादिति शक्य
व विषयादित्यस्य केवलकृत्यासात्रबोधकादित्यर्थेनादोषात् अतएव भावकर्मणोः शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे ह्यो कयोरित्यादीनां नि
यमदिति भाष्यकृदुक्तिसंगति ते यामनिर्दिष्टार्थत्वेनानिर्दिष्टार्था स्वार्थे भवंतीति न्यायेन सर्वत्र त्रिदुत्वादित्याहुः तच्चिन्मम्
व्यतिसेदृत्याद्यैर्धातुं विनापि कर्त्तृबोधेनाद्यनुक्तेः श्रौश्रित्यात्प्रत्ययसुक्तसुप्तापामपि द्योतकतापत्तेर्यतोर्हित्वचनान्यनुपपन्नैश्च प्रत्य
यलक्षणस्य लोपफलत्वेपि सुप्तविभक्तिस्मरणजन्यबोधस्य फलत्वाभ्युपगमेवाधकाभावाच्च स्वोत्तरतिङ् वाच्यकर्त्तृदिगतद्वि
त्वारोपेण द्विवचनादिति स्वोक्तिविरोधाच्च भवदुक्तरीत्यैव कर्त्तृविशिशृभावनावाचकात्कर्मविशिशृभावनावाचकात्कैके
लभावनावाचकाच्च भातो लकारभवंतीत्यर्थेलाः कर्मणीत्यर्थे वसानेनानिर्दिष्टार्था इति न्यायेनापि तत्र त्कारकादिविशिष्ट
शृभावनार्थकानां तिङां सर्वत्र सिद्धसंभवेन नियमस्यान्यथैव संगमं नीयत्वादित्यन्यत्र सिद्धः ॥ ६ ॥

अह्युक्तिः चादीनां वाचकत्वे घटी न पटदत्त्यादौ घटादेः प्रति योगितयान अर्थो भावेन स्य चाप्रयतया घटादावन्वयोऽनुपपन्नः भेद संबंधेन प्राति
पदिकार्थप्रकारकबोधे विशेषे व्युत्पत्त्या प्रत्ययजन्योपस्थिते हेतुतायां नामार्थयोर्भेदेनान्वयइति व्युत्पत्तिरसिद्धइत्यादेरेवं समानाधिकरण

स्यादित्यरुचैः पक्षानारमाह निपातानां वाचकत्वमन्वयव्यतिरेकयोः युक्तं वाननुगत्युक्तं परेषां भवमेवनः एवं च धान्वर्थे
प्रातिपदिकार्थयोर्भेदेनान्वयबोधेन व्युत्पत्त्यनइति निपातानि रिक्तविषयसमानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोर्भेदान्वय
इत्ययित्येत्सुगत्याकल्पनीयमिति भावः नत्विति नैयायिकोक्तं प्रादिचाद्योर्ध्वम्यमित्यर्थः यत्सर्वेषां निपातानां वाचक
त्वेऽर्थवस्तुत्वेनेवतेषां प्रातिपदिकत्वसम्भवात् निपातस्यानर्थकस्येति विधिवैयर्थ्यं सर्वेषां द्योतकत्वे चानर्थकस्येति व्यर्थ
तथाच केचिद्द्योतकाः केचिद्वाचका इत्यस्युपेयमिति नन्वएवं हि चाद्योद्योतकाऽप्राद्योवाचका इति विपरीत्यावा
रणान्त सर्वथानर्थकानां पादपूर्णमात्रार्थसुप्राप्तानां सप्रहायवार्तिकारम्भस्यैकदेशस्यैवाच्च न स्यप्रत्याख्यातत्वाच्च
परेषामिति बहुवचनं मीमांसकसप्रहायकेवलरक्षशब्दात्समुच्चयावोधाच्चकारप्रवणेन द्वाधाच्चकारएवतद्वाचको
नद्योतकः किञ्चद्योतकत्वेपदानारणान्तशक्तिः कल्याचकारादेर्द्योतकत्वशक्तिश्चकल्येति गौरवं स्यादिति हि समुच्च
याधिकरणे स्थितम् नदपिन युक्तमिति भावः ॥

नामार्थयोस्ति व्युत्पत्तेरभेदान्वयापत्तिश्चेत्यत आह एवं चेति विधि
वैयर्थ्यमिति तादृशवार्तिकेन प्रातिपदिकसंज्ञाविधानवैयर्थ्यमित्यर्थः अनर्थकस्येति व्यर्थमिति व्यभिचारभावेन तस्य विशेषणत्वायोगात्
दिति भावः प्रत्याख्यातत्वाच्चेति क्तकृत्तेत्यत्र च शब्देनैव नदर्थस्य समुच्चितत्वादिनिर्भावः वक्ष्यमाणस्वरसादाह किंचेति ॥ २५ ॥

प्रकारणादिवदित्यनेन द्योतकतया नृत्तिवाभावो भवत्यनेन अस्माकमिति पक्षद्वयाभ्युपगत्तुणामित्यर्थः कार्यकारणभाव इति समुच्चिन
घटादिग्राह्यो धेघटपदनिर्हृपितलक्षणज्ञानत्वेन हेतुनेत्याकारक इत्यर्थः शक्तिग्रहस्यापीति घट्यर्थो बोधे घटशक्तिज्ञानस्य स
ञ्चयादिबोधे तच्छक्तिज्ञानस्य हेतुनेत्याकारकः कार्यकारणभावोप्यावश्यक इत्यर्थः कल्पान्तरभावेनेति द्योतकतापक्षे वाचकताप
पितनतपक्षकताधिकल्पनीयाभावेनेत्यर्थः अतएवेति कल्पपक्षद्वयेयुक्तिसाम्यादेवेत्यर्थः सवाचक इति च उपसर्गप्रकृत्येदं प्रतिष्ठन

तथा हि अन्वयव्यतिरेकीतात्यर्थ्यं ग्राहकत्वेनाप्युपयुक्तौ घटादिपदानामेव समुच्चिते लक्षणात्तात्पर्यग्राहकः प्रकर
णादिवच्चादिरिति स्वीकारेण शक्तिग्रह्यकल्पनापि अस्माकलक्षणाग्रहः दर्शयामावौ धाननत्कार्यकारणभाव आवावश्य
कः एव शक्तिग्रहस्यापीति पक्षद्वयेपि कल्प्यान्तरभावेन गौरवाभावाद्भयमयिसुक्तमित्यभिमतम् अतएव सू
वाचकौ विशेषाणासम्भवात् द्योतकौऽपि वैतिवाक्यपदीयं सङ्गच्छते दर्शनात्तर्पित्यावाचकत्वमेव द्योतकत्व
मेवेति नियमस्तु न युक्त इति धनयन्नाह मतमेवेति ॥४६॥

इत्यत्र गतिनिवृत्तिवाचकं स्यात्तु र्पसर्गस्तदभाव रूपग
तिवाचक इति पुंज एजेन तदर्थस्य कथनात् वाचकत्वमेवेत्यस्य निपातानामित्यादिरेव द्योतकत्वमेवेत्यस्योपसर्गणमित्यादि
मतमेवेतीति वा अथ क्वऽन्वयव्यतिरेकतो निपातानां वाचकत्वं युक्तम् अस्माकमने परेषां यदेकस्य वाचकत्वम परस्य चोक्तक

त्वमिति मततदेव तु न युक्तमिति मूल्येजना ॥४६॥

ननु चादयोऽसत्त्वइत्यत्रासत्त्वइति प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणेऽसमर्थसमासापत्तिर्वाक्यभेदापत्तिश्चेति पर्युदासएवाश्रयणीयः तथा चो ॥१५॥ क्ष
 णस्याश्रयणेऽनर्थकैतस्मिन्नव्याप्तिः तावदत्यतमत्वस्य निवेशे तु गौरवमनश्चाह शक्तिसंबंधेनेति तस्य लक्ष्यतावच्छेदकमभिप्रेत्याह जा
 तिरिति निपातपदशक्यतावच्छेदकतया च तत्सिद्धिरिति भावः ननु हत्वादिनासंकर्यान्ननिपातत्वंजातिः तथा हि निपातत्वाभाववति
 दत्वं धात्वादिहकारे दत्त्वाभाववति निपातत्वं निपातात्मकचकारे तयोरेकत्रहकारे समावेशात् तद्वृषकताबीजं तु स्वसामानाधिकारण्य
 स्वाभावसामानाधिकारण्योभयसंबंधेन जातिविशिष्टजातित्वावच्छेदेन स्वसामानाधिकारणाभावाप्रतियोगित्वनि यमभंगएव निरूप्या

पर्यवसितमुपसंहरन्नाह निपातत्वं परेषां यत्तदस्माकमिति स्थितिः व्यापकत्वाच्छक्ततायास्त्ववच्छेदकमिष्यते ४७
 परेषां यन्निपातत्वमसत्त्वार्थकत्वे सति चादिगणपठितत्वम् शक्तिसंबंधेन निपातपदवत्त्वमवोपाधिर्जातिर्वा तदेवास्मा
 कमपि परंतु सामान्यधर्मप्रमाणानांपक्षपाताच्छक्तताद्योतकतावात्तदवच्छेदेनैव कल्प्येति नैयायिकोक्तं प्रादिचाद्योर्वै
 षम्यमयुक्तमित्यर्थः व्यापकत्वात्सामान्यत्वात् शक्ततायाद्रत्युपलक्षणं द्योतकतायावेति द्रष्टव्यम् ॥४७॥ इति वि

याकरणभूषणसारे निपातानां द्योतकत्वादिनिर्णयः ॥ ५५ धिसहचारग्रहश्च तादृशनि यमेतुं कूलसर्कः अम्यथानन्मानबल

प्रलज्जानां सत्तावाज्जा तेरित्याद्यनुमानानां विलय प्रसंगात् अतएव भूतत्वं न जातिरिति सोप्रदायिकाः हत्वादि व्याप्यनिपातत्वस्य ना
 नात्वासुपगमेन संकर्षेस्य परिहारे पिसकलचादिसाधारण्यभावेनानुगततया तस्यैवासिद्धिर्निष्प्रमाणत्वान् किंचकार्यतावच्छे
 दकत्वादीनां जातिवसाधकानां तत्राभावाद्पिनसाजातिः शक्यतावच्छेदकत्वं तु न तत्साधकम् अभावत्वविभुत्वादीनामपि जातिव

अत एव गुणदीधिति गुणत्वस्य जातिवदीधितिकृतात्त्वडितमत्त आह उषधिर्वेति सामान्ये व्यापकधर्म इत्यर्थ अपभाष. उपसर्गेशुभयम
 नेयिद्योतकत्वैवाचकत्वेवाकल्पनीये तद्धिं वृत्तिजयोपस्थितोपसर्गत्वनिपातत्वयो ह भयो धर्मयोर्मध्ये द्योतकत्वादि कस्युपसर्गत्वाव
 च्छेदेन कल्पयुतनिपातत्वावच्छेदेनेति सशये अवच्छेदकनिर्णिनीषाया व्यापकतया निपातत्वावच्छेदेनैव तत्कल्प्यते सत्राह कला
 घटादत एवैश्वरानुमाने कर्चजन्यत्वघटत्वादिना वच्छिद्यते उत कार्यत्वेनेत्यवच्छेदकजिज्ञासायासुक्त लाषब्बत्कार्यत्वमेव तदव
 च्छेदक ननु घटत्वादि क मिति न्यापसिद्धान्त इति अत्र बवदन्ति प्रमाणानां सामान्यधर्मस्यावच्छेदकसायोनंशृपक्षपातोपश्रवचबहूनां
 धर्माणामवच्छेदकत्वकल्पनाप्रयुक्तगौरवं यथा कर्चजन्यत्वात्तुमानेकतिजन्यतायां घटत्वाद्यपेक्षया कार्यत्वस्य यत्र नु त्रिशेषोपेक्षए
 वतनोक्तयुक्तिविरहात्तस्यैवावच्छेदकत्वम् अत एव व्यापारस्याधिकसमाहकत्वे पिकृतिवस्येत्वाख्यातश्रुत्येतावच्छेदकत्वस्वी
 कृतचमीसोसकैर्द्रव्यप्रत्यक्षत्वविहाय द्रव्यचाशुषत्वस्यैवरूपकार्यतावच्छेदकत्वं प्रकृते व्यापकत्वान्निपातत्वाधिकसंग्राहक
 त्वेपिव्यापकोपसर्गत्वस्याप्येकत्वेन तस्यैवावच्छेदकत्वमुचितं निपातत्वस्याद्योतकेऽवाचके पादपूरणसाभार्यके वृत्तित्वेनातिप्र
 सक्तत्वात् प्रादयोद्योतकावपसर्गत्वादित्यनुमानाच्च नच प्रादीनाद्योतकानिपातत्वसिंगेनेषसेत्स्यनीतिवाच्यम् तस्योपसर्गत्वरू
 पोपाधिमन्त्रयातदसाधकत्वात् नचचेष्टदोसाध्या व्यापकत्वांन्नतस्योपाधित्वमिति वीच्यम् शुद्धसाध्या व्यापकत्वेपिसाधनावच्छि
 न्नसाध्यव्यापकत्वसंभवात् अस्ति हि निपातत्वावच्छिन्नद्योतकत्वयत्रतत्रोपसर्गत्वम् यत्र निपातत्वसंज्ञाक्षितं तत्र तदसाधनात् न
 प्रकर्षोपययः प्रादिवाच्यः तद्वत्त्वयव्यतिरेकानुविधायिशाब्धीविषयत्वान्त्येपरत्वन्यव्यतिरेकानुविधायिशाब्धीविषयः
 सतद्वाच्यइति सामान्यव्याप्तिघटादिदृशान्त. नधानन्यसम्भत्सपयोधिः तस्यैवाच्यत्वरूपसाध्यव्यपकत्वात् त्रिदोऽभ्याख्याना

न्वयव्यतिरेकानुविधादिशाब्धीविषयेसाधनाव्यापकत्वादितिवाच्यं उक्तहेतुघटकशाब्दबुद्धेः एक्षेपाद्यजन्यत्वेनविशेषणनानन्यलभ्या
 त्वस्यसाधनव्यापकत्वेनोपाधित्वायोगान् नचस्वरूपासिद्धिः धातोरेवप्रकृत्यजन्यार्थकत्वेनोपसर्गस्यतात्पर्यमात्रग्राहकत्वादितिवाच्यम् धा
 तोःप्रकृत्यजन्यार्थकत्वस्यग्रंथकृतैवलंडनात् नोपिलक्ष्यता तस्यप्रोत्तरत्वादेर्लक्षकतावच्छेदककोटिप्रवेशेगौरवान् तस्माज्जयत्यादि
 धातोः शक्यतावच्छेदकंप्रकर्षत्वादिकंतूपसर्गस्येतिवाच्यं तथाचक्षहेत्वसिद्धिः किंचार्थस्यधातुलक्ष्यत्वेजिपूर्वप्रत्वेनापिविनिगमना
 विरहाद्यक्षकतावच्छेदककोटीनिवेशापत्तिः नापितदर्थस्यधात्वर्थेनसाकमनन्वयप्रसंगः निपाततिरिक्तत्वस्योक्तव्युत्पत्तौविशेष
 णान् एवंचप्रतिष्ठितद्रत्यादौधातोर्गत्यभावश्चोपसर्गोर्थः तथाचततोगत्यभावाभाववानितिधीः गमनत्वप्रकारकबोधस्तू
 त्तरकालिकोमानसएवेतिचेत्प्रत्ययानामित्युत्पत्तेर्जागरूकतयागमनाभावाभाववानितिबोधस्यापिगनकुसुमायमानत्वात्
 किञ्च तथाबोधांगीकारेतादृशस्थलेप्रादीनामुपसर्गत्वमपिदुर्घटं क्रियायाञ्चविशेषकत्वात् क्रियाह्यत्रोपसर्गोभावविशेषिका नतू
 पसर्गार्थीगत्यभावविशेषकः स्वादीनांद्योतकताव्यवस्थापनोक्तरीत्याप्युपसर्गोणांसावसेयेति निपातानांतुकेषां चिद्वाचकत्वं तत्रनञर्थो
 निरूपितः चार्थश्चसमुच्चयादिभेदेनचतुर्विधद्रुत्तित्वात्तद्व्यक्तेरेषुव्यक्तमेव इवार्थस्तुसादृश्यम् तच्चतद्विन्नत्वेसतितद्गतध
 र्भवत्वम् यत्तुसादृश्यंनभेदघटितमिति तन्न तावतापिनञिवयुक्तमितिपरिभाषणेनतस्येवार्थत्वानपायान्ततद्वेधकानुयोगिप्रतियो
 गिवाचकपदयोःसमानविभक्तिकत्वं नियामकं तातश्चंद्रवसुखमित्यर्थेचंद्रेणेवसुखमिति साधु एवकारस्यत्वन्त्ययोगव्यवच्छेदोऽतनापो
 गव्यवच्छेदश्चार्थः तत्रविशेष्यगतैवस्यैलेपार्थएवधनुर्इन्द्रत्यादावत्यतादात्म्यव्यवच्छेदोर्थः अत्यन्तंचसमभिव्याहृतपदार्थोपे
 क्षिकं तथाचपार्थान्यतादात्म्याभावधनुर्इन्द्रभित्तः पार्थइन्द्रतिबोधः पृथिव्यामेवगन्धद्रुत्यत्रपृथिव्यन्यसमवेतत्वाभाववान्पृथिवीस

मवेतश्च गध इति बोधः अत्र भावात्त्वयबोधानुपगमे पृथिव्यामेवाकाशमित्यपि प्रसुज्येत, एवं चैषकारेणान्ययोगव्यवच्छेदबोधे विशेष्यवा
चकपद विशेषणवाचकसप्रत्ययान्तरसमभिव्याहारेणियामकः विशेषणसंगने च स्पष्टेऽयोगव्यवच्छेदः शेषः पाण्डुर एवेत्यादौ प्रख
त्वावच्छेदेन पाण्डुरवत्त्वसमवायाभावव्यवच्छेदबोधात् लीलं सरोजं भवत्येवेत्यादौ क्रियासंगने वस्पष्टेऽत्यंतायोगव्यवच्छेदोर्थः अत्र
केचित् अयोगे आत्यनिकत्वमव्यवच्छिद्यते तच्चान्वपि तावच्छेदकत्वत्वं ह्यश्वत्थप्रशक्तिं तथा चोक्तस्य लेसंज्ञनिश्चयाभावप्रतियो
गिनीलुभवनाभावदुतिबोधद्वितिवदन्ति षण्णुतस्तु अन्ययोगव्यवच्छेदोद्योगव्यवच्छेदयोरेवैवकारस्य शक्तिः अन्वयितावच्छेदकास
च्छेदेनायोगव्यवच्छेदबोधे प्रहणाध्ययनार्थकभानुसमभिव्याहारस्यापि न्ययानमर्थगृह्यते वैवत्तिबलशून्यजतं गृह्यते
वेत्यादिप्रयोग क्रियातरसमभिव्याहारैस्तु सामानाधिकरण्यात्तवच्छेदकसामानाधिकरण्यात्तवच्छेदकसामानाधिकरण्यात्तवच्छेदकसामानाधिकरण्यात्तवच्छे
दोऽत्यंतायोगव्यवच्छेदोन्वयितावच्छेदेनत्वयोगव्यवच्छेदद्वितिव्यवद्वियते विसरत्त्वत्यतोऽवधार्यं केवभोक्ष्यसद्वत्यात्
वसंभावनापितदर्थं वैयकरुणमतेत्वेवकारस्य वाचकत्वासंभवादवधारणात्मकज्ञानविशेषद्योतकत्वमेव सूचसमभिव्याहृतपदा
र्षोरेधादनेकविधयथाज्ञानमर्थगृह्यत्येवेत्तत्रावच्छेदकावच्छेदेनार्थगृहणाभावात्तदधिकरणज्ञानप्रकारकज्ञानविषयो ज्ञानकर्तृकमर्थो
कर्मकग्रहणमिति बोधात्तुक्तपदार्थघटितः स परत्वेनैकधात्वादीनात्तदर्थे च न्तिकल्पनापेक्षयैवकारस्यैव सोचितेत्यन्ये यद्यप्युप
सर्गप्रक्रम्यसत्वाचको विशेषणसंभवाद्योतकोपिवेति हरिणापस्तद्व्यमविशेषेणोक्तं ग्रंथकृताचतदेवानुसृतम् तथ्यपि क्वचित्संभू
विनोभेद्यः केवलेरनिवर्तिता उपसर्कणसंबधेव्यज्यंते प्रसएदिनेति तदुक्तोपसहृतिपर्यलोचनयोपसर्कणोद्योतकत्वमेवावली

अत्रेदंबोधम उपसर्गत्वाद्यजानतोपि प्रजयतीत्यादौ प्रकृष्टजयबोधात्प्रत्वादिनैवतेषां द्योतकत्वम् नियातानामपि चत्वादिनैववाचक-
 नायत्रनतामनारेणनिर्वाहः क्वचिद्योतकत्वमप्युक्तमुक्त्यनभ्युपगमे यथाशरीरुत्त्रिरित्यादौ क्वचित्त्वोभयम् यथापादपूरणमात्रार्थके
 त्वादौ तदुक्तं नियाताद्योतकाः केचित्पृथगर्थभिधायिनः आगमादवकेष्वित्युः संभूयार्थस्यवाचका इति केचिदित्युभयान्वयी तन्
 पसर्गत्वेन प्रादीनां नियातत्वेन चादीनां द्योतकतां विस्थिते उपसर्गत्वावच्छेदेन द्योतकताननियातत्वावच्छेदेनेति विवादः सिद्धान्तानालोचनमूल
 कएव कर्मप्रवचनीयानां नोपसर्गवत्क्रियाविशेषकत्वं किलु क्रियागतसंबंधविशेषकत्वम् कर्मेक्रियांप्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीया इत्यन्व
 र्थसंज्ञानात् अधिपय्यौ सुहृत्कारं भस्माभ्यो देवसां जपमनुप्रावर्षदित्यत्र हेतुभूतजपवित्तितलक्ष्यलक्षणभावसंबंधस्य वर्षणक्रिया निष्ठस्या
 नुना द्योतनादेवमल्यत्रापि त्रैपम् अत्र एव नतेषामुपसर्गत्वं क्रियागतविशेषद्योतको ह्युपसर्गः उक्तं च हरिणा क्रियाया द्योतको नायं संबंध
 स्यनवाचकः नापि क्रियापदाक्षेपी संबंधस्य तु भेदक इति तदर्थस्तु कर्मप्रवचनीयसंज्ञकोत्वादिति प्रजयतीत्यादावुपसर्गवन्त क्रियागता
 विशेषस्य द्योतकः विभक्तौ बोक्तत्वाच्चनसंबन्धस्य वाचकः नापि प्रादेशं विलिखतीत्यादौ विशब्दवत्क्रियाक्षेपकः तत्र विना मानन्कि
 याक्षेपात् तथा संतित्तत्क्रियानिबंधनाकारकविभक्तिरेव स्यात् किन्तु विशिष्टक्रियाजनितोयः संबन्धो विभक्त्यर्थ इति तद्योतकः
 प्रादेशं विगाय विलिखतीत्यर्थप्रतीतेरित्यधिकमन्यतोऽवधार्यम् ॥६॥ इति भूषणसारेदर्पणोपसर्गनियातार्थनिरूपणम् ॥६॥

प्रकान्तेनागार्थनिरूपणेनामधटककृत्तद्धितानामर्थमुपेद्यानसंगत्यानिरूपयिव्यक्तदेशेप्रकृत्यर्थप्रकारत्वाद्भावप्रत्ययार्थानरूपजमित्या
 श्येनाह भावेति व्यञ्जुआदेरपिसबन्धरूपभावबोधकत्वात्सप्रहार्यमाह षतलोरिति भावप्रत्ययेति भावविहिततद्धितप्रत्ययेत्यर्थ
 हरिवाक्यविरणोति अयमर्थदृश्यादिना द्रुत्सुक्तमित्यस्यसमासशक्तिनिरूपणवसरद्वितीशेषः सबधमिति उच्चारणार्थपूर्वप
 दार्थसबधस्यैवधर्मत्वेनभासमानत्वादितिभाव भेदपक्षद्विति तत्पक्षेहि एजपुरुषद्वयआएजकीयमिन्न पुरुषद्वितिबोधेनपुरु
 षाशेषेएजसंबधामानादितिभाव उपग्वपत्यसबन्धद्विति उपग्वपत्ययोर्जनकभावात्मकः सबधद्वत्यर्थः अन्वयबोधद्वितितगत्य

भावप्रत्ययार्थमाह कृत्तद्धितसमासेभ्योमतभेदनिबन्धनमन्त्यत्वेरर्थकथनंटीकायाह र्णिणाकृतम् ? कृतद्धितसमासे
 भ्यः सबधाभिधानंभावप्रत्ययेनान्यत्ररूढयमिन्नरूपाव्यभिचरितसंबधेभ्यद्वितिवार्त्तिकवचनेमीमांसकारिनाम
 ममपाकुर्वन्वाहटीकायामिति भर्तृहरिणामहाभाष्यटीकायामित्यर्थः त्वतलोरिति भावप्रत्ययमात्रोपलक्षणम्अप्य
 मर्थ समासादेशक्तिः कल्पमानाएजादिसंबधविशिष्टेकल्पतद्रुत्सुक्तमूतथापतदुत्तरभावप्रत्ययः संबधवदतीत्यर्थः
 एतदपिभेदः संसर्गत्रभयवेत्युक्तेषुभेदपक्षेनसभवतीत्यत आह मतभेदेति पक्षभेदेत्यर्थः एवंच एजपुरुषत्वंश्रीपग
 वत्वपकृत्वद्रुत्यादेशस्वस्वामिभावः अपत्यापत्यवत्संबधः क्रियाकारकभावसंबधद्वत्यन्वयबोधः श्रीपगवाक्याव्यभिच
 रितसबधेत्यर्थान्तरद्वितिसुद्धितउदाहार्यः ॥ दोनरभावप्रत्ययस्यतत्सबधवाचकत्वादितिभावः अव्यभिचरितसंबधेतिव्य
 भिचरितसबधरूपजात्येवभानोपगमेत्वित्यर्थः तुग्रब्दसूचितारुचिबीजतुतसापत्यमित्यनेनषष्ठीप्रकृत्यर्थी पम्बदिसंबधेऽपत्येऽणादीनांविधा
 नेनषष्ठ्यर्थसबधांतर्भवेचैवतत्रैकार्थीभावस्योपगंतव्यतयातत्रापत्याशेषेसंसर्गस्यैवप्रकारतयातस्यैवतदुत्तरभावप्रत्ययार्थत्वेनज्यतेस्तद्व्य

प्रकृत्यर्थे विशिष्टद्रव्यमात्रवचनेति पाठः मात्रपदेन संबंधव्यवच्छेदः तद्विदुस्तेति द्रव्यादेरित्यर्थः संबंधान्निधायकत्वेनेति प्रकृतिजन्यत्वं
 धेतव्यप्रकारत्वादिति भावः मद्भिधानसम्बन्धाः भिधानसम्बन्धाः किमुदत्तस्यैवाभिधानेऽप्यन्वयवचनत्वेति भावः ननु प्रकृ
 तिजन्यबोधविषयत्वे सति प्रकृत्यर्थेष्टत्तित्वं भावत्वम् तच्च दंड संबंधस्य शून्यमिति भावप्रत्ययेन तदेतदभिधानमविष्यतीत्यत आह
 प्रकृतिजन्यबोधइति उक्तार्थस्य भावत्वेन द्रव्यमौदरत्वमित्यादी जानिगुणसंबन्धस्यापि भावार्थताप्रसज्येतेति भावः क्रमेण दलच्छल्यव्या
 चर्यं माहान्ययेति एकतदलसामोपादाने इत्यर्थः तदुच्यते घटत्वमित्यादी द्रव्यत्वस्यैवत्वन्मते

द्रव्यमित्यादी प्रकृत्यर्थे विशिष्टद्रव्यमात्रवचकता तद्विदुस्तेति वदन्तमीमांसका मन्थं प्रत्याह अत्राहं जरतीर्यस्या
 दृशानान्तरगामिनो सिद्धानो नु स्थितयश्च द्रव्यत्वमित्यादिषु तच्छेषु ४९ अत्र भावप्रत्ययविषये तच्चाह द्रव्यमौदरत्ववच
 त्वमित्यादी भावप्रत्ययस्य संबंधान्निधायकत्वेन मीमांसका तादृशित्वमित्यादिष्वपि तदभिधानं न स्यात् प्रकृतिज
 न्यबोधप्रकारः प्रकृत्यर्थसमवेतो हि तदुच्यते भावप्रत्ययेनाभिधीयते अन्यथा घटत्वमित्यत्र द्रव्यत्वादेर्द्रव्यमित्यादी
 दण्डदेश्यतदुच्यते भावप्रत्ययवाच्यतायत्ने तत्रैतन्मते द्रव्यमित्यादिवोधे सम्बन्धः प्रकारः ५१ द्रव्यमित्यादी दण्डसंबन्धः

न्यस्याप्यपदार्थतया प्रकारत्वादभावत्वेन तस्य प्रत्ययत्वसमवद्वृत्तिभावः वस्तुतस्तन्नतदलोपादानं व्यर्थं मनुष्यादीनां सम्ब
 ध्यर्थकतया द्रव्यमित्यादिवत्त्वं जन्यबोधे संबंधस्यैव प्रकारत्वेन दण्डादीनां प्रकृत्यर्थेऽप्रकारत्वादेवानिति प्रसंगान् मीमांसके
 कदेशिमते मन्वर्थीयानां संबंधवाचकत्वेऽपि तदाक्षिप्राथम्यविशेष्यकबोधस्यैव तैरभ्युपगमेऽपि प्रकृतिजन्यबोधविशेष्यतायत्ने

भीमांसकमतमुपन्यस्यति यच्चिति अत्रदण्डित्वमित्यादौ स्वसमवेतः त्वादिप्रकृत्यर्थसमवेतः नीलत्वमित्यादौ नीलादिगुणवन्तसंभव
 ति यतोऽतः संबंधस्यैवभावप्रत्ययवाच्यत्वमाश्रितमित्यर्थः दण्डादेः प्रकृत्यर्थेशोप्रकारत्वेपि प्रकृत्यर्थसमवेतत्वेनाभावत्वादिति
 भावः संबंधिवाचकत्वेनेति तदस्यास्यस्मिन्निति मतुपः संबंधे विधानेपि दण्डीपुरुषद्रुति सामानाधिकारण्यानुसारेणात् संबंधिवा

यत्तु यदा स्वसमवेतोत्रवाच्यो नास्ति गुणोऽपरः तदागत्यंतराभावात्संबंधोवाच्य आश्रित इ
 नित्तन्तद्नादेः संबंधिवाचकत्वेनोपपत्तावगत्यभावात् प्रपञ्चितंचैतदादावेव वैयाकरण
 भूषणेननुतवापीदंबैषम्यं कथमित्यत आह सिद्धान्तेति जायंतद्रुतिवक्ष्यमाणविशेष
 णोऽस्त्वित्तम् सिद्धान्ते प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारेत्वादयो जायन्तद्रुत्यर्थः प्रकृतिजन्यबोधे प्रकार

रद्रुत्यत्रपक्षद्वयं स्थितमिति योजना ॥४९॥

चकत्वस्यावश्यकत्वादिति भावः गत्यभावाभावादिति संबंधस्यैवभावत्वसंभवादिति भावः आदावेवेति एवं वैश्वदेवीत्यादिसामानाधिकार
 ण्यस्योक्तेरित्येवोपपन्नैरित्यन्तग्रन्थेन भूषणे इत्यर्थः तवापीति वैयाकारस्यापीत्यर्थः इदं क्वचित्ज्ञात्यादिवाचकत्वम् क्वचित्संबंध

वाचकत्वमित्येवं रूपं वैषम्यमित्यर्थः

प्रयोगइति शब्दप्रवृत्ताधित्यर्थः निमित्तमिति यद्धर्मवत्त्वेन ज्ञानेः र्थेयशब्द प्रयुज्यते सधर्मस्तच्छब्दप्रवृत्तौ निमित्तमित्यर्थः सवामाद
 रत्वमित्यादौ जाति सुकृत्वमित्यादी गुण एवेति ननु प्रकृतिजन्यबोधप्रकारत्वेनैवोपाधेः संप्रहेतस्य पृथगुपादानं व्यर्थं सतच्छाह प्रकृति
 जन्येति सच प्रकृत्यर्थे र्थेति रसाधारणो धर्मस्तस्मिन् साधारणत्वतद्विगत एव निश्चेसति तद्वृत्तित्वं सत्यतो पादानेद्र व्यत्वाद्देर्घटासा
 धारण्यविशेष्योपादानाश्चित्तद्विक्रित्वादिनिर्गमः तेन रूपेण धर्मो भावप्रत्ययवाच्यं तत्र तत्पदार्थस्य बटावेत्वादिप्रकृत्येव लोभादन
 त्यलभ्यत एव नित्वादी भावप्रत्ययस्य शक्तिः तत्रापीतरवृत्तित्वमभावसाकस्यस्य निम्बविश्रुत्वात् इतरवृत्तित्वप्रतियोगिकाभाव
 स्याति प्रसक्तत्वादितरवृत्तित्वतावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य प्रसिद्धत्वाद्वात्वादीवाच्यं विश्रुत्स्यशक्यत्वासंभवात् अत्र
 तौपश्चावाह प्रयोगोपाधिसाधित्यप्रकृत्यर्थप्रकारेता धर्ममात्रं वाच्यमिति यद्यशब्दपण्दमी जायते तज्जन्यबोधप्रकारे सा
 वसक्षिते प्रयोगे द्विपाधिनिमित्तप्रकृत्यर्थप्रकारतया भासमानं धर्मवाच्यतया श्रुतित्यत्वाद्देर्घटासाधित्येनैवोपाधेः प्रकृ
 रस्वाद्यर्थे इति यावत् ननु षटत्वमित्यत्र प्रकारत्वात् ननु षटत्वप्रत्यये षटत्वस्य पिवाच्यता स्याद्विश्रुत्पत्तिमाह धर्ममात्रमिति
 प्रकृतिजन्यबोधेयेन संबंधेन प्रतिपाद्यतावच्छेदकधर्मस्य प्रकारेता तेन संबंधेनेत एव नित्वस्य नित्वमन्वचबोधस्य कालादीनां लिनकारि
 संबंधेन षटत्वस्य चत्तावपि क्षतिः नृवाच्यत्वं नित्यादौ कंबुग्रीवादिमत्वस्य भानम् प्रभेयत्वं नित्यादौ वित एव नित्वात्प्रोक्तस्य ते अत्र सि
 द्धत्वात् किन्तु सकलं प्रभेयवृत्तित्वमात्रं नच विश्रुत्स्यानतिरिक्तत्वमते गुणान्यत्व विश्रुत्सत्त्वमित्यस्यै विश्रुत्सत्त्वस्य स्थित एव चि
 स्यमहत्त्वमित्यादौ सकलमहत्त्वमित्वस्य महत्परिमाणाद्यवसंभव इति वाच्यम् तदितरत्वव्यापकत्वं नाभावप्रतियोगितासत्त्वेदकत
 दत्त्वस्य ताभाषप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वेदलट्टयतात्पर्योक्तत्वाद्यदलंघटत्वमित्यादौ द्रव्यत्वादेरसाधारण्यवार्णायैति भावः ॥

पक्षान्तरमिति तच्छब्द एव भावप्रत्ययवाच्यइति मतान्तरमित्यर्थः अथकस्माद्गौरित्युच्यते गौरित्येव हि गौर्गविवर्तने इत्यौक्थिका इति
 निरुक्तमप्येतत्कले उपसृभक्तबोधम् तत्त्वचनकीप्तीति यद्वा शब्दघटितोक्तवार्तिकस्तूचनप्रयोजनकोपीत्यर्थः अथिनापक्षान्तरसंग्र
 हः वार्तिकेस्विनार्थेन भवन्तीत्यत्र स्वशब्दस्यात्मीयवचनतयात्मीयार्थेन जात्यादिना प्रवर्तते इत्यर्थीत्कथं पक्षान्तरपरता कथं वा थीत्
 नेर्थमस्य शब्दस्य भावत्वं चैत्यत आशयं प्रकाशयत्ययं भावइति जात्याद्यर्थस्य द्रव्यांशो विशेषणतायाः प्रसिद्धत्वात्तद्दृष्टान्तेन शब्द

पक्षान्तरमाह यद्वैति यद्वा सर्वे भावाः स्वै नार्थेन भवंति सतेषां भावइति वार्तिकोक्तेः यद्वा शब्दस्तत्तूचनप्रयोजनकोपि
 भवंति वाचकत्वेन प्रवर्तन्त इति भावाः शब्दाः स्वै नार्थेणार्थेण त भवन्ति प्रवर्तन्ते अतः सतेषां भावः प्रवृत्तिनिमित्तमि
 त्यर्थः अयं भावः अर्थवच्छब्दोपि द्रव्ये प्रकारः हरिहरनलेक्षाकुयुधिष्ठिरवशिखादिशब्देभ्यस्तत्तद्वाच्यः कश्चिदासीदि
 स्यापितांसाधयति अर्थवदिति जात्यादिवदित्यर्थः शब्दस्यार्थविशेषणतायामसाधार

॥ ति शब्दप्रकारकबोधस्य सर्वसिद्धत्वात् ॥

णस्थलमाह हरिहर इति कश्चिदासीदित्यनेन शब्दस्यापितांसाधयति जात्यादिप्रकारकबोधासंभवो ध्रुन्यते हर्य्योदोसन्निकर्षाभावे

नात्रपस्थितहरित्वाद्यवच्छेदेन शब्दग्रहभावेन तद्धर्मप्रकारकशब्दबोधासंभवदुपस्थितपदस्यैव विशेषणत्वमभ्युपगम्य शब्द
 बोधउपपादनीयो यथाच शब्दादुपस्थितिस्तथोपपादितानामार्थनिरूपणइति भावः ॥

कञ्चिज्ज्ञान्यादि कचित्सकन्धार्य इत्युक्तार्थैर्वाङ्गिकप्रमाणयति उक्तञ्चेति गुणशब्दस्य वैशेषिकारूपेण प्रकृतोपयुक्तार्थपरता
 माह विशेषणतयेति तथाच प्रकृतैर्गुणपदसु पसर्जनीभूतार्थपरमिति भावः पर्यवसितमाह तथाचेति ह्युपादीत्योदिनारसादेर्गुणपरस्य
 ल्लादेश्यसग्रह बोधजनकत्वइति बोधजनकत्वमतइत्यर्थः व्यपेक्षावादे क्रियाकारक भावसंबन्धेन कृत्यर्थकृत्रादी धात्वर्थस्यैव प्रकार
 तथाभासोपगमादिति भाव स्वसिद्धान्तमनुसृत्याह संसर्गप्रकारकेति सूत्रपादेति मन्वप्रत्ययो ज्ञानावेवेत्याद्यनियमादिति भाव तत्रेति

उक्तञ्च तस्य भावस्त्वन्तलाविति सूत्रे चार्थिककारे पस्यगुणस्य भावाद्द्रव्येशब्दनिवेशस्य तन्नाभावोपपत्तिरिति यस्य
 गुणस्य विशेषणतया सासमानस्य भावादाश्रयत्वात् द्रव्यविशेष्येशब्दनिवेशशब्दप्रवृत्तिसिद्ध्या चेत्यन्तलावित्यर्थ
 तथाचरूपेण दिशब्दश्रुतौ गुणेषु पाचकादिशब्देभ्यः क्रियायां घटादिशब्देभ्यो जातौ प्रत्ययः रूपारि
 शब्दानाजातिप्रकारत्वे बोधजनकत्वात्पुलकादिशब्दानां क्रियाप्रकारकबोधजनकत्वे तस्याप्रत्ययससर्गप्रकारकबोध
 जनकत्वमिति मतैच संसर्ग इति व्यवस्थासूत्रपादेति भावः तत्र जातिवाचकानां ध्यक्त्यस्य शक्यतावच्छेदिका तथाच षट्स्थमित्य

अचवृत्तिरसाधारणो धर्म इत्मादिद्रव्यम् ॥ ज्ञान्यादिवाचकभावप्रत्ययेषु मध्ये द्रव्यमर्थः जातिवाचकानामिति मर्थे निष्ठशक्तैरिति शेषः गुणा
 ॥ धात्मकभाववचनाशुक्तत्वादिशब्दानां शक्यतावच्छेदकत्वसंभवादाह जातिवाचकत्वमिति भावप्रत्ययानामिति शेषः अथच्छेदिका इति उप
 स्थितत्वाद्गुणादिजातिनिष्ठशक्ते स्वेतएषु चित्वावच्छिन्ननिखिलस्वरूपधेयत्वादि सुबधेन वच्छेदिका इत्यर्थे तेन नद्रव्यत्वमिति
 श्रुशक्तेर्पदावच्छिन्नत्वम् अथच्छेदकासु गमकचगोत्वादिकमेवेति भावः पर्यवसितत्वोपमाह घटवृत्तिरिति ॥

कथं न हि तत्र शक्तिप्रतीकं तत्राह किं त्विति क्वचिच्छक्तमिति किं त्विति शक्तिरूपकमित्यर्थः तथा च नृपादिवर्णनप्रस्तावे नृपत्वादिनोप-
 स्थितनलादीनां शक्तिं शब्दं श्रेयसात् स्थितत्वान्नलादिपदानामपि तदंशे भागं न म विरुद्धमिदमेतच्छक्त्यमित्याकारकार्यशक्तिग्रहएव विशेष-
 रूपेणोपस्थिते स्तंत्रत्वादिति भावः तथैव बोध इति पदवाच्यत्वप्रकारक एवेत्यर्थः एवकारेण जात्यादिप्रकारकबोधव्यवच्छेदः इदं च कश्चिदर्थो
 नलादिपदशब्दोपस्थितानुमानिकशक्तिग्रहाभिप्रायेण उक्तोपनीतपदशक्तिग्रहेत्वर्थविशेष्यकबोधानुपपत्तिरेव शक्तिज्ञानपदाशोपस्थिति
 शब्दबोधानां समानप्रकारकत्वनियमादित्यवधेयमनेयायिकालुनलादिपदानामपि विशिष्यशक्तिग्रहो नानुपपत्तः यत्र नलत्वादि संबंध-
 धेन यत्किंचिद्दर्मेव त्वधीस्तद्विषयीभूतनलत्वादेः शक्तिग्रहे धर्मितावच्छेदकतया भावेवाधकाभावात् यद्वा यत्र प्रमेयत्वेन प्रमेयवानित्य-

किं त्विदं पदं क्वचिच्छक्तं साधुपदत्वादित्यादिरूपएवापेक्ष्यत इति विशिष्याग्रहीतशक्तिकेभ्यस्तथैव बोधस्तथा च शब्दे-
 पित्वप्रत्ययार्थ इति प्रपंचितं भूषणे ५० इति वैयाकरणभूषणसारे भावप्रत्ययार्थनिर्णयः कारणनलत्वादि विशिष्यबुद्धिः ततश्च
 प्रमेयत्वांशे शेषे दशायां स्वरूपतो नलत्वादिप्रकारकनलविशेष्यकस्मरणे बोधकाभावानद्विषयनलत्वादिना विशिष्यनलादौ नलादिपद-
 शक्तिग्रहेण तत्र द्रूपेण नलादिपदान्नलादिबोधस्य सुलभत्वात् न च प्रमेयत्वांशे शेषकसने मानाभावः अनुभूयमानतत्र द्रुमं प्रकारकशब्द-
 बोधानुपपत्तेरेव मानत्वात् कथमन्यथानुभवात्मकसमृद्धालंबनादेकपदार्थो ह्येव धकासमवधानेऽन्यपदार्थस्मृतिः अस्तु प्रत्ययार्थोप-
 द्रविशेषणत्वस्य कल्पनापेक्षया तादृशस्मृतौ प्रमेयत्वांशे शेषकल्पनस्यैव न्याय्यत्वात् पदस्यार्थधर्मत्वाभावेन तस्य पदोशे विशेषण-
 चासंभवाच्च तस्य पदस्य तस्मिन्पदे शक्तिरित्यर्थस्य लौकिकत्वेन पदप्रकारकबोधस्य सार्वत्रिकत्वासंभवाच्चैत्याहुः ॥ इति भूषण-

अन्येति अर्थो योग्यव्यप्रकारत्वात् ननुपगमइत्यर्थः आरूपकनासत्त्विकर्षणजातिधर्मित्वावच्छेदकशक्तिग्रहसम्बाहुक्तम् नागरिकादि
 ति एवमेवेति पदप्रकारेणैवेत्यर्थः अप्रसिद्धेति अप्रहीतजात्यादि विशिष्टशक्तिकपदे स्थित्यर्थः जात्यादिभेदेनेति तद्विशेषेनेत्यर्थः क्वचिन्
 जात्यादिरूपेणैवेवपाठ उभयमिति जात्यादिरूपपदे चेत्यर्थः अवच्छेदकमिति शक्त्यवच्छेदकमित्यर्थः ननुजात्याद्यनुपस्थितिदशा
 मयमर्थएतन्पदवानिति शक्तियहोपसंभवदुक्तिकोऽत आह पदप्रकारकेति विशिष्टपदत्वादिरूपेणेत्यर्थः यद्यपिसर्वभावाद्भित्तिर
 र्थशब्देपादानादेतत्काल्येशब्दस्येवसर्वशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वमवगम्यते तथापिघटत्वादिनायुहीतशक्तिकघट्यदिपदाद्युटत्वप्रकारक

अन्यथावतौषधिवर्गादेर्नागरिकान् प्रत्यवोभक्तुत्वापत्तेश्च एवमेवाप्रसिद्धार्थकपदेऽप्यनुभवः सर्वसिद्धः ननु घटा
 दिपदेऽस्त्विवततज्जात्यादिरूपेणतथाचोभयमवच्छेदकग्रयस्यतथाशक्तिग्रहस्तस्यजात्यादिरूपेणैवोपस्थितिः परस्पर

कारकः शक्तिग्रहस्तु विशिष्यनायेक्षितः ॥ ११ ॥ बोधस्यसार्धजननीनप्रसिद्धिसिद्धस्यापहोतुमशक्यतयाप्रायशः प्रसिद्धार्थकस्थलेऽ
 द्वाप्रकारकबोधस्याननुमवेनचेतत्काल्येपिजात्यादीनांशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वमङ्गीकरोषीयमेवैवार्थिकंशक्तुभक्त्यवच्छेदकशब्दपरत
 यामोक्षं तत्रनिमित्तान्तएभावेनकारिकसत्ताच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्ववधारण्यत् यथाकैटिपंचकशक्तुपदे अतएवाबुद्धानि नदिति
 सूत्रेभुशचिद्वि नौद्ववात्मने पदमित्यस्यतद्वैतौद्ववर्षेइति तत्रसत्त्वतात्तुदेशः प्राप्नोनीतियथासत्यसूत्रेमाध्यकदुक्तं संगच्छते अत्र
 यानवानातहर्थत्वेनात्मनेपदबत्वेनबोधे सर्वेषामेकत्वेनतत्रचद्ववित्यस्यनुपपत्तिः स्यैवेवातएवसारकृताप्युभयमवच्छेदकमित्युप
 सहर्तकवच्छेदोपीति तद्वशयइति

उक्तार्थे संमतिमाह अतएवेति देवतासंबन्धिनः प्रत्ययार्थत्वादेवेत्यर्थः सान्निध्यादिति साऽऽमिक्षाविश्वदेवीत्यत्रामिक्षापदसमभिव्याप
 हाएदित्यर्थः विषयार्पणमिति आमिक्षात्मकद्रव्यस्यैवदेवतोद्देश्यकत्यागकर्मत्वप्रतीतिरित्यर्थः केवलादिति सोमादिपदासमभिव्या
 हतान् अग्नेः समुच्चरत् प्रत्ययत्वादग्निशब्दात्प्रादुर्भवन् आग्नेयोऽष्टाक्रपालोभवत्यमावस्यायामित्यादौ नान्येति सोमादिसाहित्या

अतएवामिक्षां देवतायुक्तां वदत्येवैषतद्धितः आमिक्षापदसान्निध्यात्तस्यैवविषयार्पणमिति केवलादेव
 तावाचीतद्धितोग्नेः समुच्चरन् नान्ययुक्तोऽग्निदेवत्यं प्रतिपादयितुं क्षमां सैकरयुक्तमित्याशयेनाह प्रत्य
 यार्थस्यैकदेशे प्रकृत्यर्थो विशेषणम् अभेदश्चात्रसंसर्ग आग्नेयादावियस्थितिः ५९ देवतायां प्रदेयेच खण्डशः श
 क्तिरस्तुवा एकदेशे देवतारूपे तच्च विशेषणमभेदेनेत्याह अभेदश्चेति ननु देवतायाः प्रत्ययार्थेकदेशे शत्वान्नप्रकृत्यर्थे
 स्यन्नाभेदेनाप्यन्वयद्रव्याशयेनाह देवतायामिति तथाचपदार्थेकदेशे शतेवनास्तीति भावः ५९ ॥ ६ ॥

पन्नापि देवतोद्देश्यकं द्रव्यं प्रतिपादयितुं नेष्टे किंतु न देवताकमेवेति तद्भावः तथाच देवताविशिष्टदेयस्य तद्धितार्थत्वं तेषामपि संमत
 मिति भावः प्रकृत्यर्थेति पदार्थः पदार्थेनान्वेतीति व्युत्पत्तेरिति भावः अस्मिन्कल्पे च प्रकृत्यर्थस्याभेदसंबन्धेन देवतारूपतद्धितार्थेऽन्व
 यः तस्य च स्वोद्देश्यकत्यागकर्मत्वसंबन्धेन द्रव्यरूपतद्धितापरपदार्थेद्रव्यत्वोद्देश्यम् ॥ ६ ॥

ननु देवताया इन्द्रादिपराध्यानेन तदन्तर्भावो विणतद्धितशक्तिकल्पनमन्वर्थकमत आह देवतात्वोपस्थापकेति इन्द्रत्वेन रूपेण देवतोपस्थि-
 तावपि देवतात्वेन रूपेण तदुपस्थापकाभावादित्यर्थः तेन रूपेणेति देवतात्वेन रूपेणेदोषस्थितये इत्यर्थः अन्यथा तद्धितेन चतुर्थ्या
 कामत्रलिंगेन वा पुनः देवतासंगतिस्तत्र दुर्बलचपरंपरामिति मीमांसकसिद्धान्तसङ्गतिरिति भावः इव्यस्य देवतासंबन्धित्वं च तदुद्दे-
 श्यकत्यागकर्मत्व त्यागोद्देश्यत्वमपि वेदबोधिताबाधितद्रव्यस्वामित्वप्रकारेणेच्छाविषयत्वम् तदेव च देवतात्वम् तान्नोच्यतादिस

सास्यं देवतेत्यत्र देवं तां विशिष्टदेयप्रत्ययार्थः ऐन्द्रीवैश्वं देवीत्यादौ इन्द्रादेर्देवता-
 त्वोपस्थापकान्तरभावात् तेन रूपेणेपस्थितये शक्तिकल्पनावप्रत्यकत्वात् ॥ ८॥

प्रथमत्राह्मणस्य न्यागोद्देश्यत्वेपि देवतात्व तस्य तत्त्वस्मिन्नाधात् ऐन्द्रो मन्त्र इत्यद्वैतमन्त्रस्य तद्देवताकत्वचनतदुद्देश्यकृत्यागकरण-
 त्वम् विनापि मन्त्रमिच्छो विशिष्टात्मकत्यागोक्त्याव्यभिचाएत् किं नुत्यागं गोध्वारणकत्वम् एवं च देवतासंबन्धीप्रत्ययार्थः ननु तद्दे-
 वताकत्वे ऐन्द्रहविरिति सामानाधिकारणानुपपन्ने सच्चामिक्षादिपदसमभिव्याहारे तत्र द्रव्येण प्रतीयते देयप्रत्ययार्थ इति तु तस्या-
 भिव्याहारे तानकर्मत्वेनापि प्रतीतेरित्यभिप्रेत्योक्तमिति भावः ॥

उक्तार्थसंमतिमाह अतएवेति देवतासंबन्धिनः प्रत्ययार्थत्वादेवेत्यर्थः सान्निध्यादिति साऽऽमिक्षाविश्वदेवीत्यत्रामिक्षापदसमभिव्याप
 हाएदित्यर्थः विषयार्पणमिति आमिक्षात्मकद्रव्यस्यैवदेवतोद्देश्यकत्यागकर्मत्वप्रतीतिरित्यर्थः केवलादिति सोमादिपदासमभिव्या
 हतान् अग्नेः समुच्चरन् प्रत्ययत्वादग्निशब्दात्प्रादुर्भवन् आग्नेयोऽष्टाक्रपालोभवत्यमावस्यायामित्यादौ नान्येति सोसादिसाहित्या

अतएवामिक्षां देवतायुक्तौ वदत्येवैषतद्धितः आमिक्षापदसान्निध्यात्तस्यैवविषयार्पणमिति केवलादेव
 तावाचीतद्धितोऽग्नेः समुच्चरन् नान्ययुक्तौ ग्निदेवत्वं प्रतिपादयितुं क्षमां सैकरण्युक्तमित्याशयेनाह प्रत्य
 यार्थस्यैकदेशे प्रकृत्यर्थो विशेषणस्य अभेदश्चात्रसंसर्ग आग्नेयादावियस्थितिः ५९ देवतायाप्रदेयेच खण्डशःश
 क्तिरनुवा एकादेशे देवतारूपे तच्च विशेषणमभेदेनेत्याह अभेदश्चेति ननु देवतायाः प्रत्ययार्थैकदेशे प्रात्वान्नप्रकृत्यर्थे
 स्यतच्चाभेदेनाप्यन्वयद्रत्याशयेनाह देवतायामिति तथाचपदार्थैकदेशेऽप्रतिवनास्तीति भावः ५९ ॥

तन्नापि देवतोद्देश्यकद्रव्यप्रतिपादयितुं नेष्टे किंतु तद्देवताकमेवेति तद्भावः तथाच देवता विशिष्टदेयस्य तद्धितार्थत्वं तेषामपि संमत
 मिति भावः प्रकृत्यर्थेति पदार्थः पदार्थेनान्वेतीति व्युत्पत्तेरिति भावः अस्मिन्कल्पे च प्रकृत्यर्थस्याभेदसंबन्धेन देवतारूपतद्धितार्थः अन्व
 यः तस्य च त्वोद्देश्यकत्यागकर्मत्वसंबन्धेन द्रव्यरूपतद्धितापरपदार्थे इति बोध्यम् ॥ ६० ॥

द्योतकत्वमयइति क्वचकत्वमये प्रकर्षस्योपसर्गार्थत्वेन तद्विशिष्टेष्वतीलक्षणया अकल्पनेन दृश्यं जत्वासंभवादिति भावः प्रकृत्यज
 यवदिति प्रकृत्यशमानमादाय दृष्टान्तत्वबोधयम् लानादिति सममिव्याहृतदध्यादिपदेन देवरूपसंबंधिभानादित्यर्थः कुतः पुन
 रिति अनन्यलभ्यो हि प्राद्वार्यइति न्यायात् किंतु सवन्म्यर्थकत्वमेवोचितमिति भावः तत्र प्रतीतेरिति देवतासंबंधिप्रतीतेरित्य
 नत्वगत्यादिदेवस्य प्रकृत्यैवलाभान्तत्रशक्तिः कल्पानच देवतात्वरूपेणोपस्थितये साकल्प्यते प्रकृतेर्लक्षण्ये
 वतयोपस्थितिसंभवात् उपसर्गणंद्योतकत्वमये प्रजयतीत्यत्र प्रकृत्यजयप्रत्ययवदित्यमिमेत्याह प्रदेशएक
 वाशक्तिः प्रकृतेरित्यनुलक्षणा देवतायां निरूढेति सर्वपक्षाव्यवस्थिताः परं नचैन्द्रदधीत्याद्येद्रव्यस्य पदानरा
 ज्ञाभामं कुतः पुनः प्रत्ययस्य तत्रशक्तिः कल्प्यतइति वाच्यं पदानं त एषवणेपितप्रतीतेः ऐन्द्रदधीतिसामानाधि
 कारण्याच्च अन्यथाख्यातस्यापि कर्तृकर्मवाचित्वं न स्यात् मीमांसकानांपुनः प्रत्ययस्य देवतात्वमेवार्थे सुद्रव्यं
 पदानं त एषमभ्यतएवेति आख्यातस्य कर्तृवह्यं मास्त्विति कुतो न शक्यते च कृमिति दिक् देवतायां देवतात्वरू
 पेणानिरूढेति अनुपपत्ति चानापूर्वकत्वमनादिप्रयोगावच्छिन्नत्वं वा तत्त्वमिति भावः परं

न्यातद्वितस्य तदर्थकत्वमावश्यकमिति भावः पदानं त एषवणेसंबंधिप्रतीतेरप्यर्थनिर्णयत्वादाह ऐन्द्रदधीति सबंधमात्रार्थकत्वे
 मानाधिकारस्य अनुपपत्तिरित्यर्थः अन्यथेति वक्तव्येन उपपन्नैस्तदसाधकत्वे इत्यर्थः पक्षतिदेवदत्तः पक्षते तदुल्लङ्घ्यसामाना

न्यातद्वितस्य तदर्थकत्वमावश्यकमिति भावः पदानं त एषवणेसंबंधिप्रतीतेरप्यर्थनिर्णयत्वादाह ऐन्द्रदधीति सबंधमात्रार्थकत्वे
 मानाधिकारस्य अनुपपत्तिरित्यर्थः अन्यथेति वक्तव्येन उपपन्नैस्तदसाधकत्वे इत्यर्थः पक्षतिदेवदत्तः पक्षते तदुल्लङ्घ्यसामाना

धिकरणानुपनिर्दिष्टकञ्चीद्विवाचित्वसाधिकेति भावः वैयाकरणानुप्रतीयमापत्तिः मीमांसकानुक्तयाक्षीकृत्याह मीमांसकानामिति तन्मतेन
नदेवताकत्वरूपप्रत्ययार्थेन धर्मिण आक्षेपाद्धाभेन सामानाधिकरण्यापपत्तेरिति भावः पदान्तएदित्याक्षेपस्यापुपलक्षणम् वाच्यं मा
स्त्विति आख्यातस्य कर्तृत्वतद्धितस्य द्रव्यं वाच्यं मास्त्वित्यर्थः द्रष्टापत्तावामिक्षां देवतायुक्तामिति त्वत्सिद्धान्तमंग इति भावः ननु तेषां कर्तृ
रन्त्यलभ्यत्वान्नप्रत्ययावाच्यत्वम् किंतु प्राधान्यापत्तेरेव तत्त्वमत आह दिगिति नदर्थस्तु प्रकृतिप्रत्ययार्थे योरिति न्यायस्य संख्यादौ व्यभि
चारेण तेन प्राधान्यापत्त्यात् भावप्रधानमाख्यातमिति निरुक्त्वा नस्याख्यातार्थोतिरिक्तप्रत्ययार्थे विषयकत्वोपगमाच्चैति श्रित्ते देवोध्यं
तद्धितस्य देवतात्वाघटितार्थकत्वे तद्धितेन चतुर्थ्यावेति न्यायस्य सर्वे सिद्धस्यानुपपत्तिः न च तद्धितस्य तदर्थकत्वेपि कथं तदपेक्षया चतुर्थ्यो जघ
यत्वत्यागोद्देश्यकरूपदेवताबोधकत्वस्योभयत्राविशिष्टत्वादिति वाच्यम् नहि देवतासंबन्धिदेयमात्रं तद्धितार्थः किंतु वेदबोध्यदेवता
त्वघटितः एवं च तद्धितार्थेन यागस्य देवतात्वांशे वेदबोध्यत्वावगाहित्वेन तदंशे अत्राभा एयं शंकाया अनुदयात्तदिति विनियोजकतया
बलवत्त्वं चतुर्थ्यानुतदंशे वेदबोध्यत्वानवगाहित्वेन तत्राभा एयं शंका निरासार्थं सुपायांतरस्यापेक्षणाच्छेधनत्वं यथानुष्ठितेन
देवतात्वेन रूपेण देवताबोधे सास्यदेवतेति स्मरणमस्ति चतुर्थ्यां देवतात्वेन स्मरणम् चतुर्थीसंप्रदान इति संप्रदान एव तत्स्मरणान्तं संप्रदानत्वं
चतुर्थ्यमानद्रव्योद्देश्यकत्वे सति प्रतिगृहीतत्वं एवं च ततः संप्रदानत्वघटकतया देवतात्वप्रतीतावपि तद्धितादिवसुख्यतया देवता
त्वानधिगमात्तस्यास्तद्धितापेक्षया जघन्यत्वं एवं संचवर्णादधिष्ठानप्रतीतावपि देवतात्वस्य साक्षात्प्रतीतेर्भेदवर्णस्य चतुर्थ्यपेक्षया ज
घन्यत्वं बोध्यं तद्धितस्य देवतार्थकत्वानस्युपगमे तु तदसंगतिः स्पष्टेवेति नन्विन्द्रादिपदाच्छक्त्यै वेदेवतालाभे तत्र लक्षणस्युपगमो
व्यर्थोऽत आह देवतात्वेन रूपेणेति तथा च शक्यादत्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणे ति वृद्धे के देवताया इद्रस्वरूपायाः शक्यत्वेपीद्रा

एकदेगान्वयप्रसगमाह प्रहरणं श्रीडेति अत्यनिर्विचित्रादेकपदोपस्थितयोरपितयो, परस्परमन्वयइतिभावः प्रहरणस्यापिप्रकृत्यैवलाभ
मभिप्रेत्याह श्रीडामात्रेति श्रीडारूपसंबध्येत्यर्थः मात्रपदेनतत्प्रहरणस्यतद्धितार्थत्वव्यवच्छेद तथाचदण्डाभिन्नेप्रहारस्यभववि,
याश्रीडेतिबोध सोस्येति तत्तत्स्वत्रविहितप्रत्ययस्यनिवासः संबन्धीचार्थे अप्रतिवासे^शब्देऽधिकरणघनत. निशब्देनचवासेनैरण्य

अनयेवपित्याऽन्यत्राप्यवधेयमित्याह श्रीडायणस्तदस्यास्तीत्यादावेषेवदिकसृतावस्तुनोवृत्तिरेवेतिना
त्रातीचप्रमत्यते ५३ तदस्याप्रहरणमिति श्रीडायंणइत्यत्रप्रहरणविशिष्टाश्रीडाप्रहरणश्रीडेति श्रीडा
मात्रचेत्यर्थः आदिनासोस्यनिवास, सास्मिन्पौर्णेमासीतितदस्यास्यस्मिन्निति मनुष्वित्यादिकसंगृह्यते वृ
त्तिमात्रेऽतिरिक्तशक्ते, समर्थ, पदविधिरिति सूत्रोद्ध्याभाडुक्तेविचारः शास्त्रानरीषे, सहनद्रीत्येवोक्त, आरो
पितप्रकृतिप्रत्ययार्थमादायवा वस्तुनोविशिष्टशक्त्येवार्थोपस्थितेरित्याह वस्तुनइति ५३ इतिभूषणस्यरे
देवताप्रत्ययार्थनिर्णय ॥

॥रूपानिप्रय प्रत्याप्यते सचप्रकरणदिनातनकैलघटितेग्राह्यः तथाचसुप्रामिन्तवासाधिकार
णसबधीतिबोधः निवासश्चप्रत्यासत्त्याप्रत्ययार्थसंबधिकर्त्तकएव अतएवकादाचित्कसुप्लवासकर्म्मरिमतथाप्रयोगः सास्मिन्निति
सूत्रविहिततद्धितस्यतुपौर्णेमासीचटि

तत्त्वावच्छिन्नोर्थः नक्षत्रसुक्तकालविहिताण्यन्तयोषादिशब्दानां पुष्याभिलिनक्षत्रकर्मकशशिभोगाप्रयकालाभिलिन्योर्णमासीघटि।
 तोमासद्रत्यादिबोधः योषादिपदं चनकेवलयोगिकम् यौषः पक्षद्रुतिव्यवहारत किंतु रूढमपि एतद्वेधनाथैव सूत्रे संज्ञाग्रहणं रूढि
 निरूपकतावच्छेदकं च त्रिंशत्त्रिंशत्समुदायत्वमासत्वं मात्रं यत्किं चिन्निश्चयवधिकत्रिंशत्त्रिंशत्समुदायेमासादिव्यवहारे पिचांद्रसौर
 योषादिबहिर्भूतयोषादिघटितत्रिंशत्त्रिंशत्समुदायत्वमासत्वं त्रिंशत्त्रिंशत्समुदायत्वमासत्वं त्रिंशत्त्रिंशत्समुदायत्वमासत्वं त्रिंशत्त्रिंशत्समुदायत्वमासत्वं
 क्रदोषद्रत्याद्यन्यत्र विसारः तदस्यास्यस्मिन्निति सूत्रेण प्रथमानादस्पर्योषाधिकत्संबंधिकरणे च मत्वर्थीयो विधीयते यद्यप्यस्येत्यु-
 क्तैः षष्ठ्यर्थसंबंध एव मनुवादि विधानमाभाति तथापि गोमांश्चेन्नद्रुतिसामानाधिकरणानुरोधे च मत्वर्थीयो विधीयते यद्यप्यस्येत्यु-
 चगोमानित्यादौ गोनिरूपितस्वामित्वसंबंधवानित्याद्यन्वयबोधः नचभूमनिंदाप्रशंसासुनित्ययोगेऽतिसायने संबंधे स्त्रिविवक्षायाम्
 भवंति मनुवादयद्रुतिसंबन्धसमकक्षतया भूमाद्यर्थानामप्युपादानेनामपि मनुवादिशक्यत्वमिति शंक्यम् स्यादेवं यदितेष्वर्थेषु
 मनुवादीनां विधायकं सूत्रादिकमुपलभ्येत किंतु प्रयोगोपाधित्वमेव तेषां अस्यर्थवत्त्वं गवादिपदानां बहुत्वादि विशिष्टत्वात् ॥ २ ॥
 क्षणिकतथैव भूमादिप्रतीति सौलभ्याच्च अत्येत्वस्तिशब्दान्मनुवर्थतद्वृणे हमित्याहु रित्यन्यत्र विसारः इत्यादिकमित्यादिपदानां
 स्यापत्यं तेन रक्तं एगात्संस्कृतं भक्षाद्रत्यादिसंग्रहणः तत्र गार्गीरित्यादौ तद्वितीर्थापत्यस्य प्रत्ययपुरुषरूपस्यैकदेशे जन्त्यते प्रकृत्य-
 र्थगर्गादेर्निरूपकतया प्रत्ययाद्गर्गनिरूपितजन्त्यताश्रयः पुमानित्यादिबोधः गार्ग्यद्रत्यादौ तु जन्त्यपुरुषजन्तुषु रूपाद्यात्मकगोत्रा-
 पत्यार्थैकदेशे जन्त्यत्वे प्रकृत्यर्थान्वयः गार्ग्ययणद्रत्यादौ तद्वितीर्थापत्युवापत्यैकदेशे गोत्रप्रत्ययां तार्थस्य निरूपकतया न्वयः ६ ॥
 क

परंतु जीवतिष्ठत्यश्लेषेयुवेति परिभाषणाद्गर्गजीवनसमानकालिकत्वमपि प्रधानप्रत्ययार्थविशेषणतस्यापि प्रत्ययशक्यत्वात्-ए
वचगर्गजीवनसमानकालिकोर्गगो आपत्यनिरूपितजन्यतावानयंपुमानिति बोध-नेनरक्तमिति विहितप्रत्ययस्य तत्संबंधा
धीनतदीयरूपारोपविषयोर्यः तादृशारोपविषयत्वमेवनेनरक्तत्वम्-शस्वःपीतद्रुत्यारोपमादायशंस्वादे एरोप्यपीति साश्रय-
हरितालादिनारक्तत्ववारणपाधीनान्तमारोपविशेषणम्-माजिष्ठपटादेश्वस्तुरादिनारक्तत्ववारणायतदीपस्वरूपविशेषणम्-अत्र
चरुगकरणस्पर्मजिष्ठादेः प्रकृत्यर्थस्य तद्धितार्थकदेशसंबंधप्रतियोगितयारूपेचा धेयतया स्वयः-तथाच मज्जिष्ठासंबंधाधीन्ये
मज्जिष्ठा निष्ठरूपारोपस्तद्धिषयताश्रयद्रुतिमाजिष्ठा इत्यतो बोधः-श्लेष्मसुख्यमित्यादी संस्कृतभ्रूइति लज्ज विहिततद्धितार्थकदे-
शेषोपाकादिसस्कारे श्लेष्मोस्वादे-प्रकृत्यर्थस्याधिकरणत्वेनान्वयः-अनयेव रित्या तद्धितान्तराद्दो-धकहनीय-तद्धितानां क्वचि
त्प्रकृत्यर्थे स्वार्थकदेशस्य क्वचित्स्वार्थसैवान्वयबोधकत्वात्किं-अहत्स्वार्थवृत्तिपक्षमवलम्ब्य मूलमवतारयति वृत्तिमाश्रयति
तथाचतत्पक्षे पदानामानर्थक्यानदर्थनिरूपणे सिद्धं तत्रच्युतिरिति भावः-तद्रीत्येवेति शास्त्रात्तरीयरीत्येवेत्यर्थः-ननु वैयाकर-
णमनेजहत्स्वार्थवृत्त्याश्रयणे नपूजनात्नेनरक्तगुणादित्यादिसूत्राणां कागतिरत आह-अरोपितेति त्रिशिष्टशक्त्येवेति त्रिशिष्टार्थ
येति शेषे वृत्तौपक्षद्वयाभ्युपगमेन जहत्स्वार्थपक्षे तद्घटकपदार्थनिरूपणस्यानुपयोगेप्यजहत्स्वार्थपक्षे विशिष्टशक्तिप्र
त्ययप्रत्येकशक्तिनिरूपणेपजीवकतयातल्लिरूपणस्योचित्यमेवेतत्सूत्रनायेवमूलेः-तीवेत्युपात्तमिति रहस्यम्-इति भूषण
सारदर्पणे तद्धितार्थनिरूपणम् ॥

ननु प्रकान्ते प्रातिपदिकघटकप्रत्ययार्थनिरूपणेऽभेदैकत्वसंख्यानिरूपणमसंगतमत्र आह वृत्तिप्रसंगादिति तथा च वृत्तिनिरूपणे क्रिय
 माणे स्थितियथा प्राप्तद्वर्गोपेक्षावृत्तेऽतिप्रसंगसंगतिसंख्यानोक्तदोष इति भावः यद्यपि वक्ष्यमाणत्वाद्यं तेषु क्वचिन्निसत्त्वात् नदनन्तर
 भेवसंख्यानिरूपयितुमुच्यते तथापि तत्र त्रुट्यर्थसंख्याया अभानादाकांक्षाविच्छेदः स्यादित्यत्रैव तन्निरूपितमिति बोध्यं अभेदैक
 त्वसंख्यापदार्थमत्र भेदेन द्विधा निर्वक्ति संख्याविशेषाणामिति एकत्वं त्वं च वच्छिन्नानामित्यर्थः अभेदेन अविरोधेनेति यावत् उ
 क्तार्थे हरिवाक्यं प्रमाणयति उक्तं चेति आहितशक्तयः आहितासमर्पितातनदोषविभेदनिबंधनाविरोधरूपाशक्तिर्यैरित्यर्थः त्य

वृत्तिप्रसंगान्नाभेदैकत्वसङ्ख्याप्रतीयत इति सिद्धान्तं दृष्टान्तेनोपपादयति अभेदैकत्वसङ्ख्यायात्
 नौ भानमिति स्थितिः कपिञ्जलालम्बवाक्ये त्रित्वं त्यायाद्यशोच्यते सङ्ख्याविशेषाणामविभागेनासत्वमभेदैक
 त्वसङ्ख्या उक्तञ्च वाक्यपदीये यथौषधिरसाः सर्वैर्मधुन्याहिन ॥ १ ॥ क्तविरोधादितियावत् अतएव अविभागेन

अविरोधेनेत्यर्थः तां अभेदैकत्वसंख्यातादृशीं मधुनिष्ठरसस्थितिबुल्यामित्यर्थः नन्वेकत्वद्वित्वादीनामेकत्रसत्वमनुपपन्नं नहि
 द्वैकत्वेनव्यवह्रियेते नाप्येकोद्वविति नहि द्विपुत्रइति भाष्यात् किञ्च दृष्टान्तोपिनसंजसः तत्रद्रसवदारब्धोऽवयविनिमाक्षिकेऽवयवस
 जातीयरसांतरस्यैवोत्पादाभ्युपगमादनत्र आह परित्यक्तेति वाशब्दः पश्चात्तरे अएहीतविशेषधर्मकंसंख्यामात्रमित्यर्थः पूर्वकल्पे उक्तास्वर
 साभिसंधिकं वाक्यपदीयम् तत्पक्षेपि प्रमाणत्वेनोपन्यस्यति भेदानामिति भेदानामेकत्वत्वद्वित्वत्वादिविशेषणधर्माणां परित्यागादग्रहा
 त् इदंच व्यापारपदार्थऽभेदेनान्वयि संख्यात्मा संख्यास्वरूपः सः एकत्वादिः तथाविधः अभेदैकत्वव्यपदे प्रयुज्यते ॥ २ ॥

नदेव विशदयति जातिभागस्येति एकत्वत्वादेरित्यर्थः भेदापोहेनेति भेदस्य विशेषणस्योपोहोऽग्रहणेनेत्यर्थः यद्वा भेदापोहेनेत्य-
 स्यापारदित्यनेनावय प्रकृत्यादित्वात्तृतीया तथा चैकत्वत्वादर्जाति विशेषस्य भेदाग्रहणस्योपोहोऽग्रहणेनेत्यर्थः यद्वा भेदापोहेनेत्य-
 लोकनेनेत्याठस्यैव हेरिसमनत्वमध्यवसीयते द्वित्वत्वाद्यग्रहणस्यैकत्वत्वात्प्रकारकप्रतीतिगोचरः संख्यापुद्गरोऽभेदेकत्वप-

शक्यः अविभागेन वर्तने संख्यानातादर्शविदुरिति परित्यक्तविशेषं वा संख्यासामान्यतत् उक्तं च भेदानां वापरित्य-
 गात्संख्यात्मासन्त्याविधः व्यापाएजातिभागस्य भेदापेहेन वर्तने अगृहीतविशेषेण यथा रूपेण रूपवान् प्रख्याय-
 ते न शुक्लादि भेदापोहस्तु गम्यत इति अस्य वृत्तौ समासादीभानं न्यायसिद्धमिति शेषः इति स्थितिः मन्तस्थितिर्वैया-

दव्यपदेश्यो भवतीति समुदितार्थः तत्र दृष्टान्तमाहा अगृहीतविशेषेति शुक्लत्वादि प्रकारकग्रहासमानकालिकरू-
 पत्व प्रकारकप्रतीतिविषयेण शुक्लादिनेव यथा च द्रव्यदीरूपत्वानि प्रतीयते शुक्लादेर्यो भेदरूपोपोहः शुक्लत्वादि-

पः सतु न प्रतीयते तद्द्रव्यजगुरुष इत्यादी एवमित्युदाहर्यः संख्यावानिति प्रतीयते न तत्र संख्याशे एकत्व वादिगंमत इत्यर्थः तादृश-
 संख्यामानस्य परे न भूयेत तत्वात्कथमिय स्थिति रंत एतेषु पूर्णेन व्याचष्टे वैयकारणानामिति ॥ ६ ॥ ६ ॥

॥ कारणात्मा ॥

ननु तादृशसंख्यायावृत्तौ भाने किं प्रमाणमत आहार्यभावइति सामान्यज्ञानपूर्विकेति तद्धेतुकेत्यर्थः आवश्यकीति तां विनोक्त जिज्ञासायाः
 अभावादिति भावः साचसंख्यापूर्वोत्तरपदार्थयोः संबंधवद्वृत्तिशक्यैव अजात्स्वार्थवृत्तिपक्षे पूर्वपदस्य संख्याविशेषवाचकत्वे गम
 काभावेनेन द्विपुत्रोमौ द्विको मासजातस्त्वावकीनो भवद्दिगमवसरेत्यादौ वृत्ताव भेदैकत्वसंख्याया अभावेपि न क्षतिः आद्ये संख्याविशे
 षस्यैव पूर्वपदार्थत्वात् द्वितीयएकमुद्गस्य क्रयकारणयोग्यत्वाद्दृष्टत्वावगतिः तृतीये विशिष्टकालावंगमाय मासपदयोग्यसंख्याध्य
 वसायः चतुर्थेतवकाद्यादेकत्वावगतिः पंचमेप्रकारेण द्वित्वावगतिः एवंकारकमध्यद्रत्यादावप्यूह्यमेकस्य मध्यासंभवात् सति प्रकार

अयं भावः राजपुरुषद्रत्यादौ एतौ राज्ञोः राज्ञो वायं पुरुषद्रुति जिज्ञासा जायते विशेष जिज्ञासा च सामान्यज्ञानपूर्विके
 ति सामान्यरूपेण तत्र प्रतीतिः शब्दादावश्यकी अतस्तस्याशक्तिरिति तस्या एकत्वेन प्रतीतीत्यापमाह कश्चिजलेति ॥ ६

७ राजपुरुषद्रत्यादावपिसंख्याविशेषप्रकारेणैव भानतदा तत्रायिनतस्य वृत्त्यर्थत्वमिति भेदे सहिता द्वित्वादि संख्यातदभावस
 हितमेकत्वभेदैकत्वमिति व्युत्पत्त्या संख्यात्वेनैकत्वमेवोपसर्जनपदार्थे भासते तथैकवचनमुत्सर्गतः करिष्यत इति वचनाद्राजन
 अस्य पुरुषसुद्रत्यलौकिकविग्रहे एकवचनं प्रयुज्यते यत्र तु प्रकारेणादिना संख्याविशेष भानतत्र बहुवचनमपि यथा चित्रगुरि
 यादौ चित्रा असंगो असित्यभिप्रेत्योत्तरग्रंथमवतारयति तस्या इति वृत्तिघटकपदार्थोपसर्जनव्यक्तैरित्यर्थः प्रतीताविति संख्या
 भावच्छिन्नेकत्वप्रकारेणानिरूपितविशेष्यत्वेन बोधद्रत्यर्थः उपसर्जनपदार्थे संख्यात्वेनैकत्वमेव प्रतीयते न द्वित्वादीत्यत्र दृश्यातम

गणनायामिति बहुत्वविशिष्टानेकसख्यानेदृश्यं कपिजलानालभेति वाक्येन बहुत्वव्याप्यसख्यां विशिष्टकंपिजलासभनविधी
 यते तत्र त्रयाणाचतुर्दीनावाऽऽलंभनमिति सशयेवदुत्वव्याप्यस्य त्रित्वाद्ययाप्राप्तमेत्रालब्धव्यमिति पूर्वपक्षे
 चतुर्दीनामात्रभनं माहिस्यादिति सामान्यशाल्विहितनिषेधस्यालभ्यतावद्यकीतरपरत्वरूपतात्पर्यसंकोचकल्पने गौरवा
 द्दणनायाप्रथमोपस्थितत्रित्वपरतयापिवचनस्य चारितार्थ्याद्वाघवाञ्चबहुत्वेन त्रित्वमेव बहुवचनार्थ इति सिद्धं निततल्यायादत्र

प्रथमोपस्थितत्वमस्तीति भावः
 गणनायात्रित्वस्यैव प्रथमोपस्थितत्वान्नद्रूपैव भानुवदेकत्वस्य सर्वतः प्रथमोपस्थितत्वमस्तीति भावः
 वस्तुनस्तु जिज्ञासैव नानुभवसिद्धतयात्वेवाज्ञानेच्छयोः समानप्रकारकत्वेन हेतुहेतुमद्भावात्तद्रूपैव वा
 न्यतास्यादिति ध्येयम् ५४ इति विव्याकरणभूषणसमाप्तम् ॥ ६ ॥

पिषल्यात्वेनैकत्वस्यैव न्यर्थत्वानुद्वित्वादीनामप्रतीयमानविशेषधर्मकैकत्वमभेदिकत्वमिति व्युत्पत्तेरिति भावः निर्जोत्रायाणामि
 त्यादिनिर्देशी रस्मिन्व्याकरणे व्याप्तिन्यायस्यैवाश्रयणेन प्रकृते संख्यात्वेनैकत्वप्रतीतिर्हि सूत्रपादेत्यपि क्वचित् ननु जिज्ञासायाशा
 न्द्रमेव सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानदर्शनमपेक्षितमिति न नियमः आत्मफसदर्शनेनापि तद्रसास्वादनेच्छयानदपेक्षविरहात् न
 चैवं सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्यैव हेतुत्वविलिख्येतेति वाच्यम् आत्मदर्शनस्येदोषकतयानद्रसस्मरणेन तदुपपत्तेः प्रकृतेन
 स्यात्प्रशक्यत्वेपिनदव्यभिचरितद्रव्यत्वेनानुमानिकतद्दोषसंभवात् तादृशजिज्ञासायाश्च ननु भवाच्चनोक्तयुक्तिः ॥ ६ ॥

वृत्ते भेदैकत्वसंख्यार्थत्वसाधिकेत्यभिप्रेत्याह वस्तुत इति अनुभवसिद्धेति अस्य येन तदनुरोधेन सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्यावश्यक
 तास्यादिति शेषः अभेदैकत्वसंख्यायावृत्तौ भानमिति मूलंतु प्राचीनग्रंथानुवाद एवेति भावः अनुभवा सिद्धत्वस्य शब्द निर्णयत्वं मत्वाह त
 श्यत्वेति अनुभवसिद्धत्वेचेत्यर्थः सामानप्रकारकत्वेनैवेति एवकारेण विभिन्नप्रकारकत्वव्यवच्छेदः तद्धर्मप्रकारकेच्छाप्रतिपत्त
 र्मप्रकारकत्वज्ञानस्य हेतुतायाः सुखादीच्छास्थले क्लृप्तत्वात्प्रकृते विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासायाः सावयवविषयत्वेन ज्ञानप्रकारे भू
 तविशेषधर्मप्रकारकत्वस्यावश्यकत्वेन तत्पदार्थे विशेषधर्मप्रकारकज्ञानकार्य्यतावच्छेदकाक्रांतत्वादिति भावः तन्नद्रूपेणेति ए
 कत्वत्वादिरूपेणैवेत्यर्थः एवकारेण संख्यासामान्यधर्मव्यवच्छेदः इष्टुपत्तिस्तु न तथा सति शब्दादेव विशेषधर्मो वगतौ जिज्ञा
 साया असंभवादिति भावः अत्र वदंति तद्धर्मप्रकारकज्ञानस्य कार्य्यतावच्छेदककोटौ स्वान्तं ज्येण तद्धर्मप्रकारकत्वम् सामान्य
 धर्मप्रकारकज्ञानस्य विशेषधर्मप्रकारक जिज्ञासाजनकत्वानुरोधात्तिवेशनीयम् अत्यथा सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्योक्तजिज्ञासाया
 प्रतिहेतुत्वं विलीयेत न च तत्र मानाभावः जायते च कार्य्यकारणे वा ज्ञाने किमस्य कार्य्यकारणं वेति दीधिति कृद्वाक्यस्यैव मानत्वात्प्रवृ
 त्ते विशेषधर्मस्य पारतंत्र्येणैवेच्छांशे प्रकारत्वात्तद्धर्मप्रकारकज्ञानं विनापि सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानात्तादृशजिज्ञासायाः सृपयादा
 त्वात् सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानं तु विशेषधर्मप्रकारत्वावच्छिन्नविशेष्यकेच्छात्वमिति न गुणत्वसामान्यज्ञानात्सुखादीच्छाप्रसक्तिरधि
 कमन्यत्रानुसंधेयम् तथा चानजिज्ञासायाः सर्वसिद्धत्वेन तु पपत्तयेऽभेदैकत्वसंख्यायावृत्तावि
 तिमूलस्य संगतिः एतेन भेदस्य तत्सहचरित द्वित्वादेरेकत्वस्य च याप्रतीतिस्तदभाव इत्यर्थपरतस्याख्याख्यानं परएस्तमिति इति मूल

वमिति अत्रुवाद्याव शेषणमा वा...
पशुर्विधीयते एवंचपशु शब्दस्यविधेयसमर्थ्यकतयातदुपस्थितानांकेषांविद्ग्रहणे केषांचित्परित्यागेमानाभावेनपशुत्वपु स्वादि
वदेकत्वमपियागसाधनत्वेनविवक्षितंतेननानेकपशुकरणकतयातददृष्टसिद्धिरेवमन्यत्रापिविधेयविशेषणंविवक्षितमत्रविव
क्षाकारणविरहादितिमीमांसकपरिशीलिनोसरणिल्लदनुसरणनियमोनास्माकमित्यर्थः एतच्छेनदाश्रयणेऽनिर्घंप्रदश
यति रदाभ्यामिति विधानानापत्तेरिति नदृत्येकवचनोपस्थितैकत्वस्यापिविधेयविशेषणतयातद्विवक्षायांनकारद्वयविधा

एवंपशुनायजेतेतिवद्विधेयविशेषणंविवक्षितमित्यपिनियमोनरदाभ्यांनिष्ठानोतः पूर्वस्यचददृत्यत्रनकारद्वय
विधानानापत्तेः तथाचभित्तदृत्यत्रनकारद्वयलाभोनस्यात् आहुणदृत्यादौएकत्वविवक्षयैवोपपन्नौएकः पूर्वप
रयोरित्यत्रैकग्रहणवैयर्थ्यापत्तेश्चेतिभावः शब्दार्थस्तुसंख्यायालक्ष्यानुरोधानंत्रानत्रैयतोमते अतः पश्वेकत्वा
धिकरणोक्तं हेतूनामाश्रयणंनास्मत्सिद्धान्तसिद्धमिति आदिनाइहैकत्वसंग्रहः ५५॥ ननस्यादित्यर्थः ननुमास्तुनद

पविधानमनंआह तथाचेति इदंचैकवाक्यतयाविधानमभिप्रेत्य वाक्यभेदेनविधानपक्षेत्वाह आहुणदृत्यादाविति एकत्वविवक्षयैवे
ति विधेयगुणगतैकत्वविवक्षयैवैत्यर्थः तथाचैकग्रहणमेवोक्तार्थेज्ञापकमितिभावः ननुपश्वेकत्वादिविवक्षाहेतूनांजेमितिसंमतत्वान्
तदाश्रयणस्यानाकारत्वमित्याशंकासंपाकरिष्यन् योजनाप्रदर्शनमिधेणाकारपदार्थव्याचक्षे शब्दार्थस्त्वित्यादि पश्वेकत्वाधिकरणो
क्तहेतूनामिति पशुनायजेतेत्यत्रविधेयगतैकत्वस्याविवक्षणेपश्वंतएतलंभेप्रयोगपशुभावबाधेनयागवैगुण्यापत्तिः गुणानुरोधेनयाग
दृत्तौप्रधानत्वभंगापत्तिर्योवंपत्यशुकारणकयागासंभवश्चेत्येवमादयोदोषाहेतवस्तेषामित्यर्थः सिद्धान्तसिद्धमिति सिद्धान्तार्थप्रतिपाद

आदेयभेदकारणायेति वस्तुतस्तुनेकग्रहणविधेयगतविशेषणविवक्षायां तत्र अनयोः पूलयोः कटकुर्वित्यादाविवाहगुणः २० २० २० २० २०
 इत्यादावपि पूर्वपरयोरेति द्वन्द्वनिर्देशेनैकवाक्यतयैवोभयोः स्थाने एकविधानसम्भवात्स्थानिभेदात्त्वानेको गुण इत्येकग्रहणस्य भा
 येप्रत्याख्यानादितिरहस्य वाक्यभेदादिति प्राजापत्यानवग्रहाइति वाक्यविहितग्रहोद्देशेनसमार्गेविधीयते गृहं समाहर्षित्वनेनत
 त्रानुवाद्यगृहेकत्वविवक्षायामुत्पत्तिवाक्यगतसख्यायां विरोधाद्वाक्यस्योभेदो विभिन्नविशेष्यकबोभजनकत्वंतदापत्त्यादीत्यर्थः

ननु विधेयविशेषणविवक्षाश्रावश्यकी अन्यथा सुध्युपास्य इत्यादावनंतयकाराद्यापत्तेः भिन्न इत्यश्रनकारदृश्यवद
 न्येषामप्यापत्तेः एकपूर्वपरयोरित्यश्रिकग्रहणं चस्थानिभेदादादेशभेदवारणायेत्यभिप्रेत्याह विधेयेभेदकंतत्र मत्पर
 त्तोनियमोनहि हे कत्वादिहेतूनामाश्रयणमनाकार भेदकविशेषणं तत्र विवक्षितम् विधेयविशेषणविवक्षितमित्यप्र
 स्तु तथाप्यन्यतोऽनुवाद्यस्यनियमोनहि क्वचित्तन्त्रेकचिन्नेत्यर्थः २० हे कत्वादीयो हेतुर्वाक्यभेदादितस्तस्यात्राश्रयणमनाकार

अन्ये तु एहसंमार्ष्टिनधिकमित्याकार्त्वाक्यभेदापत्तिमाहुः आदिपदेनोत्पत्तिवाक्यगतन चत्वसंख्ययाग्रहपदार्थस्यपरिच्छिन्नत्वा
 दुत्पत्तिविच्छेदकाकाक्षाभावस्यग्रहमिति द्वितीययासस्कार्यत्वसंख्यणप्राधान्यबोधनात्प्रतिप्रधानं गुणारत्तिरितिन्यायादिति गत
 नाविरहात् संभावनेकनिगुसफलकसमार्गस्य सर्वत्रैरेपेक्षणाद्विधेयपश्चादिविशेषणवक्रियागत्वाभावेनत हे कस्य प्रयुक्त
 क्रियावेकस्याप्रसंज्ञेश्च तद्विवक्षाविरहकीजस्यचसप्रहः अनाकारमिति पूर्ववत्

इडागमादेरित्यादिनोदीचामातः स्थानेयकपूर्वोयाइति विहितेत्त्वसंग्रहः तत्राऽऽकारस्थानिकान्तमुद्दिश्येत्त्वविधानात् अतएवेवेसि
 धेध विधायकैकाजितिस्त्रयऽचइत्येकत्वविवक्षादरेणानेकाचूत्त्वेपदेशव्यावृत्तिर्ग्रहद्विव्याख्याता वस्तुनस्तुग्रहेकत्वदृशान्तेना

एकत्वविशिष्टं धातुंबलादित्वविशिष्टमाहं धातुकंचोद्दिश्यप्रत्ययेडागमादेर्विधिंसंभवादितिभावः ५५ नन्वेवंभिनइत्यत्र नकारद्वयलाभोनस्यादित्याह रदाभ्यांवाक्यभेदेन नकारद्वयलाभतः क्षतिर्नैवास्ति तंत्रत्वे विधेये भेदकस्य तु चकारसूचिन न्ति श्रुतस्य नः पूर्वदका रस्यचन इतिवाक्यभेदमादाय नकारद्वयलाभइत्यर्थः ५६ इतिवैयाकरणभूषणसारे संख्या ॥ विवक्षा निर्णयः ॥

त्राप्यनुवाद्यविशेषणानां क्वचिद्विवक्षास्तु तदितरविशेषणानां विवक्षायानुन किंचिद्बोधकं मीमांसायामनुवाद्यां श्रेयान्ति लिंगसंख्या
 तिरिक्तविशेषणस्यादर्शनादेषां चोत्पत्तिवाक्यादेवावगमेनानुषंगिकत्वादविवक्षा युज्यते प्रकृतैतु नतथेति बोध्यम् ॥ इति भूषणसारे
 रदर्पणे संख्या विवक्षादि निर्णयः ॥

अवसरसगन्तिकार्यनिरूपणेदर्शयति त्वाप्रत्ययोदरिति प्रकृत्यर्थत्वस्य फलपिसत्त्वादाह । भावइति तत्रापिसत्वभूतेष्वप्येव नतु पूर्वकालादावित्य
 र्थं पाक इत्यादाविवपक्तुपक्तेत्यादिजन्यवोधेभावांश्चिन्नेक्षणयस्याज्ञाने भवादिति भावः । वस्तुतस्तुपक्तेत्यादिर्जन्यवोधेभावेऽप्येव लिगसरव्यानत्वमित्या
 तदनुभूयतएव एवंपक्तुमित्यादौ फलार्थकतुमुनासाध्यत्वेनतद्वेधाच्चैत्युक्तप्रार्थमिति कागतिरिति तत्रपूर्वकस्त्वत्त्वाद्युपादानात् पूर्वकालादी
 नावाच्यताप्रतीयते भावमात्रार्थकत्वेतुतदद्युपपन्निरिति भावः । समानकर्तृकत्वादीति तयाचसमानकर्तृकवोधेर्धीत्वर्थयोर्मध्यपूर्वकालमनधीयोः
 र्थस्तदाचकात्केत्यर्थः । र्याकादायाकर्तरीत्यस्यप्रसक्तौतद्व्यनार्थवार्त्तिकारभेगभावस्यैव्वाच्यतानि र्धीर्यने, कर्तुः प्रत्ययविशेषणत्वेतुसमानकर्त

त्वाप्रत्ययोदर्यनिरूपयति अव्ययकनइत्युक्ते प्रकृत्यर्थेतुमादय समानकर्तृकत्वादि द्योत्यर्थेषामिति स्थिति ॥

५० तुमादयस्तुमुन्नादय प्रकृत्यर्थेभावे आदिनात्कादे सग्रहः भवेइत्यत्रमानमाह अव्ययकर्तृकतइति अव्ययकतोभा
 वेइतिवार्त्तिकादित्यर्थः नतुसमानकर्तृकयोः पूर्वकालेइत्यादिसूत्राणाकागतिस्तत्राह समानकर्तृकत्वादीति अयभाव,
 भोक्तुपचति भुक्ताव्रजतिइत्यादावेकवाक्यतासर्वसिद्धाभेजनापाकक्रिययो विशेषणविशेष्यभावमतरणात्तुपपन्ना ॥

शैत्यवब्रूयात् सूत्रोपात्तानातु द्योत्यत्वमेववर्तमानत्वादिवदिति भावः वस्तुजस्तुनद्योत्यतायामपिनिर्भर ससर्गमर्यादयैव तद्भ्रमं सभवादि
 त्याह अयभावइति एकवाक्येनेति समानकर्तृकयोरित्यादिसूत्राणाधातुसवधाधिकारीयत्वादिति भाव अनपपन्नेति विशेष्यविशेषणत्वयोः
 ससर्गविषयनानिरूप्यत्वेनसवधयिनाविशिष्टदुरेबासमभवात्सन्बधभानतद्व्यनार्थवितानाप्युपपन्नामिति भावः ॥

अन्यलभ्यत्वादिति अकांक्षानियम्यत्वाद्वाक्यशक्तिलभ्यत्वाद्देत्यर्थः क्रिययोः संसर्ग इति प्रकृत्यर्थविशेषकत्वरूपस्य तस्यासंभवेपि
 निरुक्तं यच्च दिहबोधमित्यर्थः अतएवेति च्कः समानकर्तृकत्वादिद्योतकत्वादेवेत्यर्थः भाष्यप्रतीकमिति इत्थं कस्मान्न भवति पूर्वभुंक्ते प
 श्चाद्भ्रजतीति स्वशब्देनोपात्त्वादिति भाष्यं तत्र समानकर्तृके न पूर्वकालत्वे न च त्क आयादनं ननु प्रयोगघटकपत्किंचि
 त्पदेबोधयइत्यर्थः उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायोदिति भावः तथा च समानकर्तृकयो रिति निर्दोशे षष्ठी पूर्वकाल इति च षष्ठ्यर्थे बहु
 व्रीहिरिति कैयटाशयः वाक्यार्थस्तु पूर्वमेवोक्तः न च पूर्वकालस्य पूर्वादिशब्देनाभिधानेत्कोऽसाधुत्वे पूर्वभुंक्ता पश्चाद्भ्रजतीत्यत्र च्को

एवं चो न्यलभ्यत्वात्न सूत्रान्ते षो वाच्यत्वलाभ इति युक्तमव्ययकृतो भाव इति एवं च प्रकृत्यर्थ क्रिययोः संसर्गे तात्पर्ये ग्राह
 कत्वरूपद्योतकत्वं च्कादीनां अतएव समानकर्तृकयो रिति सूत्रे स्वशब्देनोपात्तत्वात्नेति भाष्यप्रतीकमादाय पूर्वोपर्य
 कालेद्योत्ये च्कादिर्विधीयते ननु विषये इति भाव इति कैयटः ॥ १ ॥

तथा च भाष्येनेतन्क्रियायौर्वकाल्यं किंतु हिं कर्तृयौर्वकालस्य मेतत् पूर्वमसौ भुंक्त्वात्येभ्यो ब्रजित्भ्यः पश्चाद्भ्रजतीति अन्येभ्यो भो कृभ्यः
 पूर्वभुंक्ताऽपरेभ्यो गंतृभ्यः पश्चाद्भ्रजतीत्यर्थे साधनांतरक्रियापेक्षं पौर्वकाल्यमादाय विभाषाग्र इति च्कः संभव इति ॥ २ ॥
 तदाशयः नव्यास्तु पूर्वकाल इति कर्मधारयः भूत इति नु नोक्तं पर्यायशब्दत्वात् तेन रूपेण बोधनाननुभवाच्च तथा च समानकर्तृक
 यो रर्थयोर्मध्ये पूर्वकाल विशिष्टार्थवृत्तिधातोः च्केति सूत्रार्थः तथा च पूर्वकालः च्का र्थो धात्वर्थप्रकार एव अतएव समानकर्तृकत्वे
 न पूर्वभुंक्ते पश्चाद्भ्रजतीत्यत्र च्काप्रत्ययमाशंक्य स्वशब्देनोपात्तत्वात्नेति परिहृतं भाष्ये पूर्वशब्दस्य पूर्वकालो र्थो ननु धातोस्तत्र वृत्ति

नितर्क्यो नतूक्तोर्योनामप्रयोगइति अतएवेहकस्मान्भवत्यास्यतेभोजुमित्यग्निमशंकासगतिः अन्यथाफलार्थेकतुमुनापूर्वकालत्व
 शोऽसि क्रियायाद्योतनात्तदसगतिः स्पष्टैव पूर्वकालत्वस्यततोऽप्रतीतीतु कथंत्कआपादन वासरूपन्यायेनलदासाधितमित्यन्यतर
 चयख्यासवधवाचकत्ववदमीषामपिसंबधवाचकत्वसुवच्यमित्याहुः अत्रेदं चिन्त्यमनुधातोस्तत्रचिन्त्यर्थेआस्यतेभोजु
 भेत्यग्निमशंकातुपपत्तेरुपपृभक्तत्वेनोपन्यसनशिथिलः यतः कैयटमतेप्यास्यर्थेपूर्वकालसंबधित्तस्यकेनचित्दनभिधानेनोक्तार्था
 ामप्रयोगइतिन्यायानवतारव्याशकोत्पन्नसभवात्प्रत्ययशब्दस्यकृतप्रत्ययस्थलेधात्वर्थविशेष्यतायानव्यानामपिसमतत्वेनपूर्व
 तासः क्तार्थेधात्वर्थप्रकारएवेति पूर्वप्रथयविरोधश्च नत्वयोगकत्वाभ्युपगमादुक्तसगतिः पक्ष्याः संबधवाचकत्ववदमीषामपिसव

यजुसमानकर्तृकयोरिति सूत्रात्समानकर्तृकत्वंक्त्वाच्यम् अन्यथौदनपक्त्वाऽहं भोज्यद्रुत्यत्रमयेतितृतीयाप्र
 सगश्च नचाख्यानेनकर्तुरभिधानात्संसेतिवाच्यं भोजनक्रियाकर्तुरस्तदभावात् ॥ ६ ॥

धवाचकत्वमित्युत्तरप्रथविरोधात् नचतदपिसुवचसमानकर्तृकत्वादीनांवाच्यतायाः सूत्रादलाभात् तस्मात्कर्मप्रवचनीयवस्त्रि
 र्णसंबधविशेषकत्वमेवक्त्वादीनामितिकैयटेक्तमेवसम्पगिति ॥ ३ ॥ ॥ मतोतरं दूषयितु संयन्यस्यति यत्त्विति क्त्वाच्य
 भेति समानकर्तृकयो पूर्वकालेद्रुत्यमयोःपदयोर्बहुव्रीहित्वाविशेषेणपूर्वकालस्यवाच्यत्वमित्यर्थस्योत्पत्त्वमितिवैषम्येबीजा
 भावादिति वैषम्येवापकमाह अन्यथेति तस्यक्त्वाप्रत्ययावाच्यत्वेद्रुत्यर्थः तृतीयाप्रसगादिति क्त्वाप्रत्ययेनकर्तुरनभिधानादि
 तैभावः तन्वनमिहितदिति मन्त्रेनञ् समस्यप्रतिषेधार्थेनयागन्तुत्वे तस्योक्तत्वेनभिगनात्तत्रविषयः तिस्रः

मनुपूर्वोत्तरभावस्ससवधताभ्युपगमेऽध्ययनकालेऽधीत्यतिष्ठतीतिप्रयोगानुपपत्तिरित्येतावध्ययनानतर्योभावात्स्वसुखं व्यादायस्स
 धेतीतिनस्यात् श्रोतृपुटविभागरूपव्याचनकालएवस्वापादिसत्त्वे तादृशप्रयोगस्येष्टत्वेनव्यादानस्यस्वापपूर्वकत्वाभावात्तत्रआह
 भीत्यतिष्ठतीत्यादिक्वासुविशेषेति विभिन्नकालिकयोः कालिकसंबंधघटितव्याप्यव्यापकत्वभावेनतत्संबंधावच्छिन्नत्वस्यापिससर्ग
 तोपगंतव्या नकेवलंनत्रव्याप्यत्वस्यैवससर्गता किलुसामानाधिकरण्यस्यापीत्याह सामानाधिकरण्यंचेति नातोविभिन्नकर्तृकैकका
 लिकाध्ययनदिकमादाद्योक्तप्रयोगपत्तिरित्येवसामानकर्तृकयोरितिसूत्रविहितत्वात्स्यलेसमानकर्तृकत्वरूपसामानाधिकरण्य

अधीत्यतिष्ठतिमुखं व्यादायस्वपिती त्यादीचाध्ययनव्यादानयोरभावकालेऽप्रयोगाद्यदायदास्यस्थितिः स्वापश्चतदा
 तदाध्ययनंमुखव्यादानंचेति काले विशेष्यवच्छिन्नव्याप्यत्वबोधाद्वाप्यत्वसामानाधिकरण्यचससर्गः ६

संसर्गस्यशब्दबोधविषयतासार्वत्रिकीजन्यत्वादीनांनुतात्पर्यवशंत्काचित्कीसेतिभावः अन्येषुसामानाधिकरण्यस्येवपूर्वोत्तर
 भावस्यापित्कान्तजबोधविषयतासार्वत्रिकीसंबंधव्याप्यत्वसुखव्यादानोत्तरमपिस्वापानुष्ठानेस्तथायौर्वोपर्य
 मादायप्रयोगोपपत्तिः एकं पूर्वोत्तरसंबंधव्यतिरिक्तसंबंधमानस्यैवक्वचित्त्वमित्याहुः नचवजनासिमायस्मात्तस्तेनभविष्यति
 मात्रसूत्रिमनारुध्यप्रजेति त्वाशशापसेत्यत्रमत्प्रसूतिमनाएध्यतेप्रजानभविष्यतीत्यर्थो द्विभिन्नकर्तृकावपित्कादर्शनात्समान
 कर्तृकत्वस्यापित्कान्तजन्यबोधविषयतानसार्वत्रिकीतिवाच्यम् सूत्रस्वरसात्तादृशस्यलेस्थित्यादिकिर्यमभ्यहृत्यानाराध्यस्थित

स्येतिबोधस्याभ्युपगमेनसार्वत्रिकत्वं धत्तेरिति ॥

नचेति अनभिहितइति न प्रसज्यप्रतिषेधोवाक्यभेदादिदोषात् नचानुपपन्न्यातत्स्वीकारः वक्ष्यमाणभाष्यविरोधात् तत्राचैकेनाभि
 धानेपप्येनानभिधानात्तृतीयापत्तिरित्यभिप्रायेणाह याकक्रियाकर्तुरित्यादि तद्भावादिति अभिहितभिल्लत्वादित्यर्थः अतएवेति
 तसूत्रस्थानत्रः पर्युदासार्थकत्वादेवेत्यर्थः भाष्येइत्यस्यानभिहितसूत्रस्येतिशेषः तस्येति समानकर्तृकत्वस्येत्यर्थः द्विवचनप्र
 कृतिबहुव्रीहिणासमानकर्तृकत्वस्यधात्वर्थविशेषणतैवप्रतीयनेननुविधीयमानत्कइति भावः तदेवविशदयति अन्यथेति एतत्सू

अनभिहिते भवतीति पर्युदासाश्रयणात् अतएवप्रासादेऽप्रासादनक्रियाधिकारणस्याभिधानेऽप्यास्ति
 क्रियाधिकारणस्यानभिधानात्सप्तमीति भाष्येऽस्यं तस्मात्काप्रत्ययस्य कर्तृवाचित्वमावश्यकमिति तन्न सूत्रान्तस्य
 वाच्यत्वालाभात् समानकर्तृकयोः क्रिययोः पूर्वकालेत्काइत्येवतदर्थोत् अन्यथासमानकर्तृरीत्येव सूत्रस्यासःस्यात्
 तृतीयापादनंत्वाख्यातार्थक्रियायाः प्रधानभूतायाः कर्तुरभिधानात्प्रधानानुरोधेनगुणेकार्येप्रवृत्तेर्नसंभवति उक्तं

च वाक्यपदीये ११ अस्यकर्तृशक्तिप्रतिपादकत्वेइत्यर्थः समानेति तदुपादानाच्चकर्तृद्वयस्यैवलाभः न्यासः स्यादिति कर्तृरिच्छदि
 तिवत् वस्तुतस्तु न तथासम्भवतिकर्तृरिच्छदिति सूत्रेणैवगतार्थत्वादव्ययकृतोभावइतिवार्त्तिकविरोधाच्चैति भावः उक्तापत्तिंनिरस्य
 ति तृतीयापादनंत्विति आख्यातार्थक्रियायाइति क्रियाद्वयनिरूपितकर्तृशक्त्योरनेकत्वेऽपि प्रधानतिङ् तार्थक्रियानिरूपितक
 र्तृशक्तेरख्यातेनाभिधानेत्तत्रकृदंतार्थक्रियानिरूपिततच्छक्तेरनभिहितताया अप्यभिहितत्वातिदेशस्य अत्रभिधानेत्वनभिहि

तत्वातिदेशस्य चोक्तभाष्यप्रामाण्येनास्युपगमान्नतृतीयापत्तिः प्रकृतैइति भावः ॥

इत्थं व्याकरणदिनाद्यहीतशक्तिकपदसमुदायादनासन्नादृहीतार्थतात्पर्यकादयो ग्यादनाकांक्षाच्चशाब्दबोधार्शनादासन्त्यादिकमापिश
 क्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थित्याबोधजननीयेसहकारिआसन्निष्प्रकृतबोधानुकूलपदाव्यवधानं अस्तिचपर्वतोवह्निमानित्यत्रतादृशप
 दाव्यवधानं ननुगिरिर्भुंकं वह्निमान्देवदत्तेनेतिनतोबोधः अतएवस्थाल्योतएडुलंपचतीत्यत्रतएडुलकर्मकस्यात्यधिकरणकक्ति
 येतिबोधेनानासन्नता तद्द्वारकसर्वेषांपदानांतादृशबोधानुकूलत्वात् स्याल्यंपचतीत्येतावन्मात्रबोधेतुतंदनासन्नमेव श्लोकादौतुयो
 जनावाक्यादेवबोधः मद्भ्रमेणनासन्नादोषदृशेनाज्ञानमेवहेतुरिति संप्रदायः नव्यास्तुमौनिश्लोकादन्वयबोधानुदयप्रसंगा लोका
 व्यवधानमासत्तिः आकांक्षादिसत्त्वेतात्पर्यज्ञानेचसतिव्यवहितोच्चबोधदृशेनानञ्ज्ञानविलंबेनशब्दाविलंबाच्च किन्वि

सिद्धान्तनिष्कर्षमाह वाक्यस्फोटोऽतिनिष्कर्षेतिमृतीतिमतस्थितिः साधुशब्देनगंगेताहिबोधकानतुतत्सृताः १ य
 द्यधिवर्णस्फोटः पदस्फोटोवाक्यस्फोटः अत्रएडपदवाक्यस्फोटोवाक्यस्फोटोवाक्यस्फोटोवाक्यस्फोटोवाक्यस्फोटोपक्षाः
 सिद्धान्तसिद्धान्तिवाक्यग्रहणमनर्थकंदुरार्थकंच॥ ११८ पदमेतत्पदेनसंभूयान्वयबोधजनयत्वित्याकारकपदतात्पर्यरू

पाभिसंधापयिन्निच्छसा ननुवक्त्रिच्छा मौनिश्लोकादौषुतादवस्थान् शुक्वाक्येतुभगवतात्पर्यमादायेवगतिरित्याहुः वलुतनु
 सत्यऽर्थतात्पर्यज्ञानेपदतात्पर्यज्ञानविलंबेनशब्दबोधाविलंबाद्व्यापदजन्यपदार्थानामव्यवधानेनोपस्थितिरैवासत्तिः स्वरू
 पसत्यत्वबोधेहेतुः नहिपदार्थानामनुपस्थितावन्वयधीः केनाप्यनुभूयतेइति अर्थतात्पर्यंत्विदंपदमेतस्मिन्नर्थेऽपरपदार्थान्वयबोध
 यत्त्वित्यभिसंधापयिन्निच्छाविसंवादिशुक्वाक्येतुभगवतएवसाविसंवादिनिर्गुशि क्षयितुरेवअस्यसंशयेव्यतिरेकनिश्चयेचान्वयाबोधा

तज्ज्ञानमप्यन्वयुबोधहेतुः अधिकमग्रेवश्यते शब्दबोधेयोप्यतायाज्ञानकारणमितिक्वहवः साचिकपदार्थेऽपरपदार्थेस्ययादृशससर्गवत्त्व
तादृशससर्गवत्त्वैवप्रकृतशब्दबोधविषयसंसर्गवत्त्वमिति यावत् अस्तिच पयसासिचितीत्यत्रसेकेपय कारणकत्वस्यससर्ग अतएवक
रकाभिप्रायप्रयुक्तपयसासिचितीतिवाक्यनयोग्यं पयः पदार्थेकरकायोसैककरणत्वाभावात् यादृशेतिविशेषणाच्चाकाशशब्दइतिवा
क्यसमवायससर्गमादायनाभेदान्वयेयोग्यं अयोग्येप्यतद्भ्रमणान्वयवर्शनादेतज्ज्ञानस्यापिहेतुताननुसंसर्गस्यवाक्यार्थत्वेनतद्दोषा
त्प्रागनुपस्थित्याकथतद्दोषस्यतत्रतत्त्वमितिचेन्नहियोर्यताज्ञानस्यशब्दबोधेनिश्चयत्वेनहेतुतावृत्तौयेनोक्तदोषोवकाशमासादयेत्
किंतुसशयनिश्चयसाधारणज्ञानत्वेनतस्यचनदीलेभ्यं पयसासिचितीत्यादौसेकपयःकरणकौनवेतिसशयात्मकस्यभूतलेपदोलीत्या
दौचप्राप्त्यधिकनिश्चयरूपस्यापितत्राकूलम्यात् स्वजन्यशब्दबोधप्रतिबंधकतयोक्तबोधोधातसभवान्नकेचित्तुलीकि
कसन्निकर्षजन्यदोषविशेषाजन्यतद्दोषाबुद्धिचावच्छिन्नप्रतिपत्तदभावस्याज्ञानाभावस्यहेतुतयाकार्यतावच्छेदककोटीप्रत्यक्षाभ्यन्तनि
दकाज्ञानतयाऽयोग्यताज्ञानसत्त्वेतद्भावोदेवशब्दबोधकारणेकृतयोग्यताज्ञानस्यनहेतुतया कार्यतावच्छेदककोटीप्रत्यक्षाभ्यन्तनि
वेशेनैवलौकिकप्रत्यक्षनिर्णयेपिघटाद्युपनीतभानसंग्रहापतद्द्विहस्याजन्यानह्यनितेशः नचबाधनिश्चयाभावत्वापेक्षयासशयनिश्च
यसाधारणयोग्यताज्ञानत्वेनहेतुत्वेलाघवनितिवाच्यम् स्यादेवेयदिवाधाभावस्यशब्दत्वंकार्यतावच्छेदकं कल्पयेत्किंतुशब्दबोध
स्यवाधाभावकार्यतावच्छेदकोक्तान्ततयातद्दृशयांतप्रतिषेधामः अतएवबदोऽभिधेयइत्यादावुक्तबाधाप्रसिद्धावपिनक्षतिः तत्सं
गोवच्छिन्नतत्रकारकतद्द्विशेष्यकतद्दृ रनित्वस्यैवतत्कार्यतावच्छेदकत्वात् घटाभावेऽभिधेयत्वप्रतियोगिकत्वममदृशमादायतदस्य
भवस्यापिप्रसिद्धेर्हेत्याहुः अत्रवदन्तिनहितद्विशिष्यबुद्धिसामान्येवाधाभावकारणं किंतुबाधावतागद्दृक्कासम्बन्धाहाय्यप्रत्यक्षोदयः

स्य धातुपदेषु स्यात्किरूपिताकाशो ह्य अतस्त्वानयनं कृत्वा तिरिवो धातावाख्याता समभिव्याहार एतद् व्युत्प
वाक्काशाव्याकरणेन प्रतिपाद्यते तच्छब्दतत्पदे तत्त्वं पूर्वोपरीभाव रूपसमभिव्याहार सेति फलति ताविनायद्यप्युक्तानाकाशे कर्मत्व
पदेऽतत्पदत्वभ्रमदशापाघटीया कर्मतेति बोधो दयेन तज्ज्ञानहेतुर्न तु स्वरूपसतीसा न च जनितान्वयवोधाहाक्यानुनरपितादृशबोधा
पन्निरुक्ताकांक्षायास्तदानीमप्यविकलत्वादिति वाच्यम् प्रकृतान्वयवो धसमानाकारवोधा नुपहितत्वस्यापि स्वरूपसत आकाशात्वेन
जनितान्वयवो धस्य हेतुदभावा नापत्त्यसमवात् तात्पर्ये विषयत्व रूपप्रकृतत्वेन बो ध विशेषण च्चैवो धद्वयजायतामिति तात्पर्ये स च्चे
न जनितान्वयवो धस्य द्वितीयवो धे निष्काशत्वं स्वसमाने तु के च्च न जनितान्वयवो धस्य महावाक्यार्थवो धे नत्वम् अतस्त्वापमेति सुशो ए
तः पुरुषोऽप्यस्यार्थतामित्यादी एतः पुरुषेण सहा न्वयवो धजनने सर्वदा निराकांक्षत्वम् ननु यस्तु यत्पदस्य यत्पदव्यतिरेकप्रयुक्ततात्पर्य
विषयधीभूतत्वयाननुभावकत्वेन सह तस्मात्काशा अयमेति एतः पुरुष इति वाक्ये एजपुंससर्गप्रतीती च्छ्वेयोश्चरिते एतद् व्युत्पत्त्यपुरु
षेण साक्षात्त्ववारेणान्वयवो धेतात्पर्ये विशेषणमेव च न तात्पर्यज्ञानस्य शाब्दबोधे एतद्यग्येतुता अगृहीतार्थतात्पर्ये के निरुक्ताका
शुज्ञानाभावादेवान्वयवो धापत्त्यभावादित्याहुः सर्वे च शाब्दबोधात्प्रागवश्यं कृतं तत्पदसमभिव्याहार रूप्यकाक्षयेवान्वयरूपवाक्या
र्थभानोपपत्तौ वाक्यस्य तत्र शक्तिर्निष्पत्तिरिति नैयायिकवदन्ति मीमांसका देयस्तु वाक्यस्य तत्र लक्षणे वनतु तत्र शक्तिरिति तन्मतं त्व
एडयितुस्कोटनिरूपणमित्कशयेन मूलमवतारयति सिद्धमेति यद्द्वननूक्तव्याकरणस्य प्रकृतिप्रत्ययेषु तजदर्थबोधकत्वशक्तिप्र
तिपादकत्वमनुपपन्नप्रकृतिप्रत्ययानाक्रमिकस्य विनाशिनानावर्णोक्ततयाऽस्थिरत्वेन प्रत्यक्षतया तत्र शक्तिप्रदस्य कथमप्यसंभ
वेन तत्र प्रतिपादकस्यास्य शास्त्रस्याप्राप्ता एतत्प्रसंग इत्याशक्वा निराकरणाय स्फोटनिरूपणमित्याह सिद्धत्वा निष्कर्षमिति तथा चोपोद्गा

समाधत्ते तथापीति अत्येषावर्णादिपंचस्फोटातामित्यर्थः तत्रस्फोटत्वंस्फुटत्यभिव्यक्तीभवत्यर्थोऽस्मादिति व्युत्पत्त्यर्थप्रकाशकत्वं प्रकाशश्च ज्ञानं तथा चार्थनिष्ठविषयताप्रयोजकशक्तिमत्त्वं पर्यवस्यति वर्णस्यैवतत्त्वाभ्युपगमेवर्णस्फोटः पदादीनां तत्त्वाभ्युपगमे तु पदादिस्फोट इति व्यवहारः अवाप्तवत्वेति वर्णस्फोटादीनामाकांक्षानिवर्तकत्वाभावाद्वास्तवत्वं शालीयप्रक्रियानिर्वाहाय परसिद्धौ ते तत्स्वीकारः पारमार्थिकत्वं तु वाक्यस्फोटस्यैवेति भावः विप्रतिपत्तिरिति संशयीययात्रत्कोट्युपस्थापकं वाक्यमित्यर्थः न तु संशयजनकं वाक्यमेव सापरोक्षं ज्ञानं निश्चयात्मकमेवेति प्राचीनप्रवाशेन संशयजनकत्वस्य वाक्येः संभवात् विसुतस्तु संशयजनकत्वाक्यत्वमेव वि

तथापि वाक्यस्फोटातिरिक्तानामन्येषामप्यवाप्तवत्त्वबोधनाय तदुपादानम् एतदेव ध्वनयति अतिनिष्कर्ष इति इति मतस्थितिर्वैयाकरणानां महाभाष्यकारादीनां तत्रक्रमेण सर्वोत्तान्तिरूपयन्वर्णस्फोटं प्रथममाह साधुशब्द इति ॥

प्रतिपत्तित्वम् तत्र तदभावसहचरितधर्मवद्भिर्ज्ञानस्यैव समानाने केति सूत्रेण विप्रतिपत्तिरप्यहैव संशयहेतुत्वोत्कीर्णनादित्यवधेयं मूलत्रसाधुशब्दान्तर्गतवर्णवाचकताविचारस्याप्रस्तुतत्वं मत्वाह साध्विति अत्र साध्वन्तर्गतवर्णत्वसामानाधिकारण्येन वाचकत्वादिसाधनेन तद्वाक्यस्य विप्रतिपत्तित्वासंभवः नैयायिकैरपि साध्वन्तर्गतानां केषां चिद्वाचकत्वाभ्युपगमात् तादृशवर्णत्वव्यवच्छेदेन वाचकत्वादिसाधने तु वैयाकरणानां परेषां विकरणेषु बाधश्चात आह नत्सृता इति ॥

ननुपशाञ्जनेसाधुशब्दान्तर्गतावाचकस्रदंतर्गतवर्णस्मारितानेत्यर्थेलाभादेतद्वाक्यस्यविभित्त्वधर्मिबोधकत्वाद्दिप्रतिपत्तित्वस्यैवासम्भ
वः एकधर्मिकविरुद्धकोटिकसुश्रयजनकस्यैवतन्वात्सादेतौष्यचष्टेसारेसाधुशब्दान्तर्गताइति साध्वतर्गतवर्णस्मारिताइत्यर्थः यथाशु
तेसाध्वनंतर्गतविपरितानापूवैक्तवर्णनावाचकत्वस्यकेनाप्यनभ्युपगमाद्बुधसिद्धसाधनयोरपक्षेः तस्मारितत्वचशास्त्रबोधिता
देशादेशिभाषनिमित्तनिमित्तिभाषान्यतरसंबन्धेनानास्त्वपत्यरिरियानित्यादीनासंग्रहविधिकोटिरिति सनुष्ययव्याहृताको
टितानाएवविषयतासंशयेऽप्रावश्यकीतिद्वचनानामेकैकैटिरिति अन्येषानेयामिकातानासैलः कर्मणिस्वैजसमौडित्यादिविहितप्रत्य

साधुशब्दान्तर्गतावाचकानवेतिविप्रतिपत्तिः विधिकोटिरन्त्येवांनेतिवैयस्यकरणानांसाधुशब्देपचतिरामद्
त्यादिप्रयुज्यमानेऽन्तर्गतास्तिविसर्गादयएवबोधकावाचकानेत्येवशास्त्रित्वस्यप्राग्व्यवस्थायितत्वात् ननु

तैः स्मृतानासादयः स्वादयश्चेत्यर्थः ॥

॥ यानामेववाचकत्वंतिद्विसर्गादीनात्वादेशिस्मृतिद्वारबोधकत्वमेवलिपिवदि
त्यभ्युपगमान्तावाचसाध्वतर्गतवर्णस्वरितवर्णत्वावच्छेदेनमतभेदेनोभयसाधनान्नोक्तदोषइतिभावः यथाशुनमूलोक्तविप्र
तिपत्तिमनुसृत्याह साधुशब्दइत्यादि ननुसाध्वतर्गतवर्णनांबोधकत्वसाधनेपिनवाचकत्वसिद्धिरतश्चाह बोधकावाचका
इतिनस्यैनेतिबोधकत्वस्यैवेत्यर्थः प्रागिति शक्तिनिरूपणावसरइत्यर्थः बोधकत्वसिद्धौचतदन्यथानुपपत्त्यापदाथानरू
पाशक्तिरपिसिद्धेततदभावेननुसापिनेतिवाचकत्वसामान्यभाषसिद्धिरितिभावः ॥

नैवाधिकमतं दूषयति तुमुपन्यस्यति यत्त्विति वाचकत्वाभावे प्रयोजकमाह तेषामिति बहुत्वेनेत्युपलक्षणमनुगमकधर्मभावस्या
 पितिङ्त्वसुप्तादीनामेकवचनत्वादिवदनुगमकत्वासंभवात्तिङ्त्वद्युपस्थितिं विनापि ह्यत्याद्यर्थोपस्थितेर्व्यभिचारेण शक्तानवच्छेद
 कत्वाच्चैतिबोधयम् ननु तिबाद्यादेशिनामपितत्तदनुबंधभेदेनानानात्वान्नोक्तरीत्यानेषां वाचकत्वमत आह सधामिति अनुप्रयुज्यमान
 धातुलैधादिनापितदर्थबोधोपपत्तेर्नोक्तदोषोः त आह ब्रह्मेति आदिनाऽद्यनियोलिङ्धुगित्यादिसंग्रहः लुगादेरित्यादिनाऽनुवलोपयोः
 सः तैरिति आदेशेरित्यर्थः उक्तदोषमाशंकाह लत्वस्येति जातिरूपतयेति लडादिलेषुलङ्गत्यनुगतप्रतीत्यातत्सिद्धिरित्यभिप्रायः नव्या

यमुप्रयोगांतरगतास्तिबादयो नवाचकास्तेषां बहुत्वेन शक्त्यानंतर्यापत्तेः एधांचनेब्रह्मेत्यादावादेशभूतलुगादेरभावरूप
 स्यबोधकत्वासंभवाच्च किंतुतैः स्मृतालकागः स्वादयश्चवाचकाः लत्वस्यजातिरूपतयाशक्तत्वच्छेदकत्वोचित्यात् अव्यभि
 चारच्च आदेशानां भिन्नतया परस्परव्यभिचारित्वात् लः कर्मणीत्याद्यनुशासनानुगुणयाच्च न ह्यादेशेऽर्थबोधकमनुशा

नुशक्तत्वच्छेदकतयानतत्सिद्धिः सर्वलकारसाधारणलत्वस्यानिप्रसक्तत्वादश्लकारमात्रज्ञानेसुशक्तिग्रहो
 तूर्वमनुपस्थितैः पचन्वित्यादीकृतिबोधापत्यानस्यशक्तत्वच्छेदकत्वासंभवाच्च तित्त्वतस्त्वादिकमेव तदवच्छेदकमित्याहुः तथाचो
 क्तविप्रतिपत्तोऽप्राचीनैः सह विवाद एवेति बोध्यम् अव्यभिचारश्चेति लत्वावच्छिन्नशक्तिग्रहस्य कृतिबोधात्पूर्व नियमेन सत्त्वात् ति
 दीनां शक्यतावच्छेदकत्वेतु तदवच्छिन्नशक्तिग्रहं विनापितसादिशक्तिग्रहवत्कृतिबोधेनादेशाच्चकतावादिमते व्यभिचारोऽुच्यते इ
 तिभावः ननुकार्यतावच्छेदककोटावव्यवहितो नरत्वनिवेशान्तेयमापत्तिरत आह लः कर्मणीतीति इत्याहु रिति तथाचादेशानामेव

स्वसाधकेति स्वमतपरिपोषकेत्यर्थः व्यवस्थितेरित्यादिपृथग्यस्य पूर्वकारिकास्थबोधकपदार्थः न्वयप्रदर्शयन्नादीव्यवस्थिते-
रित्येतद्विरुजोति व्यवस्थानुरोधेति प्रसङ्गेन पदार्थनिर्धारणव्यवस्थानुपपत्तेरित्यर्थः शक्तिभ्रमादिति सत्त्वावच्छिन्न
निष्ठवाचकत्वस्य तत्रारोपादित्यर्थः गौनाभावादिति विषयवाधस्यैव भ्रमत्वे तत्र तया प्रकृतैवोपकृतशक्तौ तत्रावाधादिति भावः न
न्वादे शान्नाबहुत्वमेव तत्र शक्तिस्वीकारे वाचकमत आह्लादे शिना मपीति वैय्याकरणैः शकटापन प्रभृतिभिः व्यवस्थेति इदमेव

तान् स्वसाधकयुक्तिमिनिर्गच्छेव्येव स्थितेर्व्यवाहृतेस्तद्धेतुत्यापतल्लथा' किंकारत्वातेन शब्दाद्यैर्लुहेव्स्मार्यते यदि ?
कथकर्तुर्वोच्यत्ववाच्यतेतद्विभावयत्वस्यानुरोधेत्प्रयोगातर्गताएववाचकः जतुतत्सृताइत्यर्थः तथा हि
पचतीत्यादीलकारमविदुषोबोधान्तस्य वाचकत्वं न च तेषां तिङ् शुशक्तिभ्रमाद्दोषस्तस्य भ्रमत्वे मानाभावा-
त् आदेशिनामथित न ह्येकारणैः स्वेच्छयोभिल्लमिस्त्नानमस्युपगमात्क-शक्तः कोनेतिव्यवस्थानापनेश्च सर्वे
षाशक्तत्वे गौरवव्यभिचारश्चास्त्येव आदेशानांप्रयोगातर्गततयानियतत्वाद्युक्तं तेषां शक्तत्वं तथा चादे शिस्मरण

वाचकमिति निर्द्धारणानुपपत्तेरित्यर्थः अनुशासनस्य पूर्वशक्तिमत्त्वादिति भावः सुर्वेषामित्यस्य वि-
निगमकाभावादित्यादिः ननु तथाप्येव आदेशे शिनामस्यत्वे न तत्र युक्तत्व चत्वाद्यदे शिखे च वाचकत्वं सेत्स्यतीत्यत आह व्यभि-
चारश्चेति ननु विनिगमनाविरहादेवादे शिनामस्यकता सिद्धि एतच्छिदिशानामिति तथा च गौरवादिदोषस्य तत्परिहारस्य चोभयोः
साभ्येप्यादेशिस्मरणकल्पनाविरहप्रयुक्तलाघवं सहस्रतप्रयोगनेयत्यसेवादेशानावाचकत्वे विनिगमकमित्यल्लुडलार्थः ॥

ननु बोधकतायाः शक्तित्वएव भवदुक्तव्यवस्थोपपत्तिः तत्र बोधकत्वस्य शक्तित्वं तन्मतसिद्धं किन्तु संकेतस्य पदार्थो नारस्यवान्त्वम्
 तथा चानुशासनेन यत्र सा प्रतिपाद्यते तत्रैव तदंगीकारेण कथंति बादिषु तत्सिद्धिः स्मरणकल्पना गौरवं तु प्रामाणिकत्वादिपि ननु श्रुति
 त्पस्वरसात्प्रयोगेश्रुयमाणानां तिबादीनां च कत्वे साधकान्तरमुपन्यस्यतीत्याह साधकांतरमिति मुख्यत्वंचतस्मिन् शक्ति
 ग्राहकांतरनिरपेक्षत्वम् व्याकरणादिना शक्तिग्रहे नियमेन तद्ग्राहकांतरापेक्षणात् सचेति व्यवहारजन्यशक्तिग्रहश्चेत्यर्थः तिङा
 दिष्वेवेति व्यवहारेण पूर्ववाक्ये तद्ग्राह्यवायोद्घापाभ्यां पश्चान्दृढकं तिङादिष्वेव तन्निर्णयादिति भावः ननु प्रयोगांतरगतवर्षेषु
 सर्वसिद्धव्यवहारेण शक्तिग्रहे घटमानयेत्याद्यंतरगतशबादीनामपि वाचकत्वात्पत्तिर्न चसेषा विकारणानां नैरर्थक्यमिति सिद्धान्त

साधकांतरमाह व्यवहृतेरिति व्यवहारस्माक्छक्तिग्राहकेषु मुख्यः स च श्रुयमाण तिङादिष्वेवेति तएव वाचका इत्य
 र्थः किंच तद्धेतुभ्या यतद्भूतिलकारस्य बोधकत्वे भूलद्वयतोपि बोधः स्या ॥ ११ व्याकोपात् किंचानयनादिव्यवहारस्य लोडा
 द्यंतप्रयोगं विनाऽसंभवेन तादृशप्रयोगांतरवर्णनां तेन तत्त्वसिद्धावपि तद्रहितवाक्यांतरगतवर्षेषु वाचकत्वमनुशासनेनैवैश्रुत्यं
 तथा च तत्रादिशिनां वाचकत्वं सिद्धावन्यत्राप्यादेशेषु साकल्ये त्पस्वरसादाह किंचेति तद्धेतोरेव तच्चेत्किं तेनेति न्यायाका
 रः लाघवमूलकश्चायं न्यायः उभयोर्हेतुत्वे गौरवान् संसंगमयति लकारस्येति बोधापत्तिरिति भवनकर्तृबोधापत्तिरित्यर्थः न केवलेति
 न्यायात्केवललकारस्य प्रयोगानर्हत्वाद्भूद्वत्सुक्तं लकारादशायां शपोऽसंभवान्त्वभवतीत्युपात्तं तथा च भवतीत्यत्रानुसंहिता ह्यकाराद्य
 था कर्तृबोधस्तथा प्रत्यक्षश्रुतलकारादपि कर्तृबोधापत्तिरिति भावः नचासाधुत्वज्ञानं प्रतिबंधकं शक्तत्वरूपसाधुताया अपिस

नादशेति "आपाशितकर्तृबोधे इत्यर्थः समभिव्याहार इति पूर्वोपरीभावापत्तवृत्तः आवश्यकत्वात् न विनालकारेणापि
 बोधाजननेनोक्तसंभिव्याहारस्यपेक्षणादित्यर्थः वाचकत्वशक्तिरिति अर्थबोधकत्वरूपशक्तिरित्यर्थः तथा चाप्रसक्तत्वतावर्षेस्त्वो
 दोपयोगित्वात् न स्यादिति भावः वाचकत्वानभ्युपगमे आदेशिशिशक्तिवर्धिमते गौरवप्रदर्शयति अत्ययेति उक्तसंभिव्याहारस्य वा
 चकत्वानभ्युपगमे इत्यर्थः नन्वेतावतासमभिव्याहारस्य वाचकत्वसायातं न प्रयोगान्तर्गतपातुप्रत्ययचटकानवर्णनाभागात् आह म
 थाचेति विनिगमनादिराद्यदिति नचवर्णनाकाहुल्यभेदविनिगमकम् उक्तानुपूर्व्यात्सदनुगमकत्वात् किञ्चसमभिव्याहारस्य वाचक

नादशबोधेपचैतीति समभिव्याहारोपिकारणेभितिचेमहर्षिवश्यकत्वादस्तु तादृशसमभिव्याहारस्यैववाचकत्वशक्तिः
 अन्यथा लकारस्य वाचकत्वं समभिव्याहारस्य कारणत्वचेत्युभयकंस्यमिति गौरवस्य न तथा च तादृशसमभिव्याहार
 समभिव्याहृत्यवर्णने चैत्स न विनिगमकाभावात् प्रयोगान्तर्गतावर्णोवाचका इति सिध्यतीति भावः अपि च ॥ १४ ॥

नानाकर्णानामवच्छेदकतायां गौरवं वर्णनावाचकत्वेनानुपूर्व्यात्पूर्वकस्यैव तत्त्वमिति लाघवस्यैव विनिगमकत्वमिति भावः मनु
 प्रयोगान्तर्गतवर्णस्मारितवर्णत्वावच्छेदेन वाचकत्वसिद्धौ प्रकृत्या वाचकत्वाभावात्साधनाय मूल इत्यतो भवनक्रियाकर्तृबोधापर
 दनमनुचितं तादृशलकारस्य प्रयोगान्तर्गतवर्णस्मारितत्वात् न चावर्णोक्तसुक्तिः समभिव्याहारस्य वाचकत्वसाधिकात्तत्त्वप्रसक्त
 वृत्त्यावाचकाशः समभिव्याहारस्य लघुवाचकताप्रसक्तस्यैव विनिगमकत्वसाध्याभावात्सर्वेतेन तदस्य शक्तिरिति सिध्यति भवा
 त् लकारस्य वाचकत्वेनानुशासनस्यैव मानत्वादित्यपरितोषान्मूलमवधारयति अपि चेति ॥

पदस्फोटतिरूपणउपजीव्योपजीवकभावस्यापिसंगतित्वंस्त्वचयन्मूलप्रवतारयति एवमिति उक्तरीत्येत्यर्थः आदेशानामपिकेषं
 चित्प्रयोगानंतर्गतत्वादाह तिवि सगर्गदयद्विति प्रयोगांतर्गतवर्णोड्प्रतियावत् ननुतादृशयावच्छर्णोनांवाचकत्वकथं पदस्फोट
 सिद्धिरतोभावार्थमाहायमिति समभिव्याहृतंतूकार्थं सिद्धइति आनुपूर्वीविशिष्टतावतावर्णोनामवाचकत्वे आनुपूर्वीरूप
 दस्यवाचकत्वाशङ्कएशेति भावः ननुसमुदायस्यप्रत्येकानतिरिक्तत्वेनवाचकतायाः प्रत्येकवर्णविश्रामोवाच्यस्तथाचकथं

एवमादेशानांवाचकत्वेसिद्धेपदस्फोटोचित्सिद्धएवेत्याहअथेतिआदेशसिद्धविसर्गोदयः अयंभावःसमभिव्या
 हतवर्णोनांवाचकत्वेसिद्धेतादृशवर्णसमभिव्याहाररूपपदस्यवाचकतासिद्ध्यतिप्रतिवर्णमर्थस्मरणानुभ
 वविरुद्धत्वात् प्रत्येकवर्णोनामर्थवत्त्वेनप्रातिपदिकत्वापचौनलोपः प्रातिपदिकांतस्येत्यादिभिर्धनंवनमित्या
 ॥ दौनलोपाद्यापनेश्च ॥

समुदिततादृशवर्णरूपपदस्यवाचकतेत्यतः प्रत्येकवर्णवाचकतांनिरस्यति प्रतिवर्णमि
 ति अनुभवविरुद्धत्वादिति घटशब्दादमुमर्थप्रत्येमीत्येवप्रतीतेरित्यर्थः साधकानरमण्याह प्रत्येकमिति अर्थवत्त्वेइति तद
 भ्युपगमइत्यर्थः नलोपादीत्यादिनाजश्लादिपरिग्रहः तथाचसमुदितानामेवतेषांवाचकत्वमभ्युपेयं तत्रचोक्तयुक्त्यातत्स
 मुदायस्यवाचकत्वनिर्वाधः सएवचास्माकंपदशब्दव्यपदेश्यइतिभावः ॥

ननु प्रत्येकवर्णनावाचकत्वस्य गौरवपणुहतत्वादेवासंभवात्समुदापस्यैव तस्मिन्स्य तीत्यादेशवाचकाश्चेति समभिव्याहृतवर्णनावाचताया हेतुत्वोपन्यासो विफलः, उन्मत्तप्रलपितत्वशङ्कनाया अवसरेणैव निरासादित्यत आह एतच्चेति समभिव्याहृतवर्णनावाचकत्वोपन्यसनचेत्यर्थः, चरमवर्णस्यैवेति यदंते श्रूयमाणवर्णे एवेत्यर्थः. एवकारेण पदघटा

-एतच्च चरमवर्ण एव वाचकत्वशक्ति शक्तैर्व्यसज्यसृजित्वेमानाभावात् पूर्वपूर्ववर्णानुभवजन्यसंस्कारश्चरमवर्णार्थधीजनने सहकारिण इति न तन्मात्रोच्चारणादर्थधीरिति वर्णस्योदवादिना मतांतरस्य दूषणा योक्तम् ॥ ६० ॥ ६० ॥

कतत्राक्तवर्णव्युदास. तत्र हेतुमाह शक्तैरिति स्वरूपसंबंधात्सिक्तायाप्यर्थोपत्त्वासंभवाच्चरमवर्णादेव बोधोदयेनाल्पत्रतत्सत्वेमानुभावादिति वाच्यं ननु तस्यैव वाचकत्वे तन्मात्रश्रवणादर्थबोधापत्तिरत आह पूर्वपूर्ववर्णेति तत्पदघटकपूर्वपूर्ववर्णेत्यर्थः मतान्तरेति समभिव्याहृतवर्णानामवाचकत्वे तत्समुदायरूपपदस्य तु त एव वाचकत्वमिति यन्मतान्तरे तत्त्वं इनायेत्यर्थः उक्तमित्यस्य सूत्र इति शेषः अर्थबोधापत्त्येति च स्मृत्तजनैयमापत्तिः

नस्यादिति स्यान्निलकारस्येभ्यत्रैक्यादिति भावः न व्यनैसायिकं न येन येन यमापत्तिः तैः प्रयोगान्तर्गतनिवादीनामेव वाचकताया अ-
भ्युपगमात् धातुप्रत्ययलोपस्थलेतन्तदर्थबोधोपपादवन्तु स योः समप्रत्ययत्वकमित्यवधेयं इत्यस्त्विति तथा च तदुभयशक्तौवक-

लकारस्यैव वाचकत्वे क्वचिद्धेः कर्तृभावनावाचकत्वव्यवस्थान्वसिद्धानस्यादित्याह किंचे-
ति आदेशानां वाचकत्वे च तिङ्त्वेन भावनायां शानच्त्वादिना कर्त्तरि शक्तिरित्युपपद्यते वि-
भागद्विति भावः न च शानजादौ कृत्तिलंकारार्थः आश्रयः शान्जर्थ इत्यस्तु कर्त्तरि क्वदित्य-
नुशासनादिति शंक्चम् स्यान्वर्थेन निराकांक्षतया शानजादौ कर्त्तरीत्यस्याप्रवृत्तैः अन्य
शाघनादावपि प्रवर्त्तते ६० ॥

र्त्तलाभः कृत्याश्रयस्यैव कर्त्तृत्वादिति भावः अन्यथेति अनाकांक्षेषु पिशाखप्रवृत्तावित्यर्थः प्राकृतावच्छेदकभेदस्य तत्रापि स-
त्त्वादिति भावः ॥

सामानाधिकरणानुरोधादिति शानचः कृतिवाचकत्वे सर्वानुभवसिद्धाभेदान्वयबोधानुपपत्तेरित्यर्थः लब्धादेशत्वबोधनफलं ध
 त्वर्थवर्त्तमानत्वप्रतीतिरेवेति बोध्यम् पञ्चनिकल्पमिति इदं च स्वाद्यन्तमाभेति मतमनुसृत्यै सत्वप्रधानानिनासनीति निरुक्त्वा इव्य
 विश्लेष्यकबोधजनकत्वनामत्वम् तदेव च नामार्थयोरिति व्युत्पत्तिघटकं अतएव निपातार्थस्य भेदान्वयइति मतेनेददृष्टव्यमिति

देवदत्तः पञ्चमानद्रूपदिसामानाधिकरणानुरोधाच्छानच कर्तो वाच्यः स्यादित्यशक्याह नरवाद्यनतिङ्श्व
 स्तिनामनाकृत्स्निवसुखः नामार्थयोरभेदोपि तस्मानुल्लोऽवधार्यतामेः अथादेशवाचकांश्चेत्पदस्फोटस्ततः सुतः
 पञ्चतितर्गमैत्रः पञ्चनिकल्पमैत्रद्रूपानामार्थत्वाभेदान्वययोः स भवएवेति कर्तृवाचकतास्यदिति भावः नृषप
 चतिकल्पमित्यत्र सामानाधिकरणानुरोधात्कर्तृरित्यक्षणापचमानद्रूपभाष्यपत्तेरिति ल. कर्मणीत्यनुशासनं च
 षापवात्कल्पिते लकारे कर्त्रादिवोचित्वकल्पितमादायेत्युक्तम् इति वर्णस्फोटनिरूपणम् ॥

“तितुपरे सक्षणेत्यस्य लस्येति श्रे
 यः आपत्तेरिति नच सातवेष्टेति भाव नन्वादेशानां वाचकत्वे आदिशिशक्तिप्रतिपादकत्वः कर्मणीत्यादिसूत्राणवैयर्थ्यमतआह ल. क
 र्मणीति वृत्तमिति आख्यातशक्तिलूपणवसरद्रुतिशेष एवं च प्रयोगेश्रूयमाणप्रकृतिप्रत्ययघटकवर्णेषु शक्तिवर्णस्फोट
 तिपर्यवसन्नम् इति भूषणसारदर्प्ये वर्णस्फोटनिरूपणम् ॥

उद्धो धकतत्कलेदूषणाऽन्तरमप्याहरामोऽस्तीत्यदिसमधानस्यफलानुमेयत्वेन तादृशस्थलेफलाभावेनोद्धुसंस्कारभावादिति बोध्यमुत्तनु
 सभिव्याहरो न समूहः वर्णानां क्रमिकाणां माशुविनाशिनो चतदसंभवादतएवाव्यवहितौ चरत्वं संबंधे न न पूर्ववर्णवत्पूर्वं पूर्ववर्णस्ये
 चाभावात् नानाविवर्णसंभवेतं पदार्थीतरं मानाभावात्प्रत्यथा तादृशधर्मो नु गतीकृतवर्णानां वाचकत्वेनैवोपपत्त्या पदस्फोटस्य निगलंबनता
 पत्तेः पदप्रयुक्तकार्योणां वर्णेष्वेव दर्शनाच्चैति कथं पदस्फोटसिद्धिरित्यत आह दिगिति नदर्थस्त्ववर्णसमुदायः पदं न वर्ण इति

रामोस्तीति वक्तव्ये एम् इत्यनंतरं घटिकोत्तरमकारोच्चारणेऽर्थबोधा
 पत्त्या तादृशानुपूर्व्या एव शक्तावच्छेदकत्वौचित्यादिति दिक् ॥ ६३ ॥

प्रतीतेर्वर्णोतिरिक्तपूर्वापरीभूतततसमुदायात्मकपदस्वीकारावश्यकः अतएवपदेवर्णइतिव्यवहारेपिस्वरसतःसंगच्छते
 नित्याश्चवर्णोत्सेषु यौर्वापर्यश्च पूर्वपूर्ववर्णानुसंधानस्याव्यवहितोत्तरत्वसंबंधेनोत्तरानुपूर्ववर्णानुसंधानेवाक्यस्फोटवक्ष्यमा
 णरीत्यासत्त्वात्तेनस्वविषयकानुसन्धानविशिष्टानुसन्धानविषयत्वरूपमिति नानुपपन्निरिति यथाचित्तथावाक्यस्फोटनिरु
 पणेवक्ष्यतइति तथाचवर्णसमुदायोवाचकइतिपदस्फोटपक्षेपर्यवस्यति

पारिभाषिकेति शास्त्रकारसकैतिनेत्यर्थं पूर्वमु प्रकृतिघटकवर्णसमुदायरूपस्य प्रत्ययघटकवर्णसमुदायरूपस्य च तस्य वाच-
 न्तोक्ता इत्यानीन्भूयसमुदायस्यैव सति भेदः घटितीति प्रकृतिरेनेति प्रत्ययइति प्रकृतिप्रकृतिप्रत्यययोर्विभागस्य ज्ञानासंभ-
 दितियोजना सर्वसर्वपदैति वर्णनित्यताप्रतिपादकमाख्यमेतत् वलसादेरपि पक्षत्वादाह व्याजेनेति तथा च निश्चितसाध्यव-
 च्चस्यैषदृष्टान्तत्वेन तत्रत्वेन तस्य पक्षभिनन्त्वाभावेपिनदृष्टान्तत्वमनुपपन्नमिति भावः नान्नावलसादिस्थले विभागस्तन्निर्णय-
 अस्यवैयाकरणानामधीतिशेषः परेतु आमादीप्रत्ययत्वस्य दृष्टत्वेन वामित्यादावाभोवद्वत्यादेर्वसादेः प्रत्ययत्वमित्यं शस्यप्र

सुप्तिङतंपदमिति परिभाषितपदस्य वाचकत्वं स्वीकर्तुं मत्तमाह घटेनेत्यादिषु नहि प्रकृत्यादिभिदा स्थिता वृ-
 ल्सादाविवेहापिसंप्रमोहो हि दृश्यते २ घटेनेत्यादीघटेइति प्रकृतिर्नेति प्रत्यय इति प्रकृतिरेनेति प्रत्यय इति
 विभागस्य सर्वसर्वपदादेशादिति स्वीकारे विशिष्य प्रकृतिप्रत्यययोर्ज्ञानासंभवात् न वाचकत्वमित्यर्थः वैयाकरणे
 विभागः सुप्तेषु इत्यतो दृष्टान्तव्याजेनाह वलसादाविति बहुवचनस्य वलसाविति समुदायस्यादेः शविधानात् न-
 कृत्तित्वमनुमाह शक्यमित्युक्तेरित्यान प्रकृतिप्रत्ययसमुदायरूपपरस्य वाचकत्वसिद्धिः

घटेनेत्यत्र नुनशब्दस्य दादेशत्वं भाष्यकृतैवोक्तमिति नतत्र विभागासिद्धिरुजर्षां अचक्यदित्यादीत्वगत्या शिष्यमाणं लुप्यमाना
 योभिधाधीति न्यस्यात्प्रकृतेरेव वाचकताऽसु यान्नापिसुप्ताप्रत्ययानुसधानाद्बोधः प्रकृतेः स्वार्थे विशिष्टप्रत्ययार्थे लक्षणत्वा सर्वे
 सर्वपदादेशात्प्रकृतेरेव वाचकताऽसु यान्नापिसुप्ताप्रत्ययानुसधानाद्बोधः प्रकृतेः स्वार्थे विशिष्टप्रत्ययार्थे लक्षणत्वा सर्वे

सर्वपदादेशात्प्रकृतेरेव वाचकताऽसु यान्नापिसुप्ताप्रत्ययानुसधानाद्बोधः प्रकृतेः स्वार्थे विशिष्टप्रत्ययार्थे लक्षणत्वा सर्वे

युक्तेरेक्यान्त्रमश्राप्तवाक्यस्फोटनिरूपणमित्याशयेन मूलमवतारयति सुप्तिङं नैति नत। वाचकत्वं समुदाय इति पदसमुदायरूपे
 वाक्यइत्यर्थः एवमिति वाक्यशक्तिवदित्यर्थः विशिष्यसूत्रोपात्तरूपेण अत्रायमाने ध्वित्यनेन तन्निष्ठबोधकत्वज्ञानासंभवः सूच्य
 तसमुदायव्युत्पन्न्येति समुदायस्य वाचकत्वग्रहेणेत्यर्थः बोधैतत्प्रकृत्यर्थविशिष्टप्रत्ययार्थबोधादित्यर्थः नत्रापि सुप्तिङं तत्प्रपदेपि प्रा
 क्तिरिति तत्कल्पनेत्यर्थः ननु घटेनेत्यादिमूलेन समस्युक्तिकस्फोटद्वयोपादानात्कथं पदस्फोटेसाध्येवाक्यस्फोटस्य दृष्टान्तत्वं किंच प्रथमं पदस्फो

सुप्तिङं तच्चयरूपवाक्यस्यापितदाह हरेवेत्यादिदृष्ट्वाचवाक्यस्फोटं विनिश्चिनु अर्थे विशिष्यसंबंधाग्रहणं चे
 त्समंपदे लक्षणादधुनाचेनत्यदेप्यर्थे सुतत्रया हरेवविस्मोवेत्यादौ पदयोरेडुः पदान्तादतीत्येकादेशे सति न
 नतद्विभागः सुज्ञानः तथाचप्रत्येकंपदाज्ञानेपिसमुदायशक्तिज्ञानाच्छब्दबोधात्समुदायेप्यावप्रियकीशक्तिः ए
 वंप्रकृतिप्रत्ययेषु विशिष्याज्ञायमानेष्वपिसमुदायव्युत्पन्न्याबोधात् तत्राप्यावप्रियैकेवशक्तिरिनिभावः वल्लभः पदैः प
 दार्थबोधवद्वाक्येनवाक्यार्थबोधइतिपदार्थशक्तिः पदेध्विववाक्यार्थशक्तिर्बोक्तेः श्युपेयेतिपदस्फोटवाक्यस्फो
 ॥ ५ ॥ दौ व्यवस्थितौ

रासिद्धेतरदर्थसंबंधरूपवाक्यार्थप्रसिद्धावाक्यशक्तिकल्पनावसरइत्याद्यपरितोषात्पदस्फोटमेवदृष्टान्तीकृत्यवा

क्यशक्तिंसाधयति वस्तुनइति तथाचयत्रपदोपस्थित्यापदशक्तिग्रहसंभवस्तत्रपदसन्धेववाक्यार्थबोधोयत्रतदसंभवोहरेवेत्या
 दौ नचानापन्न्यावाक्यस्यैवशक्तैवशक्तौहरेइति यद्यपिव्यवस्थितावितिपदमहिम्नापक्षद्वयं व्यवस्थितमिति लभ्यते तथापि आ
 वश्यकवाक्यस्फोटेनेवोपपन्नोपदस्फोटकल्पनं नावश्यकमिति सिद्धंतेवाक्यस्फोटएवपर्यवस्यतीतिबोध्यम् ॥

वाक्यस्फोटस्यावश्यकतामेव दर्शयति अल्पथेति वाक्यशक्त्यनभ्युपगमे इत्यर्थं तादृशेति वाक्यार्थबोधजनकत्वं रूपवाक्यशक्तिज्ञान-
 रहितस्यापीत्यर्थः तत्सत्त्वे तु न श्रोत्रिबोध इत्येवेति भावः बोधप्रसंगः घटककर्मकानयनानुकूलकृतिबोधापत्तिरित्यर्थः पददृष्टिश्च
 नजन्यपदार्थोपस्थितेति भावः घटमानयेत्यत्रेति अत्र तादृशं च्युत्यत्रिहितस्येत्यनुषज्यते ननु शाब्दबोधकारणार्थं
 तात्पर्यज्ञानरूपपदकार्योत्तराभावादेव न बोधोऽत आह सत्यपीति बोधाभावादिति तादृशबोधाभावादित्यर्थः तथा च यदभावात्

अन्यथा घटकर्मत्वं मानयनं कृतिरित्यदीतादृशं च्युत्यत्रिहितस्यापि बोधप्रसंगः घटमानयेत्यत्रेव पदार्थो
 नास्य स्थितौ सत्पि तात्पर्यज्ञाने बोधाभावाच्च तत्रैव घटककर्मकानयनमिति बोधे घटार्थकप्रतिपदिके कारण-
 कर्मत्ववाचकविभक्तिसन्नेषत्वे सान्नायसमभिव्यहारे कारणमिति कार्यकारणभावज्ञानवतो बोधमगच्छ-
 नमपि हेतुरिति चेन्न हि सिद्धे वाक्यस्फोटः घटादिपदार्थबोधाभावात् तादृशं च्युत्यत्रिज्ञानकार्यकारणभयस्येवं वि-
 शिष्टवाक्यार्थबोधे पदसमभिव्यहारे रूपवाक्यनियुक्तबोधकतारूपवाक्यशक्तिज्ञानस्यापि हेतुत्वकल्पनात् ॥ ६ ॥

त्कार्यो मानस्तस्य तद्वैतुन्याकक्यशक्ति एव शिष्येति भावः एतेन ध्यतिरेकसहचारेण तां प्राहकः प्रदर्शितः अन्वयप्रदर्शयन्
 वाक्यशक्तिष्यवस्थापयति तत्रैवेति घटमानयेत्यत्रैवेत्यर्थं बोधादित्यनेन स्वरूपसतो हेतुत्वव्यवच्छेदः तादृशस्वकांशनिष्ठ
 बोधहेतुत्वस्यैवास्मिन्मते वाक्यशक्तित्वेनाकांक्षाशक्तिरिति परिभाषाभेदे पि वाक्यस्फोटनिर्णयबोधाभावात् तादृशं च्युत्यत्रिज्ञान-

ननु शाब्दबोधे हेत्वर्थोपस्थितिजनकत्वं शक्तित्वं ननुपदएव नवाक्ये तन्निष्ठबोधकतायास्तादृशोपस्थित्यजनकत्वादत आह अर्थोप
 स्थायकैति शाब्दवृत्तीति शाब्दनिष्ठयद्वेयद्वेयकारणत्वमित्यर्थः तथाचोपस्थितौ शाब्दहेतुत्वनिवेशे एतत्कल्पे प्रयोजनाभावेन तज्ज्ञान
 स्य तादृशोपस्थित्यजनकत्वेपिशक्तिताक्षतेः बोधकशब्दस्य शब्दत्वेन निवेशाच्चापन्नं शस्यापिसंग्रह इति भावः ननु वाक्यशक्तिवा
 दित्मते संसर्गरूपवाक्यार्थस्य नानात्वाज्ज्ञेदेन शक्त्यानंत्यम् किंचपदवृत्त्यावाक्यशक्तिं विनापि वाक्यार्थबोधजननाद्वाक्यशक्तिप्र
 हस्यतद्धेतुतायां व्यभिचारः अखण्डवाक्यपक्षस्तुने दानीं प्रक्रांतः कार्यतावच्छेदकेव्यवहितोत्तरत्वा निवेशेन तद्वारणेप्यनुपस्थितसं
 सर्गवाक्यशक्तिग्रहः शाब्दबोधात्प्रागसंभूतीति कथं तस्य कारणत्वोक्तिचेत्सत्यं संसर्गस्य विशिष्यानुपस्थितावपि तदादिवत्का
 अर्थोपस्थापकज्ञानविषयशब्दवृत्तिज्ञानकारणत्वस्यैव शक्तित्वात् युक्तं चैतत् विषयतासंबंधेन शाब्दबोधमात्रे वृत्तिज्ञान

स्यलाघवेन हेतुत्वसिद्धेः विवेचितं चैतद्द्रुषणे ॥ २२ ॥ रकविभक्तिविशिष्टधातुपदकारकविशिष्टक्रियाबोधकमिति सामान्यता
 स्तद्गृह्यात् तात्पर्यग्रहस्यत्वयाप्येवमेव वाच्यत्वात् अनंतरंपदविशेषसमभिव्याहारेण तात्पर्यवशात्संसर्गविशेषेण तत्कारका
 विशिष्टनक्रियाभानं नापिसंसर्गानंत्यप्रयुक्तशक्त्यानंत्यम् = = = संबंधत्वस्यानुगमकस्य सत्त्वात् तत्पदघटितसमभि
 व्याहारस्यनियामकतायुभयोः समैवेति तन्मतनियुक्तः ननु स्यादेवोक्तप्रकारेयदिववाक्यनिष्ठबोधकतायाः शक्तित्वं सप्रमाणं स्या
 तदेव तुनेत्यत आह युक्तं चैतदिति एतत् वाक्यनिष्ठबोधकत्वस्य शक्तित्वमयुक्तिमेवाह विषयतेति शाब्दबोधमात्रे तत्सामान्यद
 मर्थः वृत्तिज्ञानस्येति वृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेरित्यर्थः विषयतासंबंधेनेत्यनुपपज्यते लाघवादिति अभ्यथा घटपदशक्तिमवि

दुपलान्यदशानवतो घटमानयेति वाक्याद्द्वैधापन्याघटशब्दबोधे घटार्थकपदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितित्वेन हेतुतावाच्यत्पर्यभेदे तानंत
कार्यकारणभावकल्पने गौरवम् अस्मन्मते तु विषयतासंबंधेन घटवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेरसत्त्वान्नशब्दे तस्य भानमित्येकएव कार
यकारणभावकल्पनद्वितिलापयादित्यर्थं ननु घटघटत्वयोर्विशेषविशेषणभावे विपरीतस्युत्पन्नस्य घटमानयेत्यतो घटत्वविशिष्टबोभव
रणाय घटत्वविशिष्टबोधोपस्थिते घटपदवृत्तिज्ञानजन्यघटत्वविशिष्टाया हेतुताया अवश्यवाच्यताया तत एवानतिप्रसंगे उक्तकार्य
कारणभावे मानोभावोऽत आह विधेवित्तैतदिति पदपदार्थभेदे तानंतकार्यकारणभावे प्रवृत्तिप्रवेशमपेक्ष्योपस्थितेः पदज्ञानजन्यत्वे
नैव शब्दे सामग्रीत्वे प्रवेगुत्तचितस्तथासतिसुमवायेनाकारस्य जनकतयोपस्थितस्येव दत्तत्वे स्वशब्दे भानवारणाय विषयतया शा
ब्दसामान्यवृत्तिजन्योपस्थितेर्विषयतया हेतुत्ववाच्यम् एवं च संसर्गस्य शब्दे भानानुरोधेन संसर्गवृत्तिकल्पनमवावश्यकम् तथा च पदे
पदार्थानोवाक्येन वाक्यार्थस्य बोधइति नविशेष्यविशेषणव्यत्यासेन शब्दबोधे पदार्थानाम्भनं पदे उपस्थितानामिषससर्गस्य वाक्यशक्त्या बो
धादिवृत्तिज्ञानस्येति यथाशुतार्थकमेव तत्र विधेवित्तम् वस्तुतस्तु वृत्तिज्ञानस्येत्येव तस्मिन् शब्दबोधे पदार्थानाम्भनं पदे उपस्थितानामिषससर्गस्य वाक्यशक्त्या बो
धकत्वघटत्वबोधोपविषयतासंबंधेनेत्यर्थः अन्यथा वाक्यवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेरेव शब्दबोधे पदार्थानाम्भनं पदे उपस्थितानामिषससर्गस्य वाक्यशक्त्या बो
धसंभनवाक्यशक्तेर्गोभस्त्वादिति बोध्यम् अत्र नवदन्ति पदजन्यपदार्थोपस्थितिमन्तरेण शब्दबोधो धानुदयात्तदशपदार्थोपस्थिते
शब्दबोधे हेतुनेति तावन्निर्विवादपदस्वचप्रकृत्याद्यात्मकस्यार्थसंबंधविना तदुपस्थापकत्वासंभक्तस्मिन् नृत्यात्मकसंबंधो
प्रावश्यकएव ननु तत्समुदायरूपपारिभाषिकपदस्य तत्समूह रूपवाक्यस्य विशिष्टार्थसंतत्विन्यपितेभ्यश्चापि तेभ्यश्चापि तत्संबंधो
णसंभवाधानदेव विशिष्टबोधोपपत्तेः एकपदार्थविशिष्टपरपदार्थशब्दत्वस्यैव तत्कार्यमावच्छेदकत्वात् पनुस्त्वचवाहृत्तिज्ञान

जन्मोपस्थिते विषयतासंबंधे न हेतुत्वमेव वाक्यशक्तौ प्रमाणमिति तन्त्वस्वान्त्येण तद्हेतुत्वस्यैवासिद्धेः तथा हि तादृशकार्थ्यकारणभावे वृत्तित्वे
नपदवृत्तेर्निवेशः किं वाक्यवृत्तेः किं वा वृत्तिमात्रस्य न तावदाद्यः पदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेः शाब्दहेतुत्वस्य सर्वैरेवाभ्युपगमात् न हि
नीयः वाक्यवृत्तेस्ततः प्रागसिद्धेः अतएव न तृतीयः किञ्चित्तवमते वाक्यशक्तिजन्योपस्थितेः शाब्दबोधो धात्मकत्वेन तस्मिंस्तद्विषयत्वा
संभवादपि नोक्तेरितिः साधीयसी अपि च वाक्यवृत्तिज्ञानस्य शाब्दसामान्येन स्वातंत्र्येण हेतुत्वं यदा कदाचिद्विवरणादिना घटादिपदश
क्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थिति वृत्त्यापि घटमानयेति वाक्यशक्तिमविदुष आकांक्षादिवशाच्छब्दबोधोदयेन व्यभिचारात् यदपि सम
भिव्याहाररूपाकोक्षैव वाक्यमिति तदपि न तथा सति घटीया कर्मतेत्यादिबोधे घटमानयेति वाक्यं साकांक्षं निराकांक्षं च घटः कर्मत्व
मिति सर्वसिद्धव्यवहारानुपपत्तिः पदयोः समभिव्याहारइति वत्पदयोर्वाक्यमिति व्यवहारप्रसंगश्चेति समभिव्याहृतप
दानामेव वाक्यत्वमुपगन्तव्यम् तथा च समभिव्याहारस्य शाब्दबोधहेतुत्वेपि वाक्यस्य तत्त्वं दुरुपपादमेवेति च वाक्यशक्तिसिद्धिः
समभिव्याहारनिष्ठबोधजनकत्वग्रहवतो बोधेन ज्ञानहेतुरित्यपि रिक्तं च चः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां समभिव्याहारज्ञानस्यैव शाब्द
धीहेतुत्वेन तन्निष्ठबोधजनकत्वज्ञानस्य हेतुतापारत्वाभावात् न च नदपिसंभवति शाब्दबोधो धात्वात्सुपस्थितेः सामान्यतस्त
दुपस्थितावपि विशेषरूपेण भानार्थतात्पर्यज्ञानाद्यपेक्षे च मूलश्रियित्यात्तव वाक्यशक्तेरेवासिद्धापत्तिः वक्ष्यमाणरीत्या शाब्दबोधा
त्प्राकृतदुपस्थित्यभ्युपगमे वाक्यवृत्तिज्ञानजन्योपस्थित्यनंतरं शाब्दबोधो धात्सुपगमे वा शब्दप्रामाण्यभंगापत्तिः अनधिगतार्थग्रहका
रणस्यैव प्रमाणत्वात् अतएव स्तत्र कृता कृतसमासाश्चेत्यत्र समासग्रहणं कृतम् वाक्यशक्तौ तु तद्वैयर्थ्यस्य सृभेव सामर्थ्यिकः श
ब्दादर्थप्रत्ययइति कणादोक्तेर्वाक्यशक्तिग्राहकानुशासनादेरभावेन तद्ग्राहसंभवाच्चेति वाक्यस्फोटोऽप्यापातरमणीय एवेति ॥२॥

पूर्वीक्तशक्तिप्रहप्रकारस्यश्रेष्ठित्वमनसिनिधांपन्नस्मिन्प्रकारेतरवक्तुमग्रिमप्रथइत्याशयेनाह नन्विति अपूर्वत्वान् शब्दबोधोधात्प्रागनुप-
स्थितत्वान् ननु शब्दबोधोधात्पूर्वपदेप्रत्यक्षाद्युपस्थितपदार्थनिरूपि तशक्तिप्रहःसुलभएवेति पदेसममिति मूलमनुपपन्नमतआ-
ग्र्यप्रकारायति पदएवेति पदानामेवान्वितपदार्थशक्तिरन्वयश्चसामान्यरूपेणज्ञान अतस्त्वघटादिपदादन्वितघटाद्युपस्थि-
तौनियमनतप्रतियोग्याकाशाभवति किमन्वितोघट किमन्वितकर्मत्वमित्याद्याकारसामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्यविशेषधर्मप्रका-
रकजिज्ञासाजनकत्वान् विशेषरूपेणभानेत्वमादिपदंसमभिव्याहारेनियामकोऽतएवतस्यशब्देभानम् पदत्वनिविषयत्वान् अ-

ननुवाक्यार्थस्यापूर्वत्वात्कथं तत्रशक्तिप्रहइत्याशंक्याह अर्थेति वाक्यस्येत्येतिशेषः वाक्यसंज्ञाकार्थेविशेष्यशक्त्य-
ग्रहणेचेत्तर्हिपदेपिसमंपदएवान्वयोशेषिशक्तिरितिपक्षेपितद्रहासंभवस्तुल्यइत्यर्थः यदिचपदशक्तिःपदार्थ-
शेज्ञानाअन्वयोशेवाज्ञानोपयुज्यतइतिकुञ्जशक्तिवादस्तदाममापिवाक्यस्यशक्तिरज्ञानैवोपयुज्यतइतिवादाभ्यु-

शक्यस्यापिभानातिप्रसंगान् नञ्चिषटमानयेत्यंशेतरान्वितकर्मत्वमितिरीत्यानेकधासंसर्गस्यभानाप

निसत्त त्पदेभ्यस्तार्थोपस्थिताषण्णकाशांशवशादेकधैवतज्ञानप्रसंगान् नआकाश्यास्तद्ज्ञाननियामकत्वावश्यकत्वेनतत्रवृत्ति-
कल्पनापार्थेतिवाच्यम् अशक्यभानभियैवतदभ्युपगमात् तथाचपदशक्त्यैवसंसर्गभानोपपत्तौतत्रनवाक्यशक्तिमदन्वापेक्ष-
यावाक्यस्यगुरुत्वाच्चैतितन्मर्त तथाचान्विताभिधानमतेपिपदेवाक्यार्थशक्तिप्रहसंभव समानइत्यर्थः ज्ञानेति पदार्थानांप्रागुपर-
त्यातत्रपदार्थशक्तिप्रह सभवादिनिभावः अज्ञानवतिरुच्यभ्युपगमस्तुशब्देभानापन्यैवेतिभावः ॥ १६० ॥

पगमस्तुल्यइतिभावः॥

पदार्थवदितिसप्तम्यंतादितिः उपमेयेसप्तमीदर्शनात् वाक्यार्थेषु संसर्गेपीत्यर्थः इदं च बोध्यत्वं शक्तिरित्यभिप्रेत्य तद्ग्रहः शक्तिग्रहः
लक्षणशब्दस्य चिह्नार्थे प्रसिद्धेः प्रकृतोपयोग्यर्थपरतया तं व्याचष्टे लक्ष्यतदिति मूले अर्थे इति निरूपितत्वं सप्तम्यर्थः तच्छब्दार्थे
शक्तिज्ञानेऽन्वेतीत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे पदे पीत्यादि तद्ग्रह इति वाक्यार्थे निरूपितशक्तिग्रह इत्यर्थः अयं भावः घटमानयेत्यादिवृद्धव्य

ननु वृद्धव्यवहारं पश्यतो मनसा पदार्थं वद्वाक्यार्थे पितद्ग्रह इति चेत्तुल्यमित्याह लक्षणादिति
लक्ष्यते तर्क्यतेऽनेनेति लक्षणं मनस्तस्मात् अपिः पदं पदोत्तरं बोध्यः पदे पिलक्षणात्तद्ग्रहश्चेत्त
ह्यस्तु वाक्ये पीति शेषः वस्तुतस्तु समुदितार्थे विशिष्टवाक्यस्यैव प्रथमं द्रहः आवापोद्वापाभ्यां परं त
॥ प्रत्येकं तद्ग्रह इति बोध्यम् ॥ ६३ ॥

वहाण्यस्य पदे पदार्थनिर्णयस्तस्य तद्वाक्यश्रवणे पदेः पदार्थोपस्थित्यादिसमवधा
नेन नसा तसंसर्गेपस्थितिर्नानुपपन्ना परंतु मानसस्य प्रायः संशयात्मकस्यापि संभवान्निश्चयार्थं शब्दादरः तत्र शक्तिग्रहहेतु
लिंगादेर्निर्णयकस्य सत्त्वेन संशयत्वासंभवादिति ननु शब्दशक्तिनिर्णयस्यैव शब्दबोधो धेहेतुता च धारणे न तस्य शब्दबोधो धात्ता गुणैरे
त्याऽसंभवेन वाक्यशक्तैः ॥

शाब्दबोधहेतुत्वंदुर्घटमेवेत्यग्राह्यत्वंतद्विहितं तद्वद्गुणः विशिष्टवाक्यार्थशक्तिग्रहः तथाचशक्तिग्राहकशिरोमणिनाव्यवहारेणपूर्व
 वाक्यएवशक्तिग्रहणतस्यैवशाब्दबोधहेतुत्वावधारणात्तद्वद्गुणत्वविषयकत्वस्वविषययोद्बुद्धसंस्कारसामानाधिकरत्ये
 यसंबन्धेनैवशिष्ट्यस्येदानींतनवाक्यज्ञानेनपक्षतत्वाल्लक्षणज्ञानस्यशाब्दबोधहेतुतायंब्यभिचारः मध्येवाक्यार्थोपस्थितेरनेके
 क्षणाच्चनोक्तदोषावसरद्वितिभावः ननुतर्हिपदस्फोटस्यनिरालंबनतापत्तिरतग्राह्यत्वापोह्याभ्यामिति अत्रनयनापसरूणा
 भ्यामित्यर्थः तद्वद्गुणः प्रत्येकपदेप्रत्येकपदार्थशक्तिग्रहः तथाचप्रत्येकपदशक्तिसाचिव्येनाकांक्षादिदिवशात्पदाह्यक्याप्यंश
 द्बोधस्तदापदस्फोटोपदानुत्पत्तिरपेक्षैवसाक्षेपं मूजनयति तदावाक्यस्फोटइतिमतद्वयपर्यवस्यतीतिभावः केचिन्नुवपस्ति
 तपदार्थस्मदुपस्थितिर्वाशाब्दबोधहेतुत्वंतुपदज्ञानमपि तद्विनापिशब्दबोधेदयेनव्यभिचा एतत्तद्वद्गुणं पश्यतः श्वेततारुत्वं
 षाशाब्दंचमृत्वतः त्वुरविक्षेपशब्दंचश्वेतोऽश्वोधावतीतिधीरिति तन्न शब्दंविनाजायमानस्यचटादिचाशुषस्यापिशब्दाच्चाप
 नैः तत्रपश्यामिनशाब्दयामीत्यनुव्यवसायान्नशाब्दत्वंयदितदाप्रकृतेपिसममूढकप्रतीतेरनुमानेनैवनिर्वाह्यत्वात्तत्रशाब्दप्र

न्ययस्त्वसिद्धएवेत्यादिस्वयमूह्यम् ॥

उपलक्षणमिति त्वन्मतेगभीष्टान्यादीषड्प्रत्येकपदशक्त्या स्वशक्यसंबंधरूपलक्षणयाचौकृदिश्रीतार्थान्वयेबोध्यासंभवात्स्व
 बोध्यसंबंधस्यलक्षणात्वाभ्युपगमेनवाक्यार्थमात्रेवाक्यलक्षणांभीकारादितिभावः पक्षद्वयमिति पदवाक्यभेदेनव्यवस्थितंस्फोटद्वयमि
 त्यर्थः अनुपपत्तिमेवाह उत्पन्नामिति वर्णानित्यतावादिमतेवर्णानांयोग्यविभुविशेषगुणत्वेनस्वोत्तरोत्पन्नगुणनाश्रयत्वादेकदावस्था
 नासंभवः तन्नित्यतावादिमतेत्वाहाभिव्यक्तानामिति वर्णानित्याः किन्तुतदभिव्यक्तिरेवानित्यावर्णोत्पादकत्वेनान्याभिमतानामेवकारणात्
 द्यभिघातादीनां तदभिव्यंजकत्वाभ्युपगमात् तथाचाभिव्यंक्तरपियोग्यविभुविशेषगुणतयास्वोत्तरोत्पन्नगुणनाश्रयत्वाविशेषान्क्षणिक

इयमेवमीमांसकानांवेदान्तैकदेशिनांचगतिरित्याह सर्वत्रैवहिवाक्यार्थोलक्ष्यस्येतिथेविदुः भाद्रासेपीत्यमेवाहुः
 लक्षणायाग्रहेगतिम् भाद्राद्रिति तदनुयायिनांवाचस्यनिमिअकल्यतरुप्रभृतीनामुपलक्षणमेतत् ननृत्कपक्षद्वयमनुपप
 न्मत्तत्पत्तेरभिव्यंक्तेर्वैकदाअसंभवेनवर्णसमूहरूपपदज्ञानासंभवात् तथाचसुतरात्समूहरूपवाक्यज्ञानासंभवद्
 ऽऽतिचिन्त॥

त्वानट्टिशिवर्णनामपियुगपदवस्थानासंभवस्येत्यर्थः नन्वसुवर्णानांयुगपदनवस्थानंकिमस्माकमनिष्टमतश्चाह वर्ण
 समूहेति वाक्यस्फोटकल्पेपितदाह तथाचेति ज्ञानासंभव इतीति आशुविनाशिनोक्त्रमिकाणामेलकासंभवादंतिमवर्णोत्पत्तिकालेत्तद्
 भिव्यक्तिकालेवापूर्वपूर्ववर्णानांवाचदभिव्यक्तीनांवावस्थानासंभवेनतत्समूहरूपपदस्यवाक्यस्यवातादात्तयेनप्रत्यक्षकारणस्याभावा
 त्प्रत्यक्षस्यैवासंभवेनतन्नोक्तशक्तिग्रहस्यगगनकुसुमायमानत्वादित्याखंडलार्थः ॥ ६॥ ६॥

अप्रियक्तिपक्षमाद्यापसमाधत्ते उच्यते पूर्ववर्णप्रत्यक्षेति अव्यवहितोत्तरेति एतन्मध्येवर्णानानित्यत्वेनसर्वेषामेववर्णानामव्यवधानेन
 स्वाधिकारणक्षयोत्तरकालवृत्तित्वाद्यवस्थापत्यास्वस्वामिव्यक्तिगतमेवाव्यवहितोत्तरेत्ववाच्यतदोरोपादेववर्णेष्वव्यवहितोत्त
 रत्वव्यवहारः अतएवतत्रोपस्थिते विशेषणतया निवेशः तच्चाव्यवहितत्वे संसुत्तरेत्वं अव्यवहितत्वं च स्वध्वंसानधिकारणक्षण
 संबंधित्वम् तेन षट्त्तद्वत्त्वादीनातिप्रसंग उच्यते त्वं तु स्वाधिकारणसहोत्पत्तिकत्व तेन चिबमधुशीप्रमित्यादीनशीधु भागस्यप

तत्तत्पूर्ववर्णप्रत्यक्षसमयेतस्मिन्नव्यवहितोत्तरत्वसंबंधेनोपस्थितपूर्ववर्णवत्त्वम् तथा तदुत्तरप्रत्यक्षकाले उप
 स्थितिविशिष्टतद्वर्णवत्त्वं तस्मिन्सुग्रहमिति तादृशानुपूर्वीघटितपदत्वस्यैववाक्यत्वस्यापिसुग्रहत्वात् ॥ ६ ॥

दत्त अन्यनिरूपिताव्यवधानादेरन्यसंबंधत्वाभावेन स्वत्वस्य परिचायकतया प्रवेशान्ना ननु गमशक्यत्वात्तरोत्तरवर्णोपस्थितेः पू
 र्ववर्णोपस्थितिध्वसानधिकारणसमयसंबंधित्वात्तदधिकारणक्षणध्वंसाधिकारणत्वाच्चनिरुक्तसंबंधेन तद्वत्त्वमविकलमित्यं च
 पूर्वपूर्ववर्णोत्तरेः लौकिकस्य चरमवर्णोत्तरे लौकिकप्रत्यक्षस्य समवायार्थबोधकत्वरूपशक्तैः सुग्रहत्वाद्दुक्तपदवाच्यस्फोटसि
 द्धिर्निर्वाच्येति भावः ॥ इति दर्पणे पदवाक्यस्फोटनिरूपणम् ॥

अखण्डस्फोटनिरूपणेऽवसरस्यसंगतित्वं सूचयन्नाह इदानीमिति सखण्डस्फोटनिरूपणानंतरमित्यर्थः अखंडेति पदवाक्य
 योरखण्डत्वं चाविद्यमानावयवकत्वं वर्णानामवयवाद्यदितत्वस्यापिसिषाधयिषितत्वादाह दृशंतेति दृशंतेति वाक्यस्ये
 वादिघटितत्वमित्येव तदभावात्कथं वर्णेष्वित्यादेस्तत्त्वमित्याशंकायथाशब्दान्तर्भावेण मूलव्याचष्टे यथेति इवेतीति अवयववा

इदानीमखण्डपक्षमाह पदेन वर्णो विद्यते वर्णेष्ववयवान्तर्भावत्वात्पदानामत्यंतं प्रविवेको न
 कश्चन ६५ पदेपचतीत्यादौ न वर्णानां वर्णसमूहः पदमिति शेषः दृशान्तव्याजेनाह वर्णेष्विति
 एकारौकारात्कारादिवर्णेष्ववयवाः प्रतीयमाना अपि यथा नेत्यर्थः क्वचिद्विवेक्येव पाठः एवंवाक्ये
 प्याह वाक्यादिति पदानामपि वाक्यादिवेको भेदो नास्तीत्यर्थः अयं भावः वाक्यं पदं चाखण्डमेव
 ननु वर्णसमूहः अनंतवर्णकल्पने मानाभावात् ॥ ६ ॥ ६ ॥

इवेत्यर्थः तथाच यथा श्रुतस्यैव दृशान्तत्वं नानुपपन्नमिति विचि्रपृथग्भाव इति प्रव्युपसृष्टघञंतभावसाधनप्रविवेकप्रब
 र्थः पृथग्भावो भेदे पर्यवस्यतीत्याशयेनाह भेद इति ननु पदादिप्रतीतौ तदवयवानां वर्णानामुपलभ्यमानत्वात्कथं तदसत्त्वमत आ
 इ अयं भाव इति अखण्डमेवेति व्याख्यातार्थे एवकारव्यवच्छेदं स्पष्टयति नत्विति अनंतंति अनेकेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ६ ॥

ननु ककारेण ककार इति प्रतीतिरेव घर्षणकल्पने मन्त्रं यदि च वर्णोभिर्घ्यञ्जकत्वेनोत्पादकत्वेन चाभिमतवायुसंयोगविशेषाभिव्यक्तस्फोटस्य क
 त्वादिनात्तदृशप्रतीतिविषय इति विभाव्यते तदप्युत्पन्न ककारो नष्टः ककार इत्यादिप्रतीत्यनुपपत्तिः स्फोटातिरिक्तककारदीनां लयान
 भुवणमात्तत्तस्य च नित्यत्वात् व्यञ्जकनिष्ठाया इत्यनेन छिद्यते सुखादीनामपि नित्यत्वात् अहं ननु हूर्णोत्पादकत्वेनेति वैक्यात्ये
 प्रमाणदर्शयति वर्णजनकताया इत्यादि तथा च तादृशवैजात्यं समवायेन स्फोटाद्ये अप्योक्तप्रतीतिरिति धैलक्षणेन तदनुपप
 निरतिरिक्तककारेण दिवर्णसाधिका न्यप्युत्पन्ना ककार इत्यादिप्रतीतिस्तथा सौम्यककार इत्यभेदतत्प्रत्यभिज्ञारूपकापकसत्त्वेन तादृशप्रतीतिर्भवेत्

ननु हूर्णोत्पादकत्वेनाभिमतवायुसंयोगनिष्ठतत्तदूर्णजनकतायावावच्छेदकवैजात्यमादायेव
 ककारो गकार इत्यादिप्रतीतिवैलक्षण्यसंभवात् स्पष्टं हि भामत्यां तारत्वाद्विवायुविष्टवर्णेष्वारोप्य
 तदनुक्तदेवताधिकारेणैवैवं कयुसंयोग एव कश्चकोपि किं न स्यादिति वाच्यम् ॥ ६० ॥ ६ ॥

मन्त्रान्नापि सुखदीनां नित्यतापत्तिः तन्वशकसत्त्वोत्पत्तिरिति चेत्पत्तमकविशेष्यगुणस्य अगुरुकत्वमिति भावः अमन्त्रं तस्मात्ककारस्य सति
 ग्रथे आरोप्यत इति एतदनुरोधेनेवादायेति पदसरोपपरनयान्याख्यातमतानरनुवक्ष्यते कायुसंयोगोपीत्यपि रोवार्ये कएतान्तात्मक्यभि
 यात्मक्ययुसंयोग एवेत्यर्थः समवायस्यानारोपितस्य कश्चकतावच्छेदकत्वेत्स च कानशाचसंयोगस्यैव कायात्मकत्वमस्त्वित्यर्थः ॥ ६१ ॥

समाधत्ते प्रत्यक्षेति अयमाशयः कादिवर्णानामुक्तसंयोगात्मकत्वेऽतीन्द्रियतापनिर्नचसेष्टानुभवविरोधात् तच्चोक्तकत्वस्यातीन्द्रियध
 र्मत्वेनकथंसाक्षात्कारविषयत्वमितिवाच्यं सुरभिचंदनमितिप्रतीतौचक्षुरयोग्यस्यापिसौरभादेश्चाशुषविषयत्ववन्नस्यापिश्रोत्रग्राह्यत्व
 संबन्धान् विषयबाधेनपरंस्फोटंशोकत्वप्रतीतिभ्रान्तिवमिति अन्येतुकादिप्रतीतिर्यदिस्फोटंशोकत्वादिकंसमवायेनावगाहेतत्तदा
 तस्याभ्रान्तत्वसम्भावना किन्तुस्वाश्रयाभिव्यंग्यत्वसंबंधेनैवतदंशेवैजात्यं तच्चस्वाश्रयाभिव्यंग्यत्वस्यसंबंधत्वेप्रमाणाभावःकादि
 प्रतीतेरेवमानत्वात् विशिष्टप्रतीतिनियामकविशेषोहिःसंबंधः अतएवलोहितः स्फुटिकद्रुतिबुद्धेः स्वाश्रयसंयोगस्यसंबंधतामा

प्रत्यक्षोपलभ्यमानककारदेरेववाचकत्वस्यानुभवसिद्धत्वात् तथाचवाचकत्वान्यथानुपपत्त्यात्
 देवेदंपदं तदेवेदंवाक्यंसौयंगकारद्रुतिप्रतीत्याचस्फोटोऽखंडः सिद्ध्यति ॥ ६ ॥

मनन्ति नचसमवायविषयैवसाभ्रान्तिः यथाकथंचित्प्रतीतेः प्रमात्वोपपत्तौभ्रमत्वकल्पनायाअन्याय्यत्वाद्धिकमत्रेवक्ष्यतइ
 त्याहुः उपसंहरति तथाचेति वाचकत्वानुपपत्त्येति पदवाक्ययोर्वर्णसमूहरूपत्वे उक्तरीत्यावर्णानांयुगपदवस्थानासंभवेनवाचकत्वप्र
 हानुपपत्त्येत्यर्थः वर्णानामनित्यत्वेप्रत्यक्षिशुपपत्तिः साप्यस्मन्मध्येनास्तीत्याह तदेवेदमित्यादितद्यक्त्यभेदावगाहियदादिविशेष्य
 कप्रत्यभिज्ञानुपपत्त्याच्चेत्यर्थः उक्तरीत्याकथंचित्क्लिप्रहोपपादनेष्यनित्यवर्णघटितपदवाक्योएष्यनित्यतयाप्रत्यभिज्ञानुपपत्तिर्दु

एतेनेति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिरसिद्धाएव एहस्योदस्यवाचकत्वव्यवस्थापनेनेत्यर्थः अननुभवादिनि तच्छास्त्रतत्रैव प्रमाणभावेनवाचकत्वदूरूप
 एहतमितिभावः तेषां गकारविवर्णना स्फोटानि रिक्रिति गत्वप्रकारकप्रतीतिविषयगादिस्फोटस्यैवास्मभिर्वाचकत्वाभ्युपगमादिति श्च
 क्रमिका णामपिस्यायिमासह्यवस्थानादुक्तमाशुतरेति तृतीयस्य णसृष्टिचिन्तिसप्रतियोगिनामित्यर्थः आशुतरेखिनाश्रितं सहेत्यल्लान्तं स

एतेन गीरित्यादौ गकारेकारविसर्गोदिव्यतिरेकेण स्फोटयननुभवाच्छ्रुपमाणवर्णानामेव वाचकत्वमसी
 त्यपास्तं तेषां स्फोटानि रिक्रत्वाभावात् यनुवर्णानां प्रत्येकं वाचकत्वे प्रत्येकादर्थबोधोपापत्तिः समुदायस्य तु
 क्रमवतामाशुतरेत्यल्लानात्तथैवाभिव्यक्तानां वाज्ञानमसंभाव्यमेव पूर्वपूर्ववर्णानुभवसत्कारसहकारेणैक
 दासमृद्दालवनरूपसकलज्ञानसमवस्तुसरोरस एजाज्ञानदीनादिसाधारणाद्रूप्यति प्रसगद् इति स्फो
 टएवास्वराडोनादाभिव्यङ्ग्यौ वाचककद्रुतिकैय्यटः तमुच्छ्रम् पदज्ञानसमवस्योपपादितत्वात् ॥ ८ ॥

मुदायसमवाद्रुक्तम् क्रमवतामिति असंभाव्यमिति प्रत्यक्षेतादात्म्येन विषयस्य हेतुतायासंभूद्बुद्धव्यविषयस्यैवाभावादिति मासपूर्वप्र
 र्थेति ननुवर्णानित्यताकास्मिन्नेव तृतीयस्य णसृष्टिचिन्तिसप्रतिक्रियातेषां प्रत्यक्षस्यैवासंभवात्कथं तज्ज्ञान्यसत्कारस्य सृष्ट्या रित्तासंभवः तथा
 दिक्प्रतीतिः ककारादौ विशेषणतयक्वचित्त्वमवगाहते विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुतायासंभवात् एतद्यत्प्रतीतिरिति तीयश्च भेदविधि

कल्पकमभ्युपेत्य तृतीयक्षणे विशिष्टज्ञानवाच्यं तच्च न संभवति संबन्धवति मानंच दृश्यते चक्षुरादिने निवृद्धोक्तेः प्रत्यक्षे विषयस्य कार्यसह
 भावेन हेतुतया तृतीयक्षणे तद्गुणरूपविषयस्याभावात् न च ककाराद्युत्पत्तिक्षणे तत्पन्नकत्वादिसृष्ट्यैव द्वितीयक्षणे एव सविकल्पसंभ
 व इति वाच्यम् एवमपि प्राथमिकविशिष्टबुद्धेरुपपादत्वात् इति चेदत्र वदंति संसारस्यानादितया बालस्य स्तनपानप्रवृत्तिहेतुविष्टसाधनत्व
 सृष्टेरिव प्राथमिककत्वादिविशिष्टबुद्धिजनकस्मृतेः संभवात् न तदनुपपत्तिः ककाराद्युत्पन्नंतरं ककारियगकारवृत्तिविशिष्टबुद्धेरेव च
 तादृशकल्पने मानमिति अथेतु प्रति योगितासंबन्धेन योग्यविशेषगुणनाशं प्रति स्वसामानाधिकरण्यात्वावहितपूर्ववृत्तित्वोभयसं
 बन्धेन यदिसामान्यतादृशविशेषगुणस्वकारणतास्यानदाककारादिप्रत्यक्षानुपपत्तिः प्रसज्येतापि सैवन अंतिमशब्दनाशे सुषुप्तिप्राक्का
 लोत्पन्नज्ञानादिनाशे च व्यभिचारात् किलु विजातीयगुणनाशे वैजात्यं चरमशब्दादिव्यावृत्तमिव प्राथमिकविशिष्टबुद्धिविषयवर्णव्यावृत्त

मपि न च तादृशवैजात्ये मानाभावः नाशयतावच्छेदककोटिप्रविष्टतथैव तत्सिद्धेः तथा चान्तिमशब्दनाशे न द्वितीयक्षणे स्येव तादृशवर्ण
 नाशेपिन तृतीयक्षणे स्यतद्यत्किं त्वे न हेतुत्वकल्पनात् तृतीयक्षणे स्थानुपपत्तिरुक्तहेतुहेतुमद्भावस्वीकारेपीत्याहुः
 अतिप्रसङ्ग इति सरसशब्दघटकसकारेणैकविसर्गानुभवजन्यसंस्कारेण स बोधापत्तिरित्यर्थः नादाभिव्यंग्य इति ध्वन्यनुगतव
 र्णाभिव्यंग्य इत्यर्थः अत्र खण्डवर्णघटितः उपपादितत्वादित्यस्य सखण्डस्फोटनिरूपणावसर इति शेषः तादृशप्रत्यक्षस्योतिमवर्णो श्रे
 लीकिकस्यातीतवर्णो श्रेऽलीकिकस्य सरस इत्याद्य नतिप्रसक्तस्योपपादितत्वादित्यर्थः ॥

॥ ५ ॥

अतिरिक्तस्याचकत्वेदूपणमाह वर्णानामिति विकल्पग्राहादिति प्रत्येकव्यजकत्वे आद्यवर्णादेवतदु भिव्यक्तिसंभवेदृतेच्चारणवैयर्थ्याप
 नेरिति प्रसंगाच्च समुदायस्पर्तृक्त्वेरित्यादुरुपादकत्वेनतद्यजकत्वस्याप्यसंभवेऽकिमुक्तत्वादित्यर्थः कैयटाशुयापिनस्तु पूर्वपूर्ववर्णाकार
 सेचेद्वितीयादिवर्णेत्यनिःसंभवेनशस्यार्पिकयचिद्वदुक्त्वेत्यापदवाक्यप्रत्यक्षनिर्वाह सेवनकिनुयावन्नकारेयजितंतेनतावद्यैका
 रेनेनेचयत्नेनैकोवर्णश्चाप्येतेनैवविच्छिन्नेतस्मिन्वर्णेषुसहस्रतपत्तमन्यसुत्याद्यद्वितीयः प्रवर्तते इतिपरः सन्निकर्षद्वितिस्त्र
 स्यभाष्यप्रमाणात्पूर्ववर्णविनाशनतरयत्नातरेणद्वितीयवर्णस्युपगमात् किंचभषन्मतेवर्णप्रत्यक्षस्यैकानुपपत्तिःतेषामुच्चरितप्रध
 सित्वेनतदुत्पत्तेरभिव्यक्तैर्वाक्षणिकत्वेनातीन्द्रियक्षणवच्छिन्नत्वात्तयक्षेकोयणचीत्यादिसूत्रोपयोगिनोऽप्यपूर्वऽप्यपरइतिप्रत्यक्ष

वर्णाना प्रत्येकव्यजकत्वंसमुदितानावेत्यादिविकल्पग्राहाच्च ननुत्वमनेत्येषदोष तन्नद्वर्णेत्यादकत्वेनाभिमतवायुस
 योगाना प्रत्येकव्यजकत्वसमुदितानावेतिविकल्पगणसंभवादितिचेदुच्यते ॥ ११ ॥ विषयार्थकेदंशब्दाभिव्यज्यमानपौर्वापर्यव्यव

हारस्यासंभव एवंतदृविद्यमानयोः संबंधिनोरव्यवहितोत्तरत्वस्यसंबंधतयावक्तुमशक्यतया ॥ १२ ॥ विपूर्वैकरीत्यापदप्र
 त्यक्षानुपपत्तिः अपिचतृतीयाशक्तिकस्यैवबोधकत्वमितिनियमेनोच्चारणभेदाद्विनेषुशक्तिग्रहसंभवः आनुपूर्व्योक्तान्कालयदि
 ताव्यवहितोत्तरत्वपदितत्वेनानुगतत्वाच्छक्ततावच्छेदकत्वासंभवात् अखण्डस्फोटागीकारेऽनुगतनद्वर्णोपाध्यवच्छिन्नेतस्मिन्मो
 ऽप्योदिव्यवहारविषयत्वस्यसूत्रपादत्वान्मोक्तानुपपत्तिः तस्यथानुपूर्व्यमर्गतसमस्तवर्णएवयद्यप्यभिव्यंजका स्तथापिचर
 मवर्णाभिव्यक्तएवसंबोधहेतुरितिनोक्तविकल्पस्याप्यवसरइत्याहुः ॥

ननु वायुसंयोगानां प्रत्येकमभिव्यंजकत्वाभ्युपगममेपि गौरित्यत्र घटे न घटत्वेन च स्फोटो भिव्यंजकत्वत्वाभ्युपगमात्
 गत्व प्रकारकस्फोटाभिव्यंजकत्वाभ्युपगमालोकादौष इति भावः अतएवेति विलक्षणवायुसंयोगस्य तद्रूपेण स्फोटाभिव्यंजकत्वाभ्युपगमा
 देवेत्यर्थः तदतिरेकास्वीकार इति तजत्संयोगादेव कत्वादि प्रकारककारप्रतीत्युपपत्तौ स्फोटातिरिक्ततत्क ल्यनेमानाभावादिति भावः ननु
 सरोरस इत्यादावतिप्रसंगस्तदवस्थएव सत्त्वादिरूपेणाभिव्यंजकत्वाभ्युपगमनामुभयत्र तौल्यादत आह एवं चेति घवच्चमिति तथा चोपा
 धिकभेदमादायतस्मितेवटकारात्मके घटत्वप्रकारकप्रतीतिविषयाव्यवहितत्वग्रहविषये यथा घटपदव्यवहारविषयता तथा एतमके स्फो

धिकभेदमादायतस्मितेवटकारात्मके घटत्वप्रकारकप्रतीतिविषयाव्यवहितत्वग्रहविषये यथा घटपदव्यवहारविषयता तथा एतमके स्फो
 प्रत्येकमेव संयोगाभ्युपगमनां प्रत्येकमभिव्यंजकत्वाभ्युपगममेपि गौरित्यत्र घटे न घटत्वेन च स्फोटो भिव्यंजकत्वत्वाभ्युपगमात्
 रेकास्वीकारोपपद्यते एवं च व्यवहितत्वसंबन्धे न घवत्त्वेन प्रकारककारेण तजत्संयोगादेव कत्वादि प्रकारककारप्रतीत्युपपत्तौ स्फोटातिरिक्ततत्क ल्यनेमानाभावादिति भावः ननु
 त्परं त्वव्यवहितत्वग्रहविषयत्वप्रकारकप्रतीतिविषयाव्यवहितत्वग्रहविषये यथा घटपदव्यवहारविषयता तथा एतमके स्फो
 आनुपूर्वीत्यादिर्नैयायिकदृष्टानां व्यवहारः एवं च न कश्चिद्दोषः ॥ ५५ ॥

वद्वारविषयनेति न सर आत्मकस्फोटस्य सररूपेनेति भावः ननु तव मते गकारादिवर्णस्य नित्यस्फोटरूपतया नित्यत्वेन तद्व्यवहारविषयत्वप्रकारकप्रतीत्युपपत्तौ स्फोटाभिव्यंजकत्वत्वाभ्युपगमात्
 नृत्यनिकत्वविशिष्टतदधिकरणक्षणेत्यनिकत्वरूपाव्यवहितोत्तरत्वासंभवात्कथमुक्तप्रकारसंभवोऽत आह परंत्विति तथा च वर्णानां
 नित्यत्वेपि तदभिव्यंजकत्वाभ्युपगमनामपि संमतत्वेन तदव्यवहितोत्तरत्वस्य वर्णोत्तराभिव्यंजकत्वाववाधेन तदादाय घटादिपदप्र
 त्ययोपपत्तिरिति भावः अतएवेति अभिव्यक्तिरूपिता व्यवहितोत्तरत्वस्यानुपूर्वीव्यवहारनियामकत्वादेवेत्यर्थः नवीनैस्तथानभ्युप

नेनेति आनुपूर्व्यवच्छिन्नचर्णात्मकस्फोटस्यवाचकत्वव्यवस्थापनेनेत्यर्थः अपास्तमित्यनेनान्वयिस्फोटइति वाचकत्वेनाभिमतीऽखड
 धार्यइत्यर्थः नाद्यइति नैकइत्यर्थः तन्पक्षेदूषणमाह घटपदइति घटइत्यानुपूर्व्यवच्छिन्नस्फोटेगृहीतशक्तिकस्येत्यर्थः कलशशुष्क
 त्पस्यागृहीततदवच्छिन्नस्फोटशक्तिकादित्यादिः कौधप्रसंगदिति घटकौधस्कृप्तकारणतावककलशइत्यानुपूर्व्यवच्छिन्नस्फोटस्य
 भदानीसत्त्वानित्येकरूपत्वानस्यवर्णसमुदायरूपपदस्यवाचकत्वेतुनोक्तदोषइति भावः अर्थधीहेतुरिति उक्तस्यलेवास्यस्फोटस्य
 कलशरूपपर्यायाभिव्यक्त्यवच्छिन्नशक्तिग्रहविषयत्वाभावान्प्रसंगइति भावः एवमिति तत्पर्यायजन्यशाब्दबोधेतत्प
 एतेनपर्यायस्यलेख्येकएवस्फोटः नानावा नाद्यः घटपदएवगृहीतशक्तिकस्यकलशपदाद्वेधप्रसंगात् नचतत्पर्या
 याभिव्यक्तेः शक्तिग्रहस्तत्पर्यायश्रवणेअर्थधीहेतुरितिवाच्यम् एवंप्रतिपर्यायशक्तिग्रहोवश्यंभावेनतत्तत्पर्याय
 गतशक्तिग्रहहेतुतायाउचितत्वात्तथासतिशक्तिग्रहत्वेनचहेतुत्वैऽतिलाघवाच्च अन्यथातत्पर्यायाभिव्यक्तगतः

॥ शक्तिग्रहत्वेनतत्वेगौरवात् ॥ ५॥
 शक्तिग्रहावश्यभावेनेति

र्यायाभिव्यक्त्यवच्छिन्नशक्तिग्रहस्यहेतुत्वाभ्युपगमइत्यर्थः शक्तिग्रहावश्यभावेनेति
 नागृहीतविशेषणान्येनतत्पर्यायशक्तिग्रहस्यावश्यमभ्युपेयत्वादिति भावः उचितत्वादिति औचित्यमेवाह तथासतीति शक्तिग्रह
 त्वेनेति तत्पर्यायगतशक्तिग्रहत्वेनेत्यर्थः लाघवादिति उक्तरूपापेक्षयैतस्यकारणतावच्छेदकत्वेलाघवादित्यर्थः ओहेतीपूर्वक
 त्वेगौरवप्रकाशयति अन्ययेति उक्तिवैधिश्रयमेतत् ॥

नद्वितीयइति पर्यायस्थले स्फोटानात्वमित्यपि पक्षेनेत्यर्थः अनन्तेति प्रतिपर्यायभिल्लानां स्फोटानां कल्पनमित्यर्थः शक्तिमिति त
 द्वेदभिल्लानंतसक्तिकल्पनांचापेक्षेत्यर्थः लघुत्वादिति तत्राचवर्णोतिरिक्तस्फोटकल्पनापार्थेनिति तद्भावः पर्यायेच्छिति एकध
 र्मावच्छिन्नबोधकनानापदेच्छित्यर्थः अनेकेति पर्यायभेदभिल्लानां स्फोटकल्पनापार्थेनिति तत्राचवर्णोतिरिक्तस्फोटकल्पनापार्थेनिति त
 नुपूर्व्येति नदीषः अयमाशयः वर्णाः स्फोटाभिव्यंजकाद्रिति स्वीकारे भवदुक्तदूषणस्यावसरे ननु स्फोटस्य वर्णानतिरेकपक्षे तन्न
 पृथक्शक्तिकल्पनापार्थोभावेन गौरवासंभवात्पर्यायशक्तिग्रहकार्यतावच्छेदकोटावव्यवहितो नरत्वनिवेशेन व्यभिचारवार

नद्वितीयः अनन्तपूर्वार्थानां तेषां शक्तिमपेक्ष्य लक्षणवर्णेष्वेव शक्तिकल्पनस्य लघुत्वादिति परि
 मलोकमपास्तं पर्यायेष्वनेकशक्तिस्वीकारस्य सर्वसिद्धत्वात् तदवच्छेदकानुपूर्व्याः प्रागुपादाना
 ऽऽदितिदिक्

णंतूभयोः सममिति ननु त्वन्मते स्फोटानतिरेकेण वर्णानां नित्यत्वादुत्पत्तिघटिताव्यवहितो नरत्वसंबन्धेनो नरत्व
 र्णेषु पूर्वपूर्ववर्णवत्त्वरूपशक्तावच्छेदकानुपूर्व्यसंभवोऽत आह तदवच्छेदकेति शक्तावच्छेदकेत्यर्थः प्रागिति स्वाभाविक्यधिकार
 णक्षणात्पत्तिकाभिव्यक्तिविषयत्वमिति ग्रंथेनेति शेषः ननु वर्णानां नित्यत्वाभ्युपगमे नित्यवर्णैरेव स्फोटकार्योत्पन्नो स्फोटस्यैवासिद्धिः
 तथाहि आनुपूर्व्या भवद्भिरेवोपपादितत्वात्तद्विद्युत्तेषां पदत्वेन तत्र तत्र शस्यसौलभ्येन शक्तिग्रहस्य रूपपादत्वात्तदेवेदंपदं वाक्य
 मिति प्रत्यभिज्ञोपपत्तेश्चेत्यत आह दिगिति तदर्थस्तु यदि स्वतंत्रानित्यावर्णाः स्युस्तदास्यादेवर्तैः स्फोटाद्यथासिद्धिः ॥ ६ ॥

किं तु कत्वादिना प्रतीयमान स्फोट एव ककारादिवर्ण इत्यभ्युपगमेनोक्तान्यथा सिद्धा स भवादत एव नानावर्णकल्पना प्रयुक्तगी एव शक्या
 विनैति ननु कोसो स्फोद्येयदनतिरिक्तावर्णोऽतिचेदश्राहु ईश्वरसिद्ध्या मायाविहपरपर्यायानि गुणात्मकाव्यक्तप्रभवः शब्दब्रह्म
 परनामाचेतनाधिष्ठितोऽनभिव्यक्तवर्णविशेषोऽस्वापएदिशब्देव्यवह्रियमाणेनादः स्फोट इत्युच्यते स च सर्वगतोऽपि पुरुष स्यत्प्रतार्यविव
 द्वाधीन प्रयत्नाधिष्ठितमूल्यधारस्यपवनेनाभिव्यक्तः परेतियवह्रियते नाभिपर्येतमागच्छतातेनाभिव्यक्तः पश्यन्तीति सुन हृदयमाग
 च्छतातेनेचाभिव्यक्तस्तान्दर्शनेस्त्रिभुवनविषयः परस्मैप्राप्तसत्त्वात्स्त्रीसौमध्यमावातिनिक्कानुकर्णपिधानेच्छस्सतरावायमिधातेनो
 पांशुशब्दप्रयोगेच श्रूयते स एव चऽऽस्यपर्यन्तमागच्छतातेन वासुनाका एठदेशगतत्वमूर्धनमाहृत्यपएवृत्ततजत्स्वा नेष्वभिव्यक्तः परस्मै
 त्रेणापि प्रहीतुं शक्ये वै खरीतिव्यवह्रियते ऋकार्थप्रमाणच चत्वारिंशत्परिमितानि पचानि तानि विदुर्ब्राह्मण्ये मनीषिणः गुह्यः की
 ञ्चिनिहितानि गायंति तुरीयवाचो मनुष्यबदकीति श्रुतिः विदोस्तस्मिन्निश्चयमवत् स एव श्रुतिसंपन्नेः शब्दब्रह्मेति
 गीयत इति पुराणवाक्यच भागवतेऽप्येकदशस्कंधादी सुतोपमर्षः शिक्षयामपि आत्मानुबुद्ध्या समेत्यार्थान्मनोऽनुक्ते विवक्षया मनःका
 यान्निमाहृति संप्रेरयति मारुतम् सेदीर्णो मूर्ध्निभिहृतो वक्त्रमापद्य मारुतः वर्णान्जनपतीत्यनेन हृदयावच्छिन्नमध्यमाया योनादांश
 आतर प्राणवरूपः सस्वभावकः आकार एव सर्ववक्त्रस्यैषाभिव्यक्त्या नानारूपामवतीति श्रुतेः सर्वप्राणिहृद्देशस्यत्वच
 ब्रह्मपदव्यवहाराव्येपीत्यन्यत्र धिसारः

इति प्रतीतेरिति अन्यथावर्णपरंपरारूपमालायास्तस्मै रूपपदानतिरिक्ततयाऽऽधारधेयभावावगाहिप्रतीत्यनुपपत्तिरिति भावः अन्यथे
 इति प्रतीतेः यदार्थासाधकत्व इत्यर्थः कपाले घट इति प्रतीत्याभेदावगाहिन्या तस्मिद्धिप्रतीतेस्तदसाधकत्वे तु घटाद्यसिद्धिः स्पष्टैव कपालेन
 संयोगानादायैव तादृशप्रतीत्युपपत्तेरिति भावः कौस्तुभेति तु शब्दे नारुचिः सूचितो तद्दीजंतुवर्णोतिरिक्तस्फोटानं गीकारे पिनोक्तप्र
 तीत्यनुपपत्तिः आनुपूर्व्यवच्छिन्नवर्णानां मालापदार्थत्वेन तत्रानुपूर्वीरूपपदस्याधारधेयमात्रसंभवात् घटकपालादीनां विजातीयक
 रारूपजन्यत्वेन तद्देशे तस्मात्प्रत्येकव्यंजकत्वपक्षोक्तदोषः प्रयोगांतर्गतसकलवर्णानां तद्द्वयजकत्वे पिचरमवर्णोभिव्यक्तस्यैव तस्य वाचकत्वोपगमात्
 प्रत्येकव्यंजकत्वपक्षोक्तदोषः प्रयोगांतर्गतसकलवर्णानां तद्द्वयजकत्वे पिचरमवर्णोभिव्यक्तस्यैव तस्य वाचकत्वोपगमात्

इति पादवर्णमालायां पदमिति प्रतीतेर्वर्णोतिरिक्त एव स्फोटः अन्यथा कपालातिरिक्तघटासिद्धिप्रसंगश्चेति प्र
 ऽतिपादितम् ॥ ५ ॥

इति पादवर्णमालायां पदमिति प्रतीतेर्वर्णोतिरिक्त एव स्फोटः अन्यथा कपालातिरिक्तघटासिद्धिप्रसंगश्चेति प्र
 ऽतिपादितम् ॥ ५ ॥
 इति पादवर्णमालायां पदमिति प्रतीतेर्वर्णोतिरिक्त एव स्फोटः अन्यथा कपालातिरिक्तघटासिद्धिप्रसंगश्चेति प्र
 ऽतिपादितम् ॥ ५ ॥
 इति पादवर्णमालायां पदमिति प्रतीतेर्वर्णोतिरिक्त एव स्फोटः अन्यथा कपालातिरिक्तघटासिद्धिप्रसंगश्चेति प्र
 ऽतिपादितम् ॥ ५ ॥

अव्यवस्थित इति आदिना मननादि परिग्रहः न शास्त्रमिति एतच्छास्त्रं विनापि अव्यवस्थितानां तद्धेतुव्यभिचार इति भावः उपायस्योपायांत
 अव्यवस्थित इति आदिना मननादि परिग्रहः न शास्त्रमिति एतच्छास्त्रं विनापि अव्यवस्थितानां तद्धेतुव्यभिचार इति भावः उपायस्योपायांत
 एतच्छास्त्रं विनापि अव्यवस्थितानां तद्धेतुव्यभिचार इति भावः उपायस्योपायांत
 एतच्छास्त्रं विनापि अव्यवस्थितानां तद्धेतुव्यभिचार इति भावः उपायस्योपायांत

ननु प्रत्यक्षस्योक्तं तदुपाय इत्यत आह उपाय इति उपायस्योपायांत एतदुपायक
 त्वात् तथा च व्याकरणार्थस्य ननु ज्ञाने वैजात्यं कल्प्यते मंत्रजन्यमिवावर्णने वैदांतजन्यमिव ब्रह्मज्ञाने तस्य च ज्ञाने

ननु प्रत्यक्षस्योक्तं तदुपाय इत्यत आह उपाय इति उपायस्योपायांत एतदुपायक
 त्वात् तथा च व्याकरणार्थस्य ननु ज्ञाने वैजात्यं कल्प्यते मंत्रजन्यमिवावर्णने वैदांतजन्यमिव ब्रह्मज्ञाने तस्य च ज्ञाने
 तस्य यज्ञादीनामन्तःकरणशुद्धिविशरीर एदिशुद्धावुपयोगः साक्षात्परंपर्यावा स्वर्गमोक्षादि हेतुत्वं च ॥ ६ ॥
 ननु प्रत्यक्षस्योक्तं तदुपाय इत्यत आह उपाय इति उपायस्योपायांत एतदुपायक
 त्वात् तथा च व्याकरणार्थस्य ननु ज्ञाने वैजात्यं कल्प्यते मंत्रजन्यमिवावर्णने वैदांतजन्यमिव ब्रह्मज्ञाने तस्य च ज्ञाने

ननु प्रत्यक्षस्योक्तं तदुपाय इत्यत आह उपाय इति उपायस्योपायांत एतदुपायक
 त्वात् तथा च व्याकरणार्थस्य ननु ज्ञाने वैजात्यं कल्प्यते मंत्रजन्यमिवावर्णने वैदांतजन्यमिव ब्रह्मज्ञाने तस्य च ज्ञाने

उक्तार्थहरिसंमतिमाह तदुक्तमिति तत् नावात्मकस्योदप्रतिफटकं शास्त्रं अपवर्गस्येति मोक्षस्येत्यर्थः द्वारमिति तदुपयोगीत्यर्थः हेतु-
 गर्भविशेषणमाह वाह्यलानामिति चिक्विसितमिति अपनयनार्थकसत्त्वत्कितेः क्वप्रत्ययेवाह्यसत्त्वकर्मकापनयनसाधनप्रगतस्त-
 नोमोक्षद्वारमित्यर्थ मनः शुद्धीपत्तादीनामिषबाकशुद्धिविषयस्योपयोगादिति भावः सतः सर्वविद्यानामभ्येपविक्रमतोऽधिविद्यं विद्या-
 सुप्रकर्षेणरीप्यतद्व्यर्थः तथाचोक्तं तेषाचसामर्थ्यजुषं पवित्रं महर्षयोव्याकरणं निरुहुरिति इदमिति सिद्धिसोपानपर्वणामध्ये-
 इदं प्रथमं पदस्थित्यधिकरणमित्यर्थः अत्रस्फोटो अतीतविपर्ययासः आतिश्रुत्य एतत्तत्त्वज्ञानवानितियावत् कैवल्यं पराख्यं अ-

तदुक्तं वाक्यं पदीये तद्द्वारमपवर्गस्य वाह्यलानां चिक्विसितं पवित्रं सर्वविद्यानामधिविद्यं प्रकाशते ? इदमा-
 धं पदस्थानं सिद्धिसोपानपर्वणाम् इयं सामोक्षमाण्यमजिह्वारजपद्धतिः रश्चत्रातीतविपर्ययासः कैवल्यमनुप-
 श्यतीति नचालीकयाप्रकृतिप्रत्ययकल्पनया कथं वास्तवस्फोटबोधः तस्याअलीकत्वासिद्धेर्वध्यमाणत्वात् एवं
 रे स्वागवयन्त्यायत्रादिना गृह्यते ॥ ६६ ॥

॥ ६६ ॥ अनुप्रश्रयतीति योगजर्भेण प्रत्यक्षीकरोतीत्यर्थः तथाचयोगित्वसिद्धौ न किमवशि-
 ष्यते तत्त्वज्ञानइत्यर्थः तदुक्तं भागवते दूरशेणवनिरूपणवर्तनं यदुपसुनयात्रस्ययोगिनोमद्यमात्मनः द्रव्यक्रियाकारकाख्यं धूत्वायो-
 त्पुनर्भवमिति भावः अलीकत्वासिद्धेरेति पंचकोशादिवत्प्रकृतिप्रत्ययविविभागस्यापिमाचि कत्वेन नात्यंतासच्छश्रुं गादिबदली-
 कत्वमिति वध्यमाणप्रापत्वादित्यर्थः अक्षयवत्वेपिमणिप्रभाप्रतिबिंबस्यमणिप्राप्ताविवेकतस्वपिपरमात्मदर्शने उपयोगसंभव-
 दिति भावः आरिपदेनेति पंचकोशादिवदित्यत्रोपात्तेनादिशब्देनेत्यर्थ न्यायस्तसमासवादे प्रपञ्चितः ॥ ६६ ॥

उपनिविनाशप्रतीति साक्षिकं वर्णानामनित्यत्वं तादृशवर्णोत्सुकस्फोटाभ्युपगमेतस्याप्यनित्यत्वप्रसंग इत्याशंका समाधानपरतया मूलमवतार
यति नन्विति वर्णजातीनामिति वर्णानांतद्वृत्तिकत्वादिजातीनांचेत्यर्थः नस्यादिति अयं भावः उत यन्नो नष्टो वा ककार इत्यादि प्रतीतिः ककारो दिवर्ण
त्मकः स्फोटस्तद्वृत्तिजातिर्वीत्यन्यांदिमन्चेविषयो वाच्यः तथा च न संभवति द्वयोरेव नित्यत्वाज्जायमानायास्तस्याविषयबाधेन भ्रमत्वात्
पत्नेरिति तादृशप्रतीतिभ्रान्तत्वदृष्टापत्तावाह वायुसंयोगेति कादिप्रतीतीनां ककारो गकार इत्यादि बुद्धीनां भ्रमत्वापत्तिरिति यथाश्रुता
भिप्रायेणैयं पूर्वोक्तांतिमकाले भ्रमत्वाप्रसंगात् न च त्वन्मतेपिकत्वादीनां लौकिकविषयत्वानुपपत्तिः तद्यंजकश्रोत्रसमवेतसमवायस्य

ननु स्फोटस्य वर्णजातीनां च नित्यतया ककार उत्पन्न इति न स्यात् वायुसंयोगनिसृजानेः स्फोटभ्राने कादिप्रतीतिनां भ्रम
त्वापत्तिश्चेत्यत आह कल्पितानामुपाधित्वं स्वीकृतं हि परैरपि स्वरैर्घ्याद्यपि ह्यत्येवर्णेभ्यो न्यस्यमन्वते स्वीकारस्य लमा
ह स्वरैर्घ्याद्यपीति आदिना उत यत्ति विनाशादिसंग्रहः ॥ ५५ लौकिकसन्निवर्षस्याभावादिनिवाच्यम् तन्मते कत्वादिनां वायुसंयो
गवृत्तिधर्मत्वेन कत्वसाक्षात्कारो भूतिप्रतीत्यास्वः समवेतव्यंजकसमवायस्यैव संसर्गतोपगमेन लौकिकविषयत्वानपायात् तादृशनेक
प्रतीतीनां भ्रमत्वकल्पनापेक्षयेतत्कल्पनायाएवोचित्यात् आरोपेसति निमित्तावुत्तरणमिति न्यायात् मूलं तु इत्थमवतारणीयम् ननु स्व
समवेताभिव्यंजकगतसमवायस्य संबंधतान्क्रेनाप्यादतेत्यत आह कल्पितानां समवायसंबंधेन तददृचीनामप्युक्तस
बंधेन तत्र कल्पितानां वायुसंयोगगतधर्मविशेषाणामुपाधित्वमुदात्तत्वादिप्रकारकप्रतीतिजनकत्वमित्यर्थः अधिकं त्वग्रेव श्यते ॥

दृष्टान्तस्तीक्ष्णकारणापमीमांसकमतमाह उदात्तत्वादीति आदिनानुदानात्परिग्रहः उदात्तत्वानुदानत्वयो परस्परविशेषाद्गर्भभेदेनतत्सुजावाच्यत्व
 र्णभेदश्चनद्वनित्यत्वेनेकत्वेवास्यानदेवननुसंभवतीत्याह मस्मिन्कत्वदिष्यदिति नित्यत्वमेकत्वंचेत्सर्घे त्यागायोगादिति
 अविषयत्वायोगादित्यर्थः बाधिकेति व्यक्त्यभेदे प्रतीतिर्थाधिकेत्यर्थः प्रागसत्त्वेप्रतीत्यादि स्वाधिकारणसमयध्वसवत्त्वसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगो
 गिताकाभाववत्त्वावच्छिन्नकाधिकविशेषणतासुबधूरूपायाइत्यर्थः द्वितीयादिक्षुणसंबंधेनस्ववत्त्वान्नतत्रातिप्रसंगः अ-
 तएवेति अनुभवविरुद्धत्वादेवेत्यर्थः प्रत्ययोच्चारणव्यवहारः शब्दप्रयोगः ननुस्वारणमपितदुत्पन्ननुकूलोव्यापारएव तथास्वसेषप्रतीति
 उदात्तत्वंदिनवर्णनिर्घृतस्यनित्यत्वात् एकत्वाच्च तच्चसएवायमितिप्रंत्यभिज्ञानात् नवगतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकमे
 दाभावस्तद्विषयः व्युक्त्यशाभेदस्यापिभासमानस्यविनावाधकत्यागायोगात् नचोत्पत्तिप्रतीतिर्वाधिकाप्रागसत्त्वेसति
 सत्त्वरूपायावत्यनेववर्णेष्वनुभवविरुद्धत्वात् अतएववर्णसुच्चारयतीतिप्रत्ययोपनृत्त्यादयतीतिप्रत्ययोव्यवहारश्च
 उच्चरितत्वचत्वात्त्वोष्ठसयोगादिजन्याभिव्यक्तिविशिष्टत्व किमव्ययकध्वनिनिश्चित्यत्वादेः परंपर्यावर्णनिष्ठविषय
 त्वेनास्युपयत्तेनसाअतिरिक्तवर्णसाधिका ॥ १६ ॥ वर्णनित्यत्वसाधिकेत्यतआह उच्चरितत्वचेति अभिव्यक्तिविशिष्टत्वमृत्तद्विष
 यत्वमृत्याय तदृशप्रतीत्याभिव्यक्तिनिष्ठवर्णनिरूपितविषयित्वमेवविषयकिक्रियते ननुत्पत्तिनिष्ठवर्णरूपे ननुत्पत्तिनिःसः नित्यत्व
 साधिकेतिमाषाननुवर्णोभिव्यक्तिजनकः कारणत्वाद्यभिधातएवोच्चारणपर्यर्थेनवर्णोत्पत्तिजनक इत्यत्रकिं प्रमाणम् किंचवर्णनित्य
 त्वबादिस्मानुत्पद्यतेवर्णेष्वनुपादयतीत्यादिप्रयोगादृशाएवेति तानुभवविशेषोपीत्यतआह किञ्चेति उतत्पत्त्यादेरित्यादित्वादिनाविनशेवर्ण
 द्रुतिप्रतीतिप्रतिषेधित्विनाश परिग्रह्यते परंपर्यास्वामयध्वनिव्यगयत्वरूपयानातिरिक्तैति वर्णनित्यत्वसाधिकेत्यर्थः नतु स्मेयानि

नत्वेवंध्वंसोत्पत्त्यादेस्लादृशप्रतीत्यावर्णेष्ववगाहने भ्रान्तत्वापचिरत आह परंपरयावर्णेति स्वाश्रयसंयोगावगाहिन्यालोहितः स्फटिकइति प्रगतं
यथानभ्रमत्वं तथास्याभ्रपीति भावः अत्र शिष्यतद्भ्रत्यस्योत्पत्त्यवर्णइति प्रतीतेरिति शेषः ननु तादृशप्रतीतेरित्येन परंपरासंबंधविषयत्व
कल्पने गौरवमत्र आह परंत्विति अतिरिक्तेति अधिकेत्यर्थः तथा चानेकवर्णतदुं सादिकल्पनापेक्षया तत्र प्रतीतेरित्येन परंपरासंबंधविषयता तत्रैव
वगाहित्वकल्पनैवलघीयसीति भावः यदि वर्णस्थले ध्वनिनैयत्यं स्यात्सादेव तदोत्पत्तेस्तद्गुणितपरंपरासंबंधेन वर्णनिष्ठता तत्रैव
परंपरया वर्णनिष्ठत्वाभ्युपगमाच्च नभ्रमत्वं साक्षात्संबंधांशो भ्रमइत्यवशिष्यते तदपिसोयमित्यत्र व्यक्त्यभेदांशो तत्र भ्र
मवन्तुत्यं परंतु ममानि रिक्तवर्णतत्प्रागभावध्वंसकल्पनातेति लाघवमतिरिच्यते न च वर्णस्थले ध्वनिसत्त्वे मानाभावः तदु
त्यादकशंखाद्यभावेन तदसंभवश्चेति वाच्यं ककाराद्युच्चारणस्थले तत्र स्थानस्य जिह्वायाद्दृषदंतरपाते वर्णो नुत्पत्तौ ध्वंस्यु
त्पत्तेश्च दर्शनाज्जिह्वाभिघातजवायु कंठसंयोगादेर्ध्वनिजनकत्वकल्पनात् तस्य च वर्णोत्पत्तिस्थलेपिसत्त्वानवैवप्रतिब
ध्यप्रतिबंधकभावकल्पनातिश्रमाणिकास्यादिति गौरवं विपरीतम् एवं परस्परविरोधादुदात्तत्वात्तदुदात्तत्वद्रुस्वत्वदीर्घ
त्वादिकमपिन वर्णनिष्ठसुक्तमिति तेषामभिप्रायः एवं चोत्पत्त्यादिप्रतीतीनां तत्र मात्वस्य च निर्दोहः परेषामपि समानद्र
तिप्रतिबंधैवोत्तरमिति भावः इदं व्यक्तिस्योदाः ॥ ६० ॥ चमानाभावद्रुत्याशंक्च निरुच्ये नचेति वर्णपार्थक्येन ध्वनेरनुभवादिति
भावः हेत्वसमवधानादपितत्सत्त्वं न घटतद्रुत्याह तदुत्पादकेषु श्लेषाभिघातजवायुसंयोगादेरित्येति वर्णोत्पत्तौ न भिद्य
क्तेरित्यर्थः दर्शनादिति दर्शित्वात्सांभ्यात्पार्थक्यं च व्यक्तिस्योदाः ॥ ६० ॥ चमानाभावद्रुत्याशंक्च निरुच्ये नचेति वर्णपार्थक्येन ध्वनेरनुभवादिति
असत्त्वानवर्णोभिव्यक्तिस्थले ध्वन्यनैयत्यमित्युक्तसंबंधविषयकप्रतीतिनिर्वाणवाधेति भावः तत्रैवेति वर्णस्थले ध्वन्यसत्त्ववादिन एवेत्य

धिपेरीतगीरवमिति स्वकारणत्वात् चापमानेध्वनीचैर्णात्प्रवृत्तसामर्थ्याः प्रतिबधकत्वकस्य नाध्वन्यकल्पनप्रयुक्तलघवापेक्षया विपरीतगीरवमिति
 भावत्तेयामिति वर्णनित्यतावादिनामीमांसकां नमित्यर्थः एवं चेति उच्यते इत्यस्यादीनावर्णो वृत्तित्व इत्यर्थः प्रतिबंधौ वेति पराभिमतसमाधिसमाधेयसु
 मां प्रतिबद्धित्येत्यर्थः तथा च नममीमांसकेषु त्वेत्यादिप्रतीतेः प्रमात्वेयः समाधिगुणश्चित्तस एकास्माभिरप्यनुसर्तव्य इति भावः तथा चाखड्ग
 क्यस्कोटस्वीकारेन किंचिद्व्ययकमिति फलितम् न चैतत्कस्यैपदानामसत्त्वेन मीमांसकसिद्धं न विरोधः तच्छिद्गीहिभिर्मते तेत्यत्रयोगेन
 द्रव्यमात्राक्षेपे त्रीहिद्युतिनिषेधार्थं त्रीहिभिरित्येति तत्र त्रीहिभावेनित्यकर्मणः प्राक्क्यात्वकार्यो ननु कान्मित्यादेर्विलोपा
 पादीयते त्रीहित्वस्य शक्त्युपलक्षणत्वेन प्रतिनिधेरपि चैतत्त्वात् भवन्मते तत्र प्रतिनिधुपादाने तद्वाक्यात्वकार्यो ननु कान्मित्यादेर्विलोपा
 पत्तिः नीवारणकक्रियायाजन्यत्वात् क्रियानप्रतिनिधेयते द्रव्यतु प्रतिनिधीयत एवेति परिभक्त्यकार्येण चैतत्त्वात् क्खगमालभेतेत्य
 अक्रियायाश्च गद्रव्येण संबन्धाच्चैतो द्वितीयास्तुत्यातस्य साक्षात्प्रतिपादनोत्पत्तेरुपादानस्य तु वाक्यीयः सः तत्सा मानाधिकार एयानस्य निगुणस्य
 द्रव्यस्य निरधिकरणस्य गुणस्य नासम्भवात् चैतगुणस्य च्छगसंबन्धमुपजीव्यैव क्रियासंबन्धात् शुक्तिप्रतिपादितद्रव्यसवधाद्यक्यप्रतिपत्ति
 पुरस्थितगुणसंबन्धस्य दुर्वलत्वाच्चैतच्छगभावेन्यगुणकच्छगभ्रमलभ्यते ननु चैतगुणयुक्तौ मेव शुक्तिवाधापत्तेः तस्य च्छगत्व एह्यप
 क्षेप्तसम्भवात् एवंमेव पदार्थनिर्बन्धनमीमांसकाधसभवेपि अस्वडस्फोटस्यैव भवन्मतेऽस्वडार्थत्वेन केन कस्य वाधे भवेदिति चेत् अत्र
 दुः असहत्वात्कादखलु एतत्तदर्थं चरेत्कागवयन्कायेन पदपदार्थत्वापोह्यपार्थक्यं कल्पितपदपदार्थमादाय प्रतिनिध्वं फदनुत्सोप
 पत्तिः अस्फोर्णात्तस्यार्थवबोधेपितत्त्वभूतेन वस्तुनाव्यवहारसम्भवाद्वावहारकालेऽनिर्द्धरितत्त्वसत्तेश्चैतन्नाप्रकारैः पदतदर्थान्मव्य
 ब्रह्मियमाणत्वान्तद्वेषोभिः पदपदार्थानां वास्तवसत्यत्ववाक्यार्थस्मापितदर्थेष्विकमेव परमार्थदशायात्सर्वस्मापि च्छवद्वागिकस्य सत्यत्वा

एवं च तादात्म्यसंबंधे न जन्यभावस्य प्रति योगिता संबंधे न ध्वंसत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुतयोच्चरितवर्णस्य क्षणोत्तरितस्याप्रतीतेर्न शेषवर्ण इत्येव प्रतीतेः
स्वाव्यवहितोत्तरवर्णस्यैव नाशकताकल्पने प्रति योगिता संबंधे न योग्यविशेषगुणनाशप्रतिस्वसामानाधिकरण्यस्वाव्यवहितवर्णत्वोभय
संबंधे न योग्यविशेषगुणस्य हेतुतायाज्ञानादिस्थलेह्यत्वाच्च कंठतात्वाद्यभिधानस्य च कत्वादिकमेव कार्यतावच्छेदकम् न तु तत्र द्व
र्णोभिव्यक्तिर्न गौरवान् न च लौकिकविषयिवयाकत्वमेव तदवच्छेदकं वाच्यमिति न गौरवमिति वाच्यम् तथा सति कोलाहलाप्रत्यक्षप्रसं
गात् न हि कोलाहलप्रत्यक्षं कत्वादि विषयकं येन तच्छौकिकविषयितायाः कार्यतावच्छेदकघटकतासंभाव्येन किंच घटाद्युत्पादकदण्डा
देरपितदभिव्यक्तित्वस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वापन्नौघटादीनामपि नित्यत्वापत्तिरिति बहुव्याकोपः न च सतएवाभिव्यक्तिरिति सांख्यम
नाश्रयणादुक्तापत्तिरिष्टे वेति वाच्यं तन्मतस्यापातमनोरमत्वान् तथा हि अभिव्यक्तिः सत्यसतीवानाद्यः घटाद्युत्पादिकाद्युत्पादकदण्डा
अपि सत्त्वाद्गुट्टंति प्रतीत्यापत्तेः अभिव्यक्तेरप्यभिव्यक्तं गीकारे पितस्या अपि कार्य्यत्वेन सत्त्वाद्गुट्टे षोडशरुद्धरएव अंत्ये स्वसिद्धं तव्या
घातः युक्तौत्येन पदार्थोत्तरस्याप्युत्पत्तिरिति किंचोत्पन्नो घटो न श्ये घट इति प्रतीत्या घटादीनामनित्यत्ववदुत्पन्नः ककारे नष्टः सत्य
विलक्षणप्रतीत्या ककारादीनामनित्यत्वमेवावधार्यते कत्वादीनां संयोगधर्मत्वं तुदुरुपपादमेव तत्त्वेन श्रोत्राद्यत्त्वप्रसंगात्
तच्चोक्तसन्निवर्षी देवतत्रत्यक्षोपपत्तिस्तथा सति शब्दत्वादिप्रत्यक्षानापत्तेः न च तत्संबंधस्य ककारं शृणोमीति प्रतीती भाने प्रमाणमपि शब्दं
शृणोमीति प्रतीतेः समवायविषयकत्ववदुक्तप्रतीतेरपितद्विषयकत्वेनोपपत्तेः समवायांशे सर्वत्र तादृशप्रतीतीनां भ्रमत्वमित्यपि न
वर्णसमवेतत्वस्य तत्राभ्युपगमेन विषयाबाधात् एवं च वर्णानामनेकत्वेन तत्रोदात्तत्वादिप्रतीतिरपि स्वरसतः संगच्छत इति दृष्टान्त
दोर्भिक्ष्यमेव एवं च वर्ण प्रागभावध्वंसानां प्रमाणसिद्धानामप्यलपितुमशक्यत्वान्तत्कल्यनागौरवमपि न च वर्णनित्यतावादिमते सोप

देनभानं तत्रैव तस्यास्तज्जानी योयमित्याकारोयन्ननुस्वरूपेणतत्र सोयमित्याकार इत्यभ्युपगमात् तज्जानीयाभेवावगाहिन्यास्तदेवौषधमित्या
 पारयाः प्रत्यभिज्ञायाः सर्वसिद्धत्वाच्च तस्मादूर्णोत्मकस्फोटस्य वाचकत्वमसमवदुक्तिकमेवस्फोटस्य ध्वन्यतिरिक्तत्वाभावाच्च योगशाल्वा
 णस्यनिरूपणतूपासुनार्थमेवेति प्रागुक्तप्रार्यं सखहस्फोटस्तु प्रागेव निरस्त इत्यानुपूर्व्यवच्छिन्नवर्णनावाचकत्वमस्य ह्यमिति वदति इ
 थ्यमिति पूर्वोक्तप्रकारे रित्यर्थः पचधिति वर्णपदवाक्यात् खहपदाखहवाक्यभेदभिन्वा इत्यर्थः ॥ इति भूषणसारदृष्येणव्यक्तिस्योवा
 नेह्यणम् ॥ क्रमप्राप्तं ज्यतिस्फोटं निरूपयति मूलेश्चक्यत्व इवेति ननूक्तीत्यास्फोटातिरिक्तवर्णनामसुत्वागद्वतजानेवाचकत्वविकिषा

जातिस्फोटमाह प्रक्यत्वद्वयशक्तत्वेजानेर्लोपधर्मिभ्यस्त- औपाधिकोवाभेदोस्तुवर्णनां तारमंदवत् ६८ अयंभावः ष
 णोस्तावदावप्रयक्ताः उक्तीत्याचसोयंगकार इति षयोयंगकारः श्रुतः सोयंहकार इत्यपि स्यात् स्फोटस्यैकत्वात् गका
 रोयनहकार इत्यनापत्तेश्च किंचस्फोटे गत्वाद्यभ्युपेयं नवा आद्ये तदेव गकारेस्तुवर्णनित्यतावादिभिरतिरिक्तगत्वानं
 णीकारान् नथाच्चातिरिक्तस्फोटकल्पनएव गौरव ॥ ॥ १८ ॥ क्वकदन्नपरीक्षासमीऽत आह सारे अयंभाव इति हकारगकारयोरेभे

साधकमाह स्फोटस्यैकत्वादिति तदभिन्नाभिन्नास्यतदभिन्नास्त्वन्नियमेनहकारात्मकस्फोटाभिन्नगकारे तदभेदावगाहिसुहेऽप्रमाणा
 पनिरित्यर्थः अनापत्तेश्चेति अभेदादेव च तादृशभेदावगाहिसुहेऽप्रमाणास्तुपपत्तेरित्यर्थः ननुवर्णोत्मकस्फोटस्यैकत्वेपि गत्वादि
 वेरुद्धर्माध्यासमूलकभेदप्रतीतेर्नांतुपपत्तिः प्रामाण्यतु तस्थवर्णैक्यव्यतिरेकमेवेत्यतश्च ह किंचेति उपाधित्वाभिम
 नगत्वाधित्यर्थः आद्येस्फोटे गत्वाभ्युपगमपक्षे तदेव गत्वमेव ननु गत्वादेर्धर्णधर्मतया भेदेन कथं तस्य तदात्मकत्वमत आह वर्ण-

नित्यतावादिभिरिति मीमांसकादिभिरित्यर्थः अतिरिक्तैति धर्मधर्मिणोरभेदाभ्युपगमादित्यर्थः गौरवमिति गकारादिप्रतीतीनांगत्वा
 दिविशिष्टगकारादिविषयकत्वेनोपपत्तिसंभवादिति भावः अंत्येस्फोटगत्वाद्यनभ्युपगमकल्पद्रुत्यर्थः विरेधइति गादिप्रतीत्यनु-
 पपत्तिरित्यर्थः गत्वस्यान्यधर्मस्यस्फोटावृत्तित्वेनतद्विशिष्टविषयकप्रतीत्यनुपपत्तिरिति भावः ॥ वायुसंयोगवृत्तीतिस्वमते ध्वनि
 वृत्तीति मतांतरे पूर्वोक्तरीत्यातदृशवैजात्यारोपेणप्रतीतेः स्वरुपादत्वादाह आरोप्येति भ्रमत्वायोगादिति साक्षात्संबंधेनप्रमात्वोपप
 ताचारोपितसंबंधेतदुपपन्नत्वेप्रमाणाभावादिति भावः नन्वतिरिक्तानेकवर्णकल्पनापेक्षयातादृशप्रतीतीनां भ्रमत्वमेव न्याय्यम

अंत्येगकारादिप्रतीतिविरेधः वायुसंघोगवृत्तिवैजात्यमारोप्यतथाप्रत्ययइतिचेन्नप्रतीतेर्विनाबाधकं भ्रमत्वा
 योगात् अस्तुवावायुसंयोगएवगकारोपितस्यातीन्द्रियत्वंदोषइतिचेत्तद्धर्मवदुपपत्तेरिति कृतंस्फोटेन ॥ ६ ॥

तत्राह अस्तुवेति तथाचतावतैवप्रतीतेः प्रामाण्यनिर्वाहेऽलंस्फोटकल्पनयेति भावः तस्यसंयोगस्य अतीन्द्रियमात्रवृत्तिबंधमेव
 स्यात्साक्षात्कारविषयत्वव्याप्यत्वंत्वयानस्वीक्रियते तथातीन्द्रियसंयोगगतविशेषस्यमयापीत्यर्थः यद्यतीन्द्रियस्यैवद्वियिकत्वम
 त्यंतासंभवदुक्त्तिकंतदातादृशवैजात्यस्यस्फोटधर्मत्वमपित्तथैवप्रत्यक्षानुपपत्तेरिति भावः ननु कत्वादिधर्मोणामतीन्द्रियत्वेपि
 ज्ञानलक्षणयाकादिप्रतीतौ न ज्ञानेवाधकाभावइतिचेन्न ककारादिति प्रत्ययेकत्वंसाक्षात्कारे मीत्यनुव्यवसायेन लौकिकविष
 यत्वावगाहनेनोक्तप्रकारेऽसंभवात् संखः पीतइतिज्ञानानंतरेत्यन्नः पीतत्वंपश्यामीतिप्रत्ययस्तु भ्रमएव दोषविशेषस्यता
 दृशविषयतानियामकत्वकल्पनगौरवादिति विभावनीयम् ॥

उपसृहरति तस्मादिति क्त्वादि विशिष्टविषयकसाक्षात्कारानुपपत्तिप्रमाणसद्भावादित्यर्थं सन्त्येवेतित्वदभिमतस्फोटयति रिक्ताः वर्णः संत्ये
 वेत्यर्थं परमिति क्त्विति तत्र दूर्णभेदभित्त्वनशक्ति कल्पने गौरवादित्यर्थः ननु तावद्दूर्णगत पदत्वादिजान्यनुगतीकृत
 नैचैकस्याएव शक्ये रभ्युपगमान्तानात्वप्रयुक्तगौरवमत आह आकृत्यधिकरणेनानामार्थनिरूपणे प्रपंचितः जनुतादृशजा
 तीमानभावोऽत आह हरिपदमिति अनुगतधर्मविनासकलतादृशपदेष्वेकाकारतादृशप्रतीत्यनुपपत्तेरिति भावः नन्वनुगतप्रती
 तिमात्रस्य जातिसाधकत्वे विशुत्वादेरपि जातिस्वापत्तिरतः कारणतावच्छेदकत्वादि नैव तत्सिद्धिर्क्व च्यातदभावात्प्रकृतैकथनस्य जनि

तस्मात्संत्येववर्णो परंतु नवाचकागौरवात् आकृत्यधिकरणन्यायेन जातेरेषाच्यंत्यवह्यचकत्वस्यापिसुक्तं
 त्वात्त्वं इदं हरिपदमित्यनुगतप्रतीत्याहर्षुपस्थितित्वावच्छेदेन हरिपदज्ञानत्वेन हेतुतातदवच्छेदकतायाच
 जातिविशेषस्यावश्यकस्यत्वात् नचवर्णानुपूर्व्येन प्रतीत्यवच्छेदकत्वयोर्निर्वाहः घटघटत्वादेरपिसंयोगविशेषो
 यविशिष्टमृदाच्चाकारादिभिश्चात्यथा सिद्धापत्तेः ॥

“स्वमत आह हर्षुपस्थितित्वावच्छेदेनेति कार्यतावच्छेदकप्रदर्शन
 मिदं प्रथम्येति अन्यथातावत्पदनांततद्यत्किंत्वेन हेतुतायाव्यभिचारेण संभवदिति भावः प्रतीत्यवच्छेदकत्वयोरिति अनुगतप्रतीत्यवच्छे
 दकत्वयोरित्यर्थं वर्णानुपूर्व्येति तदृशजन्तुभिर्ब्रजकत्वेत्त्वचशक्यस्य सातयेत्यर्थः निर्वहर्षुमिति तत्र चच्छेदकताकासु पूर्व्यं वा
 नुगतप्रतीतिकारणतावच्छेदकत्वयोः समवेनतद्रूपविशिष्टपदोपस्थितित्वेन हेतुत्वमन्यथा सिद्धिरिति भावः अन्यथा सिद्धापत्ते
 रिति नचसेषाप्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधादिति भावः

ननु जातिः शक्यत्वे जातित्वं शक्यतावच्छेदकं वाच्यम् तस्य च तदिति न एव नित्यं विशिष्टसकलतद्द्वन्द्वित्वरूपतया तत्त्वासंभवो गौरवात् तत्राह तादा-
 त्मेनेति अभेदेनेत्यर्थः तथा च नोक्तदोष इति भावः एतन्नत्वमभिहितं प्राक् जात्योरिति तयोः पदयोरेफाकारसकारविसर्गघटितत्वाविशे-
 षाद्रसत्वविशिष्टोपस्थापकतावच्छेदकसत्त्वविशिष्टोपस्थापकतावच्छेदक इति वाच्यार्थ इति अवधारणे इत्य-
 न्नाया विनिगमकाभावात्ततो विलक्षणार्थबोधोपरत्वभ्रमं निराकरोति वाच्यार्थ इति

तस्मात्साजातिरेव वाचिका तादात्म्येन तदवच्छेदिका चेति ननु सरोरस इत्यादौ जात्योः सत्त्वादर्थबोधभेदेन स्यादित्य-
 नत्राह श्रीयाधिको वेति वाच्ये उपाधि एतनुपूर्वीसैव जातिविशेषाभिव्यंजिकेति भेदः कारणीभूतज्ञानस्येति ना-
 तिप्रसंग इति भावः उपाधिप्रयुक्तज्ञानवैलक्ष्येण दृष्टान्तमाह वर्णानामिति ॥ ६८ ॥

र्थः भेद इति तथा च तत्र वर्णतौ लक्षणे नरसत्त्वं विशिष्टोपस्थापकतावच्छेदकजाति निर्दिष्टत्वाव्यवहितो नरत्वसंबन्धे नर-
 विशिष्टसत्त्वादिरूपानुपूर्व्या एव व्यंजकतया तदभावेन नसरः पदाद्रसत्त्व विशिष्टबोधोपनिरेव मन्यत्रापीति भावः मूले नारमंदवदित्य-
 न्नारमंदशब्दो धर्मपरै तथा च यथा वर्णानां नित्यैकत्वमने विजातीयवायुतात्वाद्यभिघातसत्त्वेनारत्वादिना भेदप्रतीतिस्तद्ददित्यर्थः ॥

चर्णजातिस्फोटमभिप्रेत्यशंक्तेसारे नन्विति जातेरिति अर्थबोधकजातेरित्यर्थः प्रत्येकेति पदान्तर्गतमहर्णे खित्यर्थः एवमग्रेषु अर्थबोध्या
 पत्रिरिति नन्वभिव्यजकवर्णसन्नादिति भावः योगार्थनयेति स्फुटत्यर्थः स्मादिति वक्ष्यमाणवयवव्युत्पत्त्येत्यर्थः एतेनेति सत्पदघटक
 यावहर्णे भिव्यक्तजातेर्वाचकत्वागीकारेणेत्यर्थः सर्वदापदाश्रवणः पिपरास्तमिति जातेः सनातनत्वेऽप्युक्तस्य लेख्यं ज्ञानसमवधानात्तद
 व्यक्तभावेन बोधस्यापादपितुमशक्यत्वादिति भावः ननुवर्णजातिस्फोटपक्षेपदघट कयावहर्णे गतजातीनामेवार्थबोधकत्वमुपग
 न्नव्यम् तत्र चान्यवर्णगतजातेरत्यवर्णानभिव्यंग्यत्वाच्च न हर्णे एवाभिव्यंजकीवाच्यस्य चोक्तदोषस्तदवस्थएवेत्यत आह अर्थभा

ननुजाते प्रत्यकवर्णेषुपिसुच्चात्प्रतिपादार्थबोधः स्यादित्यत आह अनेकव्यक्त्यभिव्यंग्यं जातिस्फोटइति स्मृता के
 श्विद्यक्तय एवास्याध्वेनित्वेन प्रकल्पिताः अनेकाभिवर्णव्यक्तिभिरभिव्यक्तैव जातिस्फोटइति स्मृतायोगार्थतया
 बोधिकेति यावत् एतेन स्फोटसहितत्वात्सर्वदार्थबोधापत्तिरित्यपास्तम् अयमावः यद्यपि घर्णस्फोटपक्षे कश्चि
 त्दोषोस्ति तथापि पदवाक्यपक्षयोर्न तत्रतस्याव्यसज्यरन्तित्वस्य धर्मिग्राहकमानसिद्धत्वादिति कैश्चिद्यक्तयो
 ध्वनय एवध्वनिवर्णयोर्भेदाभावादित्यमुपेयतइति शेषार्थः उक्तं हि व्याख्यमका शेषुर्धैर्वैयाकारणैः प्रधानीभूत्
 स्फोटव्यंग्यव्यजकस्य शब्दस्य ध्वनिरिति व्यवहारः कृतइति ६९ ॥

षीपइति भावः तत्रेति पदवाक्ये च तस्यापदत्वादिजाते व्यासज्यरन्तित्वस्येति पर्येषोप्याख्यविलक्षणसंबंधेन च्चित्त्वस्येत्यर्थं न
 नुज्वतेः समवेतत्वं सैव सावर्ध्निकतया कथमेतस्या पर्येषप्रत्वमत आह धर्मिग्राहकेति धर्मवती जातिस्तद्ग्राहकं मानपदत्वस्य व्यक्तत्वं

स्याच्चकत्वानुपपत्तिस्तिस्रस्तत्त्वादित्यर्थः प्रत्येकवर्णविश्रांतजातेर्वाचकत्वस्योक्तदूषणकवलितत्वेनासंभवाद्वाचकत्वानुपपत्त्याकल्प
 मानापदत्वादिजातिर्यदिपुनः प्रत्येकं विश्रांतास्या नदातत्सिद्धिरेवनस्याद्वाचकत्वानुपपत्तेरपरिहारादतस्तत्साधकमेवतत्पर्याप्तत्व
 साधकमेवंचानेकव्यक्त्यभिव्यंग्येत्यस्यानेकव्यक्तिपर्याप्तित्यर्थे इति भावः वस्तुतस्तु घटादिप्रत्येकव्यक्त्येके घट इति सर्वसिद्धप्रतीत्या
 व्यवहारेणचसिद्धानुघटत्वादेः प्रत्येकमात्रवृत्तित्वं न ह्येकवर्णे घटपदादिव्यवहारे येन पदत्वादेः प्रत्येकवृत्तितास्यात्किनुपदशब्दः
 पदंनपकारइतिवैपरीत्यमिति तादृशजातेः पर्याप्तत्वमावश्यकं पदत्वंनपर्याप्तजातित्वादित्यनुमानंत्वप्रयोजकमनुकूलनको
 भावादिति विभावनीयम् इदं पुनरिहाचधेयम् अनेकव्यक्त्यभिव्यंग्येत्यस्यानुपूर्व्यवच्छिन्नवर्णोभिव्यंग्येत्यर्थः तातः सरसदत्त्या
 दीअर्थभेदबोधानुपपत्तिः एवंचपूर्वोक्तार्थस्यैवायप्रपचः आनुपूर्वीवर्णयोर्विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासः पदं व्यतिरिच्यते अ
 तएवात्रिमंथसंगतिरिति व्यज्यतेऽनयेतिव्युत्पत्त्याव्यक्तिपदार्थे वर्णइत्यभिप्रेत्याह ध्वनिवर्णयोरिति वर्णानां ध्वनिनैयत्यादभे
 दोपचारेतएवपस्यशायामथगौरित्यनकः शब्दइतिप्रश्नेलोकैऽर्थबोधकत्वेनगृहीतो ध्वनिवर्णोत्तमकः समूहइत्यर्थकमथवाप्र
 तीनपदार्थको ध्वनिः शब्दइत्युक्तमिति भावः शेषार्थे इति प्रकृतकारिकोत्तराद्धर्थे इत्यर्थः वर्णेषु ध्वनिव्यवहारे सम्मतिमाह उक्तं
 हीति काव्यप्रकाशइति इदं नुनममतिशयिनिव्यंग्येवाच्चाद्ध्वनिबुधैः कथितइति वृत्तिव्याख्यावसरइति शेषः स्फोटव्यंग्येति स्फो
 टस्यंयद्वाग्यं क्वंजकवर्णोत्तमकशब्दस्येत्यर्थः नन्वेतावताप्रबंधेनपदत्वादेर्जातित्वस्यतद्वाचकत्वस्यचव्यवस्थापनमफलंपुरुषार्थानु

योगित्वादित्याशंक्यसमाधानपरतया मूलमवतारयति ॥

ननु कासेति सावाचकत्वेनाभिमतजातिः केतियोजना सत्यांशइति सत्यत्वकालत्रयबाध्यत्वं तद्विपरितमसत्यत्वं पर्यवसितार्थमाह तजह्यन्विति
 तजह्यन्वुपलक्षितमित्यर्थः परमार्थब्रह्मणाध्यक्षीनावेशिशिष्ट्यासंभवात् अतएव जगत्कर्तृत्वादीनातदुपलक्ष्यत्वमामनीतिबोध्यं जातिरिति
 तद्व्याचक्षारविषयइत्यर्थं असत्योपाधीति व्यक्षीनामुपाधित्वत्वात् एतदस्य अपिनानाप्रतीतिजनकत्वतदवच्छिन्नं तदुपलक्षितमित्यर्थः द्र
 व्यशब्देति गवादिगन्धैर्न्यर्थः गुणगतजातेरनेगीकारेव यथाद्रव्यात्मको यथावस्तुद्वयमित्यर्थः मीमांसके शब्दस्य द्रव्यत्वेपगमात् शब्दस्वरू
 पतयेति श्रुत्यात्मकशब्दरूपतयेत्यर्थः देवब्रह्मणीवेदितव्येइति श्रुतेः अपमाशयः तस्मादेतस्माद्द्रव्यत्वन आकाशसंभूतद्रव्यदितेतिरि यत्कश्रुते

ननु कासजातिस्त आह सत्यासत्योतुयोसो गोप्रतिभावंव्यवस्थितौ सत्ययत्नसाज्जातिरसत्याव्यक्त्योमताः प्रतिभावंप्रतिपदा
 र्थं सत्यांशो जातिः असत्याव्यक्त्यपलनद्यत्किं विशिष्टं च ब्रह्मैव जातिरिति भावः उक्तं च केय्येतेन असत्योपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्मत
 त्वद्रव्यशब्दवाच्यमित्यर्थं इति ब्रह्मतत्त्वमेव शब्दस्वरूपतया भातीति च कथयतर्हि ब्रह्मदर्शने च गोत्वादिजातेरप्यसत्त्वाद नित्य
 त आत्मेवेदं सर्वं मिति श्रुतिवचनादिति केय्यटः संगच्छता अविद्याया विद्यको धर्मविशेषो वेति पक्षान्तरमादौ ये वेति द्रव्यम् ७०

ब्रह्मणेजगदुपादेनत्व अवयानुपादेयस्त्वोपादेयत्वो कप्रसिद्धत्वात्कार्ययोरपित्वाभिन्नेपादानाभिन्नत्वेपारस्येप्य
 १तीपसान्नगतेनेहनाकस्तीति श्रुत्याबाधे दृढेबाधित्वात्प्रतीतेरपिष्ठानसर्वैकनिष्पन्नत्वेनावशिष्यमन्त्रलक्षणः समूपस्य कस्मज्जातु मशक्यतयोपलक्ष
 णीभूत्स्वनामनिरूपणस्य एतज्ज्ञानाय शास्त्रस्योपयोगइति कथमिति संगच्छतामित्यनेन अन्वितं पूर्वपरविशेषादिनिर्भावः निष्पन्नानरूपवा
 सज्जन्यसस्वरूपजातित्वासंभवादाह अविद्यकइति अविद्याकल्पितद्रव्यार्थः धर्मविशेषइति अत्रवृत्तिवारण्यधर्मेति तद्व्यक्तित्वादिवार
 णाय विज्ञेयेति तच्छचमनभेदे न्यर्थे इत्यस्याप्याकारस्थितत्वनपूर्वपरविशेषे धइति भावः वस्तुतस्तु गवाद्युपाध्यवच्छिन्नसत्तात्व्यभेदयोत्वादिव्यवहारा

यद्यप्यविशेषणवाक्यविषयेऽखंडवाक्यतज्जातिरूपस्फोटद्वयमुक्तं तथापि नादात्मकस्फोटकल्येशस्त्रस्यपुरुषार्थपरंपरयोपयोगित्वमन्निमकाल्येनुसाक्षादेवेति न
 स्येवमुख्यत्वमित्याशयेन मूलमवतारयति तमेवेति अयमात्मानत्सत्यमित्यादिश्रुतिसिद्धयत्सत्यंतत्रसाजातिरित्यनेनोक्तमेवेत्यर्थः मूलैद्र
 त्यमिति पूर्वोक्तप्रकारेण अध्यस्तवाचकत्वेभ्यः प्रकृत्यादिभ्यः पृथक्क्रियमाणं अतएव निरंजनं उपाधिविनिर्मुक्तम् अतएवाक्षरमविना
 शिपस्तुसर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यतीति स्मृतेः सोपाधिकस्यैव विनाशप्रतियोगित्वात् शब्दतत्त्वशब्दपदं रूपस्याप्युपलक्षणं तेन नामरू
 पोपादानं यत्तत् ब्रह्मेवेति विशेषणसंगतैवकारेण ब्रह्मतादात्म्याभावरूपे विशेषणयोगव्यवच्छेदेशब्दतत्त्व रूपात्वयि तावच्छेदकव्या
 पकत्वं बोध्यते प्राहुः प्रकर्षेण कथयन्ति ब्रह्माभेदेन जानंतीति यावदिति तदर्थः तत्र शब्दोपादानत्वस्य तत्रान्तरे गगनादौ प्रसिद्धेः कथं ब्रह्मण्यल

तमेव सत्यांशं स्पृशति इत्थं निष्कृष्यमाणं यच्छब्दतत्त्वं निरंजनम् ब्रह्मेवेत्यक्षरं प्राहुस्तस्मै पूर्णोत्तमेन मः अयं भावः
 नामरूपे व्याकरवाणीति श्रुतिसिद्धादृथी सृष्टिः तत्र रूपस्यैव नामोक्तोपितं देवतत्वम् ॥ ५ ॥ दुपादानत्वमित्याशं कायामाह अयं भा
 वइत्यादि नामरूपेति अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति सिद्धेत्यर्थः दृपीति नामरूपात्मकद्वयवयवसमूहरूपेत्यर्थः त
 त्रिसिद्धयमध्ये रूपस्येवेति आकाशात्मकार्थस्येवेत्यर्थः नाम्न इति तद्वचकशब्दस्यापीत्यर्थः तदेव ब्रह्मेव तत्त्वमुपादानमित्यर्थः
 तस्मादेतस्माद्वात्मान इत्यादि श्रुतेः शब्दतन्मात्राकाशोपादानत्वे पर्यवसानाद्दुयोरप्युपादानं ब्रह्मेव अतएव तयोः परस्परमभेदसिद्धिः स्वोपा
 दानब्रह्माभिलन्वान् न च ब्रह्मणे जगदुपादानत्वे वि कारित्वापत्तिः जगदेतद्विवर्त्तते इति वदतामूलकृतैव समाहितत्वात् तथा च व्यावहारिक
 प्रातिभासिकपदार्थनिरासेन श्रुत्या ब्रह्मेव परिशेषीक्रियत इति प्रागुक्त एवार्थः ॥

ननु नानात्वस्य सर्वधैवमित्यात्वे कथं सत्प्रत्ययोलोका नामत आह प्रक्रियां शस्त्विति प्रकृतिप्रत्ययपचकोशाद्विध्यवहाराशस्त्वित्यर्थः अविद्येति
 मलिनसंस्कारानविलासएवेत्यर्थः तथा च ब्रह्मातिरिक्तत्वेनासत्यानामपितेषां पार्थक्येन प्रतीतिरधिष्ठानाज्ञानकृतेवेति
 तथा च दधिष्ठानाज्ञानतावत् तन्नित्यनिरितिभावः यद्यननुतादृशब्रह्मज्ञाने कथं शास्त्राणां सुपयोगोऽत आह प्रक्रियाशब्दतिप्रकृ
 त्प्रत्ययादित्युत्पादनवित्यर्थे अविद्येति तथा च पचकोशादित्यन्येन शास्त्राणां सुपयोगो ननु तज्ज्ञाने साक्षात्पयोग इति भावः अविद्येवोपचरणं
 तद्वतिवाक्यपदीयानंतरसुपायाः शिष्यमाणा नाखालानां सुपसालनाः असत्यैव त्मनि स्थित्वा ततः सती हते इति श्लेषकः समारंभानु माद्यनानि
 त्स्य पूर्वार्धे त घटादिवर्षना श्लोकः परिच्छिन्नेषु सीयत इति तदर्थं सुपया घटादिकं ह्युल्लेको विश्वप्रपंचः परिच्छिन्नार्थं चिन्निष्ठकारणत्वनि

प्रक्रियां शस्त्व विद्याविजृंभणमात्रमत्र मूलकध्ववाक्यपदीये शस्त्वित्युप्रक्रियाभेदे रविद्येवोपचरण्येने समारंभासु भावानामना मना
 दिब्रह्मशास्व तमिति ब्रह्मेवेत्यनेनाभार्यपुरुष स्वर्पज्योतिस्तमवमानामनु भाति सर्वतस्य मासासर्वमिदं विमातीति श्रुतिसि
 रूपकार्प्यतावत्त्वेनानुमीयते एवभावानामाकाशादीनासमारमादिति सम्भगारभोजननयस्मान्भावप्रधानश्च निर्देश तदुत्पत्तिहेतुत्वा
 दित्यक्षरार्थः भावोपादानत्वादिति यावत् तादात्म्यनवाहेतुः समारम्भादिति शास्वतं नित्यमपि ब्रह्म आदिमत्सकारणक मिवावसीयात् इत्यनु
 पज्यते परिणाम्युपादानत्वेन स्मिन्नसुपगम्यमाने विकारित्वप्रसंगशक्यवस्तुतो नतत्प्रसक्तिर्विवर्त्तनीपादानतया तदेवां गीकाराद्रज्वादीप्रानि
 भाषिकभुजगस्येवेति भाव अनादिब्रह्मशास्वतमिति पाठस्वन्यतर विशेषणोपादानवैयर्थ्यपच्यानादरणीयः ननु नादेपि ब्रह्मस्य पदे
 शस्यप्रथयोदर्शनात्पुरुषार्थानुपयोग तदभेदयोग तदभेदज्ञानसंपादानवैयर्थ्यमत आह ब्रह्मेवेतीति तथा च प्रकृते ब्रह्म पदस्य स्वप्रकाररूपब्रह्मपर
 त्वाल्लोकांनुपपत्तिरिति भाव तमेव भातमित्यस्य नतत्र स्वर्यो भाति न चन्द्रतारकेने म्भतिकुतोयमन्निरिति पूर्वार्धे इत्युक्तित्युपलक्ष